

TURAN

Stratejik Araştırmalar Merkezi
Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi

YIL: 1 SAYI: 3 YAZ 2009

ISSN: 1308-8041

İMTİYAZ SAHİBİ

TURAN Stratejik Araştırmaları Merkezi Kurucusu ve Onursal Başkanı
Dr. Elnur Hasan MİKAL

Genel Yayın Yönetmeni
Peri MİKAL

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Dr. Yusuf GEDİKLİ

Editörler
Halide HALİD
Hayri ÜSTÜN
Kader ÖZLEM
Metanet ALİYEVA

Tasarım
Ali ÇAĞLAYAN
Murat ULUTÜRK

Grafiker
Fatih BALCI

Baskı
Hakimiyet Gazetesi Matbaası
KONYA

Abonelik Bilgileri

Yıllık Abonelik ücreti: 100 TL, KKTC ve Yurtdışı için \$100 USD veya 75 EURO'dur

Banka Hesap Bilgileri

Banka Adı: Yapı Kredi Bankası

Uluslararası gönderiler için: Banka swift(BIC) kodu: YAPITRISXXX

Alıcı adı, soyadı: Elnur Hasan MİKAL

TL Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 71016087;

IBAN Bilgileri: TR830006701000000071016087

USD Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 80684989;

IBAN Bilgileri: TR970006701000000080684989

EURO Hesabı: KONYA ŞUBESİ, Şube kodu: 016, Hesap Numarası: 80741223;

IBAN Bilgileri: TR230006701000000080741223

Posta Çeki Hesap Numarası:
Elnur Hasan MİKAL - 5808040(TL)

Yönetim Yeri Adresi

Bosna Hersek Mahallesi, Ahmet Yesevi Sitesi 1/23,

Selçuklu 42250, KONYA/TÜRKİYE

Telefon / Belgegeçer: +90 332 241 2 857

Cep Telefonu: +90 555 556 59 37

Web adresi: <http://www.turansam.org>

E-posta: emikail@yahoo.com

MSN: emikail@turansam.org

TURAN

Stratejik Araştırmalar Merkezi
Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi

BİLİM KURULU

- Ordinaryüs Prof. Dr. Bekir NEBİYEV, AZERBAYCAN
Ordinaryüs Prof. Dr. Ermentay SULTANMURAT, KAZAKİSTAN
Prof. Dr. Akif MUSAYEV, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ, TÜRKİYE
Prof. Dr. Ata ATUN, KKTC
Prof. Dr. Aygün ATTAR, TÜRKİYE
Prof. Dr. Cemil HASANLI, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Cihan DURA, TÜRKİYE
Prof. Dr. Elman QULİYEV, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Hacı NECEFOĞLU, TÜRKİYE
Prof. Dr. Kadir GÖKDEMİR, TÜRKİYE
Prof. Dr. Mahire QULİYEVA, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Mehmet ERDAŞ, ALMANYA
Prof. Dr. Mehmet GÜNAY, TÜRKİYE
Prof. Dr. Minire GARAYEVA, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Muharrem KASIMLI, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Muhsin HALİS, TÜRKİYE
Prof. Dr. Musa QASIMLI, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Nadir MEMMEDLİ, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Şüreddin MEMMEDLİ, GÜRCİSTAN
Prof. Dr. Teymur KERİMLİ, AZERBAYCAN
Prof. Dr. Ufuk TAVKUL, TÜRKİYE
Prof. Dr. Ümit ÖZDAĞ, TÜRKİYE
Prof. Dr. Vaqif ARZUMANLI, AZERBAYCAN
Doç. Dr. Ali KAFKASYALI, TÜRKİYE
Doç. Dr. Cemalettin CAMCI, TÜRKİYE
Doç. Dr. Elman ALİYEV, GÜRCİSTAN
Doç. Dr. Emin KURU, TÜRKİYE
Doç. Dr. Mehmet KARAGÜL, TÜRKİYE
Doç. Dr. Tudora ARNAUT, UKRAYNA
Doç. Dr. Ülker MAHMUDOVA, AZERBAYCAN
Yrd. Doç. Dr. Çağatay BENHÜR, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ender GÖKDEMİR, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Fethi Ahmet YÜKSEL, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kamile GÜLÜM, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mustafa AKSOY, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Osman Gazi AKSOY, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Sait YILMAZ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Süleyman DOĞAN, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Uğur GÜVENÇ, TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Yaşar TAŞKAYA, ÖZBEKİSTAN
Dr. Akif POROY, TÜRKİYE
Dr. Ali Fuat ATALAY, KKTC
Dr. Eldeniz ABBASLI, AZERBAYCAN
Dr. Elnur Hasan MİKALİ, TÜRKİYE
Dr. Elnur NESİROV, AZERBAYCAN
Dr. Meşkure YILMAZ, TÜRKİYE
Dr. Oğuz DOĞAN, TÜRKİYE
Dr. Özkan HÜSEYİN, TÜRKİYE
Dr. Şerahil LAÇIN, TÜRKİYE
Dr. Tahir Tamer KUMKALE, TÜRKİYE
Dr. Yusuf GEDİKLİ, TÜRKİYE
Dr. Zeki AYDIN, TÜRKİYE
Öğr. Gör. Berk ERYAPRAK, TÜRKİYE
Okt. Necati ÇAYIRLI, TÜRKİYE
Uzman Emete GÖZÜGÜZELLİ, KKTC
Uzman Fatih ALPARSLAN, TÜRKİYE
Uzman Musa NEBİOĞLU, AZERBAYCAN
Uzman Xalide XALİD, AZERBAYCAN
Uzman Yılmaz ÖZKAYA, TÜRKİYE

İÇİNDEKİLER

1.	TÜRKİYE İÇİN SAVAŞ VAKTİ Yrd. Doç. Dr. Sait YILMAZ	5
2.	YENİ BİR TURAN YORUMU Celâdet MORALİGİL	11
3.	KÜLTÜREL KALKINMA YILLARINDA AZERBAYCAN EDEBİYATI (1946-1960'LI YILLAR) Elçin Vagif oğlu VELİYEV	13
4.	TÜRK DİLLERİNDE -SA, -SE EKİLİ YAN CÜMLELER Leyla GOCAYEVA	17
5.	DEYİMSEL KINAYENİN NEGO-POZİTİF DEĞİŞİMİN YARANMASINDAKİ ROLÜ Ulduz ASLANOVA	21
6.	EYLEM KATEGORİSİNE İŞLEVSEL YAKLAŞIM Vüsale MEMMEDOVA	26
7.	AZERBAYCANLI ŞAİRLERE İLHAM VEREN TÜRK UÇAKLARI Dr. Erdal KARAMAN	30
8.	ESTETİK EĞİTİMDE ÖĞRENCİ TASVİRİ SANAT SERGİLERİNİN ÖNEMİ Şahnise VELİYEVA	36
9.	SOVYET-TÜRKİYE MÜNASEBETLERİ: ERMENİLERİN SİYASİ ORTAMDAN YARARLANMA ÇABALARI Esed KURBANLI	39
10.	БАШЛАНГЫЧТАН ЭЦНЦМЦЗЕ КЫБРЫС СОРУНУНУН ЭЛИШИМИ БЕ АБ-ТЦРКИЙЕ İLİŞKİLERİNE ETKİSİ Leyli HAMİDOVA	43
11.	ALEGORİK MASALLARDA DEYİMLERİN KULLANILMA BİÇİMLERİ (AZERBAYCAN MASALLARI ÖRNEĞİ) Neriman SEYİTALİYEV	49
12.	AZERBAYCAN CUMHURİYETİNDE İLETİŞİMİN ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ Samir SELİMLİ	53
13.	TÜRK MİLİYETÇİLİĞİ TÜRKÇÜLÜK'TÜR Özgür ÇELİK	59
14.	TİFLİS'TE "ŞEYH NİZAMİ" OKULU (1918-1921 YILLARI) Gülnara GOCAYEVA-MEMMEDOVA	61
15.	GÜRCİSTAN'DA ÂŞIKLIK GELENEĞİNİN BİRİNCİLLERİ Şureddin MEMMEDLİ	66
16.	«KÖROĞLU» DESTANININ AVRUPA'DA VE RUSYA'DA İNCELENMESİ TARİHİNDEN Sevda SERKAROVA	74
17.	"EACH" VE "EVERY" ZAMIRLARININ SEMANTİK FONKSİYONEL ÖZELLİKLERİ VE AZERBAYCAN DİLİNDE KARŞILIĞI Şefaget MAHMUDOVA	81
18.	AZERBAYCAN'IN 18. YÜZYILIN İLK YARISINDAKİ TARİHİ AZERBAYCAN VE RUS YAZARLARININ ESERLERİNDE Elmar HALİLOV	89
19.	ERMENİSTAN-AZERBAYCAN DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNUN TARİHİ ARKAPLANINDAKİ PSİKOLOJİK İŞLEYİŞİN TAHLİLİ İlham MİRZAYEV	95
20.	ARAL GÖLÜ SORUNUNUN GERÇEK NEDENLERİ Erman ÇİĞİR	100
21.	SAMED VURĞUN'UN POEMALARINDA HAYAT VE ÖLÜM ANLAYIŞI İLE İLGİLİ KULLANILAN DEYİMLER Sevinç ALİYEVA	105
	FRANSIZ EĞİTİMCİLİĞİ VE ONUN EVRENSEL ÖZELLİKLERİ	

22.	Hatire GULİYEVA AZERBAJYCAN DİLİNİN LEKSİK ZAMANSALLIK ALANININ YAPISAL- SEMANTİK MODELİ	110
23.	İlham TAHİROV DAĞILMA DÖNEMİ'NİN MEDAR-I İFTİHARLARI: RODOP MUVAKKATESİ VE GARBİ TRAKYA MÜSTAKİLESİ ÖRNEKLERİ	113
24.	Kader ÖZLEM ALLAH'I ZİKRETMENİN FAYDA VE ETKİLERİ	118
25.	Mecid Baverdi AZƏRBAYCAN'IN DÜNYA TƏSƏRRÜFATINA İNTEQRASİYASI PROSESİNDƏ TƏSƏRRÜFAT STRUKTURUNDA BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR	126
26.	Dos. Dr. Z. N. EMINOV NAXÇIVAN MR-in DÜZƏNLİK ZONALARINDA YERLƏŞƏN TORPAQ EHTİYATLARININ EKOCOĞRAFIYASI	132
27.	Lətifə NOVRUZOVA BİLGİ TOPLUMU VE AZERBAJYCAN	143
28.	Natik PENAHLI ИРИ ТИКИНТИ ШИРКЯТЛЯРИНИН ИНВЕСТИСИЙА ФЯАЛИЙЙЯТИНИН ИДАРЯ ЕДИЛМЯСИНДЯ ЙЕНИДЯН ТЯШКИЛ ЕДИЛМЯЙЯ ДЯЙЯР ЙАНАШМАСЫ.	147
29.	Шейбани ЯСЛ МАНУЧЕЩР Аббасяли оьлу TÜRK TOPLUMU VE TÜRK KÜLTÜR BAĞLARI	155
30.	Dr. Tahir Tamer KUMKALE ADAPTATION OF NEW DWELLING HOUSES IN EAST TOWNS TO THE HISTORICAL ENVIRONMENT (CASE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN)	162
31.	Javad ABDOLHOSEYNI GELECEKTE TÜRK DİLİNİN BÜTÜNLEŞMESİ	166
32.	Fatih ALPARSLAN GRUPİÇİ İLİŞKİ METOTLARININ BİLEŞİK SENTAKTİK BÜTÜNÜN OLUŞMASINDAKİ ROLÜ	170
33.	Feride ALLAHVERDİYEVA ESKİ TÜRK DEVRİ'NDEN ORTA TÜRK DEVRİ'NE GEÇİŞ: TÜRKLERDE DİNİ- MİTOLOJİK SİSTEM	174
34.	Yrd. Doç. Dr. Yadigar ALİYEV AZERBAJYCAN'IN SPOR TARİHİNDE HAYDAR ALİYEV AŞAMASI	180
35.	Prof. Dr. D. G. GULİYEV FARKLI SİSTEMLİ DİLLERDE FİİLİ DEYİMLERİN MEYDANA GELME YOLLARI	185
36.	Farhad FARHADOV XX ASRİN KÜR ŞAD'I: ATSIZ	190
37.	Abdullah KARAHİSARLI YÜZYILLIK HİMAYENİN MEYVESİ ZEHİRLİ ELMA: ERMENİ MESELESİ	195
38.	Aybike SERTTAŞ DOĞU TÜRKİSTAN'IN TARİHİ KONUMU VE ÇİN İSTİLASI	204
39.	Dr. F. Ahmet YÜKSEL Suriye Türkmenleri	210
40.	Dr. Muhtar TURKMENOĞLU ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN YARADACILIĞINDA	215
41.	CƏLALƏDDİN RUMİ İRSİNİN ƏKSİ. Vüqar TEYMURXANLI İsmət oğlu KİTAP TANITIMLARI ve REKLAM	223

1. TÜRKİYE İÇİN SAVAŞ VAKTI Yrd. Doç. Dr. Sait YILMAZ¹

Savaşlar tarihin kırılma noktalarını bazen de en önemli gelişme aşamalarını oluşturur. Türklere Orta Doğu'nun kapısını açan Dandanakan (1040), Orta Avrupa'da durmamızı temsil eden Viyana Kuşatması (1683) ya da Türk Devrimin askeri zaferi olan Başkomutanlık Meydan Muharebesi (1922) gibi savaşlar tarihin köşe taşları, yol kavşaklarıdır. Savaşlar tarihin en katı gerçekleridir ve tarih boyunca barışa ancak savaşlardan geçerek ulaşıldı. Savaş; barışın, özgürlüğün, bir şeye sahip olabilmenin ödenen ağır bedelidir. Uğruna savaşmaya değer şeylere sahip oldukça savaş beklemek gerekir. Türk tarihi savaş, göç ve kültür tarihidir. Türkler coğrafyaya ve zamana meydan okuyan bir millettir; zamanın bilinen bütün coğrafyalarında savaşmışlar, devletler kurarak yaşamışlardır. Türk tarihinde siyasi olgular, kültürel gelişmeler, sosyal aşamalar savaşlar ile başlar ve savaşlarla sonlanırlar. Sık sık yaşanan savaşlar Türk tarihinin en belirleyici ögesi olagelmıştır.

Güvenlik ve savunma politikaları için başarının sırrı; güvenlik ortamı içinde karşılaşılan sorunlara uygun güç projeksiyonu geliştirme ve kullanma becerisidir. Bu nedenle devletler çeşitli kırılma noktalarından geçerken en uygun stratejilerle güçlerini korumak, gerekirse ittifaklar kurmak ve çıkarlarını mümkün olduğunca optimize etmek durumundadırlar. Bunun için söz konusu kırılma noktalarını görebilmek ve güvenlik ortamını okuyabilmek kadar geleceğe ilişkin istenen sonucu tahayyül etmek ve isabetli roller (güvenlik stratejileri) oluşturmak ve bu kurguya gerekli vasıtaları sağlayacak uygun bir güç projeksiyonu geliştirmek gereklidir. Bu makalenin amacı ise Türkiye için tarihsel bir yaklaşımla kırılma noktalarına değinilerek, Cumhuriyetin kuruluşundan beri devam eden stratejik durağanlığın sona erişine dikkat çekmek ve nihayet güvenlik ortamımızda yaklaşan savaşlar için öngörülerde bulunmaktır.

Türk Tarihi Boyunca Savaşlar Ve Stratejik Sonuçları

Bağımsız savaşlar dışında tarih boyunca süregelen Türk savaşlarını genel olarak aşağıdaki gibi özetleyebiliriz²;

- Türk-Çin Savaşları; Hun İmparatorluğu'nun öncesinde başlayan bu savaşlar Çin Seddi'nin inşasına yol açmış, bugün de Doğu Türkistan'da düşük yoğunluklu da olsa devam etmektedir.

- Türk-Hint Savaşları; Yaklaşık 2.000 yıllık bir mazisi olan bu savaşlar Hindistan'da İslam'ın yayılmasını, Pakistan ve Bangladeş'in kurulmasını sağlamış, fakat bölgeye giren Türkler Hint kültürü içinde erimiştir.

- Hazar Denizi-Karadeniz Kuzeyi, Türk Avrupa savaşları; Bu savaşları gerçekleştiren Türklerin bir grubu (Batı Hunları, Avarlar) Batı kültürü içinde eridi. Bölgeye daha sonra gelen Türklerin (Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Altın Ordu) bir kısmı Müslüman bir kısmı Hıristiyan olarak bugün Kafkas Dağları ve kuzeyinde yaşıyorlar (Abhazlar, Osetler, Çeçenler, İnguşlar, Kabartaylar, Balkarlar, Karaçaylar, Çerkezler, Kırım Türkleri vd.).

- Hazar Denizi Güneyinden Batıya Yönelen Türkler; Bu dönemi Selçuklulardan başlayarak Osmanlı döneminde devam eden ve İslam'ın yayılmasını amaçlayan Türk-Avrupa savaşları temsil etmektedir. Türkler Avrupalı güçler karşısında 1683 yılına kadar taarruz eden, bu tarihten sonra (1921'deki Sakarya Savaşı sonuna kadar) savunan konumda idi. Acı olan 1056 yılından beri İslam için savaşan Türk askerlerinin 1. Dünya Savaşı'nda Filistin'de Araplar tarafından arkadan vurularak öldürülmesidir.

- Türk-Rus Savaşları; 18. yüzyıldan itibaren Türk-Avrupa savaşlarında Türk-Rus cephesi açılmıştır. 1480 yılında Altın Ordu hâkimiyetinden çıkan Ruslar ile Osmanlı 13 kez savaştı. Türk-Rus çekişmesi günümüzde de sürmektedir.

1683'den itibaren Osmanlı karşısında Batıyı üstün konumuna geçiren sadece 15. yüzyıldan itibaren ulaşmaya başladıkları yeni kaynaklar ve bilimdeki ilerlemeler ile sağlanan silah teknolojisi

¹ Beykent Üniversitesi BÜSAM Müdürü, saityilmaz@beykent.edu.tr.

² Suat İlhan: "Türk Olmak Zordur, Kimliğimizin Kaynakları", ALFA Yayınları, (İstanbul, 2009), 318-334.

değil, Osmanlı Ordusunda baş göstermeye başlayan disiplin ve eğitim zafiyeti idi¹. Teknoloji ve kültür iç içedir, bunlar basit alternatifler değildir. Orta Çağ'da Avrupa hurafelerle uğraşırken Türk-İslam dünyası akli bilimler ile 8. yüzyıldan itibaren bilim dünyasının aydınlanma çağını yaşıyordu. Sağlık sistemleri ve hastaneler, rasathaneler, medreseler, matematik ürünü rakamlar, mimari ve edebi eserler, diğer sanatsal yapılar bu dönemin ürünleri idi. Ancak 14. yüzyıldan itibaren 'akli (akla dayalı) bilimler' yerine devlet ideolojisi gereği 'nakli (din esaslı) bilimler'e ağırlık verilince Harezmi, İbn-i Sina gibi Türk bilim adamlarının ve yeniliklerin arkası kesildi.

Türklerin Boğazlar üzerinde İngiltere ve Rusya ile; Balkanlarda Avusturya ve Rusya ile; Orta Doğu toprakları için İngiltere, Fransa ve Almanya ile mücadelesi Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar sürmüştür. Yağmalanmaya çalışılan Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarında İstiklal Savaşı ile bugünkü Türkiye Cumhuriyeti doğmuştur. İstiklal Savaşı, bağımsızlığa ulaşılması ve çağdaşlaşma ortamının yaratılması için yapıldı. Çağdaşlaşmanın ana hedefi öncelikle; tükenen ve dağılan ordunun yeniden kurulması ve devrimin gerektirdiği kurum ve kuruluşlar ile ulusal devletin teşkili idi. İkinci Dünya Savaşı ile birlikte ortaya çıkan açık Sovyet tehdidi ise Soğuk Savaş boyunca Türkiye'yi NATO içinde -daha çok Amerika olmak üzere, batıya dayalı bir güvenlik anlayışına itti.

Çaldıran Meydan Muharebesi'nde (1514) Şah İsmail'in esir alınmaması İran'a yaşama şansı vermiş, İran'ın varlığı Türklerin Orta Asya ile ilişkisinin ve insan kaynağı desteğinin kaybolmasına neden olmuştur. 1736-1792 arasında yapılan savaşlar sonrası ise Rusya, Türk göçebelerin Doğu'dan Avrupa'ya rotaları olan Karadeniz kuzeyindeki toprakları ele geçirince kuzeydeki atardamar da elden çıktı. Nihayetinde bugün beş bin yıllık Türk tarihinin Hunlarla başlayan Karadeniz Kuzeyi'ndeki ana kolu Avrupa ile yapılan savaşlara yenik düşmüş ve yok olma tehlikesi içindedir. Hazar Denizi-Karadeniz Güneyi'ndeki kolunu temsil eden Türkiye Cumhuriyeti ise; yoğun bir iç ve dış propaganda ağı içinde, doğusu ile demokratik (!) yollardan bölünmek, batısı ile Avrupa'ya entegre edilerek, Batı kültürü içinde eritilmek istenmektedir.

Türkiye'nin Geleceği ve Kırılma Noktaları

Türk ulusunun geleceğini dün olduğu gibi bugün de bulunduğu coğrafyanın şartları belirlemektedir. Tehditlere de fırsatlara da açık olan Türk coğrafyasında var olmak ile yok olmak aynı mesafededir. Bunun temel nedeni Türklerin küresel ve büyük güç merkezleri arasına sıkışması, onların politikalarının bazen hareket noktası bazen hedefi olmasıdır. Balkanlar, Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu'daki coğrafi ve jeopolitik koşullar sadece Türkiye için değil Türk Dünyası için de çok zorlaşmıştır. İstikrarsızlıklar ve belirsizlikler içindeki bu coğrafyada Türkler dış tehditlerden daha çok içeriden yapılan müdahalelere karşı oldukça duyarlıdır. Türkiye, kendi bütünlüğünü güvence altına alan güçlü bir merkezi konum edinerek, 250 milyonluk Türk dünyasına liderlik edecek kıt'asal bir yaklaşım izlemelidir. Bu nedenle Türkiye, büyük güç merkezlerinin bölgedeki çekişmelerini kendisi için fırsata dönüştürecek, Orta Asya ile Anadolu'nun irtibatını sağlayacak güvenlik politikaları üretmelidir.

Oluşturulacak politikalar belirli bir büyük dış güce dayanmak veya düşman ilan etmekten çok 'sıvı güvenlik' anlayışı içinde bölgeden bölgeye değişen şartlara süratle adapte olacak pratik çözümler üreten dinamik bir anlayışa dayalı yeni bir güvenlik ve savunma kültürüne sahip olmalıdır. Ancak Türkiye bugün önemli güvenlik zafiyetleri içindedir. Bunların başında da ulusal gücünün askeri güç dışındaki unsurlarının son yıllarda oldukça zayıflaması, ulus-devlet yapısının gördüğü tahribat gelmektedir. Avrupa Birliği tam üyelik süreci adı altında yapılan sözde reformlar ile MGK Genel Sekreterliği etkisiz hale getirilmiş, devletin kolluk ve istihbarat sistemleri ve nihayetinde hukuk düzeninin siyasallaşması devlet yapısını zayıflatmıştır. Öte yandan askeri sahada yenilmiş olmasına rağmen bölücü unsurlar; Avrupa Birliği sürecini kullanarak siyasi yollardan ülkeyi adım adım bölünmeye sürüklemektedir.

Korkunun ecele, ülke güvenliği söz konusu olduğunda sahte demokrasinin geleceğimize hiçbir faydası yoktur. Türkiye'nin güvenlik endişeleri her zaman dış politikasının önündedir ve artık bağımsız bir dış politika anlayışı ile birlikte askeri aktivizm kaçınılmaz hale gelmiştir.

1 Jeremy Black: Savaş ve Dünya: Askeri Güç ve Dünyanın Kaderi 1450-2000, Dost Yayınevi, (Ankara, 2009), s.32-33.

Bulduğumuz coğrafya Soğuk Savaş'ın bitimi ile birlikte artık güç merkezlerinin arkasına saklanma seçeneğini bize bırakmamaktadır. Kendi vizyonunu ve rollerini belirlemeyen Türkiye, başta ABD olmak üzere büyük güç merkezlerinin kendi adına belirlediği rollerin ve savaşların bir parçası olmaya mahkûmdur. Bu nedenle Türkiye güvenlik ve savunma alanında sadece Batıya yaslanmayan, proaktif ve ulusal çıkar endeksli yeni bir kültür ve güç projeksiyonuna dayanan aktivizm içinde inisiyatifi ele almalıdır.

Gelişen iletişim ve ulaşım çağında ne dağlar ne de denizler artık güvenli sınırlar değildir. Üç tarafı denizle çevrili olmasına rağmen birden fazla cepheye mücadele etme gereği Türkleri tarih boyunca olduğu gibi gene iç hat konumuna düşürmektedir. Dış cephelere ilave olarak Türkiye bölücü terör ile de bir yandan sürekli olarak savaşma yeteneği ve azmini sürdürmek zorundadır. Teknolojik açıdan Türkiye, uzaya dayalı kabiliyetlerin yoğun olarak kullanıldığı hava, füze ve istihbarat kabiliyetleri ile kitle imha silahlarına karşı oldukça hassastır. Türkiye'nin kırılma noktalarının başında Avrupa Birliği sürecinde çürütülmekte olan ulus-devlet yapısı ve ülke bütünlüğünün yeniden kurgulanması ve güçlendirilmesi gelmektedir. Kısaca iç tehdit her zamankinden öncelikli ve acildir. Dış tehdit kaynakları ile birlikte temsil edilen kırılma noktalarını ise;

- Irak'ın Kuzeyindeki oluşumların Türkiye'nin bütünlüğünü tehdit etmesi,
- İran'ın muhtemel parçalanması sonucu ortaya çıkacak fırsat ve tehditlerin değerlendirilmesi,
- Rusya'nın emrivaki savaşlarının ve provokasyonlarının (Ermenistan, Gürcistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan üzerinde) Türkiye'nin çıkarlarına ve Türk dünyasına olabilecek olumsuz sonuçları,
- Muhtemel bir Türk-Yunan Savaşı ile Ege, Batı Trakya ve Kıbrıs'taki mevcut sorunların yeni bir mecraya taşınması,
- Arap ülkeleri ve İsrail'in Türkiye ile bir 'Su Savaşı'na girmeleri oluşturmaktadır.

Muhtemel Savaşlar ve Sonuçları

Türkiye'yi bekleyen savaş senaryolarını büyük güçlerin hedefleri ve savaş olasılıklarından ayrı tutmak mümkün değildir. Ekonomi ve savunmasını krizden kurtarmak ve güç kazanmak için zamana ihtiyacı olan ABD, Obama yönetimi ile birlikte; İran, Rusya ve Kore gibi ülkeler ile olan sorunlarını daha çok yumuşak gücü ile çözeceği görüntüsü vermektedir. Ancak yumuşak güç çözümü uzun vadeli ve ABD'nin bu ülkeler ile olan sorunları için zorlayıcı metotlar kullanması kaçınılmazdır. Bu durum sert güç için ABD'nin vekili olabilecek ülke arayışlarını dikte etmektedir. Aranılan bu ülke ABD'nin savaş senaryolarının genellikle ortasında olan Türkiye'dir. Türkiye üzerinde oynanmakta olan oyunların amacı da Türkiye'yi bu role hazırlamaktır. Türkiye, kendisine gerçekte bir şey verilmeden (AB üyeliğine destek, Ermeni soykırımını tanımamak, PKK'yı açıkça desteklememek gibi) bu oyuna rıza göstermeye zorlanmaktadır.

Rusya ise etrafındaki güç boşluklarını doldurmak, ülke bütünlüğünü korumak için askeri gücünü sürekli güçlü tutmak ve gerektiğinde caydırıcı gücünü en acımasız şekilde kullanmak peşindedir. Bu amaçla; Gürcistan, Türkmenistan ve Kırgızistan gibi ülkelerin rejimlerini kontrol etme ve gerekirse askeri hareket yapma stratejisi uygulamaktadır. Bu ülkelerdeki rejimlerin tamamen Rusya'nın kontrolüne girmesi veya işgali; Türkiye'nin Türk dünyası ile tek otobanının da kapanması anlamına geleceğinden sonuçları hayatidir. Öte yandan İran'ın çatırdamakta olduğu ortaya çıkmıştır. İran'ın parçalanması her ne kadar hemen doğumuzda bir Kürt devleti unsurunun daha ortaya çıkması riski taşısa da güçlü bir Türkiye, 'Güney Azerbaycan' devletinin kuruluşu ile Orta Asya'ya daha rahat bir çıkış yolu kazanabilir. Şimdi muhtemel savaşları ve sonuçlarını irdeleyebiliriz (Şekil).

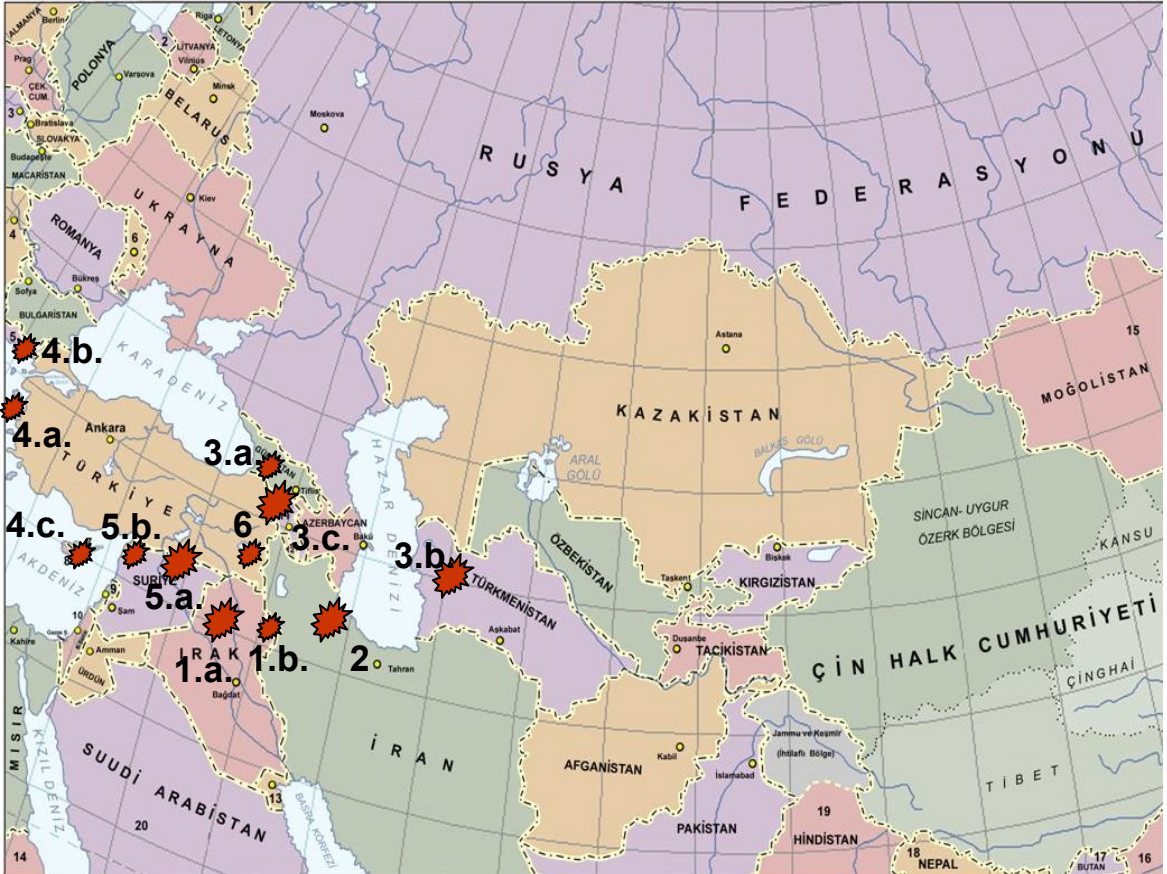
(1) Irak'ın Kuzeyine Müdahale:

Bu savaş Türkiye'nin gecikmiş ve beka seviyesindeki çıkarlarımıza rağmen en az iki kere (1990 ve 2003'de) göz ardı edilmiş savaştır. Bugün Irak'ın kuzeyinde ve Türkiye'nin güneydoğusunda yaşanan sıkıntıların en önemli nedeni bu savaşın yapılmamış olması nedeni ile giderek ağırlaşan güvenlik sorunlarıdır. Irak'ın Kuzeyi Türkiye için bir dostlar zinciri değil tüm Türkiye'yi sarma riski olan hastalıklı bir bölgedir. Türkiye'nin bu bölgedeki çıkarları ABD'nin baskıları ile PKK'nın sözde yok edilmesine indirgenmiş ancak Türk askerinin bölgeye girmesinin

önlenmesi için istihbarat desteği ile hava hareketını yapılmasını öngören bir konsept icat edilmiştir. Teröristler nerede ise yuvaları aranıp, bulunup yok edilmelidir yani sadece hava hareketı ile terörizm ve terör örgütü yok edilemez. Ne ABD'nin ne de Irak'ın kuzeyindeki Kürt grupların ellerindeki PKK kartını bırakmaktan vazgeçmelerini beklemek saflıktır. Türkiye, gerek bu grupları yola getirmek gerekse Türkmenler ve PKK konusunda gerçekçi bir çözüme ulaşmak istiyorsa Kuzey Irak'a girmek, bölgede idari ve askeri kontrolü gerektiği kadar sürdürmek zorundadır.

ABD'nin Irak'ta istediği; mümkünse ABD'ye yakın bir iktidarın yönettiği bütün bir Irak, ABD askerlerinin güvenliği ve Irak'ın kuzeyinde bırakacakları unsurları için emniyetli üs bölgesi temin edilmesidir. Irak'tan çıkmaya çalışan ABD için Türkiye'nin garantisi Irak'ın kuzeyindeki eşkiyalardan daha önemlidir. Bu amaçla ABD ile çatışmadan planlı bir kriz yönetimi ile bölgedeki ortamın hazırlanması ve akıllı gücü tamamlayacak bir yumuşak güç kurgusu geliştirilmelidir. Türkiye'nin Irak'a müdahalesi işgal değil, bölgedeki Kürt grupların daha merkezi bir Irak yönetimi ile uyum içinde çalışmasını sağlayacak siyasi dönüşümlerin yapılması, Türkmenlerin ve Kerkük'ün konumunun güçlendirilmesi ve nihayet PKK'nın tamamen temizlenmesini müteakip çekilmek olmalıdır. Bu müdahale bölgedeki enerji denklemleri konusunda Türkiye'ye yeni açılımlar sağlayabilir. Coğrafi bütünlüğün tehlikede bulunduğu Güneydoğu Anadolu ve Irak'ın kuzeyindeki negatif ayrışmayı önlemek için Kürtçülük yapanların siyasi olarak önleri kesilmeli ve planlı göçmen politikası uygulanmalıdır.

Şekil: Türkiye İçin Savaş Senaryoları

1. Kuzey Irak Senaryosu:	3. Rus Savaşları:	4. Türk Yunan Savaşı:	5. Su Savaşları:
1.a. Kuzey Irak'ta Kontrol	3.a. Gürcistan/Takviye	4.a. Ege ve Adalar	5.a. Arap-İsrail İttifakı
1.b. Kandil Dağının İşgali	3.b. Türkmenistan/Destek	4.b. Batı Trakya Dahil	5.b. Suriye-Irak İttifakı
2. İran/Ülke İnşası	3.c. Ermenistan/Önleme	4.c. Kıbrıs	6. Bölücü Terör İle Mücadele

(2) İran'ın Parçalanması ve Türkiye:

Türkiye, komşuları içinde en istikrarlı sınırlara İran ile sahiptir. İran'ın ile aramızdaki güvenlik sorunları genellikle İran'ın Türkiye içinde bazı İslamcı terör örgütleri ve irticai yapılar ile

PKK terör örgütüne verdiği destek şeklinde algılanmıştır. Diğer yandan İran'a karşı ABD'nin başlatacağı muhtemel bir savaşın İran'ın parçalanması esnasında Türkiye'nin doğu sınırları boyunca uzanan 7 milyonluk Kürt eyaletinin muhtemel bir devlete dönüşmesi ve uzun vadede Büyük Kürdistan'a yamanması ihtimali göz ardı edilmemiştir. Türkiye, İran ile doğrudan ya da ABD ve İsrail'in yanında bir savaşa girmemeli, kitle imha silahlarına sahip bir ülkenin hedefi olmamalıdır. Ancak yaklaşık 80 milyonluk İran nüfusunun 28 milyonunun İran'ın kuzeyinde yaşayan Azerilerden, 4 milyon kadarının ise diğer Türk gruplarından oluştuğu unutulmamalıdır. İran'ın savaş veya savaş dışı yollardan parçalanması durumunda Güney Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ve bu devletin Türkiye ile Türk dünyası arasında doğrudan bağ kurma fırsatı kaçırılmamalıdır.

(3) Rus Savaşları ve Türkiye:

2000 yılında Putin ile birlikte 142 milyonluk Rusya Federasyonu toparlanma sürecine girdi. Bu toparlanmada Putin'in devlet adamlığı kadar başta doğal gaz olmak üzere Rusya'nın çevre coğrafyalarda enerji kartını oynamaya başlaması, buradan sağlanan gelir ile ekonomi ve kendi anladıkları biçimi ile güvenliğin yoluna koyulması etkili oldu. Enerji kartı bir süre daha Rusya'nın yanında olacaktır ama Rus ekonomisi ve ülke bütünlüğü alarm vermeye devam etmektedir. Rus kökenli nüfusun azalması yanında zengin etnik grupların gittikçe bağımsızlık isteklerinin artması dikkate alındığında Rusların 2050'lere kalmadan dağılması kaçınılmaz gözükmektedir. Bugünkü Rus güvenlik anlayışı; içeride bölünmeye yönelik her girişimi acımasızca yok etme, dışarıda ise öncelikle örtülü yollardan kendine yakın rejimler oluşturma peşindedir. 2008 yılındaki Gürcistan harekâtı, Rus Silahlı Kuvvetlerinin resmi geçitlerdeki kadar şatafatlı olmadığını göstermiştir.

Kuzey Kafkasya'daki Çeçen, İnguş, Abhaz, Çerkez gibi Türk veya Müslüman grupların bağımsızlık özlemleri Rusya Federasyonu'nun parçalanma sürecini beklemektedir. Bu parçalanmayı tetikleyecek ise Afganistan'da tecrübe edildiği gibi Rusya'nın enerjisini boşaltacağı savaş(lar) olacaktır. Rusya'nın Gürcistan veya Türkmenistan'dan birini işgale kalkması veya rejim değişikliği sağlaması Türk dünyası ile olan tek rotamızın da ortadan kalkması demektir. Türkiye, Rusya'yı doğrudan karşısına almadan Batı ittifakı içindeki dayanışmasını özellikle yumuşak ve örtülü güç anlayışı içinde bölgeyi şekillendirmek için kullanılmalıdır. Türkiye'nin Karadeniz'de ve Gürcistan veya Ermenistan ile ilgili bir gerilimde Rusya ile karşı karşıya gelme riski vardır. Ermenistan'ın Rusya'dan cesaret alarak Nahçıvan veya Azerbaycan üzerinde girişebileceği bir oldu-bitti veya topraklarında PKK'ye aktif destek ve üs sağlama düşüncesi sınırlarımızdan 50 km. ilerideki Erivan'a tanklarla yapılacak yarım saatlik bir seyahati gerektirebilir.

(4) Türk Yunan-Savaşı:

Yunan siyaset adamlarının Türkiye ile ilgili sorunları iç politikaya malzeme yapma alışkanlığı ve Büyük Yunanistan (Megali İdea) fikri yaşadıkça ne Türk-Yunan sorunlarına diplomatik bir çözüm bulunabilecek, ne de Yunanlıların Türklerden istekleri bitecektir. Türkiye ile Yunanistan arasındaki sorunlar Ege'den kaynaklananlar (karasuları, kıta sahanlığı, FIR hattı vb.), Batı Trakya Türkleri ve Kıbrıs'ın statüsü ile ilgili olmak üzere üç hayati konudur. Yunanistan, Türkiye'nin başının belaya girdiği bir dönemin fırsatçılığını yaparak Ege ve Kıbrıs'ta bir askeri oldu-bitti yaratma peşinde olduğundan, bu bekleyiş Türkiye'ye bölücü terörün de içinde olduğu "iki buçuk savaş" stratejisini dikte etmektedir. Bu senaryoda; Türkiye başka bir savaş ya da savaş benzeri bir krizde iken Avrupa Birliği'ne güvenen Yunanistan'ın karasularını 12 mile çıkarma girişimi ile başlayan askeri çatışma söz konusudur. Türkiye, bu senaryo içinde hem Ege ve Batı Trakya'da, hem de Kıbrıs'ta Yunanlıları iddialarından sonsuza kadar vazgeçirecek bir askeri çözümü hedeflemelidir.

(5) Su Savaşı:

Bugünkü hükümetin başarmaya (!) çalıştığı gibi, bir gün Araplar ve özellikle Suriye ile İsrail arasındaki sorunlar çözüldüğünde, bu ülkeler başlarını kaldırıp Türkiye'den daha fazla su almanın hatta kaynaklarına el koymanın yollarını arayacaklardır. Bunun için Suriye'nin Hatay sorunu ve İsrail'in vaat edilmiş topraklar gibi eski Türk düşmanlıkları uyanacak, Irak'ın da dâhil olduğu bir Arap-İsrail ittifakı Türkiye'yi tehdide başlayacaktır. Türkiye'nin güneyinin mayından temizlenmesi ve İsrail'in bu işte aktif olmaya çalışması bu yüzden anlaşılır bir nedendir. Devlet başkanı düzeyindeki İsrail heyetlerinin GAP ziyaretleri ve Irak'ın kuzeyindeki İsrail girişimleri diğer

emarelerdir. Görüldüğü gibi ideoloji ve dış politikayı birbirine karıştıran kişilerin diplomasisi ile güvenlik işleri yanlış yollara girmektedir. Türkiye, güney sınırlarını bir an önce güvene almalı ve üstüne vazife olmayan, hele çıkarına gelmeyen aracılık işlerine girişmemelidir.

SONUÇ

Dünya ile birlikte Türkiye de tarihi bir geçiş sürecindedir. Türkiye artık tarihi ve bin yılların birikimi olan kültür mirası ile yüzleşmek, kendi yolunu çizmek zorundadır. Bulduğumuz konjonktür ve iyi değerlendirildiği takdirde önümüzde olan fırsatlar Türklere 21. yüzyılda yeni bir dünya kurma fırsatı vermektedir. Eksik olan bunun düşünsel alt yapısı, vizyon ve güç projeksiyonsuzluğu ile kendi içimizdeki sorunlara gömülüp kalma alışkanlığımızdır. Türkiye'nin geleceği Türk dünyasındadır ve bunu ancak isterse kendisi kurabilecektir. Türkiye'nin stratejik seçenekleri ne ABD, ne Avrupa Birliği, ne de Rusya'dır. Tek seçenek bağımsız ve egemen bir ulus-devlet olarak kendi yolumuzu çizmemiz ve Atatürk'ün dış politika esaslarını uygulamamızdır; kendi gücümüze dayanmak, akla ve bilime öncelik vermek, güçlü bir ekonomiye dayanmak, eşit ilişkiler kurmak, hayalci olmamak. Türkiye, Avrupa Birliği kapısında beklemek yerine kendi işine bakmalı, ulus-devlet yapısının hasar gören dokularını onarıırken, çevre coğrafyaların meyvelerini toplamalıdır. Bunu yaparken yeni bir güç projeksiyonu ve güvenlik kültürü ile birlikte yumuşak gücünün kurgusunu sağlamalıdır.

Her yazıda orijinal birşey yazmak kaygı ve düşüncesi olmaksızın Türklük-Türkçülük-Turancılık ülküleri çerçevesi içinde düşüncelerimi dile getireceğim. Bu arada bazı tekrarlarım da olacak. Kimi tekrarlarım/yinelemelerim zaten misyonum, yani kendime ulusal amaç saydığım konuların pekiştirilmesi yönünde olacak. Artık yayınlanamayan – evet Türkçü-Turancı kesimin yeteri desteği olmadığından ekonomik olarak ölüme mahkûm olan – Orkun dergisindeki hemen hemen her yazımda, başlığımı koyduğum yazıyı işlerken daima belirli ve kesin olduğuna inandığım düşüncelerimi okurlara empoze etmeğe çalıştım. Bunlar benim yılların oluşturduğu kanılarım, kanaatlerimdi. Kanılarım/kanaatlerim hep bilgilenererek ulaştığım sonuçlardı ve diyalektik süreçte değişe değişe olgunluk yoluna gelmişlerdi, yani tam olgun değildiler ve de zaten sosyal yaşamda devamlı bir olgunlaşma süreci vardı, sürecekti ve sürüyordu. Değişmez kural, değişimin devamlılığı idi... Benim küçük düşün dünyamın felsefesi budur...

Ben dergimizin konusu olan Turancılık konusunu Türkçülük Ülküsü'nün son aşaması olarak değerlendiriyorum, zaten de öyle... Demek ki son aşamaya gelmeden önce yapılacak işler var. Ve de doğal olarak görkemli Turan yapısını en şiddetli depremlere karşı koruyacak bir alt yapı, yani Temel! İşte ben kendi açımdan bu temellere katkıda bulunmağa çalışacağım, tabii dergiyi yaşatmak olanağı gerçekleştirilebilirse... Evet, bakın 82 yaşındaki bir Türkçü, satın alma paritesi hesaplarına göre yıllık geliri adam başına 10 bin dolara yaklaştığı söylenen bir Türkiye'de, Turan dergisi yaşayamaz endişesi taşıyor, geçmiş tecrübelerle dayanarak. Acı bir endişe...

İşte sizi konuya getirdim. Demek ki bir hesaba göre 6 bin bir hesaba göre 10 bin dolar gelirlili bir Türkiye'de Turan'ı konu alan ve çoğu kez idealistler tarafından Hazırlanan bir dergi maliyetini bile karşılayacak kadar satamamak durumu ile karşı karşıya. Yani Turan konusu, bir kesim için para harcamaya değmeyecek bir konu... Şu “bir kesim” söylemimi bir tanımlayayım. Bunlar konunun özelliği gereği Türkçü denilen kesim olmalı. Bir küreselci, bir İslâmcı vb. gibi bir kesim. Bu kesim Turan ile doğal olarak ilgilenmez. Demek ki 70 milyonluk Türkiye'de Turan ile – para da vererek – ilgilenebilecek insan o kadar az ki, idealist Türkçüler'in hazırladığı bir dergi maliyetini bile kurtaracak kadar satın alınmıyabiliyor. Şunu da eklemeliyim: Bir dergi de ona ödenecek parayı karşılayabilecek içerikte olmalıdır. Ama bir derginin iddialı adı ve kapağı ile içeriği arasında orantı yoksa tabii ki en idealist ve varlıklı Türkçü de onu almaz. Türkiye'de genel olarak bazı dergi ve kitaplar tutunmuyorsa, bu sadece halkın/okurun olumsuz hanesine yazılmamalıdır. Bir mal/meta bir ihtiyacı karşılıyorsa ona talep olur. Abuk sabuk, haması, vur-kır-öldür temalı dergi ve gibilerini akıllı bir Türkçü almaz. Alan olur tabii başıbozukluğu Türkçülük sayıyorsa, ne ocağı olursa olsun...

Konuyu yine yönlendirdim. Neye? İki hususa. Birincisi, mal/meta (düşünce/fikir olarak da okuyunuz) bir ihtiyacı karşılamalıdır. Yani Türk Toplumunun Türkçü kesiminde Turancılık konusuna talep olmalıdır. İkincisi, bu talebi karşılamak için sürülen mal/meta (düşünce/fikir olarak da okuyunuz) talebin beklentisini karşılamalıdır. Bu hususa bundan önceki yazımda da biraz değindim ve ilerde de değineceğim.

Yine 2. sayıdaki yazımda, Türkçülük olmadan Turancılık olmaz dedim. Buna karşı çıkmaz olanaksız. Demek ki konu/problem Türkçülük'te düğümleniyor. Türkçülük oluşmamışsa Turancılık da oluşmaz. Dört ana hesap işlemini bilmeden matematik olur mu? Uzun sözün özü, önce Türkçülük sonra Turancılık, diyorum.

Peki, Türkçülük var mı ki Turan'a uzanabilelim? Yanıtım sert ve kesin: Türkiye'de ve Türk Dünyası denen Topluluklarda Türkçülük şuuru/bilinci yoktur. Uluslararası futbol yarışmalarında “Ulusal Takım” gösterileri kimseyi aldatmasın. Onun da sosyolojik izahı var. Aynı anda aynı yöne hareket eden iki otobüsün yolcularında “bizim otobüs” psikolojisi uyanır ve diğerini geçmek havasına girerler, diğer otobüste sevgilimiz olsa bile...

Ben diyorum ki, Türkleşmeden Turan sevdasına pek girmeyelim. Türkçesi, diyorum ki, Turan konusunu işlerken kesinlikle Türkleşmek konusunu göz ardı etmeyelim. Olmayan Türk'ü Turan'a yönlendirmeğe çalışmayalım, yönlendiremeyiz zaten olmayan kişiyi... Ne dedim “... Türkleşmeden...” dedim. Evet efendim, iddia ediyorum: Türkiye'nin ve Türk Toplamları'nın Türkleşmeğe gereksinimi vardır... Hattâ “Yeniden Türkleşme” demem daha doğru olur. Türk Düşün

Tarihi'ni ve Türkçülük Tarihi'ni bilenler daha XIX. yy.da – maalesef içeriden değil ama dışarıdan “sen Türksün!” diyenlerin etkisi ile – Türkçülük akımının başladığını, büyük düşünürler Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp vb. tarafından teoriye dönüştürülme çabalarının yapıldığını ve en büyük Türk Milliyetçisi Mustafa Kemal Atatürk tarafından gerçekleştirilmeğe başladığını ve 1950'den sonra bunun tavsamaya başladığını bilirler. Yine iddia ediyorum: Bugün Türkiye'de “Türkçülük” denilen hareket kısırdır, hamdır, yavandır ve çağcıl değildir! Türkçülük çağcıl temellere oturtulmadıkça da sağlıklı olamayacaktır. Ben, ulus-devlet döneminin ölmediğine, uzun süre ölmeyeceğine ve de ölmemesi gerektiğine inanıyorum. Ve şimdilik ayrıntılarına girmeden – belki de girmeden – Önce yitirmekte olduğumuz Türklük Bilinci'mize sahip çıkalım sonra Turan'a uzanalım, diyorum. Yoksa – Türkiye Türk'ü açımdan söylüyorum – yine Sarıkamış'ta donar kalırız, Azerbaycan'a bile ulaşmadan... Türk Cumhuriyetleri de denilen beş Turanlı kardeşlerimiz de Batı'ya, bize doğru uzandıklarında, karşılarında İran gibi şeriat felâketine uğramış bir harabe ile karşılaşacaklardır... Yineliyorum: Önce Türkleşelim sonra Turan'da buluşalım. Ben elimizdeki derginin misyonunu Atatürk'ün ışığında değerlendiriyorum. O, daha üç çeyrek yüzyıl önce Sovyetler'in dağılabileceğini gördü ve kardeşlerimizle bağlarımızı güçlendirelim, hazırlıklı olalım, dedi. Bugünkü durum şudur: Atatürk'ün öngörüsü ve önerisi ihmal olunduğu gibi, şimdi Atatürk'ün önerisinin tam tersi uygulanmak istenmektedir, yani Turan'ın yolunu tıkayıp, Türkiye'yi Emevî Araplığı'na kanalize etmek istenmektedir... Evet, ben, önce, Turanla el-ele ve kafa-kafaya TÜRKLEŞELİM, diyorum...

Not. Yazılarımı okumak isteyenler, www.ergenekoncm.com adresinden “Güncel yorumlar” bölümünde “Bir Turan yorumu” adlı yazıyı okuyabilirler veya celadet@gmail.com adresinden isteyebilirler.

3. KÜLTÜREL KALKINMA YILLARINDA AZERBAJCAN EDEBİYATI (1946-1960'LI YILLAR)

1946-1960'lı yıllarda savaş ve onun getirdiği belalar, savaştakilerin kahramanlıkları bütün kültür alanları gibi edebiyatı da belirgin etkilemiştir. Birçok Azerbaycan yazarları eserlerini savaş motiflerine adanmışlardır. İnsan his ve duygularını tavsif eden yazarlarsa kendiliğinde, ideolojik hizmete dayanan bazı eleştirmenlerin olumsuz eleştirileriyle karşılaşıyorlardı. Edebiyatı ideolojik çerçevelerden çıkmaya koymamak amacıyla Komünist Partisinin ideolojik meselelerle ilişkili karar altına alınmıştı (14 Ağustos, 1946). 24 Ağustos 1946 yılında çıkan karara göre tiyatroların dramatik repertuarı düzenlenmeliydi. (1, v.45) Bu ideolojik düzenlemeden kurtulamayan Azerbaycan yazarlarının savaş sonrası yaratıcılığında emeğin terennümünün ön planda tutulmasına rağmen, güzel sanat örnekleri yaranırdı. Bu dönemde verilen bütün edebi eserlerin, aynı zamanda lirik şiirin ana problemi insan kalbinin manevi gelişimiydi.

Cemiyetin ahlak meselelerine gittikçe daha çok dikkat yetirmesi edebiyat ve güzel sanatta de aksini buluyordu. Sanayide ve yaşamda insan ilişkileri, kişiliğin mürekkep iç âlemi edebi eserlerin konusuna çevrilirdi. Olumlu çalarlı insan karakterleri bütün vasıtalarla tavsif edilirdi. Samed Vurğun'un (1906-1956) «Muğan» şiirindeki Sarvan imajı işçi gençlerin genelleştirilmiş imajdır. Onun «Aygün» şiirinde hem dönemin yanlışları eleştirilir, hem de Azerbaycan kadınının siması, aile, kültür ve ahlak meseleleri esas hat gibi götürülürdü. 1948 yılında kaleme aldığı «Zencinin arzuları» şiirinde şair evrensel problemleri ele alır, ırkından asılı olmayarak insanların hak beraberliğini destekliyordu.

Çağdaş Azerbaycan şiirinde özgür koşuğun yaratıcılarından olan Resul Rıza, «Kıvılcım» toplusunda yayınlattığı «Bir Gün» şiiriyle (1927) edebiyata gelmiştir. Onun «Vefa» (1946), «Lenin» (1950), «Güneşin Arayışında» (1952), «Gönül Sesleri» (1954), «Şekil ve Çekil» (1955), «Hayvanların Uykusu» (1956), «Terane'nin Oyuncakları», «Şiirler» (1959), «Yıllar ve Satırlar» (1960), «Pencereme Gelen Işık» (1962), «Sabır» (1965) eserleri basılmıştır. (5, s.346).

Yeni dönem şiirin ünlü temsilcilerinden olan Osman Sarıvelli'nin (1905-1990) çağdaş şiirin gelişmesinde, sanat açısından zenginleşmesinde kendine özgü yeri var. Şairin «Yazık Şair», «Henüz Yol Gidiyor», «Sazın Derdi», «Görmek ve götürmek», «Gelin öyle yapalım ki...», «Sabir'i Andım», «Fersiz Oğul», «Hangi Arzularla Atan Yürek» vs. satirik şiirlerinde manevi düşkünlük, umursamazlık, liyakatsizlik gibi olumsuz huylar keskin şekilde eleştirilir.

Zeynal Halil (1914-1973) XX. yüzyılın 30'lu yıllarında birçok söz ustaları arasında yeri olan şairlerdendir. Döneminin toplumsal siyasi durumunu düzgün değerlendiren Z.Halil, ilk eserlerinden yazar ve zaman, yazar ve okuyucu prensiplerine sadık kalmıştır. O, birçok şiir kitaplarının, 14 uzun şiirin, 1 romanın, 5 manzum dram eserinin, onlarla publisistik makalenin ve dış ülke edebiyatından birçok tercümenin müellifidir (4, s.305).

İkinci Cihan Savaşına katılmış, yaratıcılığa da ön cephede başlamış İslam Seferli (1923-1974) savaş sonrası eser veren yazarlar nesline mensuptur. «Define», «Çek kızı», «Yaralı nağme», «İnsan izi», «Deneme gecesi», «Gayret kapısı» poemalarında (uzun şiir) o, emeğe, toprağa, insana sevgi ve kahramanlık açısından yaklaşıyor. Tiyatro ve sahneyle sıkı bağlı olan yazar «Göz doktoru» (1955), «Yadigâr» (1956), «Ana yüreği» (1959), «Yol ayrıcında» (1972) piyesleriyle Azerbaycan sahnesinde kendi mevkiini kazanmıştır (5, s.359).

Çağdaş şiirin görkemli temsilcilerinden olan Hüseyin Arif'in yaratıcılığında doğa ve onun terennümü özel önem arz eder. Onun «Bir Yaşıl Işıktır her yaşıl yaprak», «Toprak», «Ana doğa», «Diyorlar Kar Yağıp», «Gülü Korumak İçin», «Damcılı», «Meşe Yanır, Tek Yanır», «Taşın da Yüreği, Dili Olarmış», «Sor», «Gökler mi Değişti, Biz mi Değiştik?», «Lezgi Kızı», «Tanıtırım Kendimi», «Ebedi Borç», «Dünyanın», «Orman Duyguları» şiirleri bu silsiledendir.

Şair Balas Azeroğlu, demek olar, bütün konularını Güney Azerbaycan, halkın bağımsızlığı uğrunda mücadelesi, bu mücadelenin zengin kahramanlık tarihiyle bağdaştırılarak, onu çağdaş insanın yüksek ahlaki özellikleri ve o taylı bu taylı Azerbaycan'ın gelişmesi fonunda terennüm etmiştir. Şairin edebi faaliyeti sanat açısından, konu zenginliyi ve fikir derinliğiyle dikkati çeker. Onun «Şiirler» (1948), «Savalan» (1949), «Mücadele Yollarında» (1950), «Benim Nağmelerim»

(1952), «Çiçeklenen Tarlalar» (1954), «Sanatın Kudreti» (1955), «Hafız'ın Kabri Üstünde» (1959), «Kaybolmuş Kız Hakkında Destan» (1957), «Şiirler» (1963), «Öyle Oğul İstiyor Vatan» (1964), «Mecnun Söğüt» (1966), «Savalan Efsanesi» (1967) kitapları basılmıştır (6).

Şiire savaş yıllarında gelen genç neslin temsilcileri sonralar poema türünün ilginç örneklerini vermişlerdir. B.Vahabzade'nin «İstrabın Sonu», «Sade Adamlar», «İtiraf», «Şeb-i hicran», «Yollar, Oğullar», «Muğam», «Atılmışlar», N.Hazri'nin «Sumgayıt sayfaları», «Güneşin Bacısı», «İki Hazar», «Ana», «İnam», H.Arif'in «Sevgi», «İbrahim Köprüsü», «Yolda», «Dilgem», «Sonahanım», «Üçler», Gabil'in «Mehpare», «Tramvay Parka Gidiyor», «Nesimi», İ.Kebirli'nin «Sahralar Çiçeklenir», «İlk Sevgi», E.Kerim'in «İlk Senfoni», «Üçüncü Atlı», İ.Seferli'nin «Aşık Elesger», A.Babayev'in «Dikenli Teller Arkasında», E.Kürçaylı'nın «Turnalar Güneye Uçur», «Deneme», «Tebessüm», «Hiddet» vs. bu dönemin ürünüdür. Daha sonraki neslin temsilcileri de bu süreçte faal iştirak eder. N.Hesenzade'nin «Neriman», «Zümrüt Kuşu», «Kimin Suali Var?», M.Araz'ın «Asker Kabri», «Kayalara Yazılan Ses», «Babamın Kitabı», «Üç Oğul Anası», «Araz Akar», «Ben De İnsan Oldum», «Paslı Kılıç», «Ömür Tazelenir», «Ömür Geçir, Gün Geçir», F.Goca'nın «Salam, Vietnam», «Hose Risal», F.Sadiğ'ın «Ömrün Bir Günü», «Sevgi Yağmuru», C.Nevruz'un «Köyümüzün Antik Heykeli», «Zaman», «İnsan Sevgisi», «İnsan Marşları», T.Bayram'ın «Seher Rüzgârları», «Tebrik Çiçekleri», «Sebuhi», «Yaralı Nağme» gibi çeşitli konulara adanmış şiirler bu sıradandır.

Azerbaycan şiiriyle birlikte ağır koşullar altında Azerbaycan nesri de geliyordu. 1940'lı yılların sonu edebiyatımıza Güney Azerbaycan konusu dahil olur. Azerbaycanlıların İran zulmüne karşı mücadelesi M.İbrahimov'un «Güney Öyküleri» eserinde edebileştirilir. 1949 yılında basılan ve tüm SSCB'de üne eren «Gelecek Gün» (1946) romanı M.İbrahimov'un Güney konusunda yazdığı ilk büyük romanıdır. Son derece tipik, gerçek ve canlı yaşam materyaline, güçlü ideyolojik istikametine, zengin, kamil imajlar âlemine ve inkılabî coşkusuna göre bu roman kendisinden önce ve sonra Güney konusunda yazılmış eserlerden köklü şekilde farklanır.

M.Hüseyin'in Azerbaycan amele ve mühendislerinin yaşamına adanmış «Abşeron» (1947) romanında emekçi insanların yaşamı bütün taraflarıyla ışıklandırılır. 1953 yılında onun Azerbaycan'da inkılabî süreçlere adanmış «Seher» romanı basılır. Edebi süreçte yakından iştirak eden yazar, kısa zamanda kuvvetli nasir, dramaturg ve ilkeli eleştirmen gibi tanınır. Bir sıra eserleri Rus ve başka halkların dillerine tercüme olunur, özellikle «Abşeron» romanı dış ülkelerde geniş şöhret kazanır (5, s.425).

Orijinal komedileriyle edebi gülüş ustası gibi şöhret kazanan Sabit Rahman'ın emek kahramanlarına adadığı «Kudret» (1948), «Yoldaşlık» (1950), «Komediler» (1954) kitapları ve 1958 yılında «Nina» romanı basılır. Klasik irsin sağlam ve realist geleneklerini yaratıcı şekilde devam ettiren ve geliştiren S.Rahman'ın «Alikulu Evlenir» (1962), iki ciltlik «Seçilmiş Eserler»i (1958-1960), «Tiyatro Öyküleri» (1964), «Komediler»i (1967) ve altı ciltlik «Seçilmiş Eserler»i (1975-1978) yayınlanır. Onun senaryosuyla «Arşın Mal Alan» (1951), «Meşedi İbad» (1956), «Koroğlu» (1959), «Ahmed Nerededir?» (1964) filmleri çekilir. «Yıldız», «Hicran» musikili komedilerinin librettosunu da S.Rahman yazmıştır. Çeşitli yıllarda V.Şekspir, J.B.Molyer ve birçok dünya klasiklerinden tercüme etmiştir. «Müfettiş» (Gogol), «Otel Sahibesi»nin (Goldoni) tercüme henüz önemini kaybetmemiştir (5, s.405).

Savaş sonrası Azerbaycan dramaturgisi de sert koşullar altında gelişmekteydi. XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında kudretli yazar ve dramaturg gibi bilinen İlyas Efendiyev, (1914-1996) emek adamlarının fedakâr yaratıcı emeğini, arzu ve emellerini tasvir ve terennüm eden bir sıra öykü ve denemeler vermiştir. İnsanların bilinç ve psikolojisinde oluşan değişiklik ve tebeddülün, yaşamın gelişme hızının vatana, emeğe sonsuz sevgi hissiyle ilişkilendirilmesi onun «Gül Açar», «Görüş», «Su Değirmeni» ve «Yün Şal» öykülerini birleştiren genel özelliğidir. İlk dram eserleri «İntizar» (M.Hüseyin'le birlikte), «Işıklı yollar» (1947) ve «Bahar suları» (1948) piyeslerinden sonra 1954 yılında kaleme aldığı «Atayevler Ailesi» piyesiyle mahir dramaturg gibi tanınır. Onun 1950 yılına kadarki yaratıcılığı yeni dönemin yeni insanını daha çok sosyal açıdan keşfetmeye yönelse de, çağdaşlarının manevi âleminin keşfine dikkat ve ilgisi azalmıyor (4, s.397). Bu dönemde «Işıklı

geceler» (1945), «Toprağın sahibi» (1952), «Korularda», «Öyküler» (1955) vs. kitapları yayınlanmıştır.

Kalkınma yıllarında oyun ve tiyatro sanatı yeni yükseliş dönemine girer. Kalkınma işlerinin sahne için konu seçilmesi bu dönem için niteliklidir. Genellikle, emekçilerin, emeğin vasfolunması ön plana çekilir. Kahraman neftçilerin, cesur denizcilerin ağır ve çetin emeğinin terennümü 1947-1952 yıllarında Azerbaycan dramaturgisinde esas konulardandır. İ.Gasimov'un «Hazar Üzerinde Dan Yeri» ve İ.Efendiyev'in «Işıklı Yollar» eserleri buna örnektir. İ.Efendiyev'in Bakü neftçilerinin yaşamına adadığı bu piyesinde ilçelerden neft madenlerinde işlemeye gelen köylü gençlerin şehir yaşamı ve emek başarıları sahnede canlandırılır. Bu dönemde köylü ve kolhozcular hakkında da eserler yaranır. İ.Efendiyev'in «Bahar Suları», A.Babayev'in «Dağlar Kızı» piyeslerinde tarımın güçlendirilmesi, onarımı uğrunda mücadele yapan emekçilerin faaliyeti betimlenir.

Aile ve eğitim konusunda yazılan «Köylü Kızı» (M.İbrahimov), «Alikulu Evlenir», «Yalan» (S.Rahman), «Atayevler Ailesi», «Sen Her Zaman Benimlesin» (İ.Efendiyev), «Sen Ne Sebebe Yaşıyorsun?» (İ.Gasimov, H.Seyidbeyli), «Ana Yüreği» (İ.Seferli), «Vicdan» (B.Vahabzade), «Sensiz» (Ş.Gurbanov), «Kayınvalide» (M.Şamhalov) piyeslerinde toplumsal faaliyetle kişisel yarar arasındaki ilişki, dostluk, sadakat, sevgi ve nefret duyguları yansıyor. İ.Gasimov ve H.Seyidbeyli'nin «Sen Ne Sebebe Yaşıyorsun», B.Vahabzade'nin «Vicdan», İ.Seferlinin «Ana Yüreği» piyeslerinde de aile-eğitim meseleleri koyulmuştur. İ.Efendiyev'in 1947 yılında sahneleştirilmiş «Bahar suları» piyesinde gençlerin yaşamı ele alınmıştır (2, v.56).

«Şirvan Güzeli» (E.Memmedhanlı) komedisinde kendi «bilimsel faaliyetlerinde» dogmalarla yaşayan profesörler Vahidov ve Zahidov'un yıllarla aynı kuram ve müşahedelerin esiri olarak akademik Mudrov'a hayran olmaları eleştirilir. İ.Seferli'nin «Göz Doktoru» piyesindeyse uzun müddet her kesi vahime altında tutarak yeni tedavi usullerinin uygulanmasına mani olan profesör Şahbazov'un yarattığı bütün sınırları yıkan kuvve bulunur. Her iki piyeste eskimiş kuralları yıkarak günün taleplerine uygun şekilde kuran gençler rağbet görür.

Dramaturgide de çocuk ve gençlerin eğitilmesi için gerekli piyeslerle zenginleşir: A.Şaig'in «Bir Saat Halifelik», E.Abbasov'un «Agil ve Servinaz», Z.Halil'in «Genç Ustalar», C.Mecnunbeyov'un «Ayrılan Yollar», H.Seyidbeyli'nin «İmtihan», N.Genceli'nin «Şelale», Y.Ezimzade'nin «Anacan», «Nisan Seheri», «Nasrettin», «Komşular» piyeslerinde ebeveynler, öğrenciler, gençler, öğretmen ve savaşçılardan oluşan olumlu kahramanlar silsilesi verilmiştir (10, s.69).

Kalkınma yıllarında dramaturgide, tiyatro sanatında dış ülke edebiyatından tercümelerin sayısı çoğalır. Birçok uzun şiir ve öykülere dayanılarak oyunlaştırılmış piyesler başarıyla sahneleştirilir. Onlardan «Uzak Sahillerde» (İ.Gasimov, H.Seyidbeyli), «Bir Gencin Manifestosu» (A.Dadaşov), «Sahil Operasyonu» (İ.Hemzeyev), «Yedi Oğul İsterim» (İ.Coşkun) piyesleri daha başarılıdır (3, v.69).

M.İbrahimov'un «Tutuşan Ocaklar», İ.Efendiyev'in «Mahnı (Türkü) Dağlarda Kaldı», S.Rahman'ın «Rüzgarlar», Y.Ezimzade'nin «Silah Arkadaşı» piyeslerinde yakın inkılabî geçmiş yansıtılır. İ.Efendiyev'in «Tuhaf Oğlan», «Bağlardan Gelen Ses», tarihi konuda yazdığı «Hurşidbanu Natevan» eserlerinde lirik-psikolojik özellikler belirgindir.

Çağdaş Azerbaycan eleştirisinin oluşması ve gelişiminde Memmed Arif Dadaşzade'nin misilsiz hizmetleri olmuştur. Bilimsel-edebi yaratıcılığa geçen yüzyılın 20'li yıllarından başlayan yazar bugün de kuramsal önemini kaybetmeyen zengin irs yaratmıştır. (3, v.19). Onun eleştiri ve edebiyat bilimi alanındaki faaliyetleri derin milli ruhu, ilkeselliği ve inandırıcılığıyla seçilir. M.Arif Azerbaycan edebiyatı tarihinin yaratıcılarından. Çağdaş Azerbaycan edebiyat biliminin gelişmesinde onun büyük hizmetleri olmuştur. 1943-1944'lü yıllarda direkt onun teşebbüsü ve önderliğiyle iki ciltlik «Kısa Azerbaycan Edebiyatı Tarihi», 1957-1960'lı yıllarda üç ciltlik «Azerbaycan Edebiyatı Tarihi», 1965 yılında «Azerbaycan Sovyet Edebiyatı Denemeleri», 1967 yılında iki ciltlik «Azerbaycan Sovyet Edebiyatı Tarihi», 1971 yılında Rus dilinde «Azerbaycan Edebiyatı Tarihi (Kısa Denemeler)» vs. kitapları yayınlanmıştır. (7, s.456).

Edebiyat bilimi edebiyatın önemli kuramsal sorunlarının incelenmesiyle birlikte, ayrı ayrı edebi kişiliklerin edebi irsinin öğrenilmesi meselesi de dikkati çeker. Klasik Azerbaycan şairi Nizami irsinin öğrenilmesi alanında edebiyat bilimi birçok iş yapar. Nizami eserlerinin edebi tercümesi, neşri, şairin yaratıcılığına adanmış eserler, toplular, makaleler mecmuası vs. Nizami'yi öğrenme bilimini geliştirir. Görkemli bilginler şairin 800. yıldönümü dolayısıyla güzel eserler verirler. M.Refilî'nin «Nizami ve XII. Yüzyıl Azerbaycan Kültürü», M.Arifi'n «Nizaminin «Küçük» Kahramanları ve Büyük Arzuları», M.Celal'in «Yeddi Güzel»deki Öyküleri Hakkında», E.Sultanlı'nın «İskendername» ve Batı Avrupa Edebiyatı», E.Ağayev'in «Nizami ve Dünya Edebiyatı», H.Araslı'nın Nizami hakkında silsile makaleleri bu tür eserlerdendir.

Edebiyat biliminde klasik irsi öğrenmek işinde dönüş yararır. Nizami, Hakani, Füzuli, M.F.Ahundov, Sabir, C.Memmedkuluzade, E.Hakverdiyev ve başkalarının eserleri basılır, onlara şerhler, mukaddimeler yazılır, Rus diline tercüme edilerek hem başkentte, hem de ilçelerde yayınlanır (7). Memmed Cafer'in «Azerbaycan Şiirinde Yenilik ve Gelenek», «Tipiklik Hakkında», «Şairin Düşünceleri», Cafer Handan'ın Sabir, Seyid Musevi, Samed Vurğun'a adadığı makaleler de edebiyat biliminin başarılarındanır (8).

1960'lı yılların başlarından Azerbaycan edebiyatında bir uyanış görülür. Bu yıllar Azerbaycan nesrinin milli ruha dönüş dönemidir. İsmayıl Şihli «Deli Kür» romanında Azerbaycan toprak ağasının bütün olumlu çalarlarıyla genelleşmiş imajını yaratır (3, v.86). Eserde Azerbaycan beyinin bütün olumlu özellikleri, kişiliği, yiğitliyi ideolojik Bolşevik düşüncesinin fevkine çıkarılır. Bu açıdan B.Vahabzade'nin «Gülistan» poeması da yüksek sanatkârlıktan kaynaklanır ve ilginç makamlarla zengindir (9,s.124).

1946-1960'lı yıllarda kültüre karşı ideolojik baskı kültürel gelişimi boğan, geciktiren özelliklerdendir. Kültürün çeşitli istikametleri devletin direktifleri esasında faaliyet gösterirdi. Hruşşov dönemi bir kadar hoşgörü getirse de, Stalin döneminin bütün başarıları kişiliğe hayranlık örneği gibi eleştiriye maruz kaldı. Liberalleşme rüzgârlarının esmesi Azerbaycan'da da milli meselenin koyuluşunda aydınları bir kadar cesaretlendirdi ki, bu da özellikle edebiyatta göstermeye başladı. Milli ve ahlaki özellikleriyle diğer yalancı örneksel milletlerin fevkinde duran Azerbaycanlı imajları edebi eserlerin kahramanı oldular (10,s.159).

Sonuç olarak, 1946-1960'lı yıllarda Azerbaycan edebiyatı çiçeklenme dönemini yaşadı. Halkın milli-manevi değerleri yansıtmakla şiir, dramaturji, nesir alanlarında muhteşem eserler verildi. Savaş, onun ağır sonuçları bu dönemde edebi eserlerin esas konusu olsa da, tarihi hadiseler, kişilikler de edebi eserlerin esas kahramanlarına çevrildiler. Bu gelişme ve rengârenklik XX. yüzyılın 60'lı yılların sonu, 1970'li yıllarda yeni ruhta alevlendi.

KAYNAKÇA:

1. ARDEİA: fond 404, s. 2a, iş 87
 2. ARDEİA: fond 501, s. 4, iş 62
 3. ARDEİA: fond 501, s. 4, iş 68
 4. Azerbaycan Sovyet edebiyatı tarihi. 2 ciltte, II c, Bakü: Azerb. SSR EA Neşriyatı, 1967, 501 s.
 5. Azerbaycan Sovyet Edebiyatı. Bakü: Maarif, 1988, 543 s.
 6. «Komünist» gazetesi, 5 yanvar 1957
 7. Qazeta «Vişka», 5 aprel 1952 q.
 8. Qazeta «Vişka», 2 sentyabr 1958 q.
- Narodnoe Obrazovanie, Nauka i Kultura Azerbaydjanskoy SSR. Statiçeskiy Sbornik. Bakü: Azereşr, 1968, s.230
- Paşaev N.A. Oçerki İstorii Kulturnoqo Stroitelstva Sovetskoqo Azerbaydjana. Bakü: Azereşr, 1965, s.312.

4. TÜRK DİLLERİNDE –SA, –SE EKİLİ YAN CÜMLELER

Leyla GOCAYEVA

Yan cümlelerin temel cümleye bağlanmasında bağlaçlar ve bağlayıcı kelimelerle birlikte –sa, –se eklerinin önemli rolü bulunmaktadır.

Türk dillerinin sentaksının (söz dizimi) öğrenilmesine, XX. yüzyılın 50’li yıllarında başlanmış, önce okul gramerlerinde bahsedilmiş, son yirmi yılda ise araştırmanın kapsamı daha da genişlenmiştir.

G. A. Abdurrahmanov, bütün sentaktik olaylar gibi, Türk dillerinin yan cümle probleminin de karşılaştırmalı bir şekilde öğrenilmesinin zorunlu olduğu fikrindedir.

Bir hususa da temas edelim ki, –sa, –se ekleri, Türkoloji edebiyatında edat, ek haline gelmiş edat vs. olarak isimlendirilmiştir. Bağlı bileşik cümlelerin kurulmasında onun rolü, daha doğrusu temel ve asılı tarafların biri birine bağlanmasında icra ettiği fonksiyon ispatlanmıştır.

A. N. Kononov’un fikrinde –sa, se yalnız bağıllık ilişkisini ifade etme özelliğine sahiptir.(9)

A. Abdullayev, Kaşgarlı Mahmut’un, “–sa, –se yalnız fiillerle kullanılır”, düşüncesine haklı olarak katılmamaktadır.

A. Demirçizade ve M. Şiraliyev, –sa, –se’nin sentaktik konumunu bir az sınırlandırmakta, bu edatın sadece şart ve ceza yan cümlelerini meydana getirdiğini kaydetmektedirler.

M. Şiraliyev sonraki araştırmalarında bu morfolojik göstergenin diğer tür yan cümleleri de meydana getirdiğini kaydetmektedir.

Türkoloji’de yan cümlelerin tetkiki ile N. K. Dmitriyev, A. N. Kononov, E. İ. Ubryatova, N. A. Baskakov, N. T. Sauranbayev, K. K. Sartbayev, P. Azimov, M. Ş. Şiraliyev, M. M. Hacıyev, A. Z. Abdullayev, Z. Tağızade, N. Z. Hacıyeva, E. A. Qrunina, Q. A. Azizova, M. Askarova, H. Rüstemov, G. Abdurrahmanov, G. S. Kazimov vb. meşgul olmuşlardır.

A. N. Kononov’un fikrinde, bağlı bileşik cümleler, müstakil cümleler gibi oluşturulan iki ve daha fazla kısımdan meydana gelmektedir. Bunlardan biri kendisine bağlanılan temel cümle, diğeri ise bağlanan yan cümledir. (10, 408)

A. N. Baskakov, Leningrad’da (Sankt Petersbur) düzenlenmiş V. Türkoloji konferansında, Türk dilinde –sa, –se ekli yan cümle tipi ile bağlı bazı tartışmalı meselelerden bahsederken, Türk dilinin çağdaş seviyede sentaktik araştırmaları, –sa, –se ekli yan cümlelerin komponentlerinin, leksik-semantik ve gramer anlamlarının belirlenmesi problemini ortaya çıkardığını kaydetmektedir. Genellikle, türk dilinde bu tip yan cümlelerin mevcutluğu onaylansa da, onların inkişaf eğilimi, yapısal-sentaktik yönlerinin araştırılması unutulmuştur.(8, 132-138)

M. Ş. Şiraliyev bağılsız bağlı bileşik cümlelerin bir tipi gibi komponentleri şart eki –sa ile kurulan, münasebette olan konstrüksiyonları bir birinden ayırmakta ve sözkonusu bileşik cümleleri 2 tipe ayırmaktadır:

1. Analitik tipli bağılsız bağlı bileşik cümleler.

Bu tip cümlelerin sıfatları arasındaki ilişki, ses tonunun yardımı ile ifade edilmekte ve onları kolaylıkla dönüştürmek mümkündür. Tarihi açıdan analitik tipli bağılsız bağlı bileşik cümlelerin, bağılsız bileşik cümlelere geçmesi mümkündür. (Konversiya (değişim) olayını hatırla)

2. Sentetik tipli bağılsız bağlı bileşik cümleler.

Türk dillerinde –sa, –se tipli cümleler bu kabildendir. (11, 13-14)

A. Abdullayev “Türk dillerinde tabeli mürekkep cümlelerin teşekkül yolları” adlı makalesinde bağılı bileşik cümleleri çağdaş Türk dillerinde yapı olarak iki tipe ayırmaktadır. Birinci tipe bağılsız bağlı bileşik cümleleri örnek göstermektedir. Zira bu cümleler, bağlayıcı sözlerle (iyelik zamirleri) ve –sa, –se eklerinin yardımıyla formalaşmaktadır. Araştırmacı, –sa, –se ekleri ile ilgili olarak söylenenleri daha da açıklayarak kaydetmektedir ki, bu gösterge eskiden –sar//ser şeklinde var olmuştur. Bu –sa, –se göstergesinin yarısını oluşturuyor. Diğer yarısı ise –sa da, –se de ögeli tiptir. Özbek dilinde bu gösterge sa ham//se hem, Uygur dilinde sa mı//se mi, kurulumunda ortaya çıkmaktadır. Bunlar da Türk dillerinde yan cümlelerin terkiibinde en eski devirlerden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. (5, 52-59)

İnsan tefekkürünün belirli inkişaf dönemi bağılı bileşik cümleyi zorunlu kılmaktadır. Bunun sonucunda basit cümlelerin birleşmesi zarureti ortaya çıkmaktadır. Bu amaçla dilin kendi

materyallerinden bağlayıcı vasıtalar olarak istifade edilir. Bağlama maksadıyla kullanılan bu vasıtalar çeşitlidir ve sayılarının da fazla olması mümkündür. Zaman öttükçe bunlardan birkaçı kullanımdan kalkar, daha elverişli olanlar ve hayatta kendini doğrulatanlar kalır, kullanım sonucu tekmilleşir, yontulur ve günümüzdeki hale gelir. (1, 370-371)

A. Abdullayev çağdaş Türk dillerindeki bağlı bileşik cümleleri kuruluş tiplerine göre iki kısma ayırmaktadır.

1. Bağlaçsız, yani bani bağlayıcı sözlerle (iyelik zamirleri) ve –sa, -se ekleri ile kurulan bağlı bileşik cümleler.

2. Bağlaçlı bağlı cümleler.

Birinci kısımdakilerin meydana gelme kuralına dikkat yetirdiğimizde, bunların da iki kısım olduğu görülmektedir. Birincisi, yan cümlesinde iyelik zamirinden birinin kullanımı ile kurulan bağlı bileşik cümleler, ikincisi ise yan cümlesinde iyelik zamiri olmayıp, yalnız fiilin şart şekli ile meydana gelen bağlı bileşik cümleler. Bu tür tabiiyetli bileşik cümlelerin her iki türü eskiden beri Türk dillerinde var olmuş ve günümüzde de vardır. (1, 381-382)

Genellikle soru zamirlerinden türemiş iyelik zamirleri ile meydana gelmiş bağlı bileşik cümlelerin daha eski olduğu onaylanmıştır. Çağdaş Türk dillerinde bu türden bağlı bileşik cümlelerin oluşması, aynı inkişaf sürecinin iki ayrılmaz sonucudur. Bilindiği gibi, bu tür bileşik cümlelerde yan cümle temel cümleden önce kullanılır ve iyelik zamiri cümlede bulunur. Eğer yan cümledeki iyelik zamiri bir zamanlar soru zamiri olmuşsa, o halde onun bulunduğu basit cümlede de soru cümlesi olduğu söylenebilir. Bağlı bileşik cümlelerin bu türünün soru cümlesi ile dolaylı anlatımlı cümlelerin birleşmesinden meydana geldiğini düşünebiliriz. Böyle bir soru cümlesinin dolaylı anlatımlı cümleden önce kullanılması, dinleyicinin dikkatini çekmek, genelleyip karşılaştırmak amacına yöneliktir. Onun peşinden kullanılan dolaylı anlatımlı cümle ise bu sorunun cevabı gibi, karşılaştırılan taraflardan biri gibi kullanılmıştır. Bu şekil bir müddet böyle kullanılmış ve ilk kısım kendi özelliğini değiştirmek zorunda kalmıştır. Aksi takdirde birleşme olmazdı. Çünkü aynı cümlelerin bir kısmı soru, diğer kısmı ise dolaylı anlatım olarak birleşemez ve yaşayamazdı. Böylece birinci kısım soru özelliğini kaybetmiş, dolaylı anlatımlı cümle özelliğini kazanmıştır. Öte yandan, önceden soru cümlesine sözkonusu özelliği veren bu öge, yani soru zamiri de kendi tabiatını değiştirmiştir. Bu yolla da soru zamiri iyelik zamirine dönüşmüş, bağlı bileşik cümlelerin kurulmasına hizmet eden bir araç rolünü oynamıştır. Sonuçta birinci kısım yan cümle, ikinci kısım ise temel cümle gibi formallaşmıştır. Bağlı bileşik cümlelerin bu türünde yan ve temel cümlelerde karşılıklı şekilde iyelik zamirleri ve işaret zamirleri (bazen de zarflar) kullanılır: Kim (kem)-o (ol); ne (neme)-o (ol); hansı (kaysı)-o (ol); nece (nasıl, kaday, necik, kalay)-ele (öyle, Anday, olay); neçe (kaç, kanca)- o geder (o kadar, ança); haçan (kaçan)-onda (anda, şonda); hara (kayda, nere)-ora (anda). Bu şekillerin Türk dillerinde varyantları son derece zengindir. Bu tipli kuruluş, sabitleştikten sonra ikinci taraftaki, yani temel cümledeki işaret zamiri (yahut zarf) terk edilebilir. Onu anlam olarak oraya eklemek mümkündür. (o terk edilse de yine dikkate alınır). Yan cümlede fiili haber şart şekli ile ifade edilir, yahut da fiili haberin sonuna (ek haline gelmiş) ise, -sa, -se eklenir. (1, 382-383)

Bu görkemli araştırmacı –sa, -se ekli yan cümlelerin Türk dillerinde oluşma istikametini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Sürecin gerçekliği, sözün hakiki manasında doğru tespit edilmiştir: soru zamiri-iyelik zamiri-soru cümlesi-dolaylı anlatımlı cümle-ne’li cümlelerin birleşmesi-bağlı bileşik cümle-yan cümle-temel cümle.

A. Abdullayev “Müasir Azerbaycan dilinde tabeli mürekkeb cümle” (1) adlı ders notunda, -sa, -se (ise) edatı ile ilgili olarak kaydetmektedir ki, bu edatla ilk olarak şart yan cümlesi temel cümleye bağlanır. –sa, -se ekleri yalnız şart yan cümlesini değil, başka tür yan cümleleri de temel cümleye bağlamaktadır. Bunların tamamını şart yan cümle olarak kabul edemeyiz. Bu meselede biz yan cümlelerin kuruluşunu, formasını dikkate almakla, muhtevasını unutamayız. Şart yan cümlesi ve diğer yan cümleler için yapılan tanımlarda, yan cümlelerin temel cümleye hangi yönden hizmet ettiği dikkate alınır. Şart yan cümlesi temel cümle için, yani ondaki muhteva için şart olmalıdır. Aksi takdirde ona şart yan cümlesi denemez. (1, 24)

Türk dillerinin bileşik cümleleri diğer sistemli dillerin, örneğin Rus dilinin bileşik cümlelerinden sadece komponentlerin terkibine göre değil, aynı zamanda kısımlar arasındaki ilişki tiplerinin ifade vasıtalarına göre ayrılır. Bu farkı ortaya koyan Karaçay-Balkar dilcisi U. B. Aliyev, -sa, -se ekli yan cümleleri kastetmektedir. (7, 33)

Türk dillerinde -sa, -se ekinin tarihi eski olduğu için bu eklerin, ekser yan cümlelerin meydana gelmesinde aktif rol oynadığını söylememiz mümkündür. Sabitleşme döneminden sonra bu ekin kullanım alanı daha da genişlenmiştir. Tarihi kaynaklarda aynı zamanda hem ki//kim, hem de -sa, -se şekilleri kullanılmıştır. Örneğin, “Dede Korkut kitabında,” şöyle geçmektedir:

“Kaçan Kazan evin yağmalatsa, halalının elinden alıp, dışarı çıkardı, ondan yağma ederdiler” (Kitabi Dede Gorgud, 1962, s. 154); “Her kim ol canavarları bassa, yense, öldürse, kızımı ona veririm” (Kitabi Dede Gorgud, 1962, s. 94)

-sa, -se morfolojik gösterge türk dillerinin en kadim şekillerinden biridir. Bu şekil sonraki inkişafın sonucudur. Şöyle ki, daha eski run yazıtlarında -sar/-ser şekli göze çarpmaktadır. XI. yüzyıla kadar böyle bir şekilde göze çarpan ek, Kaşgarlı Mahmut’un “Divan”ında -sa, -se şeklinde ortaya çıkmıştır. Çağdaş Türk dillerinde bu şekil varlığını korusa da, bazı diller müstesna olmakla bölgesel etkiler sonucunda -tar/-ter, -dar/-der, -lar/ler, -nar/ner, (Yakut dilinde), -ha/-he (Başkurt dilinde), -za/-ze (Altay dilinde) vb. şeklinde dikkat çekmeye başlamıştır.

-sa, -se aslında, fiilin şart şeklinin morfosemasıdır, fakat bu ek, dilde birçok önemli morfolojik-sentaktik vb. fonksiyonları yerine yetirerek, Azerbaycan dilinde -sa, -sə, Türkmen dilinde -sa, -se, türk dilinde -sa, se, Gagavuz dilinde -sa, -se halinde “faaliyetini sürdürmektedir.”

Gagavuz dilinde -sa, -se ekli yan cümlelerde komponentlerin sıralamasında ortaya çıkan serbestlik, her şeyden önce, bu dilin hint-Avrupa dilleri ile bir arazide yayılması ve bu dillerin Gagavuz dilinin sentaktik kuruluşuna gösterdiği ekstralinguistik etkenlere bağlıdır.

Transformasyon (dönüşüm) ve derivasyonun (türeme) -sa, -se ekli zaman yan cümlesi çerçevesinde öğrenilmesi, bunların edebi konuşma sürecinde en global sorun olduğunu yalnız günümüz dilcilik seviyesinde ispatlamakla kalmaz, aynı zamanda bu sorunun mantıki-felsefi boyutlarını da ortaya çıkarmakta da önemli rol oynayacaktır. Bunların -sa, -se ekli zaman yan cümlesine istinaden öğrenilmesi neticesinde Türk dillerinde anlamın ortaya çıkması, söyleyiş biçimi ve çevrilme imkânları ortaya çıkacaktır.

İstatistiklere göre, Azerbaycan dilinin bağlı bileşik cümleleri arasında zaman yan cümlesinin kullanma sıklığı 0.7 oranındadır. (24, 18) Biz bu oranın 0.3 kısmının -sa, -se ekli olduğunu kesinleştirdik. Türk dilinde de oran aynı şekildedir. Fakat Türkmen ve Gagavuz dillerinde onun kullanma oranı kısmen azdır.

Genellik, -sa, -se ekli ikinci tip yan cümleler bir sentaktik birim gibi Türkmen dilinde Azerbaycan dilinden farklı olarak, temel cümleye hem sentetik, hem de analitik metotlarla bağlanmaktadır. Korrölatif ilişkili, analitik-sentetik kuruluşlu yan cümlelerin asıl komponentlerinin haberi hem basit, hem de bileşik olur. Böyleleri Türkmen dilinde sık kullanılmaktadır.

Böylelikle sözkonusu yan cümlelerin kuruluşundaki asıl fark, oğuz grubu Türk dillerinde bağlayıcı vasıtalarda, komponentlerin sırasında ortaya çıkar. Aynılık ise kıyaslanan dillerin her birinde asıl tarafın predikativ taraflarından ikincisinin “bağlayıcı-haber” yerinde kullanılmasından ibarettir.

Tahlil ve mukayese, oğuz grubu türk dillerinde -sa, -se ekli yan cümlelerin temel cümlede kalıp-zamirlerin yeri birçok halde fakültetif olduğunu göstermektedir.

Farklı yönden bir kısmı -sa, -se ekli yan cümlelerin az veya çok miktarda yayılması ile direkt bağlıdır. Aynı şekilde bir tipin Azerbaycan dilinde, diğer tipin Türkmen dilinde kullanılıp kullanılmamasıdır. Örneğin, Türkmen dilinde tarafları analitik-sentetik metotla bağlanan -sa, -se ekli zarflık konstrüksiyon diğer dillerdeki benzer yan cümlelerinden en çok geniş yayılması ile ayrılıyor.

Dil faktörleri üzerinde yapılan gözlemler göstermektedir ki, oğuz grubu Türk dillerinde -sa, -se ekli yan cümleleri yalnız asılı komponentin temel cümleye ilişkisinin sentaktik metoda esasen ayırt edilebilir.

Belirli metodik durumların da bu diller arasındaki yan cümleleri farklılaştırması mümkündür. Bu durumlardan biri de Azerbaycan ve Türk dilinden farklı olarak, diğer iki dilde Gagavuz ve Türkmen dilinde asılı komponentin haberine -sa, -se'nin katıla bilmesidir. Yukarıdaki dillerde bu alametin olmaması, sırf metodik, aşağıdaki dillerde ise dil faktörü gibi kaydedilmelidir.

Diğer bir farklı özellik Gagavuz dilinin -sa, -se ekli yan cümlelerini, öteki dillerden ayırmakta, bu da sözkonusu dilde komponentlerin yerinin daha serbest olmasıdır. "Sabit kuruluş," oğuz dillerine mahsus sıra kuralı bu dilde Slavyan dillerinin tesiri ile ister istemez bozulur.

Şart yan cümlesi ile ilgili bir fark şundadır ki, Türk, Türkmen ve Gagavuz dillerinde, -sa, -se formalaşan sentaktik birimler çağdaş Azerbaycan dilinde "ki" bağlacı ile ilişkilidir.

Diğer bir fark, -sa -se'den sonra edatın kullanılmasıdır. Şurası kesindir ki, Azerbaycan ve Türk dilinde -sa, -se eki ile yan cümlelerin haberine "bele//bile" ve "ki" alametleri de eklenir. Fakat böyle bir yapıya Türkmen ve Gagavuz dillerinde rastlanmamaktadır.

Azerbaycan dilinde -sa, -se ekli yan cümlelerin inkişaf derecesi diğer oğuz grubu türk dillerinden epey farklıdır. Bu dilde yan cümlelerin türleri, tipleri ve onları temel cümleye bağlayan araçlar diğer Türk dillerine oranla daha zengindir.

Öte yandan dönüşüm sonucunda -sa, -se ekli yan cümlelerin fiili terkiplere dönüşebilmesinin mümkünlüğü, sentaktik sinonim meydana getiren bu şekillerden çokça istifade etmeye ortam yaratıyor.

Böylece mukayeseli-eşleştirme boyutunda yapılmış araştırmanın sonucu, araştırmaya konu edilmiş dillerin yan cümlelerinin öğrenilmesi, kaydedilen metotlarla gramer-fonksiyonel semantiğin en güncel meselelerinin derinleştirilmesi, Türk dillerinin sentaktik yapısında genellikle bağlı bileşik cümlelerin daha dakik ve yeni bölümlenmesinin meydana gelmesine imkan yaratacağını gösterecektir.

Mukayese edilen oğuz dillerinde öyle -sa, -se ekli yan cümlelere rast gelmekteyiz ki, onların yapısını-tür ve tiplerini belirlemenin zorluğu ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden de gelecekte sentaktik yapının inkişafının ürünü olan yeni konstrüksiyonların tetkik edilmesi ihtiyacı belirebilir.

KAYNAKÇA

Abdullayev, A., Müasir Azerbaycan Dilinde Tabeli Mürekkeb Cümleler, Bakü, Maarif neşriyatı, 1974.

Demirçizade, A., Mürekkeb Cümleler//Azerbaycan Mektebi, Bakü 1974.

Şiraliyev, M.-Hüzeynzade, M., Azerbaycan Dilinin Grammatikası. 11. Bölüm, Bakü, Aztedrisneşr, 1961.

Şiraliyev, M. Ş., Tabeli Mürekkeb Cümleler//Azerbaycan Dilinin Grammatikası, 11. Bölüm (sintaksis), Bakü: Azerb. SSR. EA neşriyatı, 1959.

Abdullayev, A. Z., Puti Vozniknovaniya Slojnopodçinennih Predlojenii v Tyurkskih Yazıkah// "ST", 1970, No: 3.

Abdurrahmanov, G. A., İzuçenie Sintaksisa Tyurkskih Yazıkov, // "ST", 1970, No: 1.

Aliyev, U. B., Voprosı Slojnogo Predlojeniya Karaçevo-Balkarskogo Yazıkı, ADD, Nalçık 1960.

Aslanov, V. İ.-Dulina, N. A.-Medvedyeva L. Y., U Tyurkologičeskaya Konferençiya v Leningrade/ "ST", 1971, No: 4.

Kononov, A. H., Grammatika Sovreşennogo Tureçkogo Literaturnogo Yazıkı, M., L., 1956.

Kononov, A. H., Grammatika Sovreşennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıkı, 1960.

Şiraliyev, M. Ş., Zametki o Slujnopodçinennom Bessoyuznom Predlojenii (na materiale Azerbaydjanskogo yazıkı)// "ST", 1971, No: 4.

5. DEYİMSEL KINAYENİN NEGİ-POZİTİF DEĞİŞİMİN YARANMASINDAKİ ROLÜ

Ulduz ASLANOVA

ABSTRACT¹

Expressing irony of meaning of phraseological units this article deals with the creation of contrast semantics. The work, situation, condition and quality are approved in most of phraseological units which create irony of meaning in the text or in the content.

The negation which is based on negative emotion is expressed with phraseological irony in implicit form. According to analysis the author comes to a conclusion that irony doesn't get limited in separate words. Being contradiction of the whole sentence or paragraph irony realizes in communication and takes an active part.

Bu makalede deyimlerden, kinayeye benzer olarak istifade edildiğinde dilde zıtlık semantiğinin yaranmasına sebebiyet verdiğiinden bahsedilmektedir. Burada yaranan gayrı-predikatif (doğrulanamaz) inkarlıkta, yapısal değişim, cümleyi oluşturan konstruktif (net ve açık) birimlerin sentaktik yapıda yarattığı semantikle belirlenir.

Deyimbilimin bu veya diğer problemi ile ilgili Alman dilciliği ile birlikte Azerbaycan dilciliğinde bir takım araştırmalar yapılmış, dillerin deyimbilim sistemlerinin bu veya diğer yönleri araştırılmıştır. Fakat deyimlerin karşılaştırmalı araştırılması konusunda yapılan araştırmaların sayısının bir elin parmaklarını geçemeyecek kadar az olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu durum, konunun güncelliğini sağlamakta ve onun araştırılmasını zorunlu kılmaktadır. Dilcilik edebiyatımızda genellikle deyimsel kinayenin tahlil ve tahkikine yönelmiş araştırmaya rast gelinmemektedir. İşte bu durum, problemin çözüme muhtaç olduğunu söylememize hak veriyor. Bu yüzden Alman ve Azerbaycan dillerinden seçilmiş örneklerle dayanarak, bu açık problemi şerh etmeğe çalışacağız. Görüldüğü gibi araştırma karşılaştırmalı-tahlil metoduna uygun yapılmaktadır.

Önemli dilsel fenomenlerden sayılan kinaye, uzun zamandan beri tartışmanın merkezinde olan bir problem gibi, dilci araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Deyimbilim alanında kinayenin rolünden bahsederken, yalnız sabit birleşmelerin sadece kinayeli uygulamasından değil, aynı zamanda onların yapısal-semantik boyutta tahlilinden bahsedilecek, sabit birleşmelerin kuruluş ve anlam arasındaki zıt özellikleri ortaya konmaya çalışılacaktır.

Her hangi bir deyimsel birimin hem asli anlamda hem de kinayeli kullanılması mümkündür. İletişim atkında deyimlere kinaye durumu, ses tonu yardımıyla verilir. Fakat muhtevası kinaye içeren deyimler de az değildir. Metinde kinaye yaratan veya muhtevasında kinaye bulunan deyimsel birimlerin ekseriyetinde iş, hal, durum, keyfiyet zahiren onaylanır, muhtevaya göre ise inkar edilir. Kinayenin yardımı ile gerçek durum direkt değil, aksinin onaylanması ile tezahür eder. Menfi duygulara dayanan inkar durumu, deyimleşmiş kinayede tam-araçsız bir şekilde ifade edilir. Canlı konuşma dilinin mührünü taşıyan deyimleşmiş kinaye, birçok durumda mutlak ekspressif dil birimleri gibi pozitif kontekstte gelmekte, diametral dönüşme (180 derecelik dönüş) ile alansal unsurun yardımı olmadan inkar anlamının yaranmasına yardım etmektedir.

“Es ist wirklich großartig, dass du mich, so unterstützt hast!” Ölüler öyle zannediyorlar ki, diriler helva yiyorlar!

Bu örnekte güçlü pejoratif (küçümseyici, aşağılayıcı) yüklenme, tüm cümleyi negatifleştirme imkanına sahiptir. Bu pejoratifleşmenin sonucudur ki, kinayenin yarattığı inkar durumu, yalnız canlı dil ortamı için makbul sayılmaktadır. Diğer fonksiyonel fezalar için ise, özel metotsal amacın ifadesi gerekli olduğu durumda kullanılabilir. O. Jespersen, inkar durumunun, alan elementlerinin kullanılmaması ile poetik-ifade tarzına uygun inkarlık meydana getiren bu tür yoğunlaşma metodunu, vasıtalı inkarlık olarak isimlendirmektedir. (4,156)

Bu tür fonksiyonel-semantik fezada, tonun düzenleyici rolünü özellikle kaydetmek gerekir. Tezat görünümünü gerçekleştiren ses tonu, uygun yapıyı önemli lengüistik etkene çevirmektedir. Somut metinde deyimsel kinayenin pragmatik gücü ve ekspressifliği, direkt ses tonu ile ifade edilir. Diğer bir deyişle, ses tonu parametreleri, duygusal derecesi ile belirlenir ve onunla lengüistik

¹ The role of phraseological irony in the creation of nego-positive variation.

gerçeklik arz ediyor. Bu, somut dilden asılı olmayıp, duygusal-ekspresif konuşma için geneldir ve ses tonu üniversallığının ilgili alameti gibi gerçekleşmektedir.(12, 21)

S. Abdullayev'in fikrince sentaktik şema ve ses tonunun maksimize edilmesine dayanan total yapılaşma, leksik birimlerin rolünü kısmen zayıflatmakta, o cümleden de duygusal kuvvetlendiriciler gibi görev yapan soru kelimelerinin tam semantik redüksiyonu ile sonuçlanmaktadır.(1, 119)

Poetik tefekkürün asıl araçlarından biri de mecazlardır. Bedii dilde sözün ve söz birleşmesinin muhtevası onun asıl yalın anlamı ile sınırlanmamaktadır.(9, 230) Söz ve söz birleşmeleri asli anlamlarından başka, bir takım ek anlamlar da arz edebilir. Böyle anlamlar, mecazlaşmanın etkisi ile ortaya çıkarak, dile poetik özellik kazandırmaktadır. Poetika, genellikle dile has olan önemli özelliklerden biridir. Poetik, bediilikten daha geniş bir anlayıştır. Deyimsel kinayelerde ortaya çıkan poetika ve duygusallık, onları bedii dil örneklerine çevirmiştir.

Bedii mecazların bir türü olan kinayede, biçimsel olarak onay cümlesi, inkar cümlesiyle yer değiştirir ve bunun sonucunda dolaylı inkar durumunun ortaya çıktığını belirtmemiz mümkündür.

S. Abdullayev'in kaydettiği gibi, inkarlık etkisinin güçlendirilmesinin etkili ifade metotlarından biri de aksi maksimize tekniğidir. Objeyi meydana getiren en küçük maddi unsurun, minimal alamet ölçüsünün istisna edilmesi, işin baş tutmasının tüm potansiyel varyantlarının inkarı ile neticelenmekte, bu da genellikle inkar şiddetinin, üniversal mantiki-semantik delillerinden birini oluşturmaktadır. En küçük, bazen de önemsiz ölçü, maddi objeyi meydana getiren en küçük, minimal eşya, detay, alamet, mecazlaşarak düşüncenin içten inkarlaşmasına, tam olarak "dağılmasına" sebebiyet veriyor. (1, 191)

Kinaye fenomenini doğru değerlendirmek için bir gerçeğin açıkça derk edilmesi zorunludur. Sözler ve o cümleden ayrı ayrı leksemeler, kendilerini kuşatan birleşmeler olmadan kinayeli seslenmemektedir. Figürsel olarak kullanılan ifadeler, kendilerini kuşatan kontekst, poetik anlama dayanarak, belirlendiği zaman mecazlaşmaktadır. Bu durumda verbal (harfi harfine veya kelimesi kelimesine) ifade, somut dil ortamı ile ilişkide kinayeli semantiğin taşıyıcısına dönüşmektedir. (11, 133-135)

Mecazlar içerisinde kendine has bir yeri olan kinaye, günümüzde her şeyden önce, hala hikaye yönlü kabul edildiği için, söylenenin ciddiliği sorgulanır halde tasavvur edildiğinden, şaşkınlığa neden ola bilir. Tarihi mahkeme konuşmalarında, rakibi ciddi ve makul bir şekilde titretmek için onun sözlerinin birebir alınmasında kinaye başlıca rol oynamaktaydı. Düşünce tersi manada tekrar edilirdi. O zaman kinaye hem söz seviyesinde, hem de idea ve metin seviyesinde semantik mecazlar listesine dahil edilirdi. Günümüzde de kinaye metin fezasıyla sınırlandırılmış ciddiyet gibi dahil olur. Yazılı metinlerde kinayeyi belirlemek o kadar da kolay değildir. Böyle durumlarda zıtlık sinyallerinin yardımı ile kinaye belirlenebiliyor. (7, 126)

Dil hazinesinde biçimsel olarak değişikliğe uğramadan kullanılan, açıkça kinayeli şerhe dayanan söz birleşmelerine rast gelmek mümkündür. Örneğin,

- 1) Da haben wir die Bescherung! = Ausruf des Verärgertseins über etwas Mißglücktes;
- 2) Ein sauberes Früchtchen ! = ein Kind, das man für schlecht erzogen hält;
- 3) Das fängt ja gut an ! = wenn etwas unglücklich beginnt, gleich am Anfang mißlingt;
- 4) Bange machen gilt nicht! = keine Angst, ich lasse mich nicht einschüchtern!
- 5) Das ist ja eine schöne Geschichte! = etwas Dummes machen, nichts Schönes tun.

Takdim edilen bu örnekler, kinayeye benzer deyimler ve ya idomatik (bir dilin ifade tarzına uygun) kinayeler olarak isimlendirilir. Örneklerin tahliline dayanarak, pozitif yapılu bu dil birimlerinin, inkar semantikli olmasını söylemek hiç de zor değildir. Söylenenleri Azerbaycan dilinden seçilmiş idomatik kinayeler de onaylamaktadır.

Güya ki, ağzı ile kuş yakalayacak!

Ağası gülüm olanın, başına külüm (toprağım) olur!

Senin için kadir ağacı dikeceğim!

Acep(amma da) işe düştük!

Bir ifade çift anlamlı olup, zıddı bir duruma götürdüğü zaman kinayeli seslenir. Kinayelerde belirtilen anlamdan uzaklaşma, daha dakik ifadeyle, zıddı semantik, konuşmacı için önem

arzemektedir. İletişim ortamında yalnız kontekst dahilinde, ekspecificlik taşıyıcıları olan deyimsel kinayeler, poetik-inkarlık şekillerinin meydana gelmesinde, genelleme ve katıyet semantik fonunun yaratıcısına dönüşerek, önemli rol üstlenmektedir. Alansal unsurların gerçeğe dönüşmediği bu sabit birleşmelerde, inkarlık etkisi sürekli hale gelir. İnkarlaşıma, diğer bir deyişle, aksi etkiye neden olan ifade meydana çıkmaktadır. Bu tür ifadelerde zahiren inkarlık alameti olduğu halde, olumlu anlam etkilidir. Örnekler çok ilginçtir:

Dast ist nicht übel!=das ist recht gut

Her ne çeksen çek birader, çekme doğru mizanını (terazini doğru tartma)

Çekme sen milletin derdin, çekme, çek(iç) kendi nargileni (M. A. Sabir, 116)=Çek milletin derdini

Bedii eserlerde yazar, düşündüğünü ifade etmek için, ifade ortamına ve anlam ilişkisine dayanarak, kinayeye müracaat etmekle, düşüncenin daha dolgun ve muhtevalı ifadesini kazanma şansı elde etmektedir. Alman yazar Egon Ervin Kisch, kendi söyleşi özelliğine sahip kitaplarından birini “Paradies Amerika” (Cennet Amerika) olarak isimlendirmiştir. Kitabın okuru, yazarın Amerika’yı cennet olarak görmediğini, tam tersi siyahi halk ve beyaz işçiler için cehennem olduğunu kolayca tespit edebilir. Öyleyse kitabın başlığı tersi ifade tarzının yaranmasına hizmet etmekte ve bu da kinayenin etkileyici gücünden yaranmaktadır.

Kinayeleştirme metodu, yüksek akli tefekkürün ürünü gibi bedii edebiyatta önemli role sahiptir. Yazar okur ve dinleyicinin zihni becerisi ve hazırlığını, yani deyimsel kinayelerde kuruluş ve anlam eksikliğini tanıma kabiliyetini yoklamaktadır. Böyle bir bakış, mantıksal tefekkürü istisna etmekte, böylece kinayeli ifade, okuru geniş ölçüde düşünmeye sevk etmektedir. Kinayenin üslup aracı gibi duygusal etkisini alman klasiği F. Schiller, “Kabale und Liebe” (Mekr ve aşk) adlı eserinde, alman şahırların kendilerine iyi bir yaşam şartları oluşturmak amacıyla, çocukları yabancı ülkelere asker gibi satmalarını tasvir ederken güzel bir şekilde yansıtmaktadır.

O Gott! – nein – lauter Freiwillige.

Es traten wohl so etliche vorlaute Bursch’ vor die Front heraus und fragten den Obersten, wie teuer der Fürst das Joch Menschen verkaufe ?-Aber unser gnädigster Landesherr ließ alle Regimenter auf dem Paradeplatz aufmarschieren und die Maulaffen niederschießen .Wir hörten die Büchsen knallen, sahen ihr Gehirn auf das Pflaster spritzen, und die ganze Armee schrie : “Juchhe ! Nach Amerika !”

Yukarıda yapılan alıntının ilk cümlesinde metodik değere sahip isim “Frewillige” sözüdür. Yapı bakımından bu kelime hiçbir şey dikkat çekmemektedir. Fakat çağdaş okur, bu konuşma biriminde toplanmış kinayenin keskinliğini hissetmektedir. Eserin kaleme alındığı dönemde, bu kelimenin seslenmesi korkunç, dehşetli hayat süren o dönemin izleyicilerini hangi ölçüde sallıyordu? Baskı altında ezilen ve sıkılan ordunun piyadeleri, “Freiwilligkeit” –“gönüllülük” anlayışını sözün gerçek anlamında anlayamadılar mı yoksa?

Göründüğü gibi, bu sözün aracılığı ile yazar, tersi anlayıştan istifade etmekle, gerçek duruma dikkat çekmeyi başarmıştır. Bunun sonucunda okur, figüranın sözlerinin arkasında, gaddar hşunu da kaydedelim ki, kinaye aracılığı ile olay ve eşyaların asıl mahiyeti, konuşmacının ifade ettiği düşünce konusu, somut ayrıntıya karşı münasebetinin özelliği, kendisini keskin bir şekilde belli etmektedir. Belirli olay ve bilginin pozitif prizmadan negatif ifadesi, yalnız bu kesinlikte yansıtılabilir. Örnekler çok ilginçtir:

Das Wetter ist ja wirklich prachtvoll!

Almanlar bu ifadeyi şiddetli yağmurda iyice ıslandıkları zaman, “fare gibi suda yüzmek” anlamı ile aynı anlamda kullanıyor ve havanın son derece kötü olmasına işaret ediyorlardı. Böylece yukarıdaki cümle, -das Wetter ist jammervoll, kläglich- anlamını vermektedir.

Azerbaycan dilinde “Yesen kaz etini, görsen lezzetini” ata sözünün gerçekten kaz etinin lezzetli olup olmadığını ifadet etmesi, iletişim ortamında belli olmaktadır. Yani, pozitif yapılu bu ifadenin kinayeli tarzda kullanımı, inkar semantiğinin yaranmasına ortam yaratıyor. Bunu N. Vezirov’un meşhur eserini okuduktan sonra kolayca belirlemek mümkündür. Eserin asıl

kahramanının kadınlar arasındaki kavgadan bıktığını kesin olarak anlayan okur, bu atasözünün tam tersi anlamda kullanıldığına şahit olur.

Yazar bu deyimsel kinayenin yardımı ile figüranın hissi sürecini, geçirdiği heyecanı poetik bir şekilde ifade etmekte, okurun kendi kahramanının sevdiğini, neşe ve sevinç içerisinde hayat sürdürdüğünü değil, tam tersi tasa, gazap, ümitsizlik ve ikrah hissi içerisinde boğulduğunu gösterebilir.

Azerbaycan edebiyatında Mirze Alekber Sabir'in satiriklerinin ekseriyetinde, kinayeden ustalıkla istifade edildiğini kolayca görmek mümkündür. İşçi, kendini sen de bir insan mı sanıyorsun?! Ahmak adam, insanlığı kolay mı sanıyorsun?! (M. A. Sabir, 76) sözleri ile şair, aslında işçiye değil, bu sözleri söyleyen zengine gülmektedir. Bu gülüş ise içinde gazap ve nefretin terennüm aracına dönüşür. Ve yahut:

Kalkma, yıkıl yat be, Fahrat kişi
Asri görüp durma böyle mat kişi (be adam)
Şimdi olmuş yorganın üç kat kişi (be adam)
Sakalını bir-iki kıpırdat kişi (be adam)
Çek başına yorganını yat kişi (be adam) (M. A. Sabir, 158)

Halk şairinin sözü seçerek kullanmadaki benzersiz ustalığını gösteren bu şiirin her beyti, kahramanını gözü açıklığa, zulüm ve esareten kurtulmak için mücadeleye çağırıyor. Şair kendi düşüncelerini kinayenin yardımı ile okuruna ulaştırmaya gayret ediyor, çağlar boyu devam edegelen ve avamların iliğine, kanına işleyen zararlı görüşler, esarete boyun eğmek, itaatkarlık, atalet, istihare, tevekkül vb. eleştirmektedir.

Böylece unutulmamalıdır ki, bir beytini takdim ettiğimiz “Kişi” şiirinde, kinaye ses tonunun yardımı olmadan okura açıkça ulaştırılıyor. Burada kinayenin aşikar ulaştırılmasında uygun, talep edilen söz ve ifadenin seçilmesinin büyük rolünü kaydetmemiz gerekiyor.

L. Reiners şunları kaydediyor:

“Dakik, gerekli söz ve ifadeler seçilmeden iyi üsluptan bahsetmek mümkün değildir.” (9, 70)

W. Zanders ise şöyle diyor:

“Hedefi vurmak için, sözlerin yerli yerinde, tam dakiklikle seçilmesinin zaruri olduğu unutulmamalıdır.” (10, 142)

H. Man'ın “Im Schlarfenlandr” (Ütopya) adlı romanını ara başlığı, “Ein Roman unter feinen Leuten” (Zarif insanlar arasında roman)'dir. Zarif insanlar birleşmesindeki kinayeni okur, yalnız romanın tamamını okuduktan sonra anlayabiliyor.

Bilindiği gibi, diametral transpozisyon (180 derecelik yerdeğişme) düşüncesi zıtlık etkisine dayanan satirik metodun, başlıca semantik arka planlarından birini oluşturuyor. İnkarlığın ekspresif kinayeli ifadesi gibi kaydedilen ifade kesitleri, tezat etkisini yaratan nego-pozitif transformasyon (şekil değiştirme) olarak kabul ediliyor. Örneğin,

Bu dil bilmez hasretime

Yakanı bir tanıt bakim

Unut beni, unut bakim (M. Aslan, 78)=Kesinlikle beni unutamazsın veyahut unutamayacaksın.

Yapılan tahlillerden şu sonuca varmamız mümkündür ki, kinaye ayrı ayrı sözlerde sınırlanmamaktadır. O, tam bir cümlenin veya bölümün tersi olarak iletişim atkında gerçekleşmekte ve faaliyette bulunmaktadır.

Bazı üslup araştırmacıları kinayeyi, “sübjektif mecaz” olarak açıklamaya çalışmaktadırlar. Bunun altında eşya ve hadiseye sübjektif yaklaşım neticesinde, anlam değişikliğinden bahsedilerek, tersi durumun meydana çıkması yatmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Abdullayev, S. Müasir Alman ve Azerbaycan Dillerinde İnkarlık Kategoriyası, Bakü 1998.

2. Azerbaycan Bedii Dilinin Üslubiyatı. Oçerkler. Bakü 1970.
3. Brandes M.-Markina L., Praktikum für die Deutsche Stilistik, Moskau 1966.
4. Jespersen, O., Negation in English and Other Languages, Kobenhavn 1917.
5. Giessmann, U., İronie in Sprachwissenschaftlicher Sicht, Sprachwissenschaft 2/1977.
6. Duden. Briefe Gut und Richtig Schreiben! Mannheim 2004.
7. Löffler H. Die sprachliche Ironie – ein Problem der pragmatischen Textanalyse. DS 2 / 1975.
8. Rosengren I. Ironie als sprachliche Handlung. In: Sprachnorm in der Diskussion. Berlin, 1986.
9. Reiners L. Stilfibel. München, 1996.
10. Sanders W. Gutes Deutsch-besseres Deutsch. Darmstadt 1999.
11. Sowinski B. Stilistik. Stuttgart-Weimar, 1999.
12. Baturskaya, L. A., İntonaçionnoe otriçanie v Dialogiçeskoj reçi, Aftoref. Diss. Kand. Filol. Nauk, Kiev 1975.
13. Vinogradov, V. V., O Yazıke Xodojestvennih Priozvedenii, M. 1959, VI-XI.
14. Yefimova, A., Obraznaye Reç, “Boprosı Literaturı”, M. 1959.

6. EYLEM KATEGORISINE İŞLEVSEL YAKLAŞIM
Vüsale MEMMEDOVA

ABSTRACT¹

In the investigations carried out from the viewpoint of the functional approach, the language units are distinguished and described according to their functional qualities. In philosophical meaning, motion is the way of existence of the substance, its indispensable feature and attribute. The motion can be defined as a free or causal process of change of material objects in space according to definite point of reference. In the linguistic plan, motion is a notion peculiar to any object that has such characteristics as universality, continuity, duration in space, direction, mode, intensity and environment of movement. The process of motion is, from grammatical viewpoint, an action expressed by the verb.

Dilcilikte son zamanlar dil olaylarının işlevsel açıdan öğrenilmesi eğilimleri hızla geliyor ve dil olaylarının öğrenilmesine böyle yaklaşımdan amaç, dünyanın dil manzarasının oluşturulmasıdır. Dil sisteminin özelliklerini belirlemek için belirli dilin taşıyıcılarının idrak mekanizmini algılamak gerekir. Geleneksel dilcilikteki yaklaşım yöntemlerinden farklı olarak fonksiyonel yaklaşımda dilin leksik sistemi yeni açıdan, insanın dünyayı kavrama prizmasından geçirilerek sunulmasına olanak kazandırılır. Bu yönden insanın nutuk ve tefekkür faaliyeti öyle bir mekanizmdir ki, burada gerçeklik derk edilir ve dünyanın dil manzarası, yani gerçeklik hakkında anlayışlarımızın topluluğu kavranılır. Bellidir ki, bizim irademizden asılı olmayarak, objektif biçimde var olan gerçek âlem, dünya insanın psişik bünyesinde konseptüel olarak yansıyor. İnikâsın sonuçlarının “işaretlenmesi”, yani verbal şekilde dile getirilmesi dünyanın dil manzarasını oluşturur.

Dil birimlerine fonksiyonel yaklaşımda esas olan özellik ondan şudur: burada insanın iç dünyasıyla dil birimlerinin ilişkisi önem arz ediyor. Bu yönde yapılan incelemelerde dil elementleri onların fonksiyonel özelliklerine göre farklılandırılır ve betimlenir. Bu da dili onun elementleri ile strüktür-sistemli ve fonksiyonel yönlerde vahdette öğrenmeye imkân verir. Başka sözle, fonksiyonel yaklaşım dil birimlerinin semantiğini, dilin kelime hazinesini en genel anlayışlar esasında sistemleştirmeyi koşullandırır.

Dil birimlerine fonksiyonel yaklaşım son dönemde yapılan inceleme ve araştırmalarda geniş şekilde uygulanır. Araştırmalarda dikkati çeken özelliklerden birisi, inceleme hedefi gibi yalnız bu veya diğer anlayış veya mefhumun ifadesi olan dil birimleri değil, eylem, mekân içinde yer değişimi, zaman vs. gibi bütün anlayış kategorileri ele alınır. Kaydedilen bu anlayış kategorileri dünyanın bütün dillerinde temsil olunan genel, üniversal kategorilerdir.

Felsefi anlamda eylem değişme, maddenin varolma usulü, onun ayrılmaz niteliği, maddeye özgü olan sıfat olarak tanımlanır. Eylem, maddi nesnelerin her hangi karşılıklı ilişkisi ve onların durumlarının değişmesidir. Eylem, maddi nesnelerin bir durumdan, bir gelişme aşamasından diğer duruma, diğer gelişme aşamasına geçmesidir. Eylem, maddi cisimlerin mekân içinde durumlarının değişmesidir. Bu ise gösterir ki, eylem aynı zamanda mekân anlayışı ile sıkı ilişkilidir.

Bunlardan hareketle eylem anlayışının mahiyetinin mekân anlayışının mahiyeti aracılığıyla açılabilirdiğini söyleyebiliriz. Bellidir ki, insan doğal fiziki veya yapay sınırlarla mahdutlaşan mekân içinde yaşıyor, eylem içindedir, yerini değiştirir, diğerleri ile iletişim içerisindedir. Mekân, insan bilincinin üniversal kategorisi olarak onun faaliyetinin ve tecrübesinin bütün alanlarını, aynı zamanda onun duygusal kavrayış ve nutuk faaliyeti alanını etkiliyor. Eşyanın eylem sonucunda yerini değişmesini mekân kategorilerinin yardımıyla betimlemek mümkündür. Bu kategorilere dikeylik, yataylık, yakınlık, uzaklık vs. dâhildir.

Lengüistik açıdan “mekân” anlayışı insanı kapsayan çeşitli nesne ve eşyaların, her şeyden önce, kendilerinin mekânsal uzunluklarıyla nitelenir. Mekânsal uzunluk üç boyutlu mekânsal koordinatlara uygun olarak kendi ifadesini bulur. Bu üç boyutlu mekânsal koordinatlar her bir nesne veya eşyanın onunla aynı zamanda varolan diğer nesne veya eşyalara münasebette durumunu karakterize eder. Bir nesnenin diğerlerine münasebette durumunu karakterize eden çeşitli ilişkiler mekânsal münasebetleri oluşturur (5, s. 3).

¹ Functional approach to the category of motion

Mekânsal münasebetlerin betimlenmesinde belirli bir mekân veya nesneye kıyasla diğerlerinin bulunma yeri ve onların karşılıklı ilişkilerinin karakteri belirlenir (6, s. 6). Bunu ise hesaplanma noktası adlandırmak olur. Demeli, insan mekânda eylem sürecini yalnız o halde duygusal olarak kavrayabilir ki, eylemin ona kıyasla gerçekleştirildiği bir hesaplanma, istinat noktası olsun. Böyle bir hesaplanma, istinat noktası, bildirişim sürecindeki merkezi rolüne göre, insanın kendisi olabilir. İnsan eylem sürecini kendisiyle çağrıştırarak “kişisel” adlanan mekânında kavramak özelliğine sahiptir. İnsanın kişisel mekânının hem şartı, hem de gerçek, gerçek sınırları (örneğin, evin, otağın duvarları vs.) olabilir. İnsanın kişisel mekânının sınırları, durumdan asılı olarak, daha geniş veya dar olabilir.

Eylem anlayışını nitelendirirken, ilkönce, nesnelere yer değişmesinin mekânsal özelliği, yani üç boyutluluğu dikkate alınmalıdır. Üç boyutluluk nesnelere mekânda yönlendirilmesinin esasıdır, çünkü hesaplanma noktasının ve eylem yapan nesnenin zaman içinde yerleşme yerinin betimlenmesi yalnız mekânın üç boyutlu koordinat sistemini kullanılmakla mümkündür.

Dil birimlerine fonksiyonel yaklaşım çerçevesinde eylem sürecinin mekân özelliğinden asıllığı gerçek yaşamla sözün insanın bilincinde “mekân” ve “eylem” anlayışlarının konseptüelleşmesi aracılığıyla inikas eden anlamı arasında karşılıklı ilişki yönünde öğrenilir.

Söylenilenlerden hareketle eylemi böyle tanımlamak olur; o, nesnelere mekân içinde belirli hesaplanma noktasına kıyasla serbest veya belirli nedene göre yer değişmesi sürecidir. Lengüistik planda eylem, genellik, fasilisizlik, mekân içinde uzunluk, eylem veya yer değişme istikameti, semti, usulü, yoğunluğu, yolu ve ortamı gibi özelliklere sahip olan istenilen nesneye özgü anlayıştır.

Eylem veya yer değişme prosesi gramer açısından fiille ifade olunan faaliyetten oluşur. Bu süreçle bağlı olan fiiller “eylem fiilleri” adlandırılır. “Eylem fiiller”i terimi çeşitli incelemelerde çeşitli şekilde yorumlanır. Azerbaycan dilciliğinde “eylem fiilleri” konusunda aşağıdaki yorumlar yapılmıştır: “İnsan veya başka canlı ve cansızların eylemiyle bağlı olan fiiller eylem fiilleri adlanır” (1, s. 94). Aynı münasebet 1980 yılında basılmış gramerde de yer almıştır (4, s. 197). Başka bir incelemede eylem fiilleri böyle yorumlanır: “Eylem fiilleri insan veya başka canlı, cansızların, taşıt araçlarının eylemiyle bağlı olur” (3, s. 194). Görüldüğü üzere burada yalnız “taşıt araçları” isim tamlaması artırılmıştır. Göz önünde bulundurursak ki, “taşıt araçları” da cansız eşyalara dâhildir, diyebiliriz ki, bu mülahazada eylem fiilleri hakkında yeni bir şey denmemiştir. Azerbaycan dilinin leksik-semantik sisteminin incelenmesine adanmış monografide Q.Ceferov eylem fiilleri dendiğinde “insan ve başka canlıların mekânda yer değişme, tavır değişmeyle ilişkili olan eylemlerini bildiren” (2, s. 100) fiilleri kastediyor.

Bu düşünceleri genelleştirsek, böyle bir sonuca varabiliriz ki, “eylem fiilleri” dendiğinde adeta mekân içinde yer değişme gibi genel semantik özelliklere sahip olan leksik-semantik söz grubundan ibaret fiiller kastedilir. Onlar toplu halde genel eylem semantiğinin netleştirilmesindeki tüm değişik anlamları ihtiva eder.

Eylem, mekân içinde yer değişme gibi genel anlam çeşitli dillerde değişik fiiller arasında çeşitli biçimde “bölüştürülür”. Örneğin, ünlü Rus leksikologu D.N.Şmelyov gösterir ki, “Rus dilindeki идти fiiline bir sıra Avrupa dillerindeki en yakın uygunluklar “... nereyese hareket” ve “haradansa hareket”in ifadesi ile (mesela, ing. to cote ve to go, alm. kotten ve gehen, frans. venir ve aller) bağlıdır ki, bunlar ise artık Rus dilindeki prefiksli (ön ekli) fiillere (прийти ve уйти) uygun gelir” (7, s. 63).

Bu veya diğer nedenlere göre, eylem fiillerini genel alamet olan mekânda yer değişmeye dayanarak çeşitli leksik gruplara bölmek olur. Bu grupları “eylemin karakteri”, “eylemin usulü”, “eylemin ortamı”, “eylemin istikameti”, “eylemin tarzı” vs. gibi adlarla tanımlamak mümkündür. Bu gruplarda yer almış fiillerde “eylem”in değişik semantik kategorileri tezahür eder. Onların strüktürünü gözden geçirmeye çalışalım.

Eylem anlayışı Azerbaycan dilinde genel neytral (tarafsız) semantik çalara sahip hareket etmek fiiliyle ifade olunur. Bu fiille az veya çok derecede mekân içinde eylem ve yer değişmenin mümkün olan bütün varyantlarını anlatmak mümkündür. İngiliz dilinde ise “eylem” anlamı polifonksiyonel (birçok görevli) to move fiiliyle ifade olunur. Azerbaycan dilindeki eşdeğerinden

farklı olarak ing. to move fiili mekân içinde nesnenin yer değişmesini ve genel eylem anlayışından ilave, hem de genellikle değişme ve gelişme gibi semantik çaraları da ifade etmeye kabildir. Örneğin:

Events in the world are moving very quickly now. – Dünyada hadiseler şimdi hızla gelişir.

If you want to move ahead in your career, you'll have to work harder. – Eğer kariyerinde ilerlemek istiyorsun, daha çok işlemeli olacaksın.

The sides seem to be moving towards a piece agreement. – Görünür, taraflar barış anlaşmasının bağlanmasına yakındır.

Eylem anlayışının fonksiyonel-semantik strüktürü bu kavramın çeşitli tezahür hisselerine bölünmesi esasında oluşur. Mekânca lokalleşme bu tezahür hisselerinin esasıdır. Onun diğer tezahür forması eylemin ilkin ve son noktası sayılır. İlkin nokta veya çıkış noktası nesnenin mekân içinde bir noktadan diğerine hareketine veya yer değişmesine kadarki yerleşme yerini belirtir. Örneğin: to leave the city, to go out of the house // şehirden gitmek, evden çıkmak. Son nokta nesnenin mekân içindeki eyleminin veya yer değişmesinin tayin etme noktasıdır. Bütün bu hallar cümlede nesne aracılığıyla ifade edilir. Örneğin: to arrive in the city, to come to school // şehre gelmek (varmak), mektebe gelmek.

Ayrı ayrılıkta işlenmesi mümkün olduğu gibi, öyle dil durumları da var ki, orada eylemin hem çıkış, hem de son noktalarını gösterilir. Örneğin: to core home from school, to move from the old house into a new one // mektepten eve gelmek, eski evden yenisine (yeni eve) göçmek.

Gösterilen durumlar kıyaslanan dillerde fiil aracılığıyla da ifade edilebilir. İngiliz dilinde bu, fiil + postpozitiv mevkide işlenen zarf ile ifade edilir. Azerbaycan dilinde ise bu, sadece fiil + fiil veya sadece fiil aracılığıyla ifade olunur. Ama kaydetmek lazımdır ki, her iki dilde böyle durumlarda eylemin veya yer değişiminin başlangıcı veya sonu netleşmez. İngiliz dilinde: to go away, to come up; Azerbaycan dilinde: çıkıp gitmek, yakınlaşmak

İngiliz dilinde bir grup fiiller vardır ki, postpozitiv konumda işlenen zarflarla birleşmeden eylemin başlangıç veya sonunu bildirebilir. Başka sözle, eylemin başlangıcını veya sonunu bildirme anlamı bu fiillerin kendilerinin semantikasında vardır. Bunun sonucunda eylemin başlangıcının veya sonunun netleştirilmesi için ilave leksik vasıtalara ihtiyaç yoktur. Böyle fiillere to arrive, to leave, to depart, to enter ve başkalarını örnek gösterebiliriz. Bu tür fiillerde adlandırma görevinden ilave hem de deytik semantik vardır. Bu fiillerin dikkati çeken özelliklerinden birisi ondan ibarettir ki, onların hepsini kendilerine eşanlam olan diğer birleşmelerle değişmek olur. Böyle birleşmeler ise fiil + postpozitiv konumda işlenen zarftan oluşur. Mesela: to arrive = to come to, to leave, to depart = to go away, to enter = to come in.

Mekân içinde eylemin veya yer değişiminin esas niteliklerinden birisi istikamettir. İngiliz dilinde fiillerin çoğunun iç semantiklerinde eylemin istikametini göstermek imkânı yoktur. Bu dilde eylem fiillerinin çoğunda istikamet semantikasi postpozitiv mevkide işlenen zarf unsuru aracılığıyla tezahür eder. Mesela, to go, to drive, to fly fiilleri bağımsız şekilde işlendikte, onların ifade ettikleri eylemin istikameti belirlenemiyor, ama bu fiillerden sonra postpozitiv mevkide işlenen zarf unsuru kullanıldıkta eylemin istikameti netleşir: to go back, to drive by, to fly away.

Bununla birlikte kaydetmek lazımdır ki, İngiliz dilinde bir sıra fiiller vardır ki, semantikalarında eylemin istikametini ifade edir. Örneğin: to advance, to ascend, to cross, to depart, to descend, to enter, to leave, to return ve s. Bu fiillerin özelliği ondan ibarettir ki, onların mana strüktüründe ireli, geri, yukarı, aşağı, dâhile vs. istikamet bildiren anlamlar vardır. Böyle fiiller postpozitiv mevkide işlenen zarf unsuru ile birleşme oluşturmaz ve eğer getirirse de, böyle birleşmelerin sayı çok azdır. Kaydetmek lazımdır ki, bu fiillerin Azerbaycan dilindeki eşdeğerleri de eylemin istikametini ifade eder. Eylemin istikametine göre aynı istikametli ve çeşitli istikametli eylem bildiren fiilleri farkedirmek olar. Ama kaydedilmelidir ki, aynı istikametlilik ve çeşitli istikametlilik çoğu zaman postpozitiv mevkide işlenen zarf unsuru ve edatlarla ifade edilir.

Mekân içinde eylem veya yer değişme anlayışının esas semantik kategorileri arasında eylemin yoğunluğu, hızı, tarzı, eylemin baş verdiyi ortam, eylemin usulü veya karakteri de önem arz

eder. Bütün bu semantik kategoriler bütünlükte, toplu halinde genel eylem anlayışını oluşturur.

KAYNAKÇA:

Azerbaycan dilinin grameri, I, Bakı, 1960.

Ceferov Q. Azerbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984

Helilov B. Muasır Azerbaycan dilinin morfolojisi. Bakı, 2007.

Muasır Azerbaycan dili, II cilt, Morfoloji. Bakı, Elm, 1980.

Аракин В.Д. К типологии способов выражения пространственных отношений // Сопоставительный лингвистический и лингвостилистический анализ: Межвуз. сб. научных трудов. Куйбышев, Изд-во КГ, 1981.

Всеволодова М.В. Владимирский Е.Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке. М., Диалог-МГУ, 1982.

Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика: Учебное пособие. Изд. 2-е, М., 2003.

**7. AZERBAYCANLI ŞAİRLERE İLHAM VEREN TÜRK UÇAKLARI
Dr. Erdal KARAMAN¹**

¹ Qafqaz Üniversitesi, Bakı/AZERBAYCAN.

Azerbaycan'da, şiirin ve şairin, halk nezdinde müstesna bir yeri vardır. Büyük şehirlerin güzide mekânlarında dikilen şair heykelleri, bu ülkede, şiire ve şaire verilen değer en güzel göstergesidir.

Fuzuli, Nizami, Hüseyin Cavit, Samet Vurgun gibi, Azerbaycan halkının duygu ve düşüncelerini terennüm eden şairlerin, Azerbaycan'ın farklı farklı yerlerinde heykelleri yükselirken; büyük şehirleri süsleyen bir parkın, sokağın ya da caddenin şairlerden birisinin ismini taşıdıkları görülür.

Fazla uzağa gitmeden Bakü sokaklarında bir tur atsanız; Azerbaycan halkını coşturan, halkın iyi ve kötü gününde yanında olan; tabiri yerindeyse, insanların hissedip söyleyemediklerini, sancısını çekip dile getiremedikleri duygu ve düşünceleri terennüm eden, halkın gözü kulağı mesabesindeki şairler, bu ülkede hiçbir zaman unutulmamış, onların hatıraları kentin herhangi bir köşesinde ebedileştirilmiştir. Hüseyin Cavit Parkı, Samet Vurgun Bağı, Nizami Metro su, Fuzuli Meydanı, Sabir Bağı, Vahit Payeziye Evi bunlardan sadece birkaçı.

Bahtiyar Vahabzade'den dinlemiştım. Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da şaire ve şiire daha çok önem verilmiş. Kendisi, o dönemde, kitaplarının baskı sayısının bugüne göre kat kat fazla olduğunu sitemvari bir şekilde dile getirmişti. Kitaplarının ilk baskılarının birkaç gün içerisinde hemen tükendiğini, yeni baskıların peşi sıra geldiğini dile getiren şair, günümüz gençliğinin okumadığından şikâyetçi. Yine Azerbaycan'da şaire ve şiire verilen önemi onun anlattığı bir anıda daha güzel görmekteyiz. Vahabzade, lokantada yemek yedikten sonra hesabı ödemek için kasaya yaklaştığında, birkaç kez, lokanta sahipleri tarafından, "Sizin hesabınız falan masada oturanlar tarafından ödendi." diye geri çevrilir. Buna benzer örneklerini daha da artırmak mümkündür.

Sözün ve şiirin bu derece önem kazandığı, her düşüncenin şiirle dile getirildiği Azerbaycan'da; çocuğunu kaybeden bir annenin, düşman tarafından işgal edilen toprakların, gezilen görülen güzel bir yerin şiire konu olması, şairlerin dilinden mısralara dökülmesi, bu ülkede, çok sık karşılanan bir durumdur. Bu şiirlerde bazen Azerbaycan ve Türkiye arasındaki münasebetler, bazen iki ülke için önemli kabul edilen tarihi bir gün, şairlerin dilinden etkileyici ve duygusal bir dille ele alınır. Hadiselerin şiirleştiği Azerbaycan'da, kısaca her önemli mesele şiirle anlatılabilir. Nitekim İran'la Azerbaycan arasında çıkan anlaşmazlık sırasında Türk uçaklarının Bakü semalarında yapmış oldukları gösteriden etkilenen şairlerin, bu anı duygu dolu mısralarla ifade etmeleri gibi.

2001 yılında Hazar deniziyle ilgili bir anlaşmazlıktan dolayı İran ve Azerbaycan arasında gergin anlar yaşanır. İki ülke bu sıkıntının ortaya çıktığı anlarda savaşın eşğine gelir. Her geçen gün karşılıklı beyanatlarla ülkeler arasındaki gerilim hat safhaya ulaşır. Bu sıkıntının yaşandığı günlerde, Türkiye, Azerbaycan'ın yanında olduğunu göstermek için F-16 savaş uçaklarını Azerbaycan'a gönderir. Uçaklarımız, binlerce insanın toplandığı Azatlık Meydanı semalarında çizdikleri kalp resmiyle, Azerbaycan halkına, "Endişe etmeyin, geçmişte olduğu gibi, bugün de sizlerin yanındayız." mesajını verir. Bu gösteriyle, Azerbaycan'a ve Türkiye'ye karşı tavır alanlara en güzel şekilde cevap verilmiş olur. Sözünü ettiğimiz gelişmelerden sonra İran ve Azerbaycan arasındaki gerginlik sona erer.

Tarihi günde, binlerce insan Türk uçaklarının Bakü'de yapmış oldukları gösterileri gözyaşları içerisinde izler. Birçok şair de unutulmaz günü şiirlerinde dile getirir. Halk, o gün, uçakların Bakü semalarında yapmış olduğu gösteriyle Türkiye'ye olan bağlılığını tazelerken, Azatlık Meydanı'na gelemeyen birçok insan, evde televizyonları başında, dostluk gününü göğüsleri kabarak, iç geçirmelerin peşi sıra geldiği anlarda yaşarlar. Gösteriyi izlemek için meydandaki yerini alan şairlerin, sevinç gözyaşları yanaklarından süzülürken içlerinden sökün edip gelen duygular mısralarla ebedileşir. Türk uçaklarının yapmış olduğu gösteri birçok şairin eserinde ölümsüzleşir.

Bu şairlerden birisi de her vesile ile Türkiye'ye olan sevgisini dile getiren, Türkiye'yi kendi ülkesi kadar aziz tutan, ülkemizi kendi vatani olarak kabul eden Bahtiyar Vahabzade'dir. Türk uçaklarının Bakü semalarında yapmış olduğu dostluk gösterisinden Vahabzade'nin göğsü kabarır, gözyaşlarına hâkim olamaz. Bir şiirinde bu güzel gündeki sürurunu ima ederek, Allah'a, "Allah'ım! Beni Ağlatanda Böyle Ağlat" diye seslenir. İçinden coşup gelen duygular, Vahabzade'yi ziyadesiyle

heyecanlandırır. Sözü edilen şiirde, o, Azerbaycan'ın dünyada yalnız olmadığını, kendilerine güç gösterisi yapanlara en güzel cevabı Azerbaycan semalarına kalp resmi çizen Türk uçaklarının verdiğini, kendilerine parmak gösterenlerin Türk uçaklarının yapmış oldukları gösteriyle seslerini kestiklerini dile getirir:

Öz helal Türk yıldızlarım,

Uçtu benim öz yurdumda.
Aslan gücü, kaplan azmi,
Bana parmak gösterenlere,
Öz yerini bellettiler.
Onlar Bakü semasında,
Yürek şekli resmettiler.
Dediler ki, sizinledir
Daim bizim yüreğimiz,
Her aşkımız, dileğimiz.

Sen ey bana güç gösterip
Bazen beni hedeleyen*
Onlar sana gösterdi ki,

Tek değilim dünyada ben
O gün bakıp gökte uçan yıldızlara
Ben kendimi arkalı bir dağ sayırdım
Sevincimden ağlayırdım.

Biz bir daha anlıyorduk
Nedir inam, nedir inat.
Ben ağladım sevincimden
Allah! Beni ağlatanda böyle ağlat.

Uçakların gösterisini şiirinde dile getiren diğer bir şair de Bahtiyar Vahabzade'nin adaşı, Bahtiyar Türkcanlı'dır. 1920 doğumlu Bahtiyar Türkcanlı, Türkiye'nin adı anıldığında gözlerinden yaşlar gelecek kadar ülkemize sevdalı şairlerden birisidir. Bu durumu onun soyadında da görmek mümkündür.

Türkcanlı'nın, Türkiye sevdası derinlere gitmektedir. 1918'lerde Ermeni ve Rus ordularının Azerbaycan'ı istila ettiği bir dönemde, babası, Azerbaycan'ın yardımına gelen Türk ordusunda zabıt olarak görev yapar. Orduda göstermiş olduğu başarılar Türklerin ona olan muhabbetini artırır. Türk askerler Bahtiyar Türkcanlı'nın babası Tagı'ya derin bir sevgi beslerler bunu da hareketleriyle kendisine hissettirirler. Türkler, Bahtiyar Bey'in babasına bu sevgisinden dolayı Türkcan demeye başlarlar. Türkiye'ye ve Türklere sevgisinden dolayı, o da Türkcan soyadını alır. Bu soyadı ömrünün sonuna kadar gururla taşır.

Savaş bittikten sonra Sovyetler Birliği Azerbaycan'ı işgal eder. Bu sırada hiç kimse duygu ve düşüncelerini serbestçe söyleyemez. Mehmet Tagı akşamları savaştan kalma tüfeğini oğlunun omzuna koyar, Türk askerlerinin Ermeni ve Ruslarla savaştığı dönemde söyledikleri marşı evinde gizli gizli söyleterek küçük Bahtiyar'a Türk askerlerinin yaptığı talimi yaptırır. O yıllarda Azerbaycan dağlarında yankılanan, Türk ordusunu galeyana getiren marş, Türkcanlı'yı o derece etkilemiş olmalı ki, marşı öğreneli seksen yıla yakın bir süre geçmesine rağmen sözü edilen marşı hala unutmamış. Kendisini ziyaret ettiğimizde bahsedilen marşı bize gözyaşları içerisinde makamıyla okudu. 1918 yılında Türk askerlerini çoşturan tarihi marşta, Mehmetçik şu duyguları dile getirir:

Kafkas dağı yol ver bize,
Biz Bakü'ye varacağız.
Babamızdan miras kalan,

Yurtları biz alacağız.
Osmanlıyız, pek şanlıyız,
Pek şanlıyız, Osmanlıyız.

Samet Paşa askerlerin pederi,
Çağırır bizi silah başı ileri.
Ay analar! Vatan size kalıyor.
Müzikler ceng havası çalıyor,
Gitmek düştü, erkeklere, erlere.
Kartal yuva yapmasın bu yerlere,
Düşman ayak basmasın bu yerlere.

İşgal altındaki Bakü'nün kurtarılmasını hedef gösteren marşı heyecanla okuyan Türkcanlı, babasının kendisine tevdi ettiği Türk dostluğunu hayatının sonuna kadar idame ettirir. Kendisini mütevacı evinde ziyaret ettiğimizde bu sevginin ne kadar içten gelen bir muhabbet olduğunu o doyumsuz sohbetlerinde görmüştük.

O da İran'ın, ülkesine karşı yürüttüğü siyasetten duyduğu rahatsızlığı şiirlerinde dile getirir. İran savaş uçaklarının Hazar kıyılarında görünmesini kabullenemeyen Türkcanlı, onların, yaptıklarını "Düşman Ermeni'ye, ferah verildi, sanki şarap dolu kadeh sunuldu." dizeleriyle anlatırken, İran gibi Müslüman bir devlete bu fiili yakıştıramadığını şu mısralarda dile getirir:

Müslüman ülkesi, komşumuz İran,
Dilinde hadisler, elinde Kur'an,
Yâdından çıkarmış, Müslümanlığı,
Yakın komşuluğu, mihribanlığı,
Akla sığamayacak hülyalara daldı.
Kaba kuvvetini nümeyiş* etti.
Hazarda geçerek serhat hattını,
Beynelhalk kanununun aşır haddini,
Kırıcı teyyarelerle cövlan* ettiler,
Sanki düşman olan memleketteler.

Onu durdurmadı ne insaf, vicdan
Böyle düşmansayak* hareketiyle.
İslam'a yakışmaz "şecaatle"
Düşman Ermeni'ye ferah verildi,
Sanki şarap dolu kadeh verildi.
Güç kullanmamalı heç vakit, heç zaman
Müslüman olana heç bir müslüman
İran'ın bu işi gözlenilmezdi.
Bir ülke, bir devlet buna dözmedi.*
İran'dan gelen bu yersiz azarlar,
Türkler varlıklarını tez gösterdiler,
Dünyaya böyle bir haber verdiler:

* nümeyiş: gösteri

* cövlan: dönme, dolaşma

* düşmansayak: düşmanca

* dözme: dayanmak, tahammül etmek

"Türkler Azeriler bir milletler.
İran hücum etse Azerbaycan'a,
Türk'ün ordusuyla yüzleşecektir.
Kusrunu anlayıp mukassir* yağı,*
Yurdu yuvasına çekilecektir."

Diğer taraftan Türk uçaklarının Bakü semalarında kalp şekli çizdiğini gördüğünde gözyaşlarına hâkim olamayan şair, milyonlarca insanın Azatlık Meydanı'ndaki sevincini eserinde dile getirir. Genç yaşlı, kadın erkek binlerce insanın o gün duygularının en yüksek seviyede olduğunu, kalabalığın, adeta bir deniz gibi coştüğünü, meydandaki insanların coşkusunun çiçek, damlasının da nergis olduğunu dile getirir:

Azatlık meydanı, milyonlarla insan,
Hepsi iftiharlı, sevinçli, hayran.
Meydan izdihamlı, meydan bir deniz,
Dalgası çiçekler, damlası nergis.
Görünüp, gösterip, peyda olan dek,
Bakü semasında Türk uçakları.
Milletin fahrden oldu sevincek,
Yaşlısı, genci, hem de çocukları.
"Yıldızlar" gâh kalkar gâh inerler,
Çizerek havada "yürek sembolü",
İnsanlar bu "jestten" çok sevindiler.
Edende nümayiş pilotlar rolün,
Pilotaj yapanda "Türk Yıldızları",
Millet oğlanları, millet kızları,
"Aferin" "Merhaba" kışkırıldılar.*
"Sağ olun!", "Var olun!" diye haykırdılar.
Uçakları süren Türk pilotları!
Büyük Türk dünyası patriotları!*Kardeş Türkiye'ye selam yetirin!*En ulvi, en aziz kelam yetirin!
Azer Türkünden "alkış!", "tebrikler!",
Yaşasın Türkiye, var olsun Türkler!

O gün Türk uçaklarının yapmış olduğu gösteriden etkilenip, duygularını dile getiren şairlerden birisi de Karabağlı mültecilerden Ağdamlı şair Elhan Hüseyinov'dur. Elhan Hüseyinov, güzel yurtları Ermeniler tarafından işgal edildikten sonra mülteci durumuna düşer. Elhan Bey, diğer Karabağlılar gibi, memleketleri yağmalanmaya başlayınca her şeylerini geride bırakıp üzerlerine aldıkları elbiseyle alelacele yollara düşer.

Kendisiyle sohbet ettiğimiz Elhan Hüseyinov da diğer Karabağlılar gibi çok dertli. Bir dokun bin ah işit ifadesinin tezahürünü görmek mümkün her Karabağlıda. Elhan Bey, yıllardır biriktirdiği parayla Ağdam'da bir ev yaptırır, yeni evini tamamlayıp yerleşeceği zaman Ermenilerin saldırıları başlar. Bin bir zahmetle yaptırdığı evde bir gün bile kalamaz. Arkasına baka baka memleketinden

* mukassir: hatalı, kusurlu

* yağı: düşman

* kışkırmak: bağırarak

* patriot: kahraman

* yetirmek: ulaştırmak

ayrılmak zorunda kalır. Geride doğup büyüdükleri, her bir köşesinde hatıralarının geçtiği yurtlarını bırakmamının hüznü şairi kederlendirir.

Bu süreçten sonra yeni bir hayat başlar Elhan Bey ve ailesi için. Karabağ gibi güzide bir yerden sonra talebe yurtlarında barınmak mecburiyetinde kalırlar. Şairi bir hafta sonunda kaldıkları yerde ziyaret ettik. Tek odalı, bir mekanda zor şartlar altında hayata tutunmaya çalışan Elhan Bey, vatandan ayrı düşmenin hüznüyle Karabağla ilgili şiirler kaleme alır. Şiirlerinde Karabağ'ın güzelliklerini dile getirir. İran'ın Azerbaycan'a karşı takındığı hasmane tavır gönlü yaralı şairi derinden yaralar. O da, diğer şairler gibi, Türk uçaklarının gösterisinden etkilenerek şiir yazar. Kendisine şiir yazdıran tarihi günü, şu sözlerle anlatır:

"İran'la aramızda itilaf çıkmıştı. Ben de Türk uçaklarının geleceğini duyar duymaz gösteri yapacakları yere gittim. O zaman uçakların havada kalp resmi çizdikleri zaman kalbim yerinden fırlayacak gibi oldu. Herkes meydana toplanmış uçakların gösterisini izledi. Sanırım yedi uçak vardı. Bizim semalarımızda uçtular. O zaman dünyada yalnız olmadığımızı düşündüm. Sıkıntı anımızda bizim yanımızda birileri vardı. Onlar da Türklerdi. Bu manzara karşısında dayanamadım içimden 'Türk oğlu Türk'ü Türk gibi karşıla!' dedim."

"Uçakların gösterisini izledikten sonra eve döndüm. Arkadaşımınla sohbet ettik. Sohbetten sonra da Türk uçaklarının göstermiş olduğu gösteriden etkilenerek bir şiir yazdım. O uçakların havadaki hareketlerini gördükten sonra şiir yazmamak mümkün mü? Bizim Türkiye gibi bir dostumuzun olduğunu bu gösteriden sonra iliklerimize kadar hissetmiştik. İran da Azerbaycan'ın yalnız olmadığını anladı. Zor günlerinde onun yanında Türkiye gibi kardeş bir ülke var. Diğer komşularımız da bu uçuşlardan hisselerini aldılar, onlar da bizim Türkiye gibi kudretli bir dostumuzun olduğunu anladılar. Dostluk gösterisinden sonra dünyada herkesin Türk'ü Türk gibi karşılaması gerektiğini düşündüm. Sen bana, seni çok seviyorum, demekle beni hakikaten sevmeyebilirsin. Ama Türk uçaklarının yaptığı gibi gelip semamızda bunu gösterirseniz o zaman bunun gerçek olduğu ortaya çıkar. Bu olaydan sonra dilimden şu dizeler döküldü":

Şimdi tek kalmışsın diyene yazdım
Un gibi elemişim diyene yazdım
Rusça belenmişim diyene yazdım
Türkoğlu Türkünü Türk gibi karşıla!

Semada özge bir uçak olursa,
Onlar semamızda daire çizerse,
Onlar düşmanımız lezzet alırsa,
Türkoğlu Türkünü Türk gibi karşıla!

Semada fırlandı Türkün uçağı,
Bu lerzeye saldı komşu alçağı
Güman var daima bizde kalması
Türkoğlu Türkünü Türk gibi karşıla!

Dostunu düşmanını sen yahşı tanı
Hele Türkümüzden bir yakın hani?
Koy onu korusun Yüce Allah
Türkoğlu Türkünü Türk gibi karşıla!

Türkün semasında yalnız Türk için,
Özün de Türksün yahşı düşün
Herhangi bir işte olursa bir düğüm
Türkoğlu Türkünü Türk gibi karşıla!

Türklerin arkası ancak Türk olur,
Özün de Türksün bir yahşı düşün.
Herhangi bir işte olursa düğüm
Türkoğlu Türkünü Türk gibi karşıla!

Türklerin arkası ancak Türk olur,
Türkoğlu Türk'ten ancak güç alır
Türk öz soyunu kökünü yahşı karşılar
Türkoğlu Türkünü Türk gibi karşıla!

Yedi uçağın yedi devri,
Büyük bir devlete değer her biri.
Mahvolacak Ermeni, Fars kölesi
Türkoğlu Türkünü Türk gibi karşıla!

Rehberiz dumanı düşman çeperi
Dumanla yazdılar bir Türk yüreği
Helaldir sana, su gibi tuzu çöreği
Türkoğlu Türkünü Türk gibi karşıla!

"Bu gösteriden sonra İran'ın bir daha sesi soluğu çıkmadı. Hiçbir şey yapamadılar. Bizim burada kimsesiz olmadığımızı çok iyi idrak ettiler. Gösteriyi her Azerbaycanlı gururla izledi. O gün görülesi bir gündü. Türk uçaklarının Bakü semalarındaki gösterisi dosta cesaret, düşmana korku verdi."

Şairlere ilham veren tarihi gösteriyle Azerbaycan halkının gönlü ziyadesiyle alınır. Halk, kendilerine gözdağı vermek isteyenlere verilebilecek en güzel cevap olarak görür, Anadolu Türklerinin yapmış olduğu bu güzel jesti. Bu gösteri, Azerbaycanlı şairlerin diliyle ayrı bir güzellik kazanmıştır. Aslında bu durum, halkın kalbindeki sevgi selinin, gözyaşı şeklinde dışarıya yansıttığı duyguların, şairlerin, mısralarıyla mücessem bir hal almasıdır. Bundan dolayıdır ki, halkın hissiyatını dile getiren şairler, Azerbaycan'da el üstünde tutulmakta, her zaman kalplerdeki layık oldukları yeri muhafaza etmektedirler. Şairleri duygulandıran tarihi olay, Azerbaycan şiirine yeni bir sayfa açarken, Bakü semalarında çizilen kalp resmiyle, Azerbaycan insanının kalbi arasında da güzel bir bağ kurulmasına vesile olur. Çizilen kalp resmi, Azerbaycan semalarında silinmez iz bırakır. Bu önemli gün, nesilden nesile de aktarılacak suretiyle ilelebet yüreklerde yaşayacağına benzer.

8. ESTETİK EĞİTİMDE ÖĞRENCİ TASVİRİ SANAT SERGİLERİNİN ÖNEMİ Şahnise VELİYEVA¹

¹ Azerbaycan Eğitim-Öğretim Problemleri Enstitüsü, İlköğretim şubesi büyük bilim görevlisi, Bakü/AZERBAYCAN.

ÖZET

Yazıda küçük yaşlı öğrencilerin estetik eğitiminde önemli rol oynayan tasviri sanat faaliyeti ürünlerinden – tablolardan ibaret sergilerin düzenleme yönlerinden söz edilmektedir. Konu türüne göre farklılaşan tabloların sanatsal-estetik mahiyeti ve sergilerin düzenlemesine ireli sürülen talepler dikkat çekmektedirler.

Sanatsal yaratıcılık, küçük yaşlı öğrencilerin estetik eğitimini oluşturan, geliştiren ana unsurlardan biridir. Yapılan gözlemler, anket düzenlemeleri her iki öğrencide yaratıcılığın bu veya diğer alanına belirli ilgi duyduğunu göz önünde sermektedir. Fakat bu ilgi öğrencinin içinde bulunduğu ortama, koşullara bağlı olarak değişip gelişmektedir veya giderek azalarak sonuçta sönmektedir.

Hem şehir, hem de köy okullarında yapılan deneyimler, öğrencilerin tablo sanatına ilginin daha kapsamlı hal aldığını kanıtlamaktadır. Bu unsur ilköğretim okulu öğrencilerinden her 100 kişiden 80-90 öğrencide değişik konulu tabloların bulunduğunu göstermektedir. Adı geçen eserlerin el sanatı konusuna dayanarak renk kompozisyon çözümüne uygun olarak değişmektedir. İçlerinde ilgi çeken örneklerin yanı sıra öğrenci çalışmalarının belirli sonucu olarak oluşan yapıtların da var olduğu aşikârdır. Dolayısıyla, öğrencilerin çoğu kendi tabloları, el işlerini çekmekten sakınırlar.

Küçük yaşlı öğrencilerin dosyalarında bulunan adı geçen el işlerinin nasıl ortaya çıkışının mümkün olduğu soru altındadır?

Başka değişle, öğretmenler bu konuda yönetici, önder rolünü üstlenmektedirler. Ana sınıf öğretmenleri ayrıca ilköğretim sınıflarında tasviri sanat öğretmenliği yapan uzmanları bunu listeye yazıp ve en iyilerini seçip sınıf odalarında veya ilgili yerde bir sergi düzenlemektedirler. Var olan durum, öncül demene el işinin ilköğretim okulunda tasviri sanat konulu sınıf dışı çalışmalarından birisi sergilerdir.

Sergiler içeriği, şekil, düzenleme, yapılış yerine göre farklılaşmaktadırlar. Ortaokuldan eğitim alan öğrenciler tablo çizmek yeteneğine göre sınıflandırılır.

Birçok okullarda, ayrıca Cumhuriyet Güzel Sanatlar Okulunda yaptığımız gözlemler öğrenci sanatçıların el sanatı sergileri kendilerinin yaratıcılığına bu alanda daha geniş faaliyette bulunmasına önemli düzeyde etkilemektedir.

Kapsam dairesi, kuruluşu, kadroya göre çabuk yayılan sergiler, okul öncesi dönemi başta olmak üzere çocukların, küçük yaşlı öğrencilerin büyük sevincine neden olmaktadırlar. Kendilerini yaratıcılık aktarışlarına, çeşitli türler üzerinde çalışmaya esinlendirmektedir.

Öncü iş deneyimi, ayrıca oluşturduğumuz deneme uygulamalarına dayanarak, genel öğretim okullarında sanatsal yeteneği konulu el sanatı sergilerini aşağıdaki yönlerde sınıflandırılması kanaatine varılmıştır.

I. Konu açısından:

- a) Öğrenci sanatçıların doğanın bitkiler ve hayvanlar âlemine adanan tablolar sergisi;
- b) Bilimsel bölümleri, öncelikle ilkbaharın gelişi, altın sonbahar ve kış manzaralarına adanan tablolara ait sergiler;
- c) Tarihsel günlere ve bayramlara adanmış sergiler (20 Ocak, Hocalı soy kırımı, Nevruz Bayramı, 8 Mart Kadınlar Günü, vb);
- d) Çocukların neşeli yaşamını yansıtan tablolardan oluşan sergiler;
- e) Çeşitli spor yarışlarını yansıtan tablolardan oluşan sergiler;

II. Katılımcılar açısından:

- a) Bir kabiliyetli öğrencinin tablolarından oluşan sergiler;
- b) Birkaç kabiliyetli öğrencinin el sanatı, tablolarından oluşan sergiler;
- c) Bir sınıf tablo amatörlerinin el sanatı sergileri;
- d) Birkaç sınıf, okul güzel sanatlar topluluğu üyelerinin el sanatı sergileri;

III. Düzenlenme yeri açısından;

- a) Sınıf içinde belirli köşede düzenlenen sergiler;

- b) Okulun gireceğinde uygun bir köşede düzenlenen sergiler;
- c) Okul dinlenmeliğinde düzenlenen sergiler;
- d) Okul toplantı salonunda düzenlenen sergiler;
- e) Okul dışı eğitim ocaklarında, Çocuk ve Gençler Yaratıcılık Saraylarında düzenlenen sergiler;
- f) Çeşitli isimlerle faaliyette bulunan sergi salonlarında düzenlenen sergiler.

Konusu, katılımcıları, yeri ile ilgili sergilerin her biri, küçük yaştaki öğrencilerin genel gelişimi, estetik eğitimi, sanatsal yaratıcılık yeteneklerinin güçlenmesinde büyük önem taşıdığı aşikâr görülür.

Okul öncesi dönemden tabloya ilgi duyan yetenekli çocuklara dikkat gösterilmesi, kendilerinin bu alandaki başarılarının aşırı ilgi doğurduğu çok dikkat çekici unsurdur.

Bakü şehir Abdulla Şaig 54 sayılı ortaokul öğrencisi Günay Beylerova, henüz iki yaşındayken tablo çizmeye başlamıştır. Kendisinin yeteneği birçoklarının dikkatini çekmiştir. Aynı yaştan itibaren Bakü şehri Tofig İsmailov Çocuk ve Öğrenciler Sarayı'nın resim derneği üyesi olmuş Günay Beylerova'ya gösterilen kaygı, kendisinin parlak yeteneğini meydana çıkarmıştır. Kendisi ülke çapında ve uluslar arası sergilerde katılıp, özel diplomalar kazanmıştır.

Uzmanlarımızın kanaatine, Günay'ın ressamlık yönünde benzersiz, olağanüstü yeteneklerini yalnızca ülkemizin üstat ressamları değil, ayrıca yabancı ülkelerde düzenlenen uluslar arası çocuk resim yarışmalarının hakemleri de yüksek değerlendirmişler.

Küçük yaşlı ressamların ilk sergisi kendileri 5 yaşında olduklarında düzenlenmiş ve bu çocuğun olağanüstü tablo çizme başarısı, güzel sanatlar çevresinde büyük ilgi uyandırmıştır. İki yıl sonra yapılan ikinci sergi, Günay'ı sanat âlemine geniş hayal gücü sahibi olarak tanıtmıştır. Azerbaycanlı öğrencinin Ukrayna'nın Donetsk şehrinde düzenlenen "Su Altı Hayal Gücü" uluslar arası resim yarışmasına gönderdiği tablo birinciliği kazanmıştır. Türkiye'de Atatürk Uluslar arası Çocuk Yarışmasında ve Japon'da dünyanın az yaşlı ressamlarının yarışmasında Günay'ın işleri ikinci yer almıştır. Finlândiya'da, Moskova'da düzenlenen yarışmalarda da öğrenci ressamın el yapıtları yüksek değerlendirilmiştir. Günay Beylerova, henüz 10 yaşındayken kendisinin üçüncü bireysel sergisi "Abşeron" resim galerisinde düzenlenmiştir.

Başarılı çocukların, öğrencilerin zamanında ortaya çıkarılması, kendisine gereken dikkat ve kaygının gösterilmesi dikkate değer sonuçlara ulaşılmasına zemin yaratmaktadır. Bu günlerde öğrenci ressamın el işleri Türkiye, Japon, ABD, Ukrayna ve Özbekistan'da teşkil olunmuştur. Japonya'nın Kanagava şehrinde 2001 yılında düzenlenen Uluslar arası tablo yarışma-sergisinde 45 bin çocuğun arasında Günay'ın sanat eseri ikinciliği kazanmıştır. Günay Beylerova, "Abşeron" Resim Galerisi ve Birleşmiş Milletler Kurulu bünyesinde Nüfus Fonu tarafından 2002 ile 2003 yıllarında düzenlenen geleneksel çocuk yarışma-sergilerinde de başarıya ulaşmıştır.

Öğrenci ressam Günay'ın adı geçen bireysel sergisinde 42 grafik tablo, yağlı boya ile boyanmış tablolar dâhil olmak üzere 48 sanat eserinin teşhir edilmesi önem taşıyan unsurlardan biridir. Kendisi tarafından yağlı boya ile boyanmış tablolar, kurgu (kompozisyon) çözümü açısından büyük ilgiye neden olmaktadır.

Gözlem ve deneyimlere dayanarak, hem çocuk yuvalarında, hem de genel eğitim-öğretim okullarında ve özel sergi salonlarında düzenlenen okul öncesi çağ çocukları, ayrıca küçük yaştaki öğrencilerin el işleri sergileri sınıf dışı etkinliklerin ilgi çekici usullerinin yanı sıra, kendilerinin genel gelişimini, sanat-estetik eğitimi de somut derece etkilemektedir.

Azerbaycan Ressamlar Birliği'nce V. Semedov sergi salonunda dönemsel olarak düzenlenen "Bahar", "Nevruz" konulu sergilerde teşkil edilen küçük ressamların el işleri okul öncesi eğitim kurumlarımızın ve genel öğretim okullarımızın ilköğretim sınıflarında birkaç yetenekli çocuk öğrencinin güzel sanatlara, resim sanatına geniş ilgi uyandırdığını göze çarptırmaktadır. Adı geçen sergilere katılan çocukların ve öğrencilerin yaşı göz önünde bulundurulursa, okul öncesi dönem itibarıyla çocukların tabloya daha çok ilgi duydukları kanaatine varmak mümkündür. Kendileri seçtikleri konuyu, kendilerine özgü sanat düşünce tarzını, kompozisyonu renkli biçimde duyurmaktadırlar.

Asıl bu yüzdendir ki, eğitimci, sınıf öğretmenleri miras ilkesine dayanarak, bu ilginin kaybetmesine ortam bırakmayıp, daha da geliştirmelidirler. Bununla ilgili olarak enstitümüzün temel eğitim kurumu olan İ. Efendiyev özel gimnazyası (süper lisesi) sınıf öğretmenleri arasında anket soruşturması yapılmıştır. Bilindiği gibi, ilköğretim sınıflarında eğitim gören neredeyse tüm öğrenciler sınıf dışı döneminde, ayrıca ailede çeşitli konularda tablo çizmeye büyük ilgi duymaktadırlar. Gimnazyanın 4 sınıfında eğitim gören 24 öğrencinin tasviri sanat dallarında 200 sanat eserinin bulunduğunu göstermek yeterlidir. Kuşkusuz, konu ile ilgili tablo çizme tekniğine göre birbirinden farklı adı geçen tablolar, öğrencilerin yaşamı, ortama olan ilgisi, estetik beğeni göstermektedir.

Demeyim edinmesi amacıyla çeşitli işleri gerçekleştirerek, 40 el işini sınıf köşesinde teşhir ettirdik. Bu, öğrencilerin ayrıca anne, babalarının da ilgisini çekmiştir.

Hakem Kurulu tarafından Beşir İbrahimov – “Azerbaycan Bayrağı”, Rıza Cafarzade – “Garanguş” (Kırlangıç), “Nevruz Şenliği”, Fuad Nesirov – “Yaz Anıları”, Ali Muradov – “Gızıl Payız” (Altın Sonbahar) tabloları yüksek değerlendirilmiştir. Bu tablolar, gimnazyanın yetenekli öğrencilerinin yaratıcılık örnekleri, söz konusu köşede teşhir edilmiştir ve bu, okul ressamlarının büyük sevincine, toplumsal faaliyetine destek niteliğinde bulunmuştur.

Tâbii ki, pratik deneyimden getirdiğimiz böyle örneklerin sayısının artırılması mümkündür.

Tüm bunlar resim sanatıyla ilgili sınıf dışı işlerinin bir türü olan sergiler, öğrencilerin estetik eğitiminde, genel eğitiminde önem taşımaktadır.

SONUÇ

İşte bu, küçük yaşlı öğrencilerin sanatsal estetik eğitimine, genel gelişimine etken bir biçimde etki gösteren sergilerin düzenlenmesinde aşağıdakilere dikkat üstlenmesi gerekmektedir:

1. Serginin konusu önceden belirtilmeli, öğrencilerin adı geçen konu ile ilgili el yapıtlarının en iyi örnekleri seçilip sergide teşhir etme düzeyine, belirli formunda olmalıdır.

Tablonun aşağı bölümünde eserin adı, tablo sahibinin adı, eğitim gördüğü okul, sınıf (veya yaşı) göz önünde bulundurulmalıdır.

2. Serginin yapıldığı yerde gereken şekilde tablolara uyumlu görsel-sanatsal düzenleme etkinlikleri gerçekleştirilmelidir.

3. Sergide teşhir edilen tablolar katalogu, ayrıca bilgi kılavuzu hazırlanmalı, öğrenci ressamların yaratıcılığı, resim eserlerinin teması hakkında çeşitli bilgiler yansıtılmalıdır.

4. Serginin izleyici sayımı izlenilmeli, izleyicilerin değerlendirmeleri, eleştirileri, izlenimleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Pedagoji içeriğiyle dikkat çeken bu taleplerin faaliyet sürecinde esas bilinmesi tasviri sanat faaliyetinde küçük yaşlı öğrencilerin estetik eğitiminde önem taşıyıp, bu sahada duygusal zenginliğini önemli derecede etkilemektedir.

9. SOVYET-TÜRKİYE MÜNASEBETLERİ: ERMENİLERİN SİYASİ ORTAMDAN YARARLANMA ÇABALARI Esed KURBANLI¹

¹ Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN.

ABSTRACT

Being winner of the World War II USSR had territorial pretension against Turkey, made some steps in direction of joining Kars and Ardahan to Armenia and Georgia. The leaders of Armenia also had pretension in joining the part of Azerbaijan Mountainous Karabakh to Armenia. When all these were not succeeded, with the decision of USSR government over 100.000 Azeri Turks were moved to Azerbaijan during 1948-1953 under the reason of locating Armenians who were brought from abroad. This action was realized against to the wrecktion of human rights and international laws.

Sovyet-Türkiye ilişkilerinde yaranmış soğuk münasebetler ve Sovyetler tarafından ortaya atılmış “Ermeni meselesi” Ermenilerin aktifleşmesinde az rol oynamadı. Bütün tarihi ortamlarda ayık ve çevik olan Ermeni lobisi ve siyasetçileri süreçleri çok dikkatle izliyor, uygun tarihi ortandan kendi milli menfaatlerini temin etmek istiyor ve bu istikamette girişimde bulunuyorlardı. İkinci Cihan Savaşının ilk yıllarında değil, işte savaşın siyasi sonuçlarının SSCB’nin yararına çözüldüğü ortamda Ermeniler, kazanılmakta olan savaşın başarısından kendi paylarını almak amacıyla Sovyetler Birliğine yaklaşır, Alman faşizmiyle mücadelede kendi yardımlarını göstermeye çalışıyorlardı.

1944 yılının 9 Martında ABD’de “Hnçak”, “Ramkavar” partileri, “Ermenistan Ermenilerinin İlerici Birliği” Ermenistan Ermenilerinin Milli Birliğini yarattılar¹. “Birliğin” kabul ettiği belgede kurumun amaçları belirlenirdi; ilkönce, savaşa askeri yardım edilmesi; ikincisi, SSCB’de ve Ermenistan SSCB’de yardım amacıyla çeşitli kurumların oluşumu; üçüncüsü, yurtdışındaki Ermenilerin repatriyasına (vatanlarına geri dönmelerine) her türlü yardım etmek;² Milli Birlik yarandığı ilk günden bütün Ermeni topluluklarında kendi özeklerini oluşturmayı becermişti. Ermeni komünistleri Ermeni kurumlarını birlikte eşgüdümlemek sahasındaki gayretleri sonucunda Milli Birlikler vahit cepheye dönüştüler³.

Ermenistan Merkezi Devlet Arşivi’nde korunan belge Ermenilerin savaş döneminde SSCB’ye gösterdikleri maddi yardımları yansıtır. SSCB Devlet Bankı Cumhuriyet bürosunun başkanı Rza Velibeyov’un 1944 yılının 30 Nisanında Sovyetler dışında yaşayan Ermeniler tarafından başpiskopos Gevorg Çerokçyan’ın adına yatırılmış paranın raporu verilmiştir⁴. Bu parayla iki tank katarının yaratılması ve cepheye gönderilmesi hakkında G.Çerokçyan’ın Ali Baş Kumandana çektiği telgrafta bu konuda detaylı bilgiler vardır⁵. 1944 yılının 7 Haziranında bununla bağlı İ.V.Stalin telgraf aracılığıyla G.Çerokçyan’a kendi teşekkürlerini arz etmekle beraber ülke dışında yaşayan Ermenilere de özel selamını iletir⁶.

Savaş yıllarında ülkede milli birliğin sağlanması için yeniden faaliyete geçmiş kiliseler devletin bu alandaki politikasının gerçekleştirilmesinde büyük rol oynuyorlardı⁷. Onarılmış kiliseler arasında Eçmiadzin kilisesi de SSCB’nin Türkiye’ye karşı siyasetinde büyük rol oynuyordu.

1945 yılının 19 Nisanında İ.V.Stalin tarafından kabul edilen G.Çerokçyan’a kilisenin onarımıyla birlikte yüz bin Ermeninin de yurtdışından repatriyasını teşkil etmeyi buyurulmuş ve bildirilmişti ki, kısa zamanda bu konuda devletin özel kararı olacaktır⁸. G.Çerokçyan 1945 yılının 22 Haziranında yapılan kilise toplantısında patrik seçildikten sonra Cumhurbaşkanına hitap ederek

1 Sovetskaya Armeniya Za 60 Let. Erevan, izd. “AN Arm. SSR”1970 seh.293.

2 a.g.e.,seh.293.

3 a.g.e., seh.293.

4 Çentralniy Qosudarstvenniy Arxiv Arm. SSR. F. 409, op. 1. d. 1657, l. 10

5 Sovetskaya Armeniya v qodıVelikoy Oteçestvenniy Voynı (1941-1945). 1975, Erevan, izd. “AN Arm. SSR” seh.720

6 a.g.e.,seh. 721

7 Djuzeppe Boffa. İstoriya Sovetskoqo Soyuza. Moskva, iz. “Mejdunarodnie otnoşenie”, 1994,T.II ,seh. 162

8 Qevorqyan Parqev.. V Borbe Za Suşestvovanie. Armyanskiy Vestnik, I sentyabr 1993, № 9

“tarihi Ermeni toprakları”nın Ermenistan’a birleştirilmesiyle birlikte yurtdışındaki Ermenilerin vatana dönmeleri için izin vermeyi rica edir¹.

VI Gevorg İ.V.Stalin’le kendi aralarında olan anlaşmaya göre yurtdışındaki din adamlarına, partilere, bilinen lobi üyelerine hitapla rica ediyor ki, yurtdışındaki Ermenilerin repatriyasını teşkil etsin².

Kısa zamanda kilisenin teşkilatçılığıyla 130 bin Ermeninin yurtdışından Ermenistan SSCB’de yaşamak istediği konusunda başvuruları Sovyetler Hükümetine takdim edilir³. SSCB Halk Komiserleri Sovyeti 1945 yılının 21 Kasımında “Ermenilerin Yurtdışından Ermenistan SSCB’ye Dönmeleriyle İlgili Tedbirler Hakkında” karar alır⁴.

Olayların kronolojik olarak bakılması gösteriyor ki, bu karardan sonra Ermenilerin arazi iddiası ortaya çıktı. 1945 yılın 28 Kasımında Ermenistan komünist rehberi Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ arazisinin Ermenistan’a birleştirilmesi hakkında Merkezi hükümet karşısında dilekçe verir. Dilekçeyle bağlı olarak Umumittifak Komünist Partisi Merkezi Komitesi’nin (UKPMK) katibi G.M.Malenkof İ.V.Stalin’in buyruğuyla Azerbaycan KPMK’nin I. Katibi M.C.Bağirov’a bu mektupla birlikte müracaat ederek ondan kendi fikrini söylemesini rica edir. Azerbaycan SSCR rehberiyse bu teklifi kesinlikle reddedir⁵.

Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a birleştirilmesiyle bağlı dilekçenin Bağirov’a gönderilmesi “keşif” karakteri taşıyordu. Azerbaycan’ın komünist rehberinin arazi meselesinde tuttuğu kesin sert tavrı resmi Kreml ve Ermenistan rehberini bu fikirden vazgeçirdi. Eğer M.C.Bağirov bu meselede küçük bir yumuşak tavır ile durmuş olsaydı, büyük ihtimalle Dağlık Karabağ o zamanlar Ermenistan’a birleştirilecekti.

Karen Burutens yazır ki, yurtdışındaki Ermenilerin Sovyet Ermenistan’ına göçürülmesiyle ilişkili Q. Arutyunov Dağlık Karabağ ve Nahçıvan’ın Ermenistan’a birleştirilmesi meselesini MK katibi G.Malenkof’la birlikte tartışmışlardır⁶.

Sovyet hükümeti yurtdışından Ermenilerin göçürülmesi için geniş propaganda işine koşulmuş, bu amaçla 1944 yılında “Ermenistan’ın Yurtdışındaki Ermenilerle Kültürel İlişkiler Cemiyeti” yaratılmıştı⁷.

1945 yılın 20 Aralıkta Sovyet Ermenistan’ının 25. yıldönümünün ülkede yapılması da aslında siyasi amaç taşıyordu. Merkezi gazeteler “Ermeni halkının bayramı” başlıklı yazılar basır, Sovyet Ermenistan’ının 25 yıl zarfında kazandığı sosyal, ekonomik, politik, kültürel başarıların propagandası yapıldı⁸. O, günlerde UMPMK’nin yayın vasıtası olan “Pravda” gazetesinde Q. Arutyunov’un geniş bildirisi basılmıştı. Q. Arutyunov bu bildirisinde Türkiye’ye karşı arazi iddiasında bulunur, Kars, Ardahan, Sarıkamış ve başka arazilerin hemen Ermenistan’a geri verilmesini talep ediyordu⁹. Cumhuriyet gazeteleriyle Sovyet Ermenistan’ının 25. yıldönümüyle ilişkili yurtdışındaki Ermeni komite ve kurumların tebrik mektuplarını yayınlıyordu. Bu mektuplarda Ermeniler Sovyet hükümetine müracaat ederek Türkiye’deki Ermeni topraklarının Sovyet Ermenistan’ına birleştirileceği takdirde vatana dönerek orada “sosyalizm” uğrunda faal çalışacaklarını bildiriyorlardı¹⁰.

SSCB Ali Sovyet’inin Reyaset Heyeti’nin 1946 yılı 19 Ekim tarihli buyruğuyla yurtdışında yaşayan Ermenilerin ülkeye repatriyasını hukuki açıdan kanunileştirirdi¹¹. Karardan sonra Ermenilerin Sovyet Ermenistan’ına dönmesi gerçekleşti.

1 Xomozuri Q. Soşialnie Potryaseniya v Sudbax Narodov. M., “İntelekt”,1997,seh.161

2 Qevorqyan Parqev. V Borbe Za Suşestvovanie. Armyanskiy Vestnik, M.,1993,№9

3 Armyanskiy Vestnik, №9

4 İstoriya Armyanskoqo Naroda. Erevan, ER.QU,1980, seh. 564

5 Pjikov A. Xuşevskaya “Ottepel” (1963-1964). Arxiv. Moskva, Olmo Pres, 2002,seh.203

6 Brutuş K.N. ,Tridçat Let Na Stariy Ploşadi. M.,1998,seh.500

7 Xudaverdiyana K.S. Kulturnie Svyazi Sovetskoy Armenii. Erevan,1977,seh.132

8 25 Let Sovetskoy Armenii. Pravda, 25 noyabrya 1945,№ 281

9 Pravda, 1945№281

10 Kommunist (Erevan). 1945, 22 dekabrya,№ 275

11 Vedemosti Verxovnoqo Soveta SSR, 1946, №39

Sovyetler Birliğinin ve yurtdışındaki parti ve kurumların yaptıkları propaganda sonucunda 1947 yılın başlarında 85.787 Ermeni Ermenistan SSCB'ye göç etmiştir¹.

Ermeni kaynaklarındaysa onların sayısı 100 bin kişi olarak kaydedilir². Göçürülen Ermeniler genellikle ABD, Fransa, Bulgaristan, Romanya, Suriye, Lübnan, Mısır ve İran'dan getirilmişlerdi. Bir olguyu kaydedelim ki, onların Ermenistan'a dönmesi için Umum Ermeni Hayırsever Kurumu 1 milyon dolardan fazla para harcamıştı³. Sovyetler Birliği özel hizmet kurumlarının raporlarından belli olur ki, yurtdışından göçen Ermenilerin büyük çoğunluğunu Daşnak eğilimli kişiler oluştururdu. Onlar yüzde Sovyet hükümetine olumlu olduklarını göstererek, aslında "Ermeni meselesi"nin çözümü için gelmekteydiler. Sonradan onların büyük bir kısmı casuslukta suçlanarak Sibiryaya sürgün edildiler.

1947 yılın Ekim Kasım aylarında Kahire şehrinde gerek Sovyetler Birliğinden, gerekse de yurtdışındaki kilise adamları ve siyasetçilerinin katılımıyla Dünya Ermenilerinin Kongresi düzenlendi⁴. Kongre "Daşnaksütun" partisinin siyasi platformu hakkındaki direktifi adlı programı kabul etti. Belgenin repatriasiya bölümünde kongrede sunulan bildirimlerden hareketle, Daşnakların vardıkları sonuç aşağıdakilerden oluşmaktaydı ki, kitlesel repatriasiya Ermeni topraklarının bağımsızlığa kavuşturulması ve Ermenistan sınırlarının genişlendirilmesine bağlıdır⁵.

Fakat bununla birlikte "Daşnaksütun" partisi repatriasiyaya karşı gelir ve kendi amaçları doğrultusunda propaganda yapıyordu. Bunlar nedensiz değildi. "Büyük memleketlere münasebette bizim mevkiimiz" adlanan bölümde bütün bunlara açıklama verilirdi. Sovyetler Birliği sert bir tutumla suçlanır, bu Birliğin Ermenileri aldatması özellikle vurgulanıyordu.

Daşnaklara göre Sovyetler Birliği Daşnak hükümetini yarandığı andan çöktürmüş, bağımsızlığını kaybetmesine neden olmuştur. İkinci bentte belirtilirdi ki, SSCB Ermeni topraklarının birleştirilmesi için hiçbir girişimde bulunmadı. Bu bölümde Sovyetler Birliğinin Türkiye'nin Doğu vilayetlerinin Ermenistan'a birleştirmesini becermediği de kaydedilirdi. Sovyet hükümetinin "Ermenistan'ın Zakafkasya dahilindeki sınırlarını birleştirmeye istememesi"ne geldikteyse Daşnaklar ilkönce Dağlık Karabağ, Nahçıvan ve Ahalkelek topraklarını kastediyorlardı⁶. Bunlar Sovyet hükümetinin İkinci Cihan Savaşında Türkiye aleyhine siyasette "Ermeni meselesi"nin çözümüyle bağlı onlara verdiği vaatten kaynaklanıyordu.

1947 yılında yurtdışındaki Ermenilerin Sovyet Ermenistan'ına repatriasiyasının hızı bayağı azalmıştı. 1946 yılında bu rakam 51.238 kişiydiyse, 1946 yılıyla kıyaslamada 1947 yılında Ermenistan'a 34.549 Ermeni göç etmişti⁷. Bunun birinci nedeni "Daşnaksütun" partisinin yurtdışındaki Ermenilerin göçüne karşı yaptığı keskin anti propaganda, diğer nedeni göçmenlerin bir kısmının geriye dönerek Ermenistan'a gelmek isteyen soydaşları arasında Sovyet yaşam tarzının yabancı ülkelerdeki yaşam tarzıyla mukayesede geride kalması ve acı gerçeklerin dile getirilmesiydi. Başka bir nedense "Ermeni mesele"sinin çözüleceğine Ermeniler arasında inamın zayıflamasıydı.

Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye karşı arazi iddialarından hala da el çekmediği bir zamanda bütün bunlar Sovyet hükümetinin bütün dünyada yapay olarak yaratmış olduğu "adaletli devlet" görüntüsüne ciddi zarar vurur, Ermeniler arasında "Ermeni meselesi"nin çözümüne olan umudu azaltırdı. Onu da kaydedelim ki, hala 1945 yılın 19 Nisanında İ.V.Stalin'le G.Çerokçyan arasında anlaşmaya göre yurtdışından göçürülen Ermeniler Türkiye'den alınarak Ermenistan'a birleştirilecek topraklarda meskunlaştırılmalydılar⁸. 1947 yılın 12 Martında "Trumen doktrini"nin kabul edilmesi, Türkiye'nin ABD'yle bağlamış olduğu anlaşmalar SSCB'nin Türkiye'ye karşı arazi taleplerini bir kadar geciktirmekle beraber, Azerbaycan Türklerinin tarihi topraklarından departasiyasını (mecburi

1 Kamuran Gürün. Türk Sovyet ilişkileri (1920-1953). Ankara, 1991, seh. 30

2 İstoriya Armyanskoqo Naroda. Erevan, ER.QU, 1980 seh.364

3 a.g.e. seh.364

4 Azerbaycan Respublika Siyasi Partiyalar İctimai Herekatlar Arxivi, f.1. siy. 221, iş. 78 v. 32-36

5 a.g.e.v.74

6 a.g.e. seh.19

7 Nesla Bağgün. Türk-Ermeni İlişkileri. İstanbul, 1973, seh.115

8 Qevorqyan Parqev. V Borbe Za Suşestvovanie. Armyanskiy Vestnik, 1993, №9

göçünü) da zaruri etti. Böyle bir ortamda SSCB Bakanlar Kurulu acele olarak Azerbaycan Türklerinin tarihi topraklarından göçürülmesi hakkında karar kabul etti. Bu acelecilik SSCB Bakanlar Kurulu'nun "Ermenistan SSCB'den Kolhozcuların ve Başka Azerbaycanlı Ahalinin Azerbaycan SSCB'nin Kür-Araz Ovalığına Göçürülmesi Hakkında"ki 1947 yılı 23 Aralık tarihli kararından da görülür¹. Karar izahsız ve girişiz alınmıştır.

Kararın kabul edilmesinde esas neden gibi M.C.Bağirov'un Q. Arutyunov'la birlikte İ.V.Stalin'e yazmış oldukları müracaatla bağlı fikirlerin ileri sürülmesine geldikteyse, belirtelim ki, Ermenistan ve Azerbaycan rehberlerinin Sovyet devlet başçısına gönderdikleri hitap-mektup büyük ihtimalle Sovyet rehberleri tarafından sonradan razılaştırılmıştır. Arşivde korunan bu mektubun üzerinde ayın tarihi bile gösterilmemiştir.

Sonuç olarak, Türkiye'ye karşı arazi taleplerinin ve Yukarı Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesinin mümkünsüzlüğüyle karşılaşan resmi Kreml, Azerbaycan Türklerinin tarihi etnik topraklarından çıkarmakla İkinci Cihan Savaşında Ermenilere onlardan istifade mukabilinde vermiş olduğu vaadi kısmen yerine getirmiş oldu. Azerbaycan Türklerinin göçürülmesi hakkında 23 Aralık 1947 yıl kararı Ermenilerin etnik temizleme siyasetini yeniden alevlendirdi. Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan zorla çıkarılması sürecinin uygulanması sonucunda 100 binden fazla soydaşımız amansız ve dehşetli siyasetin kurbanı oldu².

KAYNAKÇA:

Azerbaycan Respublika Siyasi Partiyalar İctimai Herekatlar Arxivi, f.1. siy. 221, iş 78 v. 32-36 (Azeri türkcesinde)

Azerbaycan Respublika Siyasi Partiyalar İctimai Herekatlar Arxivi,, f.1. siy. 222, iş 48 v. 10-14 (Azeri türkcesinde)

Brutenç K.N. Tridçat Let Na Starıy Ploşadi. M.,1998, seh.500 (rus dilinde)

Çentralny Qosuderstvenny Arxiv Arm. SSR. F. 409, op. 1. d. 1657, l. 10 (Rus dilinde)

Djuzeppe Boffa. İstoriya Sovetskoqo Soyuzu. Moskva, iz "Mejdunarodnie otnoşenie",1994, tom 2.seh.161. (Rus dilinde)

İstoriya Armyanskoqo Naroda. Erevan, EpQU).1980.364.(Rus dilinde)

Qevorqyan Parqev. V Borbe Za Suşestvovanie. Armyanskiy Vestnik,№ 9 1993,(Rus dilinde)

Xudaverdiyana K.S. Kulturnie Svyazi Sovetskoy Armenii. Erevan,1977,seh,132(Rus dilinde)

Kamuran Gürun. Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953),Ankara 1991, seh,30(Türkce)

Nesla Bağgün. Türk-Ermeni İlişkileri. İstanbul ,1973,seh.115(Türkce)

Pijikov A.Xruşşevskaya "Ottepel" (1963-1964). Arxiv. Moskva, Olmo Pres,2002,seh.203 (rus dilinde)

Paşayev A. Köçürülme. Bakı, "Gençlik"1995,seh..22(Azeri türkcesinde)

Sovetskaya Armeniya Za 60 Let. Erevan, izd. "AN Arm. SSR",1970, seh.292,(Rus dilinde)

Sovetskaya Armeniya v qodı Velikoy Oteçestvenny Voynı (1941-1945). Erevan, izd. "AN Arm. SSR",1975,seh.721(Rus dilinde)

Vedemostı Verxovnoqo Soveta SSR, 1946,№ 39 (Rus dilinde)

10. БАШЛАҢҒЫҘТАН ЭЦНЦМЦЗЕ КЫБРЫС СОРУНУНУН ЭЕЛИШИМИ ВЕ АБ-ТЦРКИЙЕ İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

1 Azerbaycan Respublika Siyasi Partiyalar İctimai Herekatlar Arxivi, f.1. siy. 222, iş,48,v10

2 Paşayev A. Köçürülme. Bakı, "Gençlik" 1995.seh.22

ÖZET

Kıbrıslı Rumların Türklere karşı yürüttükleri siyaset sonucunda Kıbrıs adası ikiye bölünmüştür. Uluslararası Toplum, Kıbrıs adasında tek bir devletin kurulmasına çalışmaktadır. Bu konuda bazı planlar hazırlanmış ve referandum yapılmıştır. Türk tarafı referandumun lehine, Rumlar ise aleyhine oy kullanmışlardır.

Uluslararası Toplum, Kıbrıs probleminin Türkiye'nin değil, Kıbrıslı Rumların siyasetinin bir sonucu olduğunu anlamıştır. Artık Kıbrıs sorunu, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliğine eskisi kadar engel olma özelliğini kaybetmiştir.

ABSTRACT²

As a result of the Greeks' policy directed against Turkish people in Cyprus, the island had been divided on two parts. The International Union tries to create the uniform state on island Cyprus. In this connection certain plans have been prepared and the referendum has been held. The Turkish side has voted for, and the Greek side against the referendum. The International Union understands that the Cyprian problem grows out of the Greeks' policy. Now the Cyprian problem has lost its former sharpness, representing an obstacle for Turkey to enter the European Union.

Giriş

Kıbrıs sorunu çağdaş uluslararası ilişkilerin en güncel konularından biridir. Bu sorun hem bölgesel hem de global ölçüğe sahiptir. Bölgesel dendiğinde Yunanistan-Türkiye ilişkilerinin düzenlenmesi meselesi anlaşılmaktadır. Global dendiğinde ise Avrupa Birliği'nin Doğuya taraf genişlemesi meselesi, NATO-Avrupa Birliği ilişkileri, Türkiye'nin AB'ye entegrasyonu vb. anlaşılmaktadır. Hem bölgesel hem de global niteliğe sahip Kıbrıs sorununu araştırmakta amacımız bu sorunun ortaya çıkması ve gelişimini incelemekle onun Türkiye'nin AB ile ilişkilerinde yani, Türkiye'nin AB'ye üyeliği sürecindeki konumu ve oynadığı rolü belirlemektir. Bilimsel araştırma özelliğine sahip bu makalede Kıbrıs sorununu tarihi, sebepleri, bu sorunun çözümü sürecine katılan aktörlerin stratejileri ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu araştırmada doğuşundan günümüze kadar Kıbrıs sorunu kronolojik olarak incelenecektir.

Tarihçe

Kıbrıs sorununun kökeni XVI. yüzyıla dayanmaktadır. 1571 yılında Osmanlı imparatorluğu Venediklileri mağlup ederek, Kıbrıs adasını kontrol altına aldı. Bu tarihten itibaren 1878 yılına kadar Kıbrıs'ta bir Türk toplumu oluştu.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı imparatorluğunun zayıflaması ile paralel olarak Yunanistan'da bağımsızlık hareketleri (1821-1829) başladı. Yunanistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Fessalyayı, Kıbrıs'ı ve Girit adalarını ele geçirme operasyonlarına, yani enosis'e başladı. Fakat Kıbrıs adası 1878 yılında İngiltere'nin etki alanına girmişti. Adada İngiliz hakimiyeti ise 1958 yılına kadar devam etmiştir. 80 yıllık İngiliz esaretinden sonra Kıbrıs'ı elde edemeyen Yunanlar, yalnız 1913 yılında Girit adasını, 1974 yılında ise Dodekhanes adasını ülkeleriyle birleştirmeyi başarmışlardır. Yunanistan 1959 yılında İngiltere'nin baskısıyla Kıbrıs'ın enosisinden vazgeçmek mecburiyetinde kalmıştır. Aksi takdirde İngiltere Yunanistan'ı, Kıbrıs'ı Türkiye'ye vermekle tehdit ediyordu. (6, 434)

1959 yılında İngiltere, Yunanistan, Türkiye ile birlikte Kıbrıs'ın Rum ve Türk toplumlarının liderleri arasında anlaşma imzalanarak, iki toplumlu Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulmasına karar verildi. "Zürich-Londra sözleşmesi" olarak bilinen bu sözleşme, içinde üç sözleşmeyi barındırıyordu:

- Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması ile ilgili sözleşme;
- Ortak garantörlük konusunda sözleşme;

¹ Bakü Devlet İktisat Üniversitesi, Bakü/AZERBAYCAN.

² The Cyprian problem in relations of European Union and Turkey.

-Kıbrıs Cumhuriyeti, Yunanistan ve Türkiye arasında Birlik sözleşmesi (2, 143)

1960 yılında ise Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yeni anayasası onaylandı. Kıbrıs anayasası, Kıbrıslı Rumların ve Kıbrıslı Türklerin eşit haklara sahip siyasi ortaklık prensibine dayanarak, Kıbrıs'ın her hangi bir devlete veya başka bir kuruma iltihakını yahut bunlarla ittifakını yasaklıyordu. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin normal durumu 3 yıl kadar sürdü. 1963 yılından başlayarak, Kıbrıslı Rumlar, anayasanın bazı maddelerini ihlal etmeye başladılar. (2, 142) Aynı yılın Aralık ayından itibaren, Rum toplumunun başkanı Makarios'un başkanlığında Rumlar, enosisi destekleyerek, cumhuriyetin iki toplumlu özelliğini iptal ettiler ve neredeyse devlet kademelerinin tamamını ele geçirdiler. Ortaya çıkmış durumla ilgili olarak Makarios, Türklerle görüşmelere çaba göstererek uzlaşmaya çalışıyordu. Fakat olumlu yanıt alamadı. Bunun peşinden Kıbrıs Türkleri, 1 Ocak 1963 yılından itibaren yerel yönetimlerini oluşturduklarını açıkladılar. Bu tarihten itibaren iki toplum arasındaki ihtilafın boyutu daha da büyüdü. Rumlar Türklere karşı daha fazla zor kullanmaya başladılar. Başkent Lefkoşa'da onlarla Türk katledildi. (Rafik, 116) Olaylar gittikçe çığırından çıktı. Kıbrıslı Rumlar silah zoru ile tüm Türkleri devlet kademelerinden tamamen uzaklaştırmaya başladılar. Sonuçta Türkler adanın yüzde 3'lük bir bölümüne sıkıştırıldılar. (2, 142)

BM Güvenlik Kurulu sorunun çözümü konusunda arabuluculuk görevini üstlendi. 1964 yılında BM Barış Gücü adaya gönderildi. Barış Gücü Kıbrıs'ta durumu normalleştiremedi. Cumhurbaşkanı Makarios, 4 Nisan'da Kıbrıs adasında garantör devletlerin imzaladığı sözleşmenin Türklerle ilgili bazı maddelerini iptal etti. Aynı zamanda Sovyetler Birliği ve sosyalist cumhuriyetlere de çağrıda bulundu. (1, 116)

Kıbrıs adasındaki Türk toplumunun durumunun daha da ağırlaşmasını önlemek amacıyla Türkiye Kıbrıs'taki olaylara müdahale etmek zorunda kaldı. Türkiye'nin Kıbrıs'a askeri çıkarma kararına, ABD aşırı tepki gösterdi. ABD başkanı Conson, Türkiye'nin başbakanı Bülent Ecevit'i konuyla ilgili görüşmelerde bulunmak maksadıyla Washington'a davet etti. Bülent Ecevit, Amerika gezisi sırasında yaptığı açıklamada, "Zürich-Londra" anlaşmasının bozulduğunu, bu yüzden Türkiye'nin Kıbrıs Türklerinin haklarını korumak zorunda kaldığını belirtti. Bülent Ecevit'in Amerika gezisinden sonra ABD hükümeti, tavrını değiştirerek Türkiye'yi desteklediğini ve Kıbrıs sorununun çözümü konusunda inisiyatifi ele aldığını açıkladı. ABD-Türkiye görüşmeleri Cenevre'de, 10 Haziran 1964 yılından aynı yılın 1 Eylül'üne kadar devam etti. Görüşmeler sonucunda ABD'li bakanın adı ile bilinen "Açeson Planı" kabul edildi. Plana göre, Magosa'nın kuzeyindeki boğaz ile adanın kuzey sahillerindeki Akantu geçidini birleştiren hattın doğusundaki Karpas yarımadasının Türkiye'nin kontrolüne verilmesi düşünülüyordu. Yine bu plana göre adanın Rum kesiminde Türklerin sık yaşadığı bölgelerde, onlar en az kanton veya mahalli özerk bölge kurabilirlerdi. Bununla da Karpas yarımadası ve kantonlarla birlikte adanın yüze 25-30'luk kısmı Türklerin idaresine veriliyordu. Amerika'da görüşmelerin yapıldığı sırada durum tekrar kötüleşmeye başladı. Rumlar 8 ve 9 Ağustos'ta Türklere karşı katliam başlattılar. Adada bulunan Türk Silahlı Kuvvetleri de katliamı durdurmaya çalıştı. Cumhurbaşkanı Makarios Türk kuvvetlerinin yaptıklarına işaret ederek, Suriye, Mısır ve Sovyetler Birliği'nden yardım istedi. 9 Ağustos'ta Sovyetler Birliği Türkiye'yi askeri saldırganlıkla suçladı. (1, 117)

Yunanistan'ın Kıbrıs olaylarına açık bir şekilde müdahalesi, 1964 yılından başlamıştır. Yunanistan Türkiye ile Kıbrıs sorununu görüşmeler yolu ile çözüme isteğini açıkladıktan sonra adaya önce 5 bin, daha sonra 12 bin kadar asker sevketti. Bunu müteakiben Yunanistan sürpriz yaparak, Kıbrıs'ın Yunanistan'a iltihakının zaruri olduğunu açıkladı.

Olayların keskinleşme eğiliminde olduğu bir dönemde Türkiye-Rusya ilişkilerinde beklenmedik bir yakınlaşma yaşandı. 30 Ekim-6 Kasım 1964 yılında Türkiye'nin dışişleri bakanı Feridun Cemal Еркин Moskova'ya gitti. Gezi sırasında Rusya-Türkiye arasında Kıbrıs konusunda beyanname imzalandı. Bu beyannamede taraflar, Kıbrıs'ta "iki milli toplum" arasındaki ilişkilerin normalleşmesi gerektiğini bildiriyorlardı. (1, 118) Adada olaylar aynı şekilde cereyan ediyordu. Bu durumda Kıbrıs Türk toplumu, 29 Aralık 1967 yılında Kıbrıs'ta Geçici Türk hükümetini kurdu.

Kıbrıs sorununun kötüleşmesi, bu sorunun büyük devletlerin dış politikasında önemli yer edinmesine sebep oldu. BM genel sekreteri U Tan'ın arabuluculuğuyla, 2 Haziran 1968 yılında

Lefkoşa'da Türk toplumunun başkanı Rauf Denktaş ile Rum toplumunun başkanı Glafkos Klerides arasında görüşmeler başladı. Böylece toplumlar arasındaki görüşmelerin temeli atılmış oldu. (1, 119)

1974 Müdahalesi Ve Kuzey Kıbrıs Federe Devletinin Kuruluşu

Türkiye ile Yunanistan arasında görüşmeler devam ederken, 15 Temmuz 1974 yılında Yunanistan'ın desteği ile askeri ihtilal sonucunda Makarios hükümeti devrildi. Makarios 19 Temmuz'da New York'ta BM Güvenlik Konseyi'ne başvurarak, "Yunanistan Kıbrıs'ı işgal etmiştir. İster Kıbrıslı Rumlar, isterse de Türkler, herkes hayati tehlike altındadır" açıklamasını yapmıştır. (2, 143) 33 Türk köyünü işgal eden yunanlılar burada 2000'den fazla Rum'u da katletmişlerdir. (2, 143)

Türk hükümeti Kıbrıs'ın Yunanistan tarafından ilhakını önlemek maksadıyla, 1960 yılında imzalanmış garantörlük anlaşmasına dayanarak müdahalede bulundu. 30 Ağustos 1974 yılında Batı Almanya'da yayınlanan "Die Zeit" gazetesinde şunlar yazılıydı:

"Pafos ve Famagos'ta Türklerin katledilmesi, Türklerin ikinci kez adaya müdahale etmesi için gerekçenin varlığını ispatlamaktadır." (2, 144) 1974 yılında Türk askeri birlikleri Kıbrıs'a çıkarma yaptı ve Türklerin yaşadıkları bölgeleri kontrol altına aldı. İki toplum arasında ateşkes ilan edildiği zaman Türkiye, Girne kıyılarında 8 km'lik alanı ve Lefkoşa üzerindeki koridoru da ele geçirmişti.

Türkiye'nin Kıbrıs'a askeri müdahalesi hem ABD, hem de AB tarafından olumlu karşılanmadı. Türkiye ve Yunanistan'ın Avrupa Birliği ile "Ortaklık Anlaşması" bulunduğundan AB, Kıbrıs sorunu ile ilgili olarak Yunanistan-Türkiye ilişkilerinin daha fazla gerilmesini istemiyordu. 25 Temmuz-16 Ağustos 1974 tarihinde Cenevre'de, Kıbrıs sorunu ile ilgili olarak garantör devletlerin (İngiltere, Türkiye ve Yunanistan) dışişleri bakanlarının katılımı ile konferans düzenlendi. Konferansta Türkiye ve Türk toplumu Kıbrıs'ta Rum ve Türk toplumlu özerk-federe cumhuriyetin kurulmasını talep ediyorlardı. Aynı zamanda Türk toplumu kendilerine ayrılacak toprakları himaye edeceğini de açıkladı. (Bu arazi Kıbrıs'ın yüzde 70'ni oluşturuyordu) Yunanlılar bu teklifi kabul etmediler. Böylece konferanstan önemli bir sonuç elde edilemedi. (6, 434) 1974 yılında ilan edilmiş ateşkesten sonra Kıbrıs'ta, toplumlar arasında eşit konumda görüşmelerin yapılması görevi, BM genel sekreterine verilmiştir.

BM çerçevesinde yürütülen görüşmelerin ilk aşaması, 28 Nisan 1975 yılında başladı. Rum tarafı Türk ordusunun adadan çıkarılması ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin üniter yapısının yeniden ihyasını talep ediyordu. Türk tarafı ise Kıbrıs'ın özerk cumhuriyet şeklinde olması ve her iki kesime geniş yetkilerin verilmesi taraftarıydı. Fakat görüşmelerden sonuç elde edilemedi. Daha sonraki görüşmelerde ahalinin mübadelesi asıl gündem maddesiydi. Bu konularda her iki toplum ahalinin yer değişimi planını kabul etti. Sonuçta 8 bin Türk adanın kuzeyine nakledildi. 1975-1977 yılları arasında Türk kesiminde toplam 4-5 bin Rum vardı. (7, 33)

1975 yılında Türklerin elinde olan topraklarda (Kuzey Kıbrıs) Kıbrıs Federe Devleti kuruldu. Türk toplumunun lideri olan Rauf Denktaş cumhurbaşkanı seçildi. Haziran ayında ise cumhuriyetin anayasası onaylandı. (4, 132) Arabistan, İran, Pakistan, Ürdün, Azerbaycan vb. saymamız mümkündür.

1977 Sonrası ve 90'lı Yıllar

1977-1979 yıllarında Kıbrıslı Türklerle Rumlar arasındaki sorunun federal seviyede çözümü konusunda iki anlaşma metni hazırlandı. (3, 106) Anlaşma metinlerine göre, Kıbrıslı Türkler Rumlarla birlikte, eşit haklara sahip halk olarak barış ortamında yaşamağı kabul ediyor, iki bölgeden ve iki toplumdan ibaret, her iki tarafın siyasi hak eşitliğine dayanan federasyon kurulması düşüncesini destekliyordu. Fakat Kıbrıslı Rumlar razı olmadılar. 1983 yılında görüşmeler fiyasko ile sonuçlandı. Bundan sonra Kıbrıslı Rumlar BM'ye başvurdular. Kıbrıs Türkleri bu sorunun BM Güvenlik Konseyi'nde adil bir şekilde müzakere edileceğine inanmıyorlardı. (2, 144)

Ortaya çıkmış durumdan NATO ülkeleri, özellikle ABD, Doğu Akdeniz bölgesinde daha da güç kazanmak maksadıyla yararlanmaya çalıştı. Hatta Denktaş'la anlaşarak, 1986 yılında ABD kuvvetlerini yerleştirmek maksadıyla askeri hava alanı inşa edildi. (6, 43)

AB bu konuda Türkiye ve Yunanistan'a karşı farklı tavırlar sergiliyordu. Fransa açıkça Yunanistan'ı desteklediğini bildiriyordu. Diğer AB ülkeleri şu veya bu şekilde Yunanistan'ı haklı buluyorlardı. (5, 202)

1980'li yılların ikinci yarısı ile 90'lı yıllarda uluslararası ilişkilerde yaşanan gelişmeler, uluslararası sistemin yapısal değişimi, Kıbrıs sorununun bir müddet unutulmasına sebep oldu. Sovyetler Birliği'nin dağılması, merkezi ve Doğu Avrupa'daki siyasi problemler, Avrupa Birliği'nin ve diğer batılı kurumların dikkatini bu bölgeye çekti. Bu dönemde, yani 90'lı yıllarda Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde belirgin müspet değişiklikler kendini göstermeye başladı.

Az önce de belirttiğimiz gibi, 90'lı yıllarda Yugoslavya'da baş veren çatışmalar, genel olarak post Sovyet mekanında ortaya çıkan yeni ihtilaflar, uluslararası camianın dikkatini Kıbrıs'tan ayırdı. Bu ihtilafların kısmen yatışmasından sonra, yani 90'lı yılların sonunda, uluslararası camianın dikkati йенидьян Кыбрыс мясялясиня йюнялди. AB'nin doğuya taraf genişleme süreci de zorunlu olarak Kıbrıs sorununu gündeme taşıdı.

Kıbrıs sorununun çözümü ile devamlı ilgilenen BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın planları, ihtilafın çözümüne dair ümitleri artırmıştı. 2004 yılında Annan beşinci ve son planını açıkladı.

"Annan Planına" göre adada iki toplumlu ve iki bölgeli devletin kurulması amaçlanıyordu. Kurulacak Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti'nde (BKC) 2001 yılına kadar 6 bin, 2018 yılına kadar ise 3 bin Yunan ve Türk askerinin bulundurulmasına karar verilmişti. Askerlerin sayısı gittikçe azaltılarak nihayetinde 650 Türk, 950 Yunan askerinin bulundurulması düşünülmüştü. (7,32)

Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti'nin idare yapısı ise şu şekilde oluşturulmalı idi:

1. Parlamento seçimleri sonucunda cumhurbaşkanlığı şurasının üyelerinin de seçilmesi planlanıyordu.
2. Cumhurbaşkanı şurası ise içlerinden cumhurbaşkanı ve yardımcısını seçecekti. Senato ve cumhurbaşkanı şurasında taraflar, veto hakkına sahip değillerdi.

Plana göre 24 Nisan'da yapılması kararlaştırılan referandum gerçekleşirse, İngiltere, Yunanistan ve Türkiye belgeyi imzalayacaklardı. "İsviçre modeli" şeklinde kurulan BKC'nin bayrağı belirlenecek ve ada üzerinde AB'nin bayrağı ile birlikte dalgalandırılacaktı. (9, 12)

Referandumda Rumların yüzde 75'lik kısmı planın aleyhinde, Türk tarafının yüzde 65'i ise lehinde oy kullandılar. Rum tarafı "Annan Planı"na Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin resmen tanınması anlamına geldiğini düşünüyordu. Sonuçta bir kez daha Kıbrıs'ın birleştirilmesi mümkün olmadı. (8, 10)

"Annan Planı" Güney Kıbrıs tarafından kabul edilmese de, 2004 yılı mayıs ayında Güney Kıbrıs Rum Kesimi, Avrupa Birliği'ne tam üye olarak kabul edildi. Lakin 2004 yılından sonra hem Türkiye'nin tavrında beklenen değişimin olmaması, yeni bir takım uluslararası faktörlerin ortaya çıkması, Rum kesiminin tavrında bazı değişikliklerin meydana gelmesini sağladı. AB devletlerinin yeni bağımsız devlet gibi Kosova ayrılıkçı devletini tanıması ve ileride dünyanın diğer ihtilafli bölgelerinde de benzeri tavrı gösterebileceği ihtimali, Rum kesiminin çekinmesine, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile yakınlaşmasına neden oldu.

Şunu da belirtelim ki, Rum kesiminin tavrının yumuşamasında, aynı zamanda onların stratejik müttefiki olan ABD'nin tavrı etkili olmuştur. ABD'nin Bağımsız Kosova'yı tanıyan devletlerden biri olması, İsrail-Filistin sorununun çözülmesinde ortaya koyduğu irade ve Filistin devletinin kurulmasına çalışması da Rum kesiminin tavrını etkilemiştir. Rum kesiminin tavrı değiştirmesinde Türkiye'de gerçekleştirilen demokratik reformların da payı vardır.

Liderler Arası Görüşmeler

Bölünmüş adanın liderleri, Rum kesiminin başkanı Demetris Hristofyas ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti cumhurbaşkanı Mehmet Ali Talat, Kıbrıs sorununun çözümü konusunda ilk olarak 1 Temmuz 2008 yılı cumartesi günü görüştüler. İki lider ortak hükümet ve vatandaşlık konularını tartışmış, prensipte anlaşmışlardı. Cumhurbaşkanı Talat, 23 Mart 2008 yılında Hristofyas'la yaptığı görüşmeleri yorumlarken, iki toplumun, ikiye bölünmüş adanın siyasi birliğinin sağlanması durumunda, anlaşmaya varmanın mümkün olduğunu bildirmiştir. Yine Mehmet Ali Talat, Kuzey

Kıbrıs Türk Cumhuriyeti olarak, taviz verdiğini, adada tek hükümet, tek vatandaşlığı prensipte kabul ettiğini, Birleşik Kıbrıs devletinin kurulmasının, Kıbrıs sorununun sonu olacağını kaydetmiştir. (10, 2)

Kıbrıs'ı birleştirmeye çalışan son çözüm planına dayanarak, adada tek uluslararası vatandaşlık ve hükümet olacaktır. Kurulacak Birleşmiş Kıbrıs Cumhuriyeti'nin anayasası, federal parlamento tarafından kabul edilecek ve Kıbrıs Rum Kesimi ile Kıbrıs Türk Devleti seçmenlerinin referandum yolu ile kabul ettikleri yasalar değişmeyecektir. Plana göre geçmişte kurulmuş devletlerin federal hükümete vermediği yetkileri, kendi topraklarında ve Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti anayasası çerçevesinde kullanabileceklerdir. Rum kesimi ile Kıbrıs Türk Devleti eşit haklara sahip olacaklardır. Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti, anayasada belirtilen yasalar, hukukun üstünlüğü, demokrasi ve laiklik ilkeleri çerçevesinde kendi anayasalarına uygun olarak faaliyette bulunacaklardır. Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti AB'ye üye olacak ve AB dahilinde devletin faaliyeti federal hükümet tarafından yetkili kılınan şahıslar tarafından temsil edilecektir. Ayrı ayrı polis teşkilatı faaliyet gösterecek ve her bir devlet eşit sayıda federal polis bulunduracaktır. Birleşik Kıbrıs Devleti'nin polis sayısı toplam 700 kişi olacak ve Rum kesiminin arazisi olan bölgeler 3 yıl süreyle Kıbrıs Türk devleti tarafından yönetilecek. Plana göre bu toprakların yönetiminin Kıbrıs Rum devleti ve BM'nin kontrolüne 6 aşamada verilmesi düşünülüyordu. Adada Türkiye ve Yunanistan 6000 asker barındırabilirdi. Ada BM tarafından kontrol altında tutulacak. Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti'nin uluslararası askeri operasyonlar için topraklarının açma konusunda ise şunlar kaydedilmiştir:

“Kıbrıs her iki devletten onay almadıkça, topraklarını uluslararası operasyonlara açmayacaktır. Bu konuda Türkiye AB'ye üye oluncaya kadar Yunanistan ve Türkiye'nin isteği önemli olacaktır” (10, 2)

Türkiye-AB İlişkilerine Etkisi

Kıbrıs sorunu yıllarca Türkiye-AB ilişkilerinde problem olarak kalmaya devam etti. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği meselesinde daim engel olarak görüldü. Çünkü uluslararası camia Kıbrıs sorunundaki çözümsüzlüğün Türk tarafından kaynaklandığını, bunun da Türkiye'nin uyguladığı dış politikanın doğal bir sonucu olduğunu düşünüyordu.

Bu yüzden Türkiye'nin AB'ye üyeliğine engel olarak her zaman gündemde tutulan Kıbrıs sorunu, eski önemini kaybetmiştir. Tam tersi Kıbrıs sorunu Türkiye dış politikasının problemlerinden, Avrupa'ya baskı unsurlarından birine dönüşmüştür.

Aslında Kıbrıs sorunu Türkiye'nin AB'ye üye olamamasına net bir cevap mahiyetindedir. Çünkü Türkiye'nin Asya kıtasında yerleştiğini temel alan Fransa ve diğer Batılı ülke liderleri, Kıbrıs Rum Kesimi'ni AB'ye kabul etmekle (oysaki tamamen Asya kıtasında yerleşmektedir), Batılıların gerçek niyetlerini ortaya koymuş olmaktadır. Yani, Türkiye'nin AB'ye kabul edilmemesinin asıl nedeni topraklarının büyük kısmı Asya'da bulunması yahut demokrasi problemlere sahip olması ile ilgili değildir. Nitekim Kıbrıs Rum Kesimi tamamen Asya'da bulunuyor, sorunlu bir bölge olarak duruyor ve demokrasisi Türkiye'den kat kat zayıftır.

Tüm bunlara rağmen günümüzde Kıbrıs Rum Kesimi Avrupa Birliği'ne üyedir. Bu takdirde Türkiye'nin AB'ye üyeliğe kabul edilmemesinin asıl nedeni, bu ülke halkının yüzde 99'unun Müslüman olmasından kaynaklandığı şeklinde bir düşünceyi ön plana çıkarmaktadır.

Son zamanlarda Türk resmilerinin konuşmalarında ve açıklamalarında da bu düşünceye vurgu yapılması, ulaştığımız sonucun siyasi pratiğe uygun olduğu göstermektedir.

Sonuç

Kıbrıs sorununun kökeni XVI. yüzyıla dayanmaktadır. Osmanlı imparatorluğunun 1571 yılında Venediklileri mağlup ederek, Kıbrıs adasını kontrol altına almasıyla burada bir Türk toplumu oluştu.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı imparatorluğunun zayıflaması sonucu bağımsızlığını kazanan Yunanistan Fessalyayı, Kıbrıs'ı ve Girit adalarını ele geçirme operasyonlarına, yani enosise başladı.

Kıbrıs adası 1878 yılında İngiltere'nin etki alanına girdi. Adada İngiliz hakimiyeti 1958 yılına kadar devam etmiştir.

1959 yılında İngiltere, Yunanistan, Türkiye ile birlikte Kıbrıs'ın Rum ve Türk toplumlarının liderleri arasında anlaşma imzalanarak, iki toplumlu Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulmasına karar verildi.

1960 yılında ise Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yeni anayasası onaylandı.

Fakat Rum tarafının takındığı tavır, Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti'nin uzun süreli olmasına fırsat vermedi. Buna ilaveten adanın Türk halkına karışı Rumların soykırım siyaseti takip etmeleri, kendini savunmak amacıyla Kuzey Kıbrıs Federe Türk Devleti'nin kurulmasını zorunlu hale getirdi. Yeni devletin kurulması Türk toplumunun durumunu kısmen normalleştirdi.

Sonralar adanın iki toplumunun birleştirilmesi doğrultusunda çeşitli ölçeklerde ortaya atılan planların önemli ölçüde tartışılmasına, hatta referanduma sunulmasına rağmen, yeniden Rum tarafının açık, onlara destek veren Batı Avrupa devletlerin amaçlı siyaseti neticesinde başarısızlıkla sonuçlandı.

Günümüzde de Kıbrıs'ın Rum ve Türk toplumları arasında görüşmelere devam edilmektedir. Her iki toplumun eşit haklara sahip olması temelinde adanın birleştirilmesi, bu topraklarda uzun süreli barışı sağlayacaktır.

Kıbrıs sorunu Türkiye-AB ilişkilerinde de problem olmaktan çıkmış görünmektedir. Bir zamanlar Türkiye'nin bu kuruma üye olmasına engel olarak görülen bu sorunun, günümüzde eski önemini kaybettiğini söylemememiz mümkündür.

Son gelişmeler Türkiye'nin AB'ye üye olamamasını, tamamı Hıristiyan devletlerden oluşan bir kurumun, Müslüman bir ülkeyi hazmedememesinden kaynaklandığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

1. Rafik Bey İsmayıl, Nergiz Ahundova, Aida Bağirova, *Asya ve Afrika Ölkelerinin Çağdaş Tarihi*, Adıoğlu, Bakü 2004, 655 sah.
2. Kıpr Probleminin Esasları, XXI asr Dirçeliş Jurnalı, Sayı 47, yıl 2002, 43 sah.
3. Adnan Kalkan, *Avrupa Birliği mi, Türk Birliği mi?*, İG Kültür Sanat, İstanbul 2007, 503 sah.
4. Harun Gümrükçü, *Türkiye ve Avrupa Birliği*, İstanbul 2002, 560 sah.
5. Cihan Dura, Hayriye Atik, *Avrupa Birliği, Gümrük Birliği ve Türkiye*, Ankara 2003, 483 sah.
6. Bilanço Dergisi (1923-1998), Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış, Uluslararası Kongre Tebliğleri, Cilt 1, Ankara 1998.
7. Kurt Valdhaym, *Edinstvennaya v Mire Doljnost*, Progress, Moskva 1980, 98 sah.
8. <http://www.trud.ru/issue/article.php?id=200405260407>
9. <http://www.kackad.com/artikle.asp?artikle=499>
10. <http://hurazsiv.hurriyet.com.tr/gester/haber.aspx/?d=9419224>

11. ALEGORİK MASALLARDA DEYİMLERİN KULLANILMA BİÇİMLERİ (AZERBAJYCAN MASALLARI ÖRNEĞİ) Neriman SEYİTALİYEV

ABSTRACT¹

In this article, the author gives detailed information on the use of the phraseological units in the allegorical tales. A good number of examples taken from the mentioned tales have been illustrated in the article.

Azərbaycan sözlü edebiyatının böyük bir kısmını çocuk folkloru oluşturmaktadır. Bu folklor örnekleri böyük çoğunlukla küçük yaşlı çocuklar için söylenmiştir.

Azərbaycan çocuk folklorunun çeşitli türleri vardır. Çocuk ilk kez konuşmaya başladığında böyükler, özellikle de anneler ve böyükanneler bebeklerini uyutmak için ninniler söyler, dinlendikleri zaman şiirler, bulmacalar der, nice masallar anlatırlar. Çocuklar ise bu masalları iyice dinleyerek hatırlarında tutar ve kendi yaşıtlarına anlatırlar.

Ana okuluna ve ilk okula giden çocuklar için alegori masallar (fabl masallar) daha ayrırcı özelliğe sahip. Fabl masalların diğeri masallardan farklı yönü bunlarda insan kılığına girmiş hayvan (tilki, kurt, keçi, oğlak, çakal, yılan, aslan, tavşan vs.) ve kuşların (horoz, tavuk, leylek, güvercin vs.) olmasındadır. Bu nedenle de masalların oluşmasında yaş psikolojisi, ilgi dairesi de dikkate alınmıştır.

Çocuk masallarında, genelde vatana, insanlara, iyiliğe sevgi, ihanet ve kötülüğe nefret gibi özellikler görülmektedir. Fabl masallarda, ayrıca dürüstlük, doğruluk, emeğe, vatana sevgi, çok okuyarak ilmin sınırlarına vakıf olmak tavsiye edilmektedir.

Masallar deyimlerle zengindir. Küçük yaşlı çocukların düşüncesi çerçevesinde kullanılmış deyimler çocukların ilgisini daha fazla çeker. Böyle deyimler masalların başlıklarında da görülmektedir. Örneğin: «Tilki Hacce Gidiyor», «Beyaz Atlı Oğlan», «Şengülüm, Süngülüm, Bengülüm», «Çik-Çik Hanım», «Topçu Böcek Hanım ve Fare Solup Bey», «Avcı Pirim Masalı», «İskender Kuş Dili Öğreniyor», «Tilki, Tilki, Tün beki», «Aleddin'in Sihirli Lambası» vb.

Azeri yazar A.Şaik «Tilki Hacce Gidiyor» halk masalı esasında manzum eser yazmıştır. Mecaz anlamı ifade eden bu deyimler şu manalarda kullanılmaktadır:

“Tilki Hacce gidiyor” - bu ifade hile, kurnazlık yaparak başkalarını aldatmak yoluyla bir şey elde etmek isteyen insanlar hakkında kullanılır.

“Ağ (Beyaz) At” - burada masallarda yaygın olan suret sözkonusudur.

Prof. Dr. M.Adilov'un kaydettiği gibi “Beyaz At” imajını dünyanın bir kısım milletleri güneşle bağıyor. Beyazlat eski dönemlerde yerde Güneşin simgesi addediliyormuş. [1,15]. Yazar bunun üzerine yazıyor: «Güneşi temsil eden beyaz at «büyük, kutsal at» demektir. Eski Türk dillerinde ağ (beyaz) kelimesi hem gerçek, hem de mecazi anlamlarında «büyük, kutsal» gibi manalar bildirmiştir». [1, 15].

Prof. B.Budagov «ağ» (beyaz) kelimesi üzerine şöyle yazıyor: «...Türk dillerinde ağ kelimesi çokanlamlı bir kelime olmakla bugün «mutluluk, ışıklı, günbatan (batı), alay etmek, netlik, iyilik, uğurlu, kötü, nehir, kaliteli, istihza» gibi anlamlarda kullanılmaktadır». [2, 211].

Genelde ağ (beyaz) kelimesi olumlu anlamlar taşımaktadır. Fakat «ağ etmek» (haddini aşmak), «üzünə ağ olmaq» (yüzüne kabarmak), «ağa qara demək» (doğrusunu söylememek) gibi deyimlerde olumsuz anlamda kullanılmıştır ve vereceğimiz örneklerde de bunu göreceğiz.

Bundan başka «ağ» kelimesi diğeri kelimelerle takım oluşturarak mecaz anlamında «mutluluk» simgesi gibi de kullanılmaktadır. Örneğin, folklorda «beyaz at», «beyaz koç» ve s.

«Melik Mehmet» masalında “Ağ Qoç” (Beyaz Koç), “Qara Qoç” (Siyah Koç) gibi deyimlere de rastlamak mümkündür. Burada «ağ» kelimesi «mutluluk, ışıklı dünya» anlamları taşır. “Qara” (siyah) kelimesi de folklorda (kötü, korkunç, ıstıraplı, sıkıntılı, tatsız, karanlık dünya) gibi anlamlarda kullanılmıştır:

«Kız Melik Mehmet'e: Kardeşlerin senin ipini keserlerse ve sen yeniden kuyuya düşecek olursan, o zaman gidersin, karşıda bir beyaz, bir de siyah koça rastlayacaksın. Atlayıp beyaz koçun beline binersin. O, seni ışıklı dünyaya çıkarır, dedi».

¹ Use of Phraseological Units in Allegorical Tales.

«Ağ» ve «Çara» kelimeleriyle ilgili masalarda «Ağ div (beyaz dev)», «Qara div (siyah dev)», «tufan (fırtına) div» gibi mecaz anlamlı kelimeler de geçmiştir. «Ağ at» ifadesinden farklı olarak «ağ div», «qara div», «fırtına div» ifadesi sözlü edebiyatta, ayrıca masalarda yüce boylu, şişman, bodur, koskoca, hem de beyaz ve siyah derili insanları nitelendirmek için kullanılmıştır.

«Ağ», «qara» kelimeleriyle ilgili dilimizde bir sıra deyimler mevcuttur ve destan ve masalarda bunların bir kısmına rastlıyoruz:

«Ağ» kelimesiyle: gözünə ağ düşmək, ağ etmək, ağ kömür, ağ gecə(lər), ağ gün, ağ gün ağlamaq, ağ günə çıxmaq, ağa ağ, qaraya qara demək, qaraya ağ, ağa qara demək, ağır qaradan seçmək, ağına-bozuna baxmamaq, üzü ağ çıxmaq, üzü ağ olmaq, üzü ağ olsun, üzünə ağ olmaq, gözünün ağı-qarası vs.

Örnekler şu anlamları bildirmektedir: “Ağ günə çıxmaq” - mutlu olmak, mutlu hayat yaşamak, ihtiyaçtan kurtulmak. Örnek:

“Məhəmməd o gündən ağ günə çıxdı (mutlu yaşamak). Ay, il keçirərək böyüyüb 16 yaşına gəldi” (Muhammet o gündən mutlu yaşamaya başladı. Ay, yıl geçti, böyüyüb 16 yaşına geldi.) (“Muhammet ve Munavver Masalı”).

“Gözünün ağı-qarası” - ailənin biricik (yegane) evladı, tek çocuğu oldukta kullanılır:

«Padşah: gözümün ağı-qarası bir qızım var. Onu da sənə verəcəyəm ki, mən öldükdən sonra taxtı-Şahanəyə sahib olasan» («Padişah: biricik kızım var. Onu da sana vereceğim ki, ben öldükten sonra taht-ı Şahane'ye sahip olasan») (“Şems ve Gamer Masalı”).

“Ağa qara, qaraya ağ demək” - doğrusunu söylememək, gerçekçi olmamak. «Nəbi: Ağaların üzünə ağ olan, sanki Allahın üzünə ağ olur (s. 91); Nəbi daha dikbaşlığını yerə qoyacaq» (Nəbi: Ağaların yüzünə kabaran, sanki Allah'ın yüzünə kabarı (s.91); Nəbi daha dik kafalılığında el çekecektir) (s. 10). (Kaçak Nebi Destanı). Ağ elemək - haddini aşmaq. «Hampa: Başına dönüm, ay Nəbi, Hacı Sefer baramamızı, çəltiyimizi elimizdən alır. Bu il də lap ağ elədi». (Hampa: Kurbanın olum, ay Nəbi, Hacı Sefer kozamızı, çeltiyimizi elimizdən alır. Bu yıl da haddini aştı) (s. 174) (“Kaçak Nebi Destanı”).

“Qara basmaq” - korkunç vaka görmək veya gözünə korkunç şeylər görünmək, aklına korkunç şeylər getirmək, korkuya düşmək, endişelenmək: «Xoca Yaqub əvvəl elə bildi ki, onu qara basır» (“Abbas ve Gülgez Destanı”). «Hoca Yakup önce öyle sandı ki, korkunç rüya görüyor»

“Günü qara olmaq” - yaşamı, geçimi iyi olmamak, kötü bir hayat yaşamak: «Ana qızına: Ay qız, sənin günün qara olsun, arvad kimi uzuna ləkə düşüb, bu nə əhvalatdır?» (Anne qızına: Kızım, senin mutlu olmayasın, gebe kalmış gibi yüzünde leke olmuş, bu ne?) (Mücüm Şah Destanı).

“Gününü qara elemək” - hayatını zehirləmək, eziyyət etmək, manevi işkence etmək:

«Reyhan xanım: onun düşməni, gününü qara eləyən bizik». (“Reyhan Hanım Masalı”). «Reyhan Hanım: onun düşmanı, hayatını zehirleyen biziz»

Şunu da belirtmemiz gerekir ki, “üzü qara”, “qanı qara” (keyfi kaçımış) ifadeleri ayrı yazıldığı halde, şimdi bir arada yazılıyor. Bu yüzden de o kavramları deyim olarak değil, mecaz anlamı bildiren kelime olarak kabul etmək gerekir.

“Ovçu Pirim” (“Avcı Pirim”) - bu ifadeyle becerili, en usta, avcılık kurallarını iyice bilen avcı kastedilmektedir.

“Şəngülüm, Səngülüm, Məngülüm” - bir masal kahramanı gibi kullanılan bu ifade keçə yavrularının adlarını bildirir de, genelde evdə yalnız kalmış yavrucaqlar, kiçük çocuklar için kullanılmaktadır. Masaldan şu örneği gösterebiliriz: “Şəngülüm, Səngülüm və Məngülüm atıla-atıla gəlib qapını açdılar”. (Şəngülüm, Səngülüm və Məngülüm zıplaya zıplaya gələrək kapıyı açtılar)

Bu masal əsasında şair M. Müşfik «Şəngülüm, Səngülüm, Məngülüm» eserini yazmışdır.

Bu masala bənzər «Yedi oğlak» adlı Alman xalq masalı da mevcuttur və Grimm kardeşlərinin derlədikləri masalardandır.

Çocuk masallarının bir kısmının adında «hanım» kelimesi geçmektedir. Şunları örnek gösterebiliriz:

«Çik-Çik Hanım», «Topçu Böcek Hanım ve Fare Solup Bey».

Bu ifade kurnaz, gözüaçık, çevik ve diğer bu gibi anlamları bildirmek için kullanılmıştır. Örnek:

«Qarı: Ay Cık-Cık xanım, nazlı xanım, mezeli xanım, niyə ağlayırsan?» («Çik-Çik Hanım Masalı»). (Kocakarı: Ay Cık-Cık Hanım, nazlı Hanım, güzel Hanım, niçin ağlıyorsun?)

“Saçı uzun suray Xanım, boynu uzun buray (daray) Xanım” - bu ifade «Topçu Böcek Hanım ve Fare Solup Bey» veya diğer bir başka gelenekte «Topçu Böcek Hanım ve Fare Bey» adlanan masallarından alınmıştır. Renkli bir ifade olarak halk arasında yaygınlaşmıştır. Topçu Böcek kendisini şöyle değerlendiriyor: «Saçı uzun, boynu uzun, eteği uzun».

Tık-tık xanım Dürxatun dedi:

«Gedin deyin Sıçan bəyə, Börkü dəlik Solub bəyə, Saçı uzun, Suray xanım, Donu uzun daray xamm». (Gidin deyin Sıçan Beye, Börkü (Papağı) delik Solub Beye, Saçı uzun, Suray Hanım, Donu uzun Daray Hanım).

Bir kısım çocuk masallarımızı oluşturan deyimlerin yanısıra, masallarda diğer ifadeler de bulunmaktadır. Bunların bir kısmına gözetelim:

“Milçək minib Kür keçdik” - (“Milçək minib çay keçdik”) (Sinek binerek Kür/çay geçtik)- Bu ifadeye «Şehsin Masalı» (Milçək minib Kür keçdim), “Çarşamba Karısı” (“Milçək minib Kür keçdim”) ve diğer masallarda rastlıyoruz. Burada o ifade küçük, önemsiz bir şeyin abartılarak büyük bir olay gibi tasvir edildiğini belirtmektedir.

«Orda bir tazı gördüm,
Onun da xaltası yox.
Milçək minib Kür keçmişdim,
Yabaynan dovğa içmişdim».
(Orda bir tazı gördüm,
Onun da tasması yok.
Sinek binip Kür geçmişdim,
Yabaynan dovğa² içmişdim).
«Şah Abbas cənnətməkan,
Tərəziyə vurdu təkən,
İki qoz bir girdəkan,
Milçək mindim çay keçdim,
Yabaynan dovğa içdim».
(Şah Abbas cennetmekan,
Teraziye vurdu təkən,
İki ceviz bir girdekan³,
Sinek bindim çay geçtim,
Yabaynan dovğa içtim).

Bu masallarda «yabayla dovğa içmək» ifadesi mübalağadır.

Masallarda bu gibi mübalağa ve şişirtilmiş kelimelere pek fazla rastlandığını da kaydetmemiz gerekir.

«Tapdık» masalının ilk satırlarında okuyoruz: «Sizə hardan xəbər verim, az danışandan, qaradiməzlərdən, mırt-mırt arvadlardan, hürməyən itlərdən, dilli arvadlardan, kütbeyinlərdən, oğrulardan, yalançılardan, buzov minib çay keçənlərdən, yaba ilə dovğa içənlərdən, xoruz belində bostan əkənlərdən, kosasaqqallardan, göygözlərdən, nə bilim nədən, nə bilim nədən». (Azerbaycan Folklor Antolojisi, I cilt, Bakı, 1968, s.7). (Size nerden haber verim, az konuşanlardan, konuşmayanlardan, çok konuşan avratlardan, havlamayan köpeklerden, dilli avratlardan, akli kıtlardan, hırsızlardan, yalancılardan, buzağı binip çay geçenlerden, yaba ilə dovğa içenlerden, horuz belinde bostan ekenlerden, kosasakallardan, gök gözlülərdən, daha neden, neden)

Burada «havlamayan itlerden», «ulumuyan çakallardan» ifadeleri kullanıldığı zaman karakterce fena, kötü huylu, acıdilli, savaştan, başkalarıyla geçinemeyen, küfreden insanlar kastedilmektedir.

«Buzağı binip nehri geçenler», «Yabayla dovğa içenler», «Horoz belinde bostan ekenler» gibi ifadeler mübalağalı olsa da, burada yalan söyleyen, bencil, kendisinden razı insanlar tasvir olunmaktadır.

«Qa!» - deyəndə at, «Qu» - deyəndə su vermək» - Bu ifade «Melik Mehmet» masalıyla ilgili kullanılmaktadır. İstek ve arzuları yerine getirmekte birine yardımcı olmak anlamına gelir. Örnek: «Elə quş ha vaxt «qa» dedi, Məlik Məmməd ətdən verdi, «qu» dedi, sudan verdi». (Ne zaman ki quş «ga» dedi, Melik Mehmet etten verdi, «gu» dedi, sudan verdi).

KAYNAKÇA

- M.Adilov. Kanatlı ifadeler, Bakü, 1988.
B.Budagov. Türk uluslarının toprak hafızası, Bakü, 1994.
Azerbaycan masalları (5 cilt), 1-5-ci ciltler, Bakü, 1964.
Azerbaycan masalları (2 cilt), 1-2-ci ciltler, Bakü, 1970.
N.Seyidaliyev, Deyimler sözlüğü. Bakü, 2004.
A.Orucov. Azərbaycanca-Rusca deyimlər sözlüğü. Bakü 1976.
Azerbaycan dilinin açıqlamalı sözlüğü (4 cilt), 1-4-cü ciltler. Bakü, 1966-1987.
H.Bayramov. Azərbaycan deyimlərinin temelleri. Bakü, 1978.
Qaçaq Nebi dastanı. Bakı, 1961

12. AZERBAIJAN CUMHURİYETİNDE İLETİŞİMİN ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ Samir SELİMLİ

ABSTRACT

The article was dedicated to the establishment of the international relations of Azerbaijan Communication. The development of the communication was researched by author during the independent years. After the collapse of the Soviet Union, Azerbaijan was restored its independence in 1991 and began to establish political and economical relations. As it was hard to allocate for communication services on internal account, it was decided to enlist the foreign capital to the country. The most successful step was the creation of the joint enterprises. The organization of the joint Enterprises was created by participating Ministry of Post Office of Azerbaijan and foreign companies in 1991 in Azerbaijan. Azerbaijan-Turkey Joint Enterprise "Utel" was created in those years. The regulation fund of this enterprise was 2 million dollars. Generally in the years of 1991-2001 ten joint enterprises were created, most of those which were created by enterprises in Turkey. Azerbaijan does its best to take part closely in the work of the International Communication Bodies. Our country was accepted as a member for the International Communication Union and the Regional Communication Union in 1992 which created by the states including to the Union of the Independent States. Azerbaijan was included to The All-World Post Union (1 April, 1993) and "The conference of All-Europe Post and Telecommunication Administrations" (2 May, in 2000)

Çeşitli ekonomik ve siyasi olaylarla dolu olan XX-XXI. yüzyıllar, insanoğlunun hızlı çalışmalarına sahne olmuştur. XX. asrın başlarında baş veren dünya savaşları genelde yıkımlara neden olsa da, bu yıkımların yeniden yapımı ve gelişimi hızlıca gerçekleştiriliyordu. Oluşturulan faydalı siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler, istenilen devletin potansiyel imkanlarının gün yüzüne çıkmasını sağlıyordu. Bu olumlu değişimler bilimin de inkişafını hızlandırıyordu. Azerbaycan da mevcut sürecin dışında kalmamıştı. Özellikle Azerbaycan'ın XX. yüzyılda ikinci kez bağımsızlığını kazanması, tarih alanında araştırmaların çoğalmasına, araştırmaya konu olan mevzulara Sovyet döneminden daha farklı yönlerden yaklaşılmaya imkan yaratmıştır. İşte bu yönden, Azerbaycan Cumhuriyetinde iletişimin inkişaf tarihini öğrenmek önem arz etmektedir.

İletişim ülkemizde altyapı alanında önemli yere sahiptir. Bu alanın ülke ekonomisinde de önemli yeri vardır. Bu hizmet sektörüne ülke ekonomisinin çeşitli alanlarında büyük ihtiyaç duyulmaktadır. İletişim sayesinde devlet kurumları, özel sektör yakın ve uzak ülkelerle ekonomik bağlantılar kurar, bu da aynı zamanda sanayi sektörünün çalışması, inkişaf etmesi ve halkın refah seviyesinin yükselmesi anlamına gelmektedir. Öte yandan iletişimin ülke ekonomisindeki yerini belirleyen etkenlerden biri de bu alanın randımanlı olması, devlet bütçesine önemli katkılar sağlaması ile ilişkilidir. Sovyetler Birliğinin dağılması, sanayi bağlantılarının kopması sonucunda sanayinin birçok alanı felç olmuşsa da, bu alan faaliyetini koruması bir yana, aynı zamanda devletin güçlenmesi konusunda da önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bu durumu devlet bütçesine aktarılan paraların büyüklüğü de onaylamaktadır. İletişim petrol sektöründen sonra ülkemizde ikinci büyük katkı sağlayıcıdır. Zira 1993 yılında iletişim alanından devlet bütçesine 615,5 milyon manat, 1995 yılında 35,7 milyar manat, 1997 yılında ise 95,6 milyar manat aktarılmıştır. (5, 10)

Ekonomi alanında önemli uluslararası sözleşme ve anlaşmalar imzalanmış, yabancı sermayenin Azerbaycan'a çekilmesi konusunda gerekli adımlar atılmış, büyük reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu süre zarfında petrol alanında "Asrın anlaşması" imzalanmış, ülkemiz Avrupa-Kafkasya-Asya ulaşım koridoru (TRASEKA), Büyük İpek Yolu vb. uluslararası öneme haiz projelere katılmıştır.

Alanın asıl konumunu ispatlayan etken iletişimin sanayinin tüm alanlarına hizmet götürmesidir. Çağdaş dönemde iletişim hayatımızın ayrılmaz bir parçasına dönüşmüştür. 2000 yılında İletişim Bakanlığının yaptığı hesaplamalara göre bir günlüğüne telefonlar ağdan ayrılmış olsa, telefonların yapmış olduğu işleri yerine yetirmek-yani mektupları götürüp-getirmek için 62000 kişi gerekecektir. Ülkeye gelen yabancı işadamları, ilk önce altyapı alanlarının o cümleden iletişim hizmetlerinin durumu ile ilgilenmektedirler. Bu yüzden iletişim alanında elde edilen başarılar, yabancı sermayenin Azerbaycan'a çekilmesinde özel öneme sahiptir. (6, 29)

İletişimin sanayideki stratejik konumunu belirten yönlerden biri de pazar ekonomisi ortamında onun dünya ülkeleri ile ekonomik ilişkilerdeki rolünün artmasıdır. Ülke bağımsızlığının kazanılması sonucunda iletişim, merkezin diktesi olmadan dünya ülkeleri ile ekonomik ilişkileri,

ülkenin çıkarlarına uygun bir şekilde belirleyerek, onu daha da inkişaf ettirmiştir. Azerbaycan birçok devletle iletişim alanındaki işbirliğinden yararlanmaktadır. Zira ABD, İngiltere, Rusya, Almanya, İran vb. ülkelerle sıkı işbirliği kurulmuştur. 1991-2001 yıllarında İletişim Bakanlığı, yabancı şirketlerin katılımı ile 10 ortak kuruluşun oluşturulmasında iştirak etmiştir. Bu kuruluşlardan 5-i Türkiye, 2-si ABD, 1-i İngiltere, 1-i Almanya, 1-i İsrail şirketleri ile işbirliği sonucunda kurulmuştur. Oluşturulan bu kuruluşlar, iletişimin muhtelif alanlarında çalışmalar yaparak, devlet bütçesine önemli katkıda bulunmuş, işsizlik probleminin mevcut olduğu bir dönemde vatandaşların işle temin edilmesine yardımcı olmuştur. 2001 yılında ortak kuruluşlarda toplamda 6285 kişi çalışmıştır ki, bunların da yüzde 98-i yerli vatandaşlardan oluşmaktaydı. Ortak kuruluşlarının piyasa değeri 2000 yılında 886145,2 manat olmuştur. 1998-2001 yıllarında 10 ortak kuruluş devlet bütçesine toplam 237718,3 manat aktarmışlar. (2) Bu meblağ iletişim alanında oluşturulan ortak kuruluşların sanayinin inkişafında sahip olduğu konumu açıkça göstermektedir.

Ülkemizde iletişimin inkişafında yabancı sermayedarların rolünü temin etmek amacıyla daha 1991 yılında kuruluş sermayesi 2 milyon dolar olan Azerbaycan-Türkiye "Uitel" Ortak Kuruluşu oluşturulmuştur. (1, 56) 2001 yılında kuruluşun sermayesi 2.035.530 dolar olarak belirlenmiş, işletilmesinde 7900 numaralık 2000 kanaldan oluşan dijital santral bulunmakta, tüm sermaye hacmi 3,3 milyon dolar, çalışanlarının sayısı 60 kişi olmuştur. (1, 57) Ortak kuruluş telefon ağlarının işletmesi ile birlikte, İletişim Bakanlığının kurumları ile sıkı işbirliği yaparak, Azerbaycan'ın telefon ağlarında çağdaş dijital tipli telefon santrallerinin satışı, işletilmesi, garanti süresince ve sonraki dönemlerdeki hizmetleri sunmaktadır.

1993 yılının sonlarında Azerbaycan Cumhuriyeti İletişim Bakanlığı ve Türkiye'nin "Teletaş" şirketinin öncülüğünde telekomünikasyon parçalarının montaj ve işletmesi alanında uzmanlaşmış "Aztel" ortak kuruluşu oluşturulmuştur. Ortak kuruluşun kuruluş sermayesi 300000 dolar olarak belirlenmiştir. 2001 yılında işçilerinin toplam sayısı 15 kişi olmuştur ki, bunların tamamı Azerbaycan vatandaşıydı. 1999-2001 yıllarında "Aztel" OK devlet bütçesine 432 bin manat aktarmıştır. (4, 122)

5 Mart 1994 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti İletişim Bakanlığı ile İsrailin GTİB şirketi "Bakcell" Ortak Kuruluşunu kurdular. "Bakcell" OK Bakü'de ilk önce AMPS standartlarında ve aynı dönemde yalnız Abşeron yarımadasının bir kısmını kapsayan analog mobil hücreli telefon iletişimi kullanıma sunulmuştur. "Bakcell" OK-a ait mobil hücreli telefonlara Bakü yerel ağındaki gibi 90 xx xx kodu belirlenmiştir. (9, 27) Ülkemizde S-12 ağlar arası dijital santrallerin kullanıma açılmasından sonra, "Bakcell" OK-nin aboneleri için "55" bölge kodu belirlenmiş, bu santralin şehirlerarası santrale katılması sağlanmıştır. 2001 yılında OK-nin yüzde 97-si Azerbaycan vatandaşından oluşan 199 çalışanı bulunmuştur. OK-nin toplam değeri 2000 yılında 358981.4 manat olmuştur. Mobil iletişim alanında büyük deneyime sahip olan ABD'nin "Motorola" şirketinin sermayesi ile 1998 yılında "Bakcell" OK tarafından "GSM 2000" dijital mobil sistemi uygulamaya konulmuştur. OK'a 1994-2001 yıllarında yabancı kurucular ve dahili imkanlar hesabına 50 milyon dolar sermaye yatırılmış, devlet bütçesine 6 milyon manat aktarılmıştır. (8, 12)

1996 yılında "AzAvroTel" OK faaliyete başlamıştır. 1995 yılında İletişim Bakanlığı ile İngiltere'nin "CPT" ve Rusyanın "LUKoyl" şirketlerinin yan kuruluşu olan "LUKoyl Avrupa LTD" arasında işbirliği konusunda sözleşme imzalandı. Sözleşmeye göre 92/97 sayılı ATS çağdaş ihtiyaca uygun olarak yeniden yapılandırılmıştır. Ortak kuruluş Bakü'de yerli, trunk ve şehirlerarası iletişim hizmeti vermektedir. Kuruluşun 2001 yılında tamamı Azerbaycanlılardan oluşan 194 çalışanı bulunmuştur. İlk başlarda kuruluş sermayesi 100 bin dolar olmuştur. 1996-2001 yıllarında 20 milyon dolar sermaye yatırılmış, devlet bütçesine 5 milyon dolardan fazla para aktarılmıştır. 2001 yılında abone sayısı 20042 kişi olmuştur. (3, 134)

Mobil iletişim ağının inkişafı ile ilgili olarak Azerbaycan İletişim Bakanlığı ile Türkiye'nin "Türkcell" şirketi, 1996 yılında "AzTelekom Yatırım" şirketini kurdular. (6, 13) Kısa bir süre sonra şirket, "Azercell Telekom" adı ile çalışmalarını devam ettirdi. Önceleri OK-nin kuruluş sermayesi 43,3 milyon dolar iken, sonradan sermaye artımına gidilerek 62,1 milyon dolara çıkarılmıştır. OK-a 1996-2001 yılları arasında kurucular tarafından 142 milyon dolar sermaye yatırılmıştır. OK-nin 5640 çalışanının yüzde 97-si Azerbaycan vatandaşı olmuştur. Çalışanların ortalama maaşı 400 dolar

olmuştur. Bu kuruluş mevcut olduğu dönemde devlet bütçesine 35,5 milyon dolar aktarmış, İletişim Bakanlığına ise 9,5 milyon dolar kar payı ödemiştir. 2000 yılında OK-nin toplam değeri 431332,7 manat olmuştur. (6, 15)

Azerbaycan Cumhuriyeti İletişim Bakanlığı ile Türkiye'nin en büyük holdinglerinden olan Rumeli Holding A.Ş. tarafından 1996 yılında "Artel" OK oluşturuldu. "Artel" OK Milli Veri Ağının (Bilgisayarlararası Veri Transfer Ağı) kurularak bankalararası elektron posta değişimi alanında çalışmaktadır. OK Uluslararası Telekomünikasyon Birliği'ne üyedir. "Artel" OK-nin kuruluş sermayesi 1.7 milyon dolar, 1996-2001 yılları arasında yatırılan sermayenin toplamı 1.9 milyon dolar, devlet bütçesine 1999-2001 yıllarında aktarılan paranın miktarı 1139.7 milyon manat olmuştur. (1, 59)

1996 yılında kurulan "Bakı and Boston TV" Azerbaycan-Amerika Ortak Kuruluşu, Kablo TV-nin kurulması ve işletilmesi hizmetlerini sunmaktadır. 2001 yılında OK-nin abone sayısı 5000 olmuştur. "Bakı and Boston TV"nin kuruluş sermayesi 1.4 milyon dolar, yapılan yatırımların değeri ise 1 milyon dolar olmuştur. OK-de 2001 yılında 41 kişi çalışmıştır. Bu çalışanların yüzde 90-ı yerlilerden oluşmaktaydı. (5, 23)

1997 yılında İletişim Bakanlığı ile yabancı şirketler arasında imzalanan anlaşmalar sayesinde 2 ortak kuruluş oluşturulmuştur. Bunlardan biri "Azerin" OK, diğeri ise "Kaspian-Amerikan Telekom" OK-dir. "Azerin" OK-nin oluşturulmasında İletişim Bakanlığının ortağı gibi Türkiye'nin tanınmış "Akpınar Holding" şirketi iştirak etmiştir. İnternet iletişim hizmeti veren kuruluşun 2001 yılında 2380 abonesi olmuştur. 12 çalışanın tamamı yerli vatandaşlardır. 1999-2001 yılında 63 bin dolar devlet bütçesine ödenmiştir. Bu süre zarfında OK-a 1.2 milyon dolar sermaye yatırılmıştır. (8, 45)

"Kaspian-Amerika Telekom" OK Bakü'de telsiz telefon iletişim hizmeti vermektedir. OK-nin kuruluş sermayesi 400 bin dolardır. 2001 yılında "Kaspian-Amerikan Telekom" OK-nin yüzde 99-u yerli vatandaşlardan oluşan 87 çalışanı vardı. OK-nin oluşturulmasında İletişim Bakanlığının ortağı olan ABD-nin "Omni Metromedia Caspian" (önceleri "Omni Communication İnk" olarak biliniyordu) şirketi 2001 yılının sonuna kadar 12 milyon dolardan fazla sermaye yatırmıştır. (4, 55)

Azerbaycan'da iletişim alanında kurulan 10. ortak kuruluş "ADANET" QSC-dir. Azerbaycan-Almanya arasında oluşturulan OK, 1998 yılında çalışma hayatına başlamıştır. İnternet iletişim hizmeti sunan OK-nin 2001 yılında 1000 daimi abonesi olmuş, mevcut olduğu 1999-2001 yıllarında ise devlet bütçesine 593,4 milyon manat aktarmıştır. (6, 57)

Azerbaycan'ın telekomünikasyon sektöründe Türk işadamlarının sermayesi diğerlerine oranlar daha fazladır. İletişim alanında çalışan OK-lerin kuruluş sermayesi 80 milyon dolar olmuştur ki, bu miktarın 69 milyon doları Türk iş adamlarına aittir.

Cumhuriyetin ekonomik bağımsızlığının asıl prensiplerinden biri de ekonomiye yabancı sermayenin çekilmesi ve korunmasıdır. Bu yüzden ülkede üretimin ve altyapı alanlarının teknoloji yönünden yeniden yapılandırılması, milli menfaatlere ve dünya pazarının taleplerine uygun yüksek kaliteli, mobil ekonominin oluşmasına yardımcı olan bilim-teknik, altyapı ve yatırım siyaseti yürütülmektedir. Azerbaycan Cumhuriyetinde 1991-2001 yılları arasında petrol sektöründen sonra iletişim, yabancı sermayedarların ilgilendiği ikinci alandır. Bu durum telekomünikasyonun ülke sanayisinin inkişafındaki rolünü onaylıyor.

Azerbaycan'ın iletişim alanına yabancı sermayenin çekilmesi süreci 1991 yılından başlamıştır. 1991-2001 yılları arasında yabancı şirketler tarafında ortak kuruluşlara yatırılan sermayenin toplam değeri 301,5 milyon dolar olmuştur. Bunun 202,9 milyon doları nakit sermaye, 98,6 milyon doları ise kredi şeklinde ayrılmıştır. 1998 yılından itibaren yatırılan sermayenin miktarı özellikle artmıştır. 1998-2001 yıllarında 270,7 milyon dolar sermaye yatırılmıştır. (2)

İletişim kuruluşlarının dahili imkanları hesabına 1991-2001 yıllarında 145,6 milyon dolar ayrılmıştır. Bütçe hesabına yatırılan sermayenin hacmi ise 33,9 milyon dolar olmuştur. 1996 yılından itibaren iletişim alanında devlet bütçesinden yapılan yatırıma son verilmiştir. Bu, iletişim kuruluşlarının imkanlarının genişlenmesi, alana yabancı şirketlerin ilgilini artması neticesinde olmuştur.

Aşağıdaki çizelgede Azerbaycan'da telekomünikasyon alanına yatırılan sermayeyi görmek mümkündür. (5, 14)

Yıllar	Bütçe hesabına yatırılmış sermaye	Dahili imkanlar hesabına yatırılmış sermaye	Yabancı kurucular tarafından yatırılmış sermaye	Toplamı	Not
1991	3.7	-	-	3.7	1\$=10 rubl
1992	4.7	10.9	-	15.6	1\$=100 man
1993	15.1	-	2.3	17.4	1\$=100 man
1994	0.6	-	2.0	2.6	1\$=2000man
1995	3.1	-	3.4	6.5	1\$=4400man
1996	6.7	-	6.6	13.3	1\$=4500man
1997	-	8.2	16.5	24.7	1\$=4500man
1998	-	37.6	57.3	94.9	1\$=4000man
1999	-	20.0	80.5	100.5	1\$=4000man
2000	-	42.0	115.5	157.5	1\$=4500man
2001	-	26.9	17.4	44.3	1\$=4650man
Toplam	33.9	145.6	301.5	481.0	

Azerbaycan Cumhuriyeti 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra uluslararası kurumlara üye olma zorunluluğu belirdi. Azerbaycan o cümleden uluslararası iletişim kuruluşlarının işlerinde aktif rol almaya başlamıştır. Bu kuruluşlara üyelik Azerbaycan'ın uluslararası arenada nüfuzunun artmasına yardımcı olmuştur.

1992 yılında Azerbaycan BDT-ye üye devletlerin katılımı ile oluşturulmuş Bölgesel Telekomünikasyon Birliği'ne katılmıştır. BTB 17 Aralık 1991 yılında Rusya Federasyonu'nun teşebbüsü ile kurulmuştur. BTB-de Azerbaycan'ın da içinde bulunduğu 12 BDT devleti ile birlikte Türkiye üye, Almanya, Danimarka, Pakistan, Letonya, Estonya ve Litvanya ise gözlemci olarak katılmışlardır. (2)

18-19 Kasım 1999 yılında Bölgesel Telekomünikasyon Birliği'nin Bakü'de 22. toplantısı yapıldı. "Elektrik iletişimde ağı kurulması deneyimi konusunda", "Radyo frekanslarından yararlanmada ekonomik metotların uygulanması konusunda BTB-nin deneyimi ile ilgili" ve diğer meseleler tartışılmıştır.

1 Nisan 1993 yılından itibaren Azerbaycan Uluslararası Telekomünikasyon Birliği üyeliğine kabul edilmiştir. Bu birlik, iletişim alanındaki ilişkileri ilerletmek ve tekmilleştirmek amacıyla 9 Ekim 1874 yılında 22 ülkenin temsilcilerinin katılımıyla Bern'de (İsviçre) oluşturulmuştur. 2001 yılında UBP BM'nin özel kurumlarından biridir ve dünyanın 189 ülkesi bu kurumun üyesidir. (9, 65)

Azerbaycan Cumhuriyeti 10 Nisan 1992 yılından itibaren Uluslararası Telekomünikasyon Birliği'ne 167. üye olarak kabul edilmiştir. Ancak Azerbaycan bu kuruluşu üye olsa da oy hakkına sahip değildir. Çünkü bir devletin oy hakkına sahip olabilmesi için Uluslararası Telekomünikasyon Birliği'nin 1992 yılında Cenevre'de kabul edilmiş Tüzük ve Yönetmelikler Konvansiyonu ve Kyoto'da imzalanmış ek belgeleri imzalamalıdır. Bunun için de yeni bir devlet kanunu gerekmektedir. 14 Mart 2000 yılında Azerbaycan cumhurbaşkanı tarafından "Uluslararası Telekomünikasyon Birliği'nin Tüzük ve Yönetmelikler ile Konvansiyona ve ek belgelere katılma konusunda" Azerbaycan Cumhuriyeti Kanununu imzalamış, Milli Meclis tarafından onaylanmıştır. (6, 34)

2 Mayıs 2000 yılında Azerbaycan cumhurbaşkanı "Avrupa Posta ve Telekomünikasyon Yönetimleri Konferansı'nın (CEPT) tesisi için yönetmeliğe ve bu konferansın prosedür kurallarına

katılma konusunda” kanun imzalamıştır. Sonuçta Azerbaycan CEPT’e 44. üye kabul edilmiştir. (6, 35)

İletişim alanında kazanılan başarılar sadece ülke dahilinde değil, aynı zamanda Azerbaycan’ın sınırlarının dışında da olumlu kabul edilmektedir. 2000 yılı verilerine dayanarak “Azerekspress” iletişim kuruluşu, merkezi İspanya’nın Madrid şehrinde bulunan BİD teşkilatı tarafından altın kategorili “Avrupa Arkası” ile ödüllendirilmiştir. (9, 67) Bu ödülün asıl sebeplerinden biri de Avrupa pazarında ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesidir.

İletişim Azerbaycan’ın dünya ekonomisine entegrasyonu için özel role sahiptir. Azerbaycan uluslararası öneme haiz Trans-Asya-Avrupa (TAE) fiber-optik kablo hattının çekilmesinin aktif katılımcılarından. 1992 yılının Eylül ayında Pekin’de Asya ve Avrupa telekomünikasyon ağlarının birleştirilmesi ile ilgili düzenlenen uluslararası toplantıda Çin ve Almanya tarafından TAE fiber-optik kablo hattının çekilmesi teklifi yapıldı. Bu hat Çinin Şankay ve Almanya’nın Frankfurt-Mayn şehirlerini birleştirecekti.

Azerbaycan önceleri projenin çalışma grubuna ilgili bir taraf gibi katılmıştır. 1994 yılının Ağustos ayında Güney Kafkas ülkeleri, Ukrayna’nın başkenti Kiev’de yapılan toplantıya gözlemci sıfatıyla katıldılar. (2) Burada TAE projesine alternatif bir güzergahla, yani Türkmenistan-Hazar Denizi-Bakü (Azerbaycan)-Tbilisi-Poti (Gürcistan)-Karadeniz-Odessa (Ukrayna) hattı üzre Trans Kafkas hattı (TCL) dikkate alındı. Sıradaki toplantı Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te yapıldı. Burada Güney Kafkas ülkeleri TAE projesine tam üye kabul edildi ve TCL projesi TAE projesinin bir parçası olarak sayıldı.

“Bütçe kuruluşları tarafından malların satın alınması hakkında” yasa ve “İhale hakkında” Azerbaycan Cumhuriyeti Kanununa uygun olarak 19 Ekim 1999 yılında bir başka ihale yapıldı. İhaleye dünyanın 6 ülkesinden 7 şirket katıldı. İhale komisyonunun ihaleyi Türkiye’nin “Hesfibel” şirketinin kazandığını bildirdi. 25 Ekim 1999 yılında “Hesfibel” şirketi ile “Aztelekom” İB arasında TAE fiber-optik kablo hattının Azerbaycan bölümünün inşaatı konusunda anlaşma imzalandı. (4, 127) İlk olarak 35 milyon dolar olarak hesaplanan projenin daha sonra 27.471.389 dolara mal olacağı belirlendi. “Hesfibel” şirketinin teklifi “Ericsson”dan 4,5 milyon, “Siemens”den ise 4.8 milyon dolar azdı.

Var güçleri ile çalışan taraflar TAE’nin Azerbaycan topraklarından geçen 576 km Bakü-Gazak (Batı yönü), 345 km Bakü-Astara (Güney yönü), 125 km Bakü-Siyezen (Kuzey yönü) kısmı belirlenen süreden daha kısa bir zamanda 2000 yılı aralık ayında tamamladı.

Avrupa ve Asya kıtasının 20 ülkesini kapsayan, toplam uzunluğu 24 bin km olan bu hat, Çin, Pakistan, Afganistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, İran, Türkmenistan, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Türkiye, Ukrayna, Romanya, Beyaz Rusya, Macaristan, Polonya, Avusturya ve Almanya’nın üzerinden geçmekte olan en kapsamlı iletişim ağıdır.

Arazisinden TAE hattı geçen her bir ülke bu hattan istifade etmekle, kendi uluslararası telekomünikasyon trafiğini diğer ülkelere ötürmek ve ekonomik olarak kazanç elde etmek için dünyanın telekomünikasyon şirketlerinin trafiğinin transit olarak kendi arazisinden geçme taraftarıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti TAE hattına katılmakla sadece projeye katılan ülkelere değil, aynı zamanda Asya ve Avrupa ülkeleri dahil tüm dünyaya bu hat vasıtasıyla her türlü çağdaş telekomünikasyon hizmetleri sunma ve sonuçta transit gelirlerinin devlet bütçesine aktarma imkanı elde etmiştir. TAE fiber-optik kablo hattının Hazar Denizi’nden geçerek Güney Kafkasya üzerinden Avrupa’ya ulaşan hattın Türkiye-İran üzerinden geçen alternatif hattan yaklaşık 2000 km daha kısa olması, kuzey varyantının ekonomik olarak daha elverişli olduğunu göstermektedir.

Sanayide kendine has yeri olan Azerbaycan iletişimcileri, daha TAE hattı inşa edilmemiş, diğer ülkelerin iletişim transit trafiğini gerçekleştirmişlerdi. Azerbaycan, kendi toprakları üzerinde kurulan uluslararası transit trafiğinden ilk gelirini daha TAE hattı kullanıma açılmamış, 1994 yılında elde etmiştir ki, bunun da miktarı 49000 ABD doları olmuştur. Müteakip yıllarda bu gelir artmış, 1998 yılında 510985 dolar, 2000 yılında 7977014 dolar olarak gerçekleşmiştir. (6, 49)

Sanayinin stratejik alanlarından biri olan iletişim, TAE fiber-optik hattı ile birlikte diğer uluslararası projelerde önemli yere sahiptir. 7-8 Ekim 1999 yılında Azerbaycan Cumhuriyetinin

İletişim bakanı Nadir Ahmedov ile Türkiye'nin Ulaştırma bakanı Enis Öksüz arasında yapılan görüşmeler sonucunda protokol imzalanmıştır. İmzalanan protokole göre Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan arasında iletişim ve ulaşım ilişkilerinin geliştirilmesi amacıyla "İpek yolu" çerçevesinde Bakü (Azerbaycan)-Tbilisi-Poti (Gürcistan)-Rize-Trabzon (Türkiye) fiber-optik kablo hattının çekilmesi ve TAE hattına birleştirilmesi amaçlanmıştır.

Böylece, 1991-2001 yıllarında iletişimin inkişaf tarihinin araştırılması neticesinde anlaşılmaktadır ki, bu önemli alan, ülke sanayisinin inkişafında, devlet bütçesine katkıda, ekonomiye sermayenin çekilmesinde büyük öneme sahiptir. İletişim alanında uluslararası ilişkilerin geliştirilmesi, dünyanın çeşitli devletlerine transit iletişim hizmetinin sunulması ve genel olarak ülkede iletişim sektörünün tam anlamıyla inkişafı, ileride Azerbaycan'ın sadece bölgede değil aynı zamanda dünya ilkeleri arasında ön sıralar yükselmesini sağlayabilir.

KAYNAKÇA

Ahmedov N., Haydar Aliyev ve Azerbaycanda İletişim, Bakü, "Azermarka" 2002, s. 136.

BAKUTEL O2. Telekomünikasyonun gelişimine dair 2002 yılında kurulmuş uluslararası fuarın özel yayını.

Aliyev A. Q. Azerbaycan'da İletişim hizmetlerinin inkişaf tarihi/ Posta ve Telgraf Bakanlığının 86. kuruluş yıldönümü için düzenlenmiş "Azerbaycan'da posta iletişimi ve bilimsel-teknolojik gelişme" konulu Cumhuriyet bilimsel-teknolojik konferans. Bakü 2004, s. 13-18.

Hasanov M. N. Bakü şehrinde iletişimin inkişaf merhaleleri/ İletişim Bakanlığının 85. kuruluş yıldönümü için düzenlenmiş cumhuriyet bilimsel-teknolojik konferansta sunulan tebliğler. Bakü 2003, s. 66-70.

Hümbetov A. Azerbaycan iletişimi bağımsızlık döneminde. 1991-2001. Bakü "Adiloğlu" 2002, 240 s.

Hümbetov A. İletişim Bakanlığı 2000 yılında. Bakü 2001.

İletişim konusunda Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu, Bakü 2002.

Azerbaycan Cumhuriyeti İletişim Bakanlığı. 2003. Yıllık hesabat, Bakü 2004.

Azerbaycan iletişimi. Tarihi kronoloji. Bakü 2003.

13. TÜRK MİLİYETÇİLİĞİ TÜRKÇÜLÜK'TÜR Özgür ÇELİK¹

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Lünen/ALMANYA

Türk milliyetçiliği, Türk ırkının şuuraltında binlerce yıldır yaşayan, soyunu üstün kılma ve yüceltme ülküsüdür. Dünya üzerinde hiçbir ülküde rastlanmayacak hatta diğer ülkü ve ülkelerce çılgınlık olarak nitelendirilecek cesaretle atılımlara nail olabilmış, Türk ruhunun manevi gıdası olmuştur. Türk milliyetçiliği'nin adını tam anlamıyla koymak icap ederse bunun ismi şüphesiz ki Türkçülük' tür. Türkçülük Tarihte farklı olaylardan ve akımlardan gücünü alarak kendini yenileyebilme vasfına sahip bir fikirdir. Türk'ün her devirde farklı hasımlarla mücadeleye girdiği muhakkaktır. Bu devirlerde Türkçülük de kendi bünyesinde özüne sadık kalmak şartıyla kendini yenilemiş, yeni kahramanlar çıkarmış, bu sayede varlığını bu güne kadar sürdürmüştür.

Başka bir milletin veya farklı soydan gelen bir insanın Türk taraftarlığı ise Türkçülük olarak nitelendirilemez. Bu gibi görüşler ya çıkar ilişkisi ya da korkuya delalettir. Samimi bir Türkçü ise milletin kendisine yüklediği yüksek görev ahlakının farkında olarak mensubu olduğu vatan için çalışmalıdır. Türkçü, kutlu saydığı vatanının haklarını, şahsi menfaatlerinden, hatta insan hakları gibi yabancı uyruklu fikirlerden daha önde tutmalıdır. Türkçü, ne alanda olursa olsun yaptığı çalışmaların sonunda takdir edilmeyi beklememelidir, çünkü bu yüce fikir binyıllardır şahsi yükselmeyi değil milleti yüceltmeyi emreder. Türklük gurur ve şuuruna sahip olan her insan bu uğurda ölmeyi haysiyetsizce yaşamaya tercih edecektir.

Türkçülük, kurulan her devlette kendisini farklı bir yerde bulmuş ama hiç bir zaman bu güne kadar yara almamıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bile savaştan yeni çıkmış olmamıza rağmen Türkçülük fikri toplumda layık olduğu yeri almıştır. Fakat daha sonraki yıllarda gerek siyasetçilerin basiretsizliği, gerek insanlarımızın Moskofçuluk, baticılık, nurculuk gibi fikirleri şuuruzca sahiplenip savunmaları Türkçü hareketi yıpratmağa başlamıştır. Bu dönemde Türkçü fikir adamları topluma ucuz kahramanlar olarak gösterilmiştir. Ta ki 3 Mayıs 1944'e kadar.

Tarihin farklı dönemlerinde olduğu gibi bu dönemde de Türkçülük yeniden var olmak için büyük bir adım atmıştır.3 Mayıs'ın en büyük farkı ise düşünce alanında ilk defa harekete geçilmesidir. Bu hareketi tesirsiz olarak görenler fazlaca olmasına rağmen, o dönemin hukuki şartları göz önüne alındığında hafife alınmaması gerektiği muhakkaktır. İlerisi için ümit veren yanı ise devlet tarafından suçlanan ve tutuklanan Türkçülerin büyük çoğunluğunun yaşça genç olmasıdır. Genç yaşta komünizme ve onların ülkemizdeki yordakçılara baş kaldıran bu kahraman insanların fikirleri bu gün bile Türkçü yayınlar içerisinde en güvenilir olanlarıdır.3 Mayıs, Türkçülerin ülkede var olduğunu ve hiçbir zaman vatani sahipsiz bırakmayacaklarını gösteren insanların günü olmuştur. Bu gün de milli bir gün olarak devlet tarafından desteklenmelidir. Bir Türk vatanının sınırları içerisinde Türkçülükle yargılanmak ülkenin o günkü halini en anlamlı şekilde açıklıyor. Dönemin devlet adamlarının ağzındaki bakla ise ırkçılık olmuştur. Bu fikir bugün bile toplum içerisinde yadırganmakta, Türkçülüğe kaynak teşkil eden bir görüş olduğu kabullenilmemektedir. İrkçilikla yargılanıp yıllarca cezaevlerinde sindirilen kahraman Türk evlatları anlaşılabilir bir şekilde yine aynı devlet tarafından affedilmiş, Geç de olsa çıktıkları yolun doğru olduğu anlaşılmalıdır. En doğru ve en sade şekliyle 3 Mayıs ırkçıların değil Türkçülerin günü olarak tarihte ve gönüllerde yerini almıştır.

Milliyetçilik fikri Türkiye'de benimsenmeğe devam etse de iyi incelendiği zaman Türkçülükle bir alakası olmadığı ortadadır. Bir millete mensup olan herkesin bulunduğu yeri sevmesi doğanın basit bir kanunudur. Fakat Türk Milliyetçiliği, yani Türkçülük sadece toprağı, insanı, doğayı sevmek değildir. Samimi bir Türkçü sadece bulunduğu toprağı değil, soydaşlarının yaşadığı ve atalarının can verdiği her yeri vatan olarak kabul eder. Bir insan ben Türkçüyüm diyorsa aynı zamanda Turancılığı da sonuna kadar desteklemek zorundadır. Anadolu, Türk milletin ve devletin sadece bir kısmını teşkil eder. Eğer kendimizi Anadolu topraklarında sıkışıp kalmağa mecbur hissediyorsak basit bir fikir olan Türkiyecilik yeter de artar bile. Tüm dünya ülkeleri kuruldukları toprakta yaşarken biz anavatanımızı bırakıp fethettiğimiz topraklarda yaşıyor ve işgalci muamelesi görüyoruz. Yaptığımız onurlu savaşların adını soykırım koyanlar rahat ederken, Esir Türk diye haykıran vatan evlatları hala suçlu muamelesi görüyor. Dini sebepler öne sürülerek savaşçı ruhu kaybolmağa yüz tutan Türk soyu İslam'ın ruhundaki cihat felsefesini politik çıkarılara tercih etmiştir. Hangi dine mensup olursanız olun, bağımsızlığımızın olmadığı yerde ibadetinizin kabulü zordur.

Türk uruğu tarihteki itibarını er ya da geç tekrar kazanacaktır. Bunun için gerekli olan bütün vasıflar Tanrı tarafından bize bahşedilmiştir. Bu asil ruhu canlandırmak için kendisini Ülkü yolunda şahadete layık gören Türk evlatları en kısa zamanda ülke yönetimine el koymak suretiyle hareketi neticelendirecektir. Böylesine kutlu bir hareketin başarıya ulaşmaması mümkün değildir. Eski Türk toplumlarında olduğu gibi yine bir kahraman çıkıp ülkücü insanları bir araya toplayacaktır. Böyle bir kahramanın siyasi oluşumlardan çıkması mümkün değildir. Çünkü hiçbir siyasi görüş karşılık beklemeden Türk'ün haklarını savunamaz.

14. TİFLİS'TE "ŞEYH NİZAMİ" OKULU (1918-1921 YILLARI) Gülnara GOCAYEVA-MEMMEDOVA¹

¹ Doç. Dr.; Gürcüstan uyruklu; T. C. Kafkas Üniversitesi sözleşmeli öğretim üyesi.

ÖZET

Makalede 1918 – 1921 yıllarında Gürcistan'da Demokratik Cumhuriyet kuruluşu döneminde orada toplu yaşayan Azerî Türklerinin çocukları için açılmış, dahi şair Nizami Genceli'nin adını taşımış yüksek derece anaokulunun açılış, faaliyet süreci ışıktandırılır, okulun gayretler göstermiş öğretmenleri hakkında bilgiler verilir.

Anahtar Kelimeler: Tiflis, Azerî Türkleri, okul, öğretmen.

ABSTRACT¹

In the article 1918–1921 in the Democratic Republic of Georgia in the period of establishment where collective living Azeri Turks for children was opened, even the poet Nizami Genceli name has a high degree of opening of the preschool activities will be lighting process, the school has made efforts on teachers to provide information.

Keywords: Tbilisi, Azeri Turks, the school, teacher.

1. Konuya Ön Bakış

Günümüz Gürcistan'ın başkenti Tiflis, eski çağlardan Türklerin de sevdikleri ve meskûnlaştıkları güzel şehirlerden birisi olarak bilinmektedir. Ortacalar, Şeytan pazar, Tatar Meydanı, Harpuh, Bezekli hamam, Cuma Mescidi, Tekle kervansarayı, Müslüman mezarlığı, Köroğlu kayası, Saburtala, Cırtta han, Çaylak, Narın kala (onun İstanbul, Tebriz kuleleri), Gence kapısı, Paskallar, Şıklı, Şah tahtı, Seyitler, Müçtehit, Avcalar, Neftuluk yer adları atalarımızın ruhunu yaşatır. Tiflis'i 12. yüzyıl dahi Azerî Türk şairi Nizami Genceli «Cennet bezekli güzel toprak», 18. yüzyıl şairi Vakıf «dünya yerinin cenneti» diye övmüşlerdir, Ünlü yazar Abdullah Şaik, doğduğu şehri «elvan kanatlarını geniş açmış tavus kuşuna» benzetmiştir. Ünlü yazar ve şairler Abbaskulu Ağa Bakıhanlı, Mirza Feteli Ahunt-zade, Mirza Şefi Vazeh, Celil Memmedgulu-zade, Ömer Faik Neman-zade, sanatçılar Allahverdi, Sadık, Settâr, Bülbülcan ve başkaları burada yaşayıp faaliyet göstermişlerdi. 'Ziya', 'Keşkül', 'Şark-i Rus', 'Molla Nasrettin', 'Yeni fikir', 'Gürcüstan', 'Garapapaglar' gazeteleri ve dergilerinin, Türk tiyatrosunun, Türk öğretmenlik meslek yüksek okulunun faaliyetleri bu şehirle ilgilidir. Birçok Azerî toplumsal öncüler, ünlü yazarlar, sanatçılar, bilim adamları Tiflis doğumludurlar.

Tiflis'te Türk dilli eğitim-öğretimin de eski ve zengin öz geçmişi vardır.

9.–12. yüzyıllarda Tiflis, Hunan, Dumanis'in Müslüman intibah medeniyetinin ünlü yuvalarına dönüştüğü, Tiflis'te Alp Arslan'ın fethi zamanı "Nizamiye" mektepleri açıldığı, Gürcistan kralı Kurucu David çağında kervansaraylar, sanatçılardan, İslâm âlimleri, sofler, şairler için saray tıkdığı, mescit bünyesinde medrese ve mektepler oluşturulduğu, bu aydınlık yuvalarının, Tiflis kütüphanesinin tüm Doğuda meşhurlaştığı kaynaklardan sergilenir. 9.–13. yüzyıllarda yaşamış, "Tiflisî" nisbeli görkemli fakihler (İslâm hadimleri), âlimler, lokmanlar, sanatkârlar, müneccimler, edipler, şairler, ayrıca muallimler (öğretmenler) bellidir. Onlardan kâmil hadisçi Abdullah Tiflisî, Tiflis medresesinin muallimi Abu Muhammed el-Hasanî Tiflisî, zekâ sahibi, "İslâm'ın en ünlü âlimi" gibi değerlendirilmiş Hübeş (Hüseyn) Tiflisî, Marağa rasathanesinin esas âlimlerinden olmuş Fahrettin el-Hilati Tiflisî daha çok şöhretlidirler.

Orta yüzyıllarda ve yeni devirde Tiflis'te Türklerin tahsil ocakları molla hane mektepleri idi. 1799 yılında Tiflis'te öğretim ocaklarında Türk dili de tedris olunmuştu.

19. yüzyılda Tiflis'in genelde Güney Kafkas'ın yönetsel, kültürel merkezi olması, Abbaskulu Ağa Bakıhanlı, Mirza Feteli Ahunt-zade, Mirza Şefi Vazeh, Ünsü-zade kardeşleri, Neriman Nerimanov ve birçok başka öncül, ilerici aydınların Gürcistan'da yaşayıp faaliyet göstermeleri burada Türkçe eğitimin, maarifin de gelişimini sağlamıştı.

Tiflis'te yeddi sınıflı İslâm ruhanî seminarisi – medrese de var olmuştu.

¹ "SHEIKH NİZAMI" SCHOOL IN TBILISI (1918–1921 years).

1875'te Güney Kafkas müftüsü Hüseyin Efendi Kaib-zade'nin, 1880'de Türklerin Hayriye Kurumunun, 1883'te Tiflis'te Azerî Türkçesinde çıkmış "Keşkül" gazetesinin yayımcısı Celâl Ünsü-zade'nin, 1902'de gazeteci Muhammed Ağa Şahtahtılı'nın, 1905'te yazar-gazeteci Mirza Celil Memmedgulu-zade'nin, 1907'de İran baş konsolluğunun açtıkları şahsî (özel) okullar, mektepler de yerli Türkler arasında öğrenimin yayılmasında belirli rol oynamışlardır.

M. C. Memmedgulu-zade 1904 yılında Tiflis'te Türk çocukları gimnazyaya ve diğer hükümet okullarına hazırlamak amacıyla özel pansiyon açmıştı. Bu "evvelci Müslüman** pansiyonu ve hususî mektebi"nde Türk, Fars, Rus, Fransız, Alman dilleri, Şeriat tedris olunmuştu, Rusça derslerini Mirza Celil kendisi, Türkçe dersini Ömer Faik Neman-zade tedris etmişlerdi. Geleceğin tanınmış bilim adamı Aziz Şerif de bu pansiyonda okumuştur.

Azerbaycan Türkçesini 19. yüzyıl boyunca Tiflis'in gimnazyalarında ve şkolalarında (okullarında) Mirza Babacan, Mirza Abdullah Vezirov, Mirza Muhammed Ağalarov, Abbaskulu Ağa Bakıhanlı, Mirza Feteli Ahunt-zade, Mirza Şefi Vazıh, Gori kaza okulunda "Tatar Dilinin Müntahabatı" ders kitabının yazarı Mihail Saracov (Saracışvili) ve başkaları, 20. yüzyılın başlarında Tiflis gimnazyalarında, Tiflis Kızlar Enstitüsü'nde ünlü gazeteci Nahçıvanlı Muhammed Ağa Şahtahtılı, Gence yüksek derece ruhanî mektebinin yetirmesi Mirza Asker Polat-zade, Muhammed Hasanov, Hüseyin Efendiyev, Mir Seyfeddin Seyidov, Hüseyin Hasan-zade, Hüseyin Cavit ve başkaları tedris etmişlerdi.

1 Ocak 1918 tarihinden itibaren Tiflis Aleksandr Muallim Enstitüsü'nde Azerbaycan bölümü açılmıştı⁽¹⁾.

26 Mayıs 1918'de Gürcistan Milli Şurası'nın Gürcistan istiklâl beyannamesini kabulüyle Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti ilân edildi.

Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nde ilk vakitlerden itibaren onun Halk Maarifi Nazırlığı de faaliyete başladı. Ayrıca Gürcistan'daki her milletin çocuklarının kendi ana dilinde öğretim görmeleri, kendi halkının, kendi vatanının tarihini, edebiyatını, dilini ve kültürünü öğrenmeleri kanunîleştirildi.

Resmi istatistiğe göre, bu çağlar Gürcistan'da 3.063.045 ahali olmuştu ki, bunun da 256.800'ü Müslüman Gürcüler, 122.619'u Azerî Türkleri olmuşlardı. Görüldüğü gibi, Gürcistan'da o vakitler de Türkler genel sayı ve faiz oranı açısından hiç de az sayılı milletlerden değildi. Öncelikle de, Borçalı kazasında, onun Bolus, Başgeçit bölgelerinde, Tiflis kazasının Karayazı nahiyesinde nüfusun çoğunluğunu Türkler oluştururdular.

Azerî çocuklar için Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nde kazalar (sancaklar) üzere okulların sayısı böyle olmuştur:

Borçalı kazasında	– 16
Tiflis kazasında	– 5
Sığınak kazasında	– 4
Ahıska kazasında	– 4
t o p l a m	– 29.

Başkent Tiflis'te Türklerin yoğun buldukları Harpuh mahallesinde Puşkin adına, yine Harpuh mahallesinde Sadi adına, Vere mahallesinde Sabır adına aşağı derece iptidaî (ilköğretim) okulları faaliyette idi. Bunların yanı sıra, şehirde Türk çocuklar için bir yüksek derece ilkokul da açılmıştı. Makalede söz konusu olan bu okul 12. yüzyıl dahi Azerî şair Genceli Nizami'nin şerefine "Şeyh Nizami" adını taşırdı.

2. "Şeyh Nizami" Okulunun Faaliyet Süreci

Tiflis'te Türkçe yüksek derece ilköğretim okulu teşkili meselesi hale 1918'in güzünde ortaya atılmıştı. Gürcistan Azerî Türkleri Milli Şurası'nın 5 Ekimde maarif nazırlığına raporunda bu hususta bildirilmişti: "Doğrudur, şehir duması (meclisi) tarafından şehir okulları açılmıştır, lâkin bu okullar

** Not: Türkler o zamanlar Ruslarca sadece Müslüman veya Tatar tanımlarıyla bilinmiştir. Burada ve izlenen bilgilerde Müslüman kelimesini Türk anlamında okumak gerekir. Resmi belgelerde Azeri kelimesi kullanılmaz, sadece Türk sözcüğü geçmiştir.

1 Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1935, dosya 192, s. 3.

çocuklarımızın ihtiyaçları açısından yeterli değildir ve ona göre de Gürcistan Müslüman Milli Şurası, Tiflis'te ana dilinde yüksek derece iptidaî okul açmağı gerekli hesap eder. Adları çekilen okulları yeniden teşkil ederek, ona Tiflis Müslüman yüksek derece iptidaî okulu adı verip, okulu, onun bütçesini kendi tâbiliğine almağınızı arz ederiz". Müslüman Milli Şurası yüksek derece iptidaî okulun şahsî heyetini aşağıdaki terkipte önermişti: okulun müdürü Ebdürrehim Bey Hagverdiyev; şeriat muallimleri Ahunt Molla Muhammed Hasan Molla-zade, Yunus Efendi Mehmet-zade; öğretmenler Bahçeli Bey Muharrembeyov, Alâeddin Bey Sübhangulov, Ali Mirza Bey Nerimanov, Cafer Ağa Caferov, Mehmet Bey Hacıyev, Mehmet Bey Abaşidze (1).

M. Abaşidze'nin kimliği ilgi çeker. Acaristan'da Müslüman Gürcü gibi bilinen İbrahim Bey Yusuf oğlu Sancakbeyi-zade (Abaşidze)'nin ailesinde doğmuş, Batum'da Türk dili öğretmeni çalışmış, Türkçe Gürcüce karşılıklı edebi çevirileri yüzde bulunan eğitimci, yazar Mehmet Bey Abaşidze (1873-1941) "Şeyh Nizami" okulunda Gürcü dili öğretmenliğine teklif edilmişti.

29 Kasım'da Gürcistan Parlâmentosu'nun üyesi Ebdürrehim Bey Hagverdiyev parlâmentonun oturumunda söz alarak, Tiflis'teki "Aliyye" ve "Ömeriyye" mektep-okulları temelinde açılmış Müslüman yüksek derece ilköğretim okulunun hazine hesabına kabul olunmağı ve okulun maarif nazırlığının ihtiyarına verilmeğı hususunda öneri ileri sürmüştü (2).

Şurada söz konusu "Aliyye" okulu 1847 yılında ve "Ömeriyye" okulu 1849'da açılmıştı. Ömer Faik Neman-zade anılarında yazmıştı: "Mekteplerin biri Ali (Şif), o biri Ömer (Sünnî) mektebi idi. Mekteplerin adlarından çarlığın onları ne maksatla açtığını söylemeye bile ihtiyaç yoktur... Şeyh-ül-İslâm ve müftünün Türk mektepleri üstünde boş, kuru adları durur. Mekteplerin programı, muallimlerin tayini, şahadetname verilmesi, nizamname tertibi, bütçesi - hepsi Kafkas maarif müdürlüğünün elinde idi".

"Aliyye" ve "Ömeriyye" okulları Demokratik kuruluşun ilk aylarında iki sınıflı anaokuluna dönüştürülmüştü. Bu okul temelinde de yüksek derece anaokulu açmak teşebbüsleri 1918'de gerçekleşemedi.

Ayrıca, şehir Türk okullarını bitirenlerin çoğu daha yüksek düzey öğretim kurumlarında okumak istiyordu. Ülkede Türkçe yüksek derece anaokulunun olmamağı ise bu isteklerin önünde kırmızı ışık niteliğindedir.

1920/21 öğretim yılı başlamazdan önce Tiflis'te Azerîler için yüksek derece anaokulu açılmağı meselesi daha kesin kaldırıldı.

1920 Ekimin 23'ünde okulda meşgaleler başlandı (3).

Tiflis'teki Türk yüksek derece okuluna dahi Azerî şair Nizami Genceli'nin adı verilmesi önerisi dikkat çekici olgu gibi karşılandı ve alkışlandı.

16 Aralık 1920'de Gürcistan Maarif Nazırlığında Türk okulları üzere müfettiş Mirza Rıza Ali-zade okuldan böyle içerikte başvuru mektubu aldı:

"Sizin 5 Aralık tarihli 428 sayılı teklifiniz doğrultusunda, bana itibar olunmuş okulun pedagoji şurası 11 Aralıkta karara almıştır ki, okula ünlü Müslüman şair Şeyh Nizami'nin adı verilmesi hakkında uygun başkanlık önünde mesele kaldırırız. Onun Tiflis şehrinin başka Türk okullarından farklılaştırılması için bana itibar olunmuş okula aynı adın onaylanması hususunda tavsiye vermektan imtina etmemenizi arz ederim. Müdür Gulubeyov" (4).

Müfettiş Mirza Rıza Ali-zade özel talikayla iki gün sonra Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti eğitim baş reisinden bu okula "Şeyh Nizami" adını onaylamağı arz etti.

31 Aralıkta eğitim bakanlığında M. R. Ali-zade'nin de katılımıyla bu mesele hususunda oturum düzenlendi ve bakanlık okula "Şeyh Nizami" adını tasdik etti (5).

Yerel gazeteler bu olgu hakkında memnunlukla haberler yaydılar.

1 Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1933, dosya 1560, s. 3.

2 Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1836, dosya 44, s. 193.

3 Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1935, dosya 745, s. 137.

4 Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1935, dosya 745, s. 154.

5 Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1935, dosya 745, s. 154-156.

Sonralar şura Tiflis "Şeyh Nizami" yüksek derece okul temelinde milli gimnazya (yüksek derece lise) oluşturmak önerisiyle başvuruda bulundu (1).

Öneriye olumlu yanıt alınsa da, Türk milli gimnazyasının açılmasına hazırlık görülse de, Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin ömrünün yarı yolda kesilmeği nedeniyle bu istek de gerçekleşemedi.

3. Okulda Öğretim Programı

Adı geçen okul yüksek derece düzeyine sahip olduğuna göre onun öğretim tasarımı ve programları, tabii ki, nispeten zenginiydi. Bu, 21 Ekim 1920'de okulun pedagoji şurasının onayladığı haftalık ders bölüğünden sergilenir. Yeni açılan birinci sınıfın haftalık ders bölüğü (2):

Türk Dili	– haftada 4 saat
Gürcü Dili	– haftada 4 saat
Fransız Dili	– haftada 4 saat
Rus Dili	– haftada 3 saat
Hesap	– haftada 3 saat
Hendese	– haftada 2 saat
Tabiat	– haftada 2 saat
Tarih	– haftada 2 saat
Coğrafya	– haftada 2 saat
Resim	– haftada 2 saat
Müzik	– haftada 2 saat
Jimnastik	– haftada 2 saat
El İşi	– haftada 1 saat
t o p l a m	– haftada 33 saat

Devlet dili Gürcü dilinin öğretimi "Şeyh Nizami" okulunda daha yüksek düzeyde kurulmuştu. Şurada Gürcüce derslerini Olga Kuştaşvili ve Tamara Bahtadze vermişlerdi.

4. Okulun Öğretmenleri

Şehirde Türkçe yüksek derece okul açılacağı haberi yayılan gibi Türk okulları müfettişi Mirza Rıza Ali-zade'nin adına Tiflis şehrinin yeterli düzeyde öğretim görmüş sakinlerinden dilekçeler dâhil oldu (3).

Müdürlüğe önce Ebdürrahim Bey Hagverdiyev, Ali Mirza Bey Nerimanov, sonra Abbas Ali Kâzımov teklif edilse de, Aralık ayından müdürlük Tehmas Bey Gulubeyov'a havale olundu (4).

Eğitim bakanlığı, Mirza Şerif Mirzayev'i okula kadrolu öğretmen, Mehmet Rıza Aliyev'i hekim, David Ağalarov'u defterdar atadı. Kalanları – Olga Kuştaşvili, Mehmet Viziraşvili (Vezirov), Aslan Şanayev, Kemal Efendi Sübhangulov kiraya tutulmuş öğretmenler gibi faaliyet göstermişlerdi. Müzik ve Fransızca öğretmenliğine Faruk Beyim Kaçar celp edilmişti (5). Sonralar yeni öğretmenler de celp edildi.

Dersler üzere şu öğretmenler görevde bulunmuşlardı (6):

İlyas Guguşov	– Türk Dili, Fransız Dili, Coğrafya,
Mirza Şerif Mirzayev	– Türk Dili, Hendese, Tabiat, Tarih,
David Ağalarov	– Rus Dili, El İşi,
Kemal Sübhangulov	– Hesap,
Mehmet Vezirov	– Resim,
Aslan Şanayev	– Jimnastik,

1 Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1935, dosya 767, s. 32.

2 Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1935, dosya 745, s. 140-142.

3 Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1935, dosya 745, s. 78-122.

4 Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1935, dosya 745, s. 74-137.

5 Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1935, dosya 745, s. 157-168.

6 Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1935, dosya 745, s. 140-168.

Faruk Beyim Kaçar – Müzik, Fransız Dili,
Olga Kuştaşvili – Gürcü Dili.

SONUÇ

Asillikle Borçalı'nın Saraçlı köyünden olup, Tiflis'te doğmuş, sonralar Azerbaycan Bilimler Akademisinin akademisi, prezidenti (başkanı) olmuş ünlü matematikçi Zahit Halilov ilköğretimini 1918–1921 yıllarında bu okulda almıştı.

Sovyetler döneminde "Şeyh Nizami" okulunun adından "Şeyh Nizami" adı kaldırıldı, okul, 1921–1935 yıllarında 95 sayılı dört yıllık zahmet okulu, sonra Mirza Feteli Ahundov adına 97 sayılı dokuz yıllık ortaokul, 1957'den itibaren ise M. F. Ahundov adına 73 sayılı ortaokul adlarıyla faaliyetini sürdürmüştür.

Bugün Tiflis Azerîlerinin çocukları Meydan mahallesindeki 73 sayılı okulda ve Saburtala mahallesindeki 64 sayılı okulun Azerbaycan bölümünde eğitim-öğretim görmektedirler.

KAYNAKÇA

- Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1836, dosya 44, s. 193.
- Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1933, dosya 1560, s. 3.
- Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1935, dosya 192, s. 3.
- Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1935, dosya 745, s. 74–137, 140–168.
- Gürcistan Merkez Devlet Arşivi, fon 1935, dosya 767, s. 32.

15. GÜRCİSTAN'DA ÂŞIKLIK GELENEĞİNİN BİRİNCİLLERİ

ÖZET

Gürcistan'da yaşayan Azerî Türklerinde saz, âşıklık sanatının geliştiği, hem de âşıklığın öz biçimde korunup yaşatıldığı uzmanlarca yüksek değerlendirilmektedir. Makalede Borçalı âşık ekolünün öz geçmişine başvurulur, bu ekolün öncüleri, birincilleri hakkında bilgiler sunulur.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Borçalı, âşık, âşıklık.

ABSTRACT²

Living in Georgia in the Azeri Turkish saz, the art of Ashik is developed and maintained at the core of love is living and higher is evaluated by experts. The article refers to the school of Ashik the Region Borchali, pioneers of this school, will provide information about the primary.

Keywords: Georgia, Borchali, Ashik.

1. Konuya Ön Bakış

Gürcistan'da Türklerin genel sayısı 500 bin sayılır, onlar sayı çoğunluğuyla bu ülkede Gürcülerden sonra ikinci, Gürcü olmayanlar arasında birinci yeri tutarlar. Burada Türklerin yoğunlukla yerleştikleri arazileri Borçalı diye adlandırırız. Resmîyetçe Aşağı Kartlı diyarı da denir. Diyarın nüfusunun çoğunluğunu Azerî Türkleri oluşturur. Yoğun olarak bizimkiler Marneul – Sarban (100 bin kişi), Gardaban – Karayazı (50 bin kişi), Bolnis – Bolus (50 bin kişi), Dmanis – Başgeçit (20 bin kişi), Sagareco – Garaçöp (20 bin kişi) ilçelerinde meskûndurlar. Tiflis şehrinde, Rustavi şehrinde, Zalga (Parmaksız), Tetrisharo (Ağbulak), Lagodeh, Telav, Mshet, Kaspi ilçelerinde de belirli sayıda Türkler yaşarlar. Burada Sadaklı (10 bin nüfus), Telav Karacalar (9 bin nüfus), Gızılhacılı (8 bin nüfus), Fahrallı (7 bin nüfus), Bolus-Kepenekçi (7 bin nüfus), Lâmbalı (7 bin nüfus) vb gibi büyük köyler bulunuyor [³].

Borçalı'ya simgesel olarak "Sazın-Sözün Beşiği", "Âşıklar Yurdu" tanımları da yakıştırlır.

Arşivler, sine defterleri Orta çağın çeşitli sanatçılarımızdan bize önemli müjdelere, şiiresel inci çelengi eriştirir.

18. yüzyıl arşiv belgelerinde Borçalı'nın Ağcagala nahiyesinde Âşıklı cemaati, Ahstav nahiyesinde Âşık köyü de kayıtlıdır [⁴]. Demek ki, Borçalı'da âşık özel bir zümre gibi seçilmiş ve köylere halk âşıklarının adı verilmişti.

19. yüzyılın ortalarında Rus şair Yakov Polonski, Borçalı'nın Demircihasanlı nahiyesinde gördüklerini "Кавказ" (Kafkas) gazetesini sayfalarında şöyle anlatır: "Bir kez iki yıl bundan önce Tiflis'ten 40 verse aralıdaki Demircihasanlı köyünde sıcak bir günde çayhanenin çardağı altında dayandım, kepeneğimi çıkardım, at üstünde gezmek yorduğuna göre beni uyku bastı; birden çungur (saz) sesi, nihayet, yanıklı şarkı sesi duydum, sonra bu ses feryada dönüştü, mecbur elledi başımı kaldırım: on adım benden aralıda şu çardağın altında üç yaşlı kişi yere uzanmıştı ve onların önünde taşın üstünde genç âşık oturup, metal simlerde el gezdirirdi. Yaşlaşıp elden düşmüş şu dinleyicilerin yüzlerinin ifadesini hiç zaman unutmam, sanki onlar uykudaydılar, fakat kirpiklerini kaldırmadan bene göz gezdiriyorlardı, benim de onlar gibi bu aşığa, böyle tatlı şarkıları dinlemekten hoş hal olmağıma emin olmak istiyordular" [⁵]. Maalesef ki, tatlı-tatlı çalıp-okuyan bu Borçalı sanatçısının adı hatırlanmamıştır; fakat anlatıdan sergilenir ki, onun hafif çalgısı, yanıklı okumaları şair misafire hoş etki bağışlamıştır.

...Borçalı'nın varlığının, özlüğünün ölçütü en önce onun sazıdır, denksiz saz-söz dünyasıdır. Onun tüm maddî-manevî kültürünün üstün kuvveti saza bağlılığın kudreti olmuştur.

1 Prof. Dr., Gürcistan Bilimler Akademisi'nin hakikî üyesi; Gürcistan uyruklu; T. C. Kafkas Üniversitesi sözleşmeli öğretim üyesi.

2 The Primary Of Tradition Ashik's In Georgia

3 Ayrıntılı bak: Şureddin Memmedli, Gürcistan'da Azerbaycan Türkleri Meskûnlaşan Arazi Bölgeleri, <http://www.turansam.org/dosyalar.php?id=15>, 24.04.2009.

4 Tiflis Eyaletinin Mufassal Defteri, Borçalı ve Gazah, 1728 Yılı, Bakü 2001, s. 169, 230.

5 Gürcistan Parlamentosu İlya Çavçavadze Milli Kütüphanesinin arşivi, kod 67/09: "Кавказ" (Kavkaz / Kafkas): toplumsal-siyasal, edebi gazete, Tiflis 1851, sayı 1, s. 3.

2. Sazın-Sözün Beşiği – Borçalı

Mayası sazdan-sözden tutulan, saz havasına, söz müdrikliğine güvenen Borçalı'da edebi-estetik fikir cilâlanıp billûrlaşan kutlu halk inançlarından, bayramlardan, geleneklerden, halk törenlerinden, mitoloji parçalardan, zengin folklordan, ozan-âşık sanatından kaynaklanmıştır.

Bölgede kullanılan deyimlerden:

- Aldı sazı çiğinine, kurban mezhep-dinine;
- Saz harada – söz orada;
- Saz kudreti – Tanrı muhabbeti;
- Saz seven yürek saz kalır...

vb gibi örnekler bu açıdan dikkat çekicidir.

Borçalı Karapapakları arasında saz da bir karakter, tip olarak halk ağzında övgü, terennüm öznesine dönüşmüştür:

Aziziyim, sim ağlar,

Saz inilder, sim ağlar;

Sen öldün, men ağladım,

Men ölsem, pek kim ağlar?

Borçalı'da sazı bilmecelemlerle de nişan vermişler:

O nedir ki, yetmiş iki dil bilir?

Yahut:

Çillenir ha, çillenir,

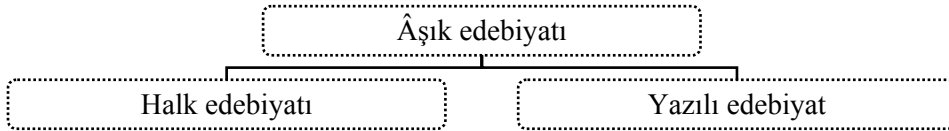
Üstü ayna güllenir;

Her şey ağzından diner,

O, köksünden dillenir.

Borçalı, Karayazı, halk geleneklerine, göreneklerine daha derin köklerle bağlı oldukları dolayısıyla burada âşık sanatı, saz şiiri daha geniş yayılmış, bir ekol-mektep gibi kalıplanmış, edebiyatı, kültürü de üstelemiştir [¹].

Borçalı edebi düzeninde üç yaratıcılık yönünün bütün ilişkisi aşağıdaki şemada sergilenir:

Her üç edebiyat kolunun görevsel sürekliliği Borçalı edebi muhiti örneğinde daha kabarıklık biçimde öne çıkar. Öncelikle de, Borçalı'da âşık ve saz şairi, âşık ve yazılı edebiyat taşıyıcısı arasında kesin sınır koymak mümkün değildir. Aslında, Borçalı'da yazılı edebiyatı da yöneltenler çok halde saz şairi, kâmil üstat âşıklar olmuşlardır.

Genellikle, âşıklık sırf halk edebiyatı, folklor olgusu olmadığı gibi, tam yazılı edebiyatın içeriği de olamaz. Çünkü o, halk edebiyatından yararlandığı, ağız edebiyatı gibi hafızayla yayıldığı halde, hem de müelliflerinin (söyleyicilerinin) belirgin olması, dil-üslûp semantiği ve başka yönleri itibarıyla yazılı edebi gelişime kaynayıp karışır. Âşık şiirini anonim halk edebiyatıyla yazılı edebiyat arasında geçit, köprü olarak değerlendirenler, elbet ki, haklıdırlar. Çünkü o, kökü-köküyle halk ilhamından su içer, kol-kanadıyla yazılı edebiyata kavuşur... Bu, Borçalı edebi muhiti örneğinde daha açıkça sergilenir.

Âşıklık milli sanattır. Borçalı'ya da haklı olarak sazın beşiği, ozanların ana vatanı, koşmaların, giraylıların, bayatîlerin (manilerin) kaynar pınarı diyebiliriz. Bu diyarın manevî zevkini âşık süslemiş, saz sanatı bu yurttan coşmuş, kendi mecrasından çıkmamış, mihverinden kopmamış, ilkiğini, saflığını koruyup saklamıştır. "Terekeme" halk rakısı, "Başgeçit Güzelleme", "Borçalı Dübeytî", "Borçalı Gevheri", "Borçalı Güzelleme", "Borçalı İbrahimî", "Borçalı Kaytarma", "Borçalı Mansırî", "Borçalı Sultanî", "Borçalı Urfanî", "Borçalı Yurt Yeri", "Borçalı Zarinca", "Destanı", "Ehmedî Kerem", "Fahralı Dilgem" ("Doşanguloğlu"), "Fahralı Muhammes", "Güllâbi", "Mem-

1 Ayrıntılı bak: Şüreddin Memmedli, Azerbaycan Edebiyatının Borçalı Kolu, Monografi, Tiflis: Kalori Yayınları 2003.

medbağır", "Sürütme Köroğlu", "Terse Giraylı" saz makamları Borçalı'da oluşmuştur. Bu havaları okumak için özgünlükle sesin akarı yeterince doğal olmalıdır.

"Borçalı-Başgeçit mahalleri koruduğu güzel ananeleri, en vacibi de dil saflığı ve tabiiğiyle seçilir" – bu değer Azerbaycan halk şairi Bahtiyar Vahabzade'nindir [¹]. "Borçalı âşık mektebi öz uzun ömürlülüğü, orijinalligi, çalar ve dest-hattıyla seçilir" – bu sözler de Prof. Dr. Eflatun Saraçlı'nındır [²]. Bu sanat ekolünün uzun ömürlülüğünü, dest-üslûp özgünlüğünü sağlayan birincil unsur onun saflığındadır. Âşık sanatı bilgini Prof. Dr. Muharrem Kasımlı tarihçe biçimlenmiş âşık ortamları arasında Gencebasar (Gence-Gazah) muhitinden sonra Borçalı (Borçalı-Başgeçit-Karayazı) muhitini belirtir ve şöyle der: "Borçalı âşık mektebi teşekkül tarzına göre Azerbaycan âşıklığının tekçe kökenli tipinde daha çok âşıklaşmış ozanlar kanadına dâhildir... Aslında, Borçalı âşıklarının tek saz ifacılar olması da onların ozan geleneğine dayalı olduğunu gösterir" [³]. Borçalı kökenli başka bir edebiyat bilimcisi Arif Emrahoglu'nun altını çizdiği gibi, "saz-söz perestîşkârlarına yahşi malûmdur ki, sazın da, saz meclisi yönetmeğin de en eski biçimini saf yaşatanlar Borçalı sanatkârları olmuşlar" [⁴]. Borçalı âşık muhitinin tarihi-kültürel seciyesini incelemiş Tinatin İsbalıkızı'nın yazdığı gibi, Borçalı saz şairinin âşıkla beraber meclis yürütmesi başka edebi-âşık çevrelerinde müşahede edilmez; bu, Borçalı âşığının, doğrudan-doğruya, seçkin yönüdür [⁵].

Borçalı saz ekolü ana, öncül muhitlerimizden sayılır, onun özgünlüğü kabul edilir, bu özgünlük, özgünlük ağır, saf saz çalma üslûbu, ezeli (klâsik) makam dağarcığı, çeşitli saz koşulları, düzgüleriyle karakterize olunur.

Borçalı sanat coşkusunun şah damarı milli âşıklık geleneğidir ve bu geleneğin nefesi âşık ifacılığına, besteciliğine dayanan zengin saz şiiri mirasıdır.

Borçalı'nın ağır illerinde zamanlarca çok sayıda farklı âşıklar, şairler, memleketin saz keyfini yüceltmiş, manevî-estetik ihtiyacı gidermişlerdir.

Genellikle, Borçalı'nın edebi öz geçmişi eski çağlardan beri ozanlıkla, ozan kökenli âşıklıkla ilgilidir ve onun coşkuluğu mitoloji motiflere bağlı efsane-rivayetlerle, eski Türk-Oğuz, Türk-Kıpçak folklor, edebi alanının gelenekleriyle, ayrıca, Orta çağın âşık kültürünün ünlü temsilcilerinin edebi miraslarıyla zenginleşerek, yön almış ve gelişmiştir.

Borçalı âşıklığına tarihsel görüntüden bakarsak, şunu edebi özneler (âşık şiiri oluşturucuları) ve edebi nesnelere (saz şiiri metinleri) düzeyinde çözümleyebiliriz.

3. Borçalı Saz Ekolünün Öncü Temsilcileri

1920 yıllarına kadar Borçalı edebi muhitini temsil eden 104 sanatçı tespit ettik. Bunun çoğu âşıklar (üstat veya yaratıcı), saz şairleridir. Borçalı'nın köylerindeki âşık-şiir ocakları (yuvaları) arasında ünlülük, verimlilik derecesi değişik olmuştur. Bu bakımdan aşağıdaki mıntıklar üstünlük kazanmışlardır (yaşayış meskenleri ve âşıklar sayısı nispetinde):

Şeytanbazar (Tiflis)	– 28
Fahrılı	– 5
Kür üstü Köseli	– 5
Gızılhacılı	– 4
Lecbeddin	– 4
Gaçagan	– 4
Sarban	– 3
Kuşçu	– 3
Kölayır	– 3
Hasan hocalı	– 3
Soğanlık	– 3

1 Bahtiyar Vahabzade. Borçalı-Başgeçit Dağlarında Kaynayan Çeşme. "Vatan Ocağının İstisi" mecmuası, Bakü 1982, s. 73-79.

2 Eflatun Saraçlı-Memmedli, Borçalı Edebi Muhiti, "Edebiyat ve İnce sanat" gazetesi, Bakü 1992, sayı 7, s. 7.

3 Muharrem Kasımlı. Âşık Sanatı. Bakü 1996, s. 209.

4 Arif Emrah oğlu, Borçalı Âşıkları, "Sovyet Gürcistanı": içtimai-siyasi, edebi-bedii gazete, Tiflis 1985, sayı 60, s. 4.

5 Ayrıntılı bak: Tinatin İsbalıkızı, Borçalı Âşık Muhiti, Bakü 1999.

Arıklı – 3.

Borçalı edebi-âşık muhitine mensup sanatçıların tarihi-coğrafi-edebi şeceresine ait bilimsel tabloyu yaşam yerleri de belirtilmekle şöyle düzenleyebiliriz:

> 17-18. yüzyıllarda:

Aşır Seyit Ahmet oğlu – Tehle
 Memmedhalil – Tehle
 Kul Allahgulu – Görarhı, Soğanlık
 Fatma Alı kızı – Fehralı
 Polat – Fehralı

> 18. yüzyıl sonları 19. yüzyıl başlarında:

Zabit – Köseli, Tiflis
 Kasım Ağa – Kaş Muğanlı
 İveyler Allahverdi – Fehralı
 Sadık – Tekeli, Tiflis
 Veli Efendi – Köseli

> 19. yüzyılda:

Kul Ali – Gızılhacılı, Tiflis
 Güller Peri – Fehralı
 Güller İsmail – Fehralı
 Kerbelayı Alı – Fehralı
 Nebi Efendi – Köseli
 Alhas Ağa Hacallı – Bolus Kepenekçi
 Muhammed Şindili – Garabulak, Caferli
 Abbaseli – Kuşçu
 Kul Gereni – Beyler, Ahıska
 Oruç – Fehralı

> 19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında:

Recep – Şeytanbazar
 Allahverdi – Yırğançay
 Mirza Mehdî – Köseli-Hacılar
 Miskin Veli – Eyrem
 Molla Kasım – Eyrem
 Zakir – Garaçöp
 İsmail Mardan oğlu – Garaçöp
 Murğuzlu Abdullah – Garaçöp
 Pirili Alihan – Garaçöp
 Yetim Musa – Gazlar
 İbad – Gazlar
 Dolulu Abuzer – Gaçağan, Ulaştı
 Nebi Miskin – Fehralı
 Ağacan – Kuşçu, Gaçağan
 Dost Pirmemmed – Sarban
 Hasta Namaz – Lecbeddin
 Dertli Hurşit – Tiflis, Soğanlık
 Kul Necef – Gızılhacılı
 İmamgulu – Molla Eyüplü
 Göğemlikli Ahmet – Molla Eyüplü
 Emin Ağa Hacallı – Bolus Kepenekçi
 Tomar Oğlu Hasan – İmirhasan
 Yusuf Allahyar oğlu – Hasan hocalı, Arıklı
 İsmail – Saraçlı

Meşedi Mirza İsmail	- Gaçağan
> 1920 – 1930'lu yıllarda:	
Hüseyin Mahmut oğlu	- Fahralı
Ahmet Hancallı oğlu	- Lecbeddin
Sekine Almemmedli	- Fahralı
Kerbelayı İbrahim	- Fahralı
Balakişi	- Saca
Tülü Memmed	- Soğuk bulak
Ahmet	- Saraçlı
Hüseyin	- Saraçlı
Abbasgulu Élebağlı	- Görarhı
İsa Borçalı	- Gaçağan
Veli Seyyar	- Lecbeddin
Ayyar	- Lecbeddin
Kuşçu İbrahim	- Muluhsa, Kuşçu
Muhammed Kasım oğlu	- Aşağı Kepenekçi
Mail Yusuf oğlu	- Köseli
Biçare Esedullah	- Tiflis, Soğanlık
Bayram Bayramlı	- Garaçöp
Resul Yetimi	- Tiflis (Meydan)
Meshim Yedigârli	- Beyazıt, Gayagocalı
Hındı Memmed	- Kaş Muğanlı
Oruç	- Görarhı
Bayram Sarban	- Fahralı
Esli oğlu Muhammed	- Tüller
Muhammed Muhakker	- Kölayır
Mirza Hasan Mecruh	- Kireç Muğanlı
Hüseyinhan	- Kırıklı
Hüseyin	- Tiflis (Meydan)
Rafı	- Tiflis (Meydan)
Ali	- Şülever
Paşa	- Kür üstü
Daşdemir	- Kölayır
Şaban	- Fahralı
Hoca Muhammed	- Koçulu
Bedir Minasazlı	- Sarban
Sadık Sultanov	- Görarhı, Soğanlık
Kurban	- Soğanlık

Borçalı âşıklarının şiirlerinden örnekler:

Fahralı Seyit Ahmet'ten (17. yüzyıl):

Ahmed'em, yâdında kallam illerin,
Sohbeti olarım şirin dillerin,
Serin-serin esen karayellerin
Belki talihimi daraya, dağlar!

Kul Allahgulu'dan (18. yüzyıl):

Gönül, kulluk eyle kâmil üstada,
Üstat görmeyenin işi ham kaldı,
Nice danandalar gitti dünyadan,
Yerinde bir nice ağı kam kaldı.

Fatma Alı kızı'ndan (19. yüzyılın başları):

Fahralı'da bir babanın kızımı,
Ne uzağa düştü yolum, ay felek;|
Atam-anam Borçalı'da kaldılar,
Bizi hardan tapar Alım, ay felek.

Güller Peri'den (19. yüzyılın ortaları):

Kars'a doğru bakıp-bakıp ağlarım,
Vurulup köksüme yaralar, kardaş!
Sinem üstün çalın-çapraz dağlarım,
Dolanır kalbimde haralar, kardaş!

Âşık Şenlik Baba'dan (19. yüzyılın sonları):

Bu gün Kasımlı'nın seyrine vardım,
Borçalı'yı geze-geze, efendim.
Samet Bey namında bir kızır gördüm,
Vasfin kaldırım söz, efendim.

İsa Borçalı'dan (20. yüzyılın başları):

Borçalı'dır bil mahalim,
Herkes bellidir halim,
Gaçağan'da hoş ahvalim,
Vardı dillerde, dillerde...

Alhas Ağa Hacallı'dan (20. yüzyılın başları):

Uralanmış bostan, derinmiş tenek,
Biçilmiş zemisin, ay Alhas Ağa.
Çırpılmış teknesin, kırılmış senek,
Dağılmış gemisin, ay Alhas Ağa.

Mirza Mehdî Veli-zade'den (20. yüzyılın ortaları):

Deli gönlüm, ne ağlarsan,
Dünya üç gündür, beş gündür;
Bağrım başın ne dağlarsan,
Dünya üç gündür, beş gündür.

Şair Nebi Miskin'den (20. yüzyılın ortaları):

Menim adım Şair Nebi, sanatın binasıyım,
Sarraf olsa, bu mekânda âşıkların hasıyım,
Âşık olup iller gezdim, men ilin anasıyım,
Tuttum sözün meydanını, bir pehlivan olmuşum.

Konuyla ilgili iki bilimsel yönü özellikle vurgulamak isterdik.

> Birincisi, Gürcüler arasında da âşıklığın var oluşu.

> İkincisi, Borçalı-Ahıska-Kars edebi-âşık ortamı;

Birinci konu hususunda: Prof. Dr. Giorgi Şağulaşvili'nin bu fikrine dayanarak diyebiliriz ki, âşık şiiri Gürcü düşüncesi için özgün olmayan (organik olmayan) olguydu, bu sanat Doğu-Türk âleminde geçmiş, Tiflis'te kök salmıştı [⁶⁷]. Borçalı edebi muhitinin Tiflis şehir şiiriyle ilişkisi, ülfeti o kadar kapsamlı olmuştur ki, Borçalı edebi muhitinin Tiflis yönümü biçimlenmişti. 16.-18. yüzyıllar boyunca Gürcü şairler Teymuraz, Arçil, Vahtank, Aleksandre Çavçavadze, Tiflis şehir âşık şiirinin ünlü temsilcisi Besiki ve başkalarının koşmaları, tecnisleri, muhammesleri, müstezatlari, cinaslı bayatileri Doğu şiiri ruhundadır.

Âşık şiiri gürcü edebiyatına Türk dünyasından, Azerbaycan muhitinden, en çok da yakın Borçalı'dan yayılmıştı. Şarkıcı Allahverdi'nin Tiflis'e Borçalı'dan gelmesi, Tiflis'teki Gürcü, Ermeni sanatçıların bazılarının (örneğin, Hazire'nin) Borçalı'dan olmaları, bazılarının Borçalı'da çalıp-çağırılmaları (örneğin, Yetim Gürcü'nün) dediklerimizi destekler niteliktedir.

Gürcüler söz koşup-okuyan halk sanatçılarına 'mgosani' demişler ve 'ozan-mgosan' benzeşmesi ilgi doğurur. Gürcü âşıklardan Yetim Gürcü, Hazire daha çok ün kazanmışlardı ve onların dikkati çeken koşmaları, tecnisleri malûmdur. Yetim Gürcü'nün dedesi, ninesi Osmanlı'ya esir düşmüş, İslâm'ı kabul etmişlerdi ve onlara burada 'Gürcü' mahlâsı verilmişti. Adı geçen Gürcü âşık 'Yetim Gürcü' mahlâsıyla meşhurlaşmıştı. O, Karacaoğlan'ı kendisine üstat saymıştı, Türkçe de şiirler koşmuştu.

İkinci konu hususunda: Borçalı'dan göçler, kovulmalar zamanı göçmenler arasında saz-söz adamları da çok olmuştur ve onlar taze yurtta taze çırılar (şakirtler) eritirmiş, Borçalı saz-söz coşkusu gelenek halinde sürdürmüşlerdi.

Belirli zaman dilimlerinde Borçalı diyarından göçen saz-söz adamlarının Borçalı saz, âşıklık üslûbunu, sanat özelliklerini kendileriyle taşıyıp yaydıkları dolayısıyla Ahıska'nın da, Kars'ın da, Urmiye'nin de Karapapak âşık muhitleri Borçalı sazının coşkusu üzere şekillenmiştir diyebiliriz. İlgili bölgelerden derlenmiş anonim halk, âşık edebiyatları ve yazılı edebiyat örnekleri fikrimize destektir. Borçalı sazı, âşıklığı daha çok etkileyici kuvveye sahip olmuştur, Ahıska'nın da, Kars'ın da, Urmiye'nin de saz-söz sarraflarının şecere kökünü aslında Borçalı'da arayıp bulmak mümkündür [⁶⁸].

Borçalı-Kars-Ahıska âşık şebekesinin temsilcileri bunlar olmuşlar:

Elesger	- Ahıska
Kul Gereni	- Beyler, Ahıska
Gara Zülal	- Borçalı, Ahıska
İsmail Afken	- Borçalı, Ahıska
Molla Halis	- Borçalı, Ahıska
İrfanı	- Ahıska
Seyfi	- Borçalı, Ahıska
Usta Polat	- Borçalı, Ahıska
Deli Tamı	- Borçalı, Ahıska
Haydar Bey	- Ahıska
Hasta Hasan	- Borçalı, Ahıska
Kul Ahmet	- Borçalı, Ahıska
Nuru	- Borçalı, Ahıska

⁶⁷ გიორგი შაგულაშვილი: ძველი თბილისის პოეზიის ისტორიიდან (Giorgi Şağulaşvili, Eski Tiflis'in Şiiri Tarihinden), Tiflis 1987, s. 11.

⁶⁸ Ayrıntılı bak: Şüreddin Memmedli, Borçalı-Ahıska-Kars Ortak Edebi Ariyalı, Tiflis 2004.

Şenlik Baba	– Borçalı, Ahıska, Kars
Evez	– Ahıska
Deli Yusuf	– Borçalı, Ahıska
Mirsisi	– Ahıska
Muştaki	– Ahıska
Mustafa	– Ahıska, Erzurum
Pirverdi	– Ahıska
Kahraman	– Borçalı, Ahıska

Bu geniş şebekede en ünlü sanatçı, şüphesiz ki, Şenlik Baba olmuştur. Onun babası 19. yüzyılın birinci yarısında Borçalı'dan gelip Çıldır'a sığınmıştı. Âşık Şenlik de Borçalı sazının gücüyle Ahıska-Borçalı'da saz sanatının inceliklerine sahip olarak, bu sanatın özelliklerini, özgünlüklerini yaymıştır.

SONUÇ

Gürcistan Türklerinin âşıklık geleneğinin gelişimini 20. yüzyılın ortalarında ve sonraları üstat kâmil âşıklar Nebi Miskin, Ağacan, sazın sultanı Sadık Sultanlı, avazın lokmanı Hındı Memmed, makam üstadı Dede Emrah, destan sandığı Hüseyin Saraçlı, âşıklığın hanı Han Kâmandar, üstatlar Alihan Karayazılı, Gökçe, Almaz Görarhılı, İbrahim Halil Lecbeddinli, Almaz Veli-zade, Veli Tomayev, İsa Sadık, Tehle Nevruz, Reşit Hacallı ve başkaları başarıyla devam ettirmişlerdir. Halen kâmil âşıklar Muhammed Sadaklı, Ahmet Sadaklı, Güllâbi, Nureddin Kasımlı, Aslan Köseli, Şahbaz Gökçe oğlu, Ziyeddin ve başkaları Borçalı edebi-âşık ortamının gelişimi, zenginleşmesi, çiçeklenmesine kaygılanıyorlar.

Borçalı edebi-âşık muhiti ayrıntılı sanat çevrelerindeki âşıkların, saz şairlerinin, şiir meclislerinin genellikle oluşturmuş ve taşımış olduğu edebi faaliyet düzeni doğrultusunda değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

1. EMRAH OĞLU Arif, Borçalı Âşıkları, "Sovyet Gürcistan'ı": içtimaî-siyasî, edebi-bediî gazete, Tiflis 1985, Sayı 60.
2. İSABALI KIZI (MEMMEDOVA) Tinatin, Borçalı Âşık Muhiti, Bakû: İlim Yayınları 1999.
3. KASIMLI Muharrem. Âşık Sanatı. Bakû: Ozan Yayınları 1996.
4. "Кавказъ" (Kavkaz / Kafkas): toplumsal-siyasal, edebi gazete, Tiflis 1851, sayı 1. – Gürcistan Parlâmentosu İlya Çavçavadze Milli Kütüphanesinin arşivi, kod 67/09.
5. MEMMEDLİ Şureddin, Azerbaycan Edebiyatının Borçalı Kolu, Monografi, Tiflis: Kalori Yayınları 2003.
6. MEMMEDLİ Şureddin, Borçalı-Ahıska-Kars Ortak Edebi Ariyalı, Tiflis: Kalori Yayınları 2004.
7. MEMMEDLİ Şureddin, Gürcistan'da Azerbaycan Türkleri Meskûnlaşan Arazi Bölgeleri, <http://www.turansam.org/dosyalar.php?id=15>, 24.04.2009.
8. SARAÇLI-MEMMEDLİ Eflatun, Borçalı Edebi Muhiti, "Edebiyat ve İnce senet" gazetesi, Bakû 1992, sayı 7.
9. □□□□□□□□□□ □□□□□□, □□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□□□ (ŞAĞULAŞVİLİ Giorgi, Eski Tiflis'in Şiiri Tarihinden), Tiflis: Metsniereba (Bilim) Yayınları 1987.

**16. «KÖROĞLU» DESTANININ AVRUPA'DA VE RUSYA'DA
İNCELENMESİ TARİHİNDEN**
Sevda SERKAROVA

ABSTRACT⁶⁹

The article deals with the history of studying Koroghlu destan in the different works of scientific workers. In the article the destan Koroghlu systematical has been learnt in Europe and Russian sources.

«Köroğlu» destanı, XIX. yüzyılın birinci yarısından başlayarak Rusya ve Avrupa basınının daima dikkat merkezinde olmuştur. Destanın Rus ve Avrupa dillerine tercüme halinde yayınlanması onun bütün dünyada okunup yayılmasına, bilinmesine yardımcı olmuştur. Yayınlanmış bu örnekler halkımızın ölmez sanat eseri olan «Köroğlu»nun incelenmesinde büyük önem taşımıştır.

1846 yılından Tiflis'te Rus dilinde yayınlanmaya başlayan «Kafkas» gazetesinde, Kafkas halklarının, aynı zamanda Azerbaycan halkının tarihi, kültürü, sözlü ve yazılı edebiyatı, folkloru, gelenek-göreneklerine dair o dönem için çok büyük değer arz eden yazılar yayınlanıyordu. Bu dönemde «Köroğlu» destanına büyük ilgi gösteren Rus ve Avrupa diplomat, gezgin, doğubilimci, âlim, etnograf ve yazarları sırasında ilkönce İ.Şopen, A.Xodzko, S.S.Penn, İ.Berezin gibi şahsiyetlerin isimlerini anmak mümkündür. Bu devlet memur ve uzmanlar tarafından destan büyük değer görse de, görkemli folklor bilimcilerimizin belirttikleri üzere, bazen onun gerçek ilke ve içeriğini doğru olarak algılamıyor, «Köroğlu»yu belirli toplumsal siyasal ortamdan, tarihi dönemden, gelenek ve göreneklerimizden ayırarak, yanlış ve zararlı sonuçlara götürürlerdi (12, 8-10).

Edebiyat tarihçileri ve folklor bilimcilerin düşüncesine göre, destan XVII. yüzyılda yaranarak ortaya çıkmış, daha sonraki yıllardaysa gelişme, “zenginleşme süreci” geçirmiştir. Köroğlu'nun şahsında kendi kahraman halaskarını ve kısasçısını idealleştiren çeşitli Doğu ve Batı halklarıysa zaman zaman Azerbaycan folkloruna ve âşık sanatına mensup olan «Köroğlu»yu kendilerinin belirli toplumsal yaşamıyla bağdaştırmaya, gelenek ve görenekleri, psikolojileri, ahlaki ve yaşam tarzıyla uygunlaştırmaya, belirli ilaveler veya kısaltmalar yaparak varyantlaştırmaya, aynı zamanda, Köroğlu'nun ve delilerinin timsalinde kendilerinin milli kahramanlarını betimlemeye ve sunmaya çalışmışlardır. «Köroğlu» ile bağlı nağmeler (türküler), rivayetler, efsaneler diğer halkların sözlü edebiyatında yaygınlaşırken destan bu veya başka ortamda yaşayan halkın kendine özgü folklor geleneklerine uygun olarak belirli biçimsel değişikliğe uğramış, her bir halka özgü bu veya diğer belirli tarihi sosyal ortamda yerli ve milli renk alarak kısmen değişmeli olmuştur. Her bir halk «Köroğlu»ya kendisinin tarihi-etnik özelliklerini, milli kimliğini, karakterini, sosyal sorunlarını getirerek, onu sanki özümsemiştir. Aynı zamanda, Prof. Dr. X.Köroğlu'nun belirttiği gibi, çeşitli etnik kökenli halklarda «Köroğlu» destanı yazılı şekilde saptansa da, temel konunun halk hikâyesinde geçtiği yerler Azerbaycan arazisidir (13, 87).

69 From the history of the investigation of the destan Koroghlu in Europe and Russia

Rus basınında «Köroğlu» hakkında ilk bilgi 1830 yılında verilmiştir. Yazarı bilinmeyen bu yazıda destanın bir kolundan (bölüm) da danışılır. Burada Köroğlu'yu cesur cengâver, bütün Kafkas'ta ün kazanmış âşık gibi görürüz (7, 54).

Rusya'da, Avrupa'da ve genellikle, folklor bilimcilikte «Köroğlu» destanının neşri sahasında ilk teşebbüs kökence Polonyalı olan etnograf İ.Şopen'e mahsustur. O, Tiflis'in yakınlığında Qocur yaylağında Köroğlu kalesini görmüş ve bu kaleyle bağlı anlatıları, rivayetleri dinlemiştir. İ.Şopen ulaştığı materyalleri 1840 yılında Petersburg'ta çıkan «Mayak sovremennoqo prosveşeniya i obrazovaniya» (Çağdaş Aydınlatma ve Eğitimin Feneri) toplusunda yayınlamıştır. Buradaki metin iki bölümden oluşur; destanda küçük bir bölüm ve metnin sonunda bazı tarihi, efsanevi isimlere ve anlayışlarla ilgili yaklaşık 25 yorum vardır. En başta destanın «Alı kişi» ve «Hemze'nin Kıratı götürmesi» kollarının özeti yapılmıştır. İ.Şopen «Köroğlu» hakkında bilgiyi Ömer adlı bir Azerbaycanlı «bard»dan (aşıktan) derlemiştir (6, 54).

İ.Şopen'in yayınlattığı metnin ikinci bölümünde gösterilir ki, Köroğlu kervanda Rassudana adlı bir gürcü kızına âşık olur. Kız ona diyor ki, eğer Köroğlu kaçakçılıktan, Müslümanlıktan el çekerse, onun olur. Köroğlu delilerinden gizli kiliseye gider, verdiği mücadeleden uzaklaşır. Bu, onun delilerini rahatsız eder ve sonuçta onlar gürcü kızını vurarak öldürürler. Köroğlu da kendisi delilerden bir kaçını öldürerek kaçır.

Bu epizoda destanın hiçbir varyantında ve neşirlerinde rastlamıyoruz. «Köroğlu»nun halk kahramanlığı ruhuna, özgürlük ilkelerine tamamen yabancı ve uydurma olan İ.Şopen'in bu uydurma ilavesi hakkında V.M.Jirmunski, P.Efendiyev, H.T.Zerifov, M.H.Tehmasib, M.Sadıgov, A.Nebiyev ve başkaları olumsuz fikir bildirmişlerdir. Onların incelenmelerinde İ.Şopen'in doğrudan da destana aşırı ölçüde serbest yaklaşımı, metne istediği şekilde yaptığı ilaveler, destanın metninde tahriflere yol vermesi konusunda bahsedilmiştir. Akademik V.M.Jirmunski ve Prof. Dr. H.T.Zerifov ise İ.Şopen «neşri»ni bilimsel açıdan önemi olmayan, kendine özgü «Bayronlaştırılmış tekmiilleştirme» adlandırmışlar (9, 307).

Prof. M.H.Tehmasib de İ.Şopen'in bu metnini gereksiz saymış, gürcü kızı ile olan olayı naşirin uydurma ilavesi adlandırmıştır. O yazır: «Naşirin dediğine göre bu varyantı milliyeti belli olmayan bir kişiden duymuştur, lakin kendisini yerli dili bilmediği için az çok anlayan bir Ermeni arkadaşının yardımıyla anlamış ve Rusçaya tercüme etmiştir. Bu «varyantın» ne derecede kesin olabileceği de buradan belli olmaktadır» (12, 19).

İ.Şopen neşrinin kıymetlendirilmesine dair Türkmen folklor bilimcisi B.Karıyev yazır: «İ.Şopen neşri efsanevi Köroğlu'nun kahramanlıkları hakkında Türk aşığından duyulan türkülerin içeriğinin romantik ruhta aktarımıdır. Şopen tarafından aktarılan versiyon dağların muhteşem tasvirlerinin terennümüyle başlar. Büyük ihtimal ki, bu romantik peyzaj İ.Şopen'in kendisi tarafından söylenmiştir» (10, 22-23).

Prof. Dr. M.Sadıgov'un fikrinde, İ.Şopen neşri dakikliğiyle seçilmiyor, neşirde orijinalden bazı uzaklaşmalar olsa da, bunu yazarın sözlerine istinat ederek kolaylıkla yorumlamak mümkündür: «Ben suç hesap ettiğim için haydudu keşiş çüppesine giyindirmek arzusuna karşı dayanamadım» (3, 109).

«Köroğlu» destanının Zakafkasiya versiyonlarını araştıran Prof. Dr. F.Ferhadov çok doğru olarak gösterir ki, bu muhteşem edebi örneğin Rus ve Avrupa dillerinde neşri onun daha geniş yayılmasına, «Köroğlu» rivayetlerinin Rus-Avrupa okuyucuları arasında yaygınlaşmasına neden olmuştur. O, «Köroğlu»nun kısa şekilde

1840 yılında İ.Şopen tarafından Petersburg'ta basılmasını da destanın incelenme tarihinde önemli olaylardan birisi hesap eder (8, 17).

Prof. Dr. P.Efendiyev İ.Şopen neşri hakkında değerli bilgiler vererek gösterir ki, XIX yüzyılın başlarından «Köroğlu» ile ilgilenen Rusyalı ve Avrupalı seyyah, tarihçi ve etnografları bu destandan ayrı ayrı parçalar derlemiş ve destan hakkında eleştirisel düşüncelerini bildirmişlerdir. Aynı zamanda, onlar destanı değerlendirmekle birlikte belirli yanlışlar da yapmış, bazen de bu güzel folklor örneğinin gerçek ilkesini anlamamış veya tahrif etmiş, tarihi zeminden, halkımızın gerçek yaşamından ve geleneklerinden ayırmış, çoğu zaman yanlış ve zararlı sonuçlara varmışlar.

İ.Şopen metninin evvelinde destanın iki kolunun - «Alı kişi» ve «Hemzenin Kıratı Götürmesi» kollarının özetinin verilmesi – söyleyicinin Azerbaycan aşığının «Köroğlu»nu derinden, her taraflı ve iyi bildiğini gösterir. İ.Şopen'e göre, tercümedeki zorluklara rağmen, destanın orijinalliğini aynen saklamaya çalışılmıştır (7, 127-128).

Prof. Dr. P.Efendiyev İ.Şopen neşrinin sonunda 25'e yakın not olduğunu vurgulayarak onların temel olanlarını araştırmaya tabi tutmuştur (7, 128-129). O hesap eder ki, İ.Şopen'in «Köroğlu»su destanın incelenmesinde belirli önem arz eden memba gibi kıymetlidir. Orada birçok tahrifler, yanlışlıklar olduğuna göre metne eleştirisel açıdan yaklaşmak lazımdır. Biz böyle düşünürüz ki, İ.Şopen metninin sonunda verilmiş notların işte bu dönem için belirli bilimsel önem taşıdığını söylemekte haklıdır. Araştırmacının böyle bir düşüncesi de çok mantıkidir ki, İ.Şopen «Köroğlu»yu Azerbaycan halkının tarihinde aramalıydı. Lakin o, bunu yapmadığı için mülahazaları esassız, varsayım olarak kalmıştır (7, 127-128).

Rusya'da O.İ.Senkovski, Xodzko neşrine dayanarak destanın son bölümünü düzyazıyla Rus diline çevirmiş ve kendi tercümesine «Fars Halk Şiiri» başlıklı makale de ilave etmiştir. Rus Doğubilimciliğinde Xodzko neşrinin ilk incelenmesi O.İ.Senkovski'ye mahsustur (4).

1850 yılında N.Berg adlı yazar O.İ.Senkovski'nin nesirle olan tercümesini şiire dönüştürerek yayınlamıştır (2). Lakin şair destanın metnini çok değiştirdiğinden eleştiriye maruz kalmıştı. Bu tercümeyle daha keskin itiraz eden Tiflis'te çıkan «Kafkas» gazetesinin redaktörü İ.Slivitski olmuştur. İ.Slivitski yazırdı: «Bir Moskovalı şair-tercümeçi olan N.Berg ünlü süvari Köroğlu'yu okumaya mecbur etmek istiyor ve onu çok nezaketsizcesine «Fars Haydudu» adlandırır. Bir haydudun, hatta en romantik yahut yapmacık bir haydudun bile santimental ve ağlamalı okuyabilmesi çok zordur... Sanki okuyan Asyalı yiğit yok, Rus barışnyasıdır (küçük hanım). N.Berg inandırmak istiyor ki, bu ilginç nağme Fars dilinden tercümedir. Eğer doğrudan da bu tercümenin orijinali mevcutsa, Doğu Dilleri Enstitüsü'nün her hangi bir mezununun iyi bir çalışmasıdır...» (5).

Görkemli araştırmacı ve folklor bilimci X. Köroğlu İ.Slivitski'nin bu eleştirisi üzerine yazır: «İ.Slivitski Doğuyu ve elbette ki, yerlilerin yaşamını, geleneklerini, sözlü edebiyatını iyi bilirdi. Büyük ihtimal ki, o, Azerbaycan âşıkları içerisinde büyük değer verdiği Köroğlu nağmelerini de işitmiştir. O, A.Xodzko neşrinin son bölümünün başkasının tercümesine dayanılarak şiire dönüştürülmesini keskin şekilde eleştirmekte tamamen haklıdır» (13, 115).

1856 yılında S.S.Penn destanın A.Xodzko neşri esasında onu İngiliz dilinden Rusçaya çevirmişti ve Tiflis'te çıkan «Kafkas» gazetesinin çeşitli sayılarında «Köroğlu – Doğulu Atlı Şair» başlığıyla yayınlamıştı (17). Bütün bu tercümele-

destanın okuyucu kitlesini genişlendirmiş, onun bütün Avrupa’da yayılıp bilinmesine yol açmıştır.

S.S.Penn «Köroğlu»nun Rus diline tercümesini az sonra kitap olarak yayınladı. Onun «Tercümediden» başlıklı yazısı ve şerhi şimdi de belirli bilimsel değerdedir. S.S.Penn yazırdı: «Doğu Şairi ve Baskıncısı Köroğlu» adlı eserin İngiliz dilinden tercümesine başlarken, özellikle Tiflis’te çıkan «Kafkas» gazetesinin Zakafkasiya okuyucularını kendisine göre benzersiz olan bir destanla tanıştırmak amacındaydım. Bu düşüncenin gerçekleştirilmesi beni daha çok bu nedenle meşgul ediyordu ki, KÖROĞLU isticalleri Kafkas’ın yerli sazcularının, yeni seyyar türkülerinin dilinde sık sık seslense de, bütünlükte kendi Doğu orijinallliğini, halk ruhunun ve dilinin renkliliğini kaybetmiş “miskin” bölümler hariç, bugüne dek tam derlenerek Rus dilinde basılmamıştır» (17).

S.S.Penn, destanı «kendisine göre benzersiz olan bir destan» adlandırarak ona büyük değer vermiştir. Rus tercümedicisinin yazdıklarından şu sonuca varabiliriz ki, o, «Köroğlu» destanıyla yalnız A.Xodzko neşri aracılığıyla değil, Kafkas’ta yaşadığından dolayı, hem de destanı canlı dinlemekle tanış olmuştur.

S.S.Penn yazırdı: «Xodzko gibi bir Doğubilimcinin nüfuzu ve benim için iki-üç Zakafkasiya’ Köroğlu hanımı şahsen dinlemeye imkân yaratmış tesadüf bana bele söylemeye hak veriyor ki, şöhretli baskıncının irticailerinin ve sergüzeştlerinin tam dürüstlüğü açısından bu eserin orijinallığı şüphesizdir» (17).

XIX. yüzyılda folklor örneklerinin derlenmesi, incelenmesi ve neşri prensiplerine münasebetleri A.Xodzko’nun ve S.S.Penn’in yüksek sorumluluk duygusunun ve profesyonelliklerinin kanıtıdır. S.S.Penn yazırdı ki, o, Doğu halklarının karakteri, gelenekleri ve diliyle belirli derecede tanış olan okuyucular için ilgi arz eden Doğu ifadelerini, milli rengi, deyim tarzını koruyarak saklamaya çalışmıştır (17).

Tanınmış folklor bilimci X.Köroğlu S.Penn hakkında yazır: «S.S.Penn’in Azerbaycan kültürü karşısında hizmetini bu dönemde yalnız A.Xodzko’nun hizmetiyle mukayese etmek olur. Bu iki Doğu bilimci yalnız Avrupa’yı değil, hem de Kafkas’ı dünya folklorunun başyapıtlarından birisiyle tanış etmişlerdir» (14, 87).

«Kafkas» gazetesinin 1856 yılı 21. sayısında S.S.Penn’in tercümesinden önce bir anonim kişinin kaydı vardır. Burada denilir: «Eğer sunulan eserin kahramanına Zakafkasiya’nın şairi-baskıncısı rütbesi verilse, öyle bir ciddi yanlışa neden olmaz. Çünkü Köroğlu’nun kökeni meselesi henüz Doğubilimciler tarafından belirlememiştir. Asya’da ve genellikle, Doğuda öyle bir gişe bulmak olmaz ki, orada bu ad meşhur olmasın. Siz onu hatta Bessarabia ve Moldavya’da da işitirsiniz. Tiflis’in birkaç verstliğiinde¹ Qocur yakınlığında size bir zamanlar meşhur kaçağa ve onun destesine hizmet gösteren bir kalenin harabeliklerini gösterirler. İranlılar ve Türkler onu kendilerinden addetmek konusunda bir biriyle tartışıyorlar. Bu onu kanıtlamıyor mu ki, Köroğlu yalnız büyük yollar cengâveri olmamış, hem de tarihi bir şahsiyettir. Her halde onun Asya’daki şöhreti Homeros’un Yunanlar arasındaki ünü kadardır. Bu doğrultuda diyebiliriz ki, Köroğlu hakkında bütün belli rivayetlerin derlendiği bu eser ve Köroğlu’nun irticaileri Doğunun öğrenilmesinde büyük bir boşluğu aradan kaldırı» (11).

1856 yılı Rus basınının çeşitli gazete ve dergilerinde destan ve tercüme hakkında çeşitli yönden yazılmış raporlar yayınlanırdı.

«Sovremennik» (Çağdaş) dergisinde de «Köroğlu»nun Rusçaya tercümesine hasredilmiş eleştirel yazı (18) yayınlanmıştı. Bu makalenin yazarı olmadığına göre

onun kim tarafından yazılması uzun süre tartışmalara neden olmuştur. Hatta 1959 yılına dek N.Q.Çernişevski'ye mahsus olduğu iddia edildiği için bu yazı onun eserlerinin on altı ciltliliğine de dâhil edilmiştir.

Sonraki araştırmalar makalenin yazan gerçek müellifin adını ortaya koydu. 1847-1866'lı yıllar arasında çıkan «Sovremennik» dergisinin içerik göstergesini tertip etmiş V.E.Boqrad, eleştirinin A.N.Pıpin adlı kişi tarafından yazıldığını kesinleştirdi (1, 305).

Eleştiride A.N.Pıpin Köroğlu'dan tarihi bir şahsiyet gibi bahsedir, onun adının manasını açıklıyor, Çenlibel kalesi harabeliklerinin o döneme kadar korunduğunu gösterir. Köroğlu'nun kahramanlık nağmelerinin Kafkas ve İran arazisinde yayıldığını kaydeden müellif, onun karakterinde mensup olduğu halkın milli özelliklerinin mevcutluğundan da bahsedir.

A.P.Pıpin zalim, adaletsiz, istismarcı, cemiyete ve zenginlere karşı mücadele veren Köroğlu'yu geniş halk kütlelerinin ilgilerini savunan bir kahraman gibi, sade insanların ümit yeri gibi takdim eder.

Halkta kendi kudretine inam hissi, ruh yüksekliği yaratan, onu bağımsızlık mücadelesine sesleyen Köroğlu nağmelerinin büyük etki gücü konusunda A.P.Pıpin yazır: «Kuzey İran'ın göçebe Tatar kabileleri Köroğlu'nun romantik yaşamı hakkındaki rivayetleri özel bir sevgiyle koruyorlar: Köroğlu onların hem milli kahramanı, hem de milli şairidir. Onun savaş nağmeleri Doğuda büyük değer görür» (18, 51).

Makaledeki fikirler, aslında yazarın kendi akide ve düşüncesinden, kendi toplumsal idealinden doğur. Eleştiride halkın bağımsızlık harekâtı, adaletsizliğe karşı mücadele, kahramanlık ve savaş ruhu mertlik ve insancılık gibi meseleler geniş aydınlandırılır ve destanın içeriği doğru şerh edilir.

A.P.Pıpin destanın edebi etki gücüne ve poetik özelliklerine de dikkati çeker. Örneğin, yazar Köroğlu'nun Kırata olan münasebetini, atın ölümüyle kahramanda yaranan büyük üzüntüyü betimleyen bölümden müteessir olarak yazır: «Köroğlu kendi mucizeli atını bütün malından üstün tutuyor: onun hiçbir kahramanlığı Kıratsız olmamıştır. Kırat defalarca kendi sahibini tehlikeli, hatta ümitsiz durumdan kurtarmıştır. Köroğlu'nun kendi sevimli atının itkisinden gözyaşları akıttığı ağıt, yeni Doğu şiirinin en iyi örneklerinden hesap olunur. Kıratsız kahramanlıklara da yer yoktur, onun ölümünden sonra sahibi de yaşayamaz» (18, 52).

A.N.Pıpin makalenin en sonunda tercümcenin emeğine büyük değer vermiş ve Doğu edebiyatı örneklerinin Rus okuyucusuna iletilmesinde art arda gelmesi üzerine kendi arzularını ifade etmiştir: «Edebiyatımızda Doğu şiirine ait eserlerin tercümeleri çok az bellidir. Odur ki, bu çevirisine göre Bay Penn'e teşekkür etmemek olmaz. Köroğlu irticaileri ifa edilen zaman işitilen motiflerin notaları tercümeyle ilave olunmuştur» (18, 54).

Kafkas halklarının tarihi ve edebiyatı üzerine çalışmaları olan ünlü Doğubilimci Marr, «Köroğlu» destanıyla ilgilenmiş ve onun Gürcü diline örneklerinden birisini yazıya almıştır.

N.Y.Marr, «Köroğlu hikâyesi» adlanan bu versiyonun nesir bölümünü 1911 yılında Gürcü dilinde, şiir bölümünü ise hem Gürcü ve hem de Kiril alfabesiyle Azerbaycan dilinde yayınlamıştır. Zakafkasiya'nın diğer komşu halklarında olduğu gibi, Gürcistan'daki «Köroğlu» destanı da, genellikle, Azerbaycan'dan geçmiştir. «Köroğlu hikâyesi» adlanan versiyonun içeriği «Köroğlu» destanındaki «Hemzenin Kırata Kaçırması» kolunun içeriğine uygundur. Bu kolun esas içeriği olduğu gibi

kaldığı halde, isimlerdeki fark dikkati çeker: Hemze yerine Keloğlan, Perizad Hanım yerine Dona Hanım vb.

1903 yılında P.Krasnov'un kaleme aldığı «Kafkas Notları ve Köroğlu Hakkında Efsaneler» makalesiyle «Köroğlu» destanına dâhil olan «Köroğlu'nun Erzurum Seferi» kolu arasında belirli benzeşimler vardır (15).

İster Rusya'nın, isterse de Zakafkasiya'nın basınında yayınlanmış «Köroğlu» metinlerinden hiçbirisi destanın ayrıntılı varyantı olmamıştır. Bu örnekler, genellikle, destanın birinci kolundan yahut iki üç kolunun birleşmesinden, çoğu zamansa Köroğlu'nun nağmelerinden oluşmuştur.

«Köroğlu» destanı milli teşekkül döneminde mensup olduğu halkın büyük yaratıcılık imkânlarına sahip olduğunu gösterir. Gerçekten iftihar hissiyle diyebiliriz ki, kendi müteşekkiliğine, halkın toplumsal siyasal sorunlarını yansıtmak genişliğine ve edebi özelliklerine göre «Köroğlu» mukayese edilemez bir eserdir. İşte buna göre de ecnebi araştırmacılar zaman zaman bu konuya müracaat ederler.

«Köroğlu» destanının İ.Şopen ve A.Xodzko tarafından ilk neşirleri onun Rusya ve Avrupa'da geniş yayılıp ünlenmesine, Rus ve İngiliz dillerinden başka diğer Batı dillerine tercüme edilmesine, bir folklor örneği gibi incelenmesine büyük itiş yapmıştır. Bu açıdan A.Xodzko'nun 1842 yılında Londra'da kendi tercümesinde destanın İngiliz dilindeki neşri özellikle büyük edebi bilimsel ve folklor bilimcilik önemi arz etmiştir. Diyebiliriz ki, «Köroğlu'nun sonraki tercüme ve neşirlerindeki temel sağlam istikametli edebi özellikleri işte bu neşirden neşet almıştır.

KAYNAKÇA:

Başırova X.K. Azerbaydjan v zakavkazskoy russkoy presse 40-50-x qodov XIX veka. Azerbaydjansko-russkie literaturnie vzaimosvyazi, s. 71-82. V kn. «Voprosı teorii, istorii i sovremennoy praktiki». Baku, Elm, 1982

Berq N. Pesni persidskoqo razboynika Koroqlı. Almanax v podarok çitatelyam «Moskvityanina» na novıy qod, M., 1850.

Sadıxov M. Oçerki russko-azerbaydjansko-polskix literaturnıx svyazey XIX veka, Baku, Azerbaydjanskoe Qosudarstvennoe izdatelstvo. 1975

Senkovskiy O.U. Persidskaya narodnaya poeziya. Biblioteka dlya çteniya, t. 55, №12, SPb., 1842.

Slavyanskiy folklor. Moskva, «Nauka», 1972

Efendiyev P. «Köroğlu» destanı Rus basınında. Azerb. SSR EA Xeberleri/ İctimai Elmler Seriyası. 1958, № 1

Əfendiyev P. Destan yaradıcılığı. Bakı, ADPU, 1999

Ferhadov F. «Köroğlu» destanının Zakafkasiya' versiyonlarına dair. Azərbaycan şifahi folklor edebiyatına dair incelenmeler. Üçüncü kitab, Bakı, Elm. 1968

Jirmunskiy B.M. Zarifov X.T. Uzbekskiy narodny qeroişeskiy epos. Moskva, 1974

Karriev B.A. Epiçeskie skazaniya o Ker-oqlı u turkoyazıçnıx narodov. Moskva, Qlavnaya redakçiya vostoçnoy literaturı, 1968

Ker-oqlı, vostoçny poet – naezdnik, polnoe sobranie eqo improvizaçiy s prisovokupleniem eqo bioqrafii. Perevod s anqliyskoqo S.S.Penn. «Kavkaz». 1856, № 21, 24, 26, 27, 30, 34, 36, 42. Otdelnyy ottisk. Tiflis, 1856

«Köroğlu» (Tertib eden, müqeddime, şerhler ve lüğət: M.H. Tehmasib. Redaktor: Hemid Araslı.) Azerb SSR EA neşriyyatı, Bakı, 3-cü çapı, 1959

Köroğlu Xalık. Oğuz kahramanlık destanı. Bakı, Yurd, 1999

Koroqlı X.Q. Oquzskiy qeroiçeskiy epos. Moskva, Nauka, 1976

Krasnov P. Kër-oqlı i Kerem. «Russkiy invalid», 1903, №5; yene onun:
Kavkazskie zametki i legenda o Kër-oqlı. «Kavkaz». 1903, № 17.

Nebiyev A. Qehremanlık sehifeleri, Bakı: Genclik, 1975

Penn S. Ot perevodçika. Ker-oqlı, vostoçnyy poet-naezdinik. (ruskiy perevod s
anqliyskoqo izdaniya A.Xodzko). Tiflis, 1856.

Petruşevskiy İ.P. Azerbaydjan v XXI vekax. v kn. Sbornik statey po istorii
Azerbaydjana.

**17. “EACH” VE “EVERY” ZAMIRLERİNİN SEMANTİK
FONKSİYONEL ÖZELLİKLERİ VE AZERBAIJAN DİLİNDE KARŞILIĞI**
Şefaget MAHMUDOVA

ABSTRACT

Semantic and functional properties of pronouns “each” and “every” and their meaning equivalents in Azerbaijan language

On the basis of concrete examples a place and a role of attributive pronouns in English and Azerbaijan languages are defined and compared in the given article. The pronoun “each” specifies the quantitative coverage of persons and subjects, meaning each of them separately. In Azerbaijan language the meaning equivalents to pronouns “each” and “every” are the attributive pronouns “hər” and “hər bir”.

“Each” zamiri belirli bir grup şeklinde kastedilen eşya ve seslerin her birini ayrı ayrılıkta ifade eder ve bu da ondan ileri geliyor ki, birey için söylenen her bir şey bütünlükle gruba özgüdür. Azerbaycan dilinde “each” ve “every” kelimelerinin karşılığı “her” ve “her bir” belirleyici zamirleridir.

V. L Kauşanskaya, R.L. Kovner ve diğerlerinin yazarı olduğu “Grammar of the English Language” dersliğinde “each” zamiri “every”, “everybody”, “everyone”, “everything” zamirleriyle bir grup dahilinde yorumlanmıştır. (1, 63)

I. A. Kobrina ve diğerlerinin yazdığı morfolojide de “each” zamininin mahiyeti yukarıdaki gibi açıklanır. (2, 252)

A.G.Tomson ve A.V. Martini'nin kanısınca “each” zamiri birçok kişi ve eşyaları ayrı ayrılıkta bireysel olarak bildirir.

İngiliz dilinde “each” zamiri morfoloji yapısına göre “Composite Pronouns” adı altında tanımlanır. (2, 225)

Çağdaş İngiliz dilinde “each” zamiri metinde üç önemli görevi üstlenir:

I. Cümlelerin öznesi gibi kullanılır:

1. Each of them will be examined carefully.

Onların hər biri diqqətlə müayinə olunacaq.

(Onların her birisi dikkatle incelenmiş olacak).

2. Each felt aggrieved that the other hadn't modified his habits to secure his society a little longer. (Galsworthy)

Hər biri inciklik hiss etdi ki, digəri öz ictimailiyinə nail olmaq vərdişlərini hələ təyin etməmişdi.

(Her birisi mağdur oldu ki, digərləri kendi toplumsallık alışkanlıklarını henüz belirleyememişti).

3. Each of the men had something peculiar about him.

Adamlardan hər birinin onun haqqında nə isə xüsusi bir fikri var idi.

(Her kişinin onun hakkında özel bir düşüncesi vardı).

II. Cümlelerin nesnesi gibi kullanılır.

1. He paid a dollar each.

O hər birinə 1 dollar verdi.

(O her birisine bir dolar verdi).

2. I have already seen each of them.

Mən artıq onların hər birini görmüşəm.

(Ben zaten onların her birisini görmüşüm).

O hər birinə 1 dollar verdi.

3. She gave a good slap to each.

O hər birinə yaxşı bir sillə vurdu.

(O her birisine sıkı bir tokat attı).

III. Cümlenin sıfatı, kişi veya eşyanın belirleyicisi gibi kullanılır:

It (a black bird) started singing as I looked out of the window ending each phrase abruptly as if out of breath, a curiously amateur effect, now there were woods on each side of the river.

Mən pəncərədən baxanda o quş oxumağa başladı. Onun hər bir cəh-cəhi tənənfəs sonluqla bitirdi, indi orada çayın hər bir sahilində meşə var idi..

(Ben pencereden dışarıya baktığımda o (bir kara kuş) ötmeye başladı. Onun her bir ötüşü aniden kesiliyordu ve amatör etkisi veriyordu, şimdi nehrin her tarafında ağaç vardı).

IV. "Each" cümlenin öznesi gibi kullandıkta ondan sonra "of" önlüyü kullanılır, örneğin;

Each of the cats has its own place (N. A. Kobrina)

Hər bir pişiyin öz yeri var.

(Her kedinin kendi yeri vardır.)

İngiliz dilinde "each" ve "every" zamirleri aynı anlamlı kelime olduğu için bir biriyle eşanlamlılık oluşturur. Her iki zamir Azərbaycan dilinə "her" ve "her bir", "her biri" zamirleri gibi tərcümə olunur. İngiliz dilində olduğu gibi Azərbaycan dilində de "her" və "her bir" zamirleri metində özne, tayin2 və nesne gibi kullanılabilir:

1. Cümlenin öznesi gibi:

Hər biri onu görmək istəyirdi.

Her birisi onu görmək istiyordu.

2. Cümlede nesne gibi: Elahəzrətin hər qərarı bizim üçün qanun olsa da dinimizi dəyişməkdənsə ölməyə hazırıq. (E. Nicat), Hər birini danışdırmalı idilər Alahazretin her kararı bizim için kanun olsa da dinimizi dəyişməktənsə ölməyə hazırız. (E. Nicat) (Her birini konuşturmalıydılar)

3. Cümlede tayin gibi: Ona elə gəldi ki hər sütun dalında, hər divar tinində bir adam gizlənilib.

O öyle sandı ki her sütun arkasında, her duvar dibinde bir adam saklanmıştı.

"Each" zamiri hem kişiyi, hem de digər varlıqları bildirebilir. Sıfatı zamir gibi "each" tekil olan isimlerle işlenir. İsmi zamir gibi ise "each" cümlede özne ve nesne görevinde yer alır. Sıfatı zamir gibi kullandıkta "each" cümlenin zarfı olur. Örneğin; When I close my eyes I hear them and each man says something different.

Mən gözlərimi yumanda onları eşidirəm və onlardan hər biri nəsə müxtəlif sözlər söyləyir. (3, p 139)

(Ben gözlerimi kapatanda onları duyuyorum, her insan farklı bir şey söylüyor).

"Each" zamiri özne gibi kullandıkta fiile ifade olunmuş yüklem tekilde olur, örneğin:

Each of the cats has its own place.

Pişiklərin hər birinin öz yeri var. (4, 166)

(Kedilerin her birinin kendi yeri vardır.)

"Each" kendiliğinde belirləştirici olduğu için hiçbir tayin edici kelime veya artikulla kullanmaz. "Each" ve "every" zamirlerinin bazı farklı ve benzer özellikleri

var. Onların benzer özellikleri şudur; her ikisi ayrı ayrı bireylerin belirli gruba dahil olduğunu bildirir.

“Each” ve “every” zamirleri arasında aşağıdaki farklı özellikler vardır:

“Each” zamiri birçok kişi ve eşyaları ayrı ayrılıkta niteler.

“Every” zamirleri de bu özelliğe sahiptir. Lakin “every” zamirinde bireysellik anlamı “each” zamirine kıyasla azdır:

Every man had a weapon – All the men had weapons.

Hər kəsin silahı var idi - Hamının silahı var idi..

(Her kişinin bir silahı vardı – Her kesin silahı vardı).

Bu cümlelerdeki “every” daha çok genellik bildirir. Yani konuşan her bir adamı ve silahı sayar ve bu sonuca varılır ki her ikisinin sayısı aynıdır.

“Each” zamiri herkesi ve her şeyi ayrılıkta, bireysel şekilde niteler.

Örneğin;

Each of them will be examined carefully.

Onların hər biri diqqətlə müayinə olunacaq, yəni hər kəs fərdi şəkildə müayinədən keçirilməlidir.

(Onların hər birisi diqqətlə incelenmiş olacak).

İngiliz dilindəki “each” zamiri birçok gramer kitablarında belirsiz zamirler ve determinantlar grubuna dahil edilir.

Determinant gibi kullanılan “each” zamiri her hangi grubun terkiibine dahil olan her bir kişiyi veya eşyanı gösteren, sayıla bilen ismin karşısında işletilir.

İngiliz dilinde her hansı bir grubun üyeleri hakkında bireysel şekilde düşünürken “every” sözüne kıyasla “each” sözü daha çok kullanılır. Örneğin;

Each applicant has five choices.

Hər bir ərizə verənin 5 seçimi var.

(Her başvuranın beş seçeneği vardır).

Each country is subdivided into several districts.

Hər bir ölkə bir neçə rayona bölünmüşdür.

(Her bir ülke birkaç ilçeye bölünmüştür).

Bazen “each” yerine “each of” kullanılır. “Each of” ifadesinden sonra gelen zamir veya isim her zaman çoğul olur, Örn.;

Each of us looks off the passenger lists.

Bizim her birimiz sernişin siyahılarını yoxlayırıq.

(Bizim her birimiz yolcu listelerini denetliyoruz).

Each of these cases was carefully locked.

Bu çamadanların hər biri diqqətlə kilidlənmişdi.

(Her iki bavul diqqətlə kilitlenmişti).

İngiliz dilinde “each” zamirinden oluşan “each other” karşılık zamiri mevcuttur. “Each other” iki kişi veya eşya arasında olan karşılıklı eylem veya münasebetleri bildirmek için kullanılır. Örn.;

My brother and his friend help each other in their lessons.

Qardaşım və dostu dərslərində bir-birilərinə kömək edir.

(Ağabeyim ve arkadaşları ödevlerinde biri diğerine yardımcı olurlar).

Eğer her hansı bir gruba dahil olan her bir ögenin hakkındaki bir şeyi vurgulamak istiyorsanız “each of” yerine “each one of” kullanılır, Örn.;

This view of poverty influences each one of us.

Yoxsulluğun bu görünüşü bizim hər birimizə təsir edir.

(Yoksulluğun bu görünümü bizim her birimizi etkiler).

“Almost”, “nearly” veya “not” kelimelerini “each” zamirinden önce kullanmayız, bunun yerine “every” sözünü söyleriz. Örn.:

They show great skills in almost every aspect of school life.

Onlar demək olar ki məktəb həyatının hər aspektində çox gözəl qabiliyyət göstərirlər.

(Onlar okul hayatının hemen hemen her sayfasında büyük beceri gösteriyorlar).

Nearly every town has its own opera house.

Demək olar ki hər bir şəhərin öz opera binası var.

Hemen hemen her şehrin kendi opera binası var.

Not every secretary wants to move up in the world.

Dünyada heç də hər bir katibə yüksəlmək istəmir.

(Dünyadaki her sekreter yüksəlmək istemez).

“Each” ve “each of “ inkar cümlelerinde kullanmaz, bunların yerinde “none of” kullanılır. Örn.;

None of them are actually African.

Əslində onların heç biri afrikalı deyil.

(Hiçbiri gerçək Afrikalı değildir).

None of these suggestions are very helpful.

Bu təkliflərin heç birisi faydalı deyildir.

(Bu önerilerin hiçbiri çok gerekli değildir).

“Each” bazen öznedən sonra kullanılır, bu zaman özne ve yüklem çoğul olur. Örn.;

They each chose a word from the list.

Onların hər biri siyahıdan bir söz seçdi.

(Onların her birisi listeden bir kelime seçti).

We each have our private views about.

Bizim hər birimizin bu barədə öz nöqteyi-nəzəri var.

(Her birimizin konuyla ilgili özel bakış açısı vardır).

Bu tür cümleler bütün gruba değil, onun ayrı ayrı üyelerine ait olduğunu bildirmek için kullanılır. Örn.;

Bolivia and Paraguay each have around 700.000 workers away from home.

Bolivia və Paraqvayın hər birinin vətəmindən uzaqda təxminən 700.000 fəhləsi var.

(Bolivya ve Paraguay - her birisi kendi evinden uzak olan yaklaşık 700,000 işçiye sahiptir).

Miktar sayısı söz konusuyken “each” çoğu zaman cümlenin sonunda kullanılır. Örn.;

They cost eight pounds each.

Onların hər biri səkkiz funtadır.

(Bunların her birinin maliyeti sekiz sterlidir).

“Each” zamirleri her kişi veya her eşya anlamında kullanabilir. Örn.;

Elliot and Gram are trying to forget their poor performances here on Saturday. Each is planning a series of races in the next month.

Elliot və Qram özlərinin şənbə günü burada olan zəif tamaşalarını unutmğa çalışırlar. Hər biri növbəti ayda bir sıra yarışları planlaşdırır.

(Elliot ve Gram Cumartesi buradaki kötü performanslarını unutmaya çalışıyorlar. Her biri sonraki aylar için bir dizi yarış planlıyor).

If there is more than one convenient hostel you could spend a few nights at each.

Əgər əlavə daha bir rahat yataqxana olsa sən hər birində bir neçə gecə qala bilərdin.

(Eğer fazla bir uygun hostel bulunursa sen birkaç gece konaklardın).

Bazen “each” yerine “each of” kullanılır. Örn.;

Babies are individuals. This means each one needs to be closely watched. Körpələr fərdlərdir. Bu o deməkdir ki hər biri yaxından baxılmaq ehtiyacındadır.

(Bebekler bireyseldirler. Bu, her birisinin yakından bakıma ihtiyaç duyduğu anlamına gelir).

Kaydetmek gerekiyor ki, “each” iki ve daha çok kişi hakkında konuşulduktaki kullanıldığı halde “every” üç ve daha çok kişi için kullanılır. Örneğin;

Each sex has its own physical and psychological characteristics.

Hər cinsin özünün fiziki və psixoloji xüsusiyyətləri var.

(Her cinsiyetin kendi fiziksel psikolojik özellikleri vardır).

“Each” nesneden sonra da kullanılabilir:

I bought each girl an ice-cream.

Mən qızların hər birinə bir dondurma aldım.

(Ben her kıza bir dondurma aldım).

She sent them each a present.

O onların hər birinə hədiyyə göndərdi.

(O, onların her birisine hediye gönderdi).

İngiliz dilinde cümlenin sonraki kısmında işlenen yiyelik veya kişi zamiri cümlenin başında kullanılan “each” kelimesine ait olarak hem tekilde, hem de çoğulda olabilir. Örneğin:

Each person explained it in his/her own way.

Hər kəs bunu özünəməxsus yolla tərcümə etdi.

(Her kişi kendi usulüyle yorumladı).

Each of the women wore what she/they liked best.

Hər bir qadın lap çox xoşladığı paltarını geyinmişdi.

(Her kadın (o/onlar) en hoşlandığı giyimini giymişti).

“Each” ve “all” zamirleri arasındaki bir farkı kaydetmek isterdik: Bunu aşağıdaki iki cümle üzerine yorumlayabiliriz:

The teacher said “hello” to each of the students.

Öğretmen her bir öğrenciyeye "merhaba" dedi.

The teacher said “hello” to all of the new students.

(Öğretmen tüm yeni öğrencilere "merhaba" dedi).

Birinci cümlede öğretmen "merhaba" kelimesini her bir öğrenciyeye ayrı ayrı diyor, ikinci cümlede ise öğretmen öğrencilerin hepsine birlikte söylüyor.

“Each” kelimesi anlamca “everyone”, “everything”, “both” sözlerine benzer anlamlar taşımaktadır. Örn.;

Each member of the winning team received a medal and shook the Queen’s hand.

Qalib komandanın hər bir üzvü medal aldı və kraliçanın əlini sıxdı.

(Kazanan takımın her üyesi bir madalya aldı ve Kraliçe'nin elini sıktı).

There were of 200 children in the hospital, but each and everyone was given a large Christmas present.

Xəstəxanada 200-dən artıq uşaq var idi, amma hər birinə iri bir Milad hədiyyəsi verildi.

(Hastanede 200 çocuk vardı, ama her birisine büyük bir Noel hediyesi verildi).

The customs officer asked us to take everything out of our suitcases.

Gömrükxana məmuru bizdən çamadanlarımızda olan hər şeyi çıxarmağı xahis etdi.

(Gümrük memuru bizdən bavulumuzdaki hər şeyi çıxarmayı rica etdi).

All his clothes were spread around the room.

Onun bütün paltarları otağın hər tərəfinə səpələnmişdi.

(Tüm giysileri odanın etrafına yayılmıştı).

“Every” zamiri belirli gruba daxil olan ayrı ayrı bireyleri bildirir ve göstərir ki bir kişi veya bir şey hakkında söylenenler bu gruptakilerin hepsine özgüdür.

“Every” zamirdir, onun bir görevi vardır ki, bu da yalnız belirleyici olmasıdır.

Örn.:

Every man must do his duty.

Hər adam öz işini görməlidir.

(Her insan kendi görevini yapmak zorunda).

She searched every corner, but found nothing.

O hər küncü axtardı, lakin heç nə tapmadı.

(O, her köşeni aradı, ancak hiçbir şey bulamadı).

Belirleyici olduğuna göre “every” artikulla ve diğer tayin edicilerle kullanamaz. Buna rağmen “every” anlamca tekildir, o belirli çoğul ifadelerle, örneğin, “her iki”, “her iki haftadan bir”, “her üç aydan bir” ifadeleriyle kullanılabilir. Örneğin:

Though every is singular in meaning. It can be used with certain plural expressions, such as every two weeks, every few months, every five miles.

“Every” hem belirli, hem de belirsiz kişiye özgü olabilir ve sayılabilen tekil isimlerin karşısında işlenebilir. Örneğin:

The commonest references that he could see plainly every reader was expected to know he didn't know.

O bilmirdi ki, onun sadəcə gördüyü ən ümumi işarələri hər oxucu bilirdi.

(O bilmiyordu ki, her okuyucu onun sadece gördüğü referansları biliyordu).

“Every” anlamca tekil olmasına rağmen, o “every two weeks”, “every few months”, “every five miles” gibi çoğul anlama sahip ifadelerle kullanılabilir.

“Every” zamiri hem ismi, hem de sıfatı zamir gibi kullanılır.

My dear Harry... said the lad shaking each of his friends by the hand in turn.

He was more than ever bent upon organizing for this and accompany for that, one for each branch of existing system. (5, p64)

“Every” zamiri bir sıra ifadelerin oluşmasında iştirak eder. Örn.; İngiliz dilinde: “Every ten minutes”, “every ten years”, “every other week”, ve s.

Azərbaycan dilində “her saatdan bir”, “her on ildən (yıldan) bir”, “her hefteden (haftadan) bir” vs. kelimelerini örnek olarak gösterebiliriz.

Biz “every” zamirini sayılabilen, tekil olan ismin karşısında kullanırız. “Every” zamiri grubun bütün üyelerine ait olur. Örn.;

She spoke to every person at the party.

O, qonaqlıqda hər bir adamla söhbət etdi.

(O, partide her bir kişiyle konuştu).

I agree to every word, Peter says.

Peter deyir: Mən hər bir kəlmə ilə razıyam.

(Peter deyir: Ben her bir kelimeyle razıyım).

“Every” ve “all” kelimeleri aynı anlamda kullanılabilir, ama “every” sözünden sonra gelen isim tekil, “all” sözünden sonra gelen isim ise çoğul olmalıdır.

Örn.:

Every child is entitled to be educated at the state's expense.

Hər bir uşağın dövlət hesabına təhsil almaq hüququ vardır.

(Her çocuğun devlet hesabına eğitim alma hakkı vardır).

I was equally interested in all children.

Mən bütün uşaqlarla eyni dərəcədə maraqlanırdım.

(Ben bütün çocuklarla eşit olarak ilgilenirdim).

Eğer cümlenin evveli “every” ifadesiyle başlarsa, bu cümlede “he” / “she” - “him” / “her” zamirleri kullanılır. Örn.;

Every businessman would be without advertising if he could.

(Eğer reklam olmasaydı her işadamı ne olurdu).

“Every” zamiri sürekli fasilelerle gelişen her hangi bir şeyi göstermek için kullanılır. Örn.;

They met every day.

Onlar hər gün görüşürdülər.

(Onlar her gün bir araya geliyorlardı).

Every Monday Mr. Whymper visited the farm.

Hər bazar ertəsi cənab Wimper fermaya baş çəkirdi.

(Her Pazartesi Mr. Whymper çiftliği ziyaret ederdi).

“Every” ve “all” zamirleri zaman bildiren ifadelerle işletilirken aynı anlama sahip olmaz. Örn.;

“Every morning” ifadesi her hansı bir işin devamlı olarak her sabah yapıldığını gösterir.

“All morning” ifadesi ise her hansı bir işin tüm sabah zarfında yapıldığını gösterir ve belirli bir günden bahsedir. Örn.;

He used to walk into his club every afternoon at three o'clock.

O, hər günorta öz klubuna piyada gedərdi.

(O, her öğleden sonra yürüyerek üç saate kendi kulübüne giderdi).

That person has been following us all day.

O şəxs bütün günü bizi izləyib.

(Bu kişi bütün gün bizi takip etmişti).

Bütün bir grubun düşüncesini vurgularken “each” değil, “every” kelimesi kullanılır.

“Almost”, “practically”, “nearly”, veya “without expection” ifadeleriyle “each” değil, “every” kelimesi kullanılır. Örn.;

We meet almost every month.

Biz demek olar ki hər ay görüşürük.

(Biz neredeyse her ay karşılaşıyoruz).

“Every” zamiri insanları veya eşyaları “all” zamiri gibi bir grupta birleştirir, “each” ise bireyselleştirir. Örn.;

Every professional violinist practices for several hours a day.

Hər bir peşəkar skripkaçı gündə bir neçə saat məşq edir.

(Her profesyonel kemancı günde birkaç saat alıştırma yapıyor).

Each violinist has his own way of playing the Beethoven concerto.
Hər bir skripkaçının Bethovenin konsertini çalmağ üçün öz üsulu var.
(Her bir kemancının Beethoven'in konserini çalmak için kendi tarzı vardır).
“Every” zamiri “each” zamiriyle aynı anlama sahip olur. Örneğin;
You look more beautiful each (every) time I see you.
Mən hər dəfə səni görəndə sən daha da gözəl görünürsən.
(Ben her defa seni gördüğümde sen daha da güzel görünüyorsun).
“Every” zamirinden sonra sayı kullanılırsa bu zaman isim çoğul olur. Örn.;
I go to Paris every six weeks or so.
Mən hər altı həftədən bir Parisə gedirəm.
(Ben her altı haftadan bir Paris'e gidiyorum).

KAYNAKÇA

1. Qrammatika anqliyskoqo yazıka. Morfoloqiya. M., 1973
2. Qrammatika anqliyskoqo yazıka. Morfoloqiya. M., 1985
3. Wilde O. Fairy Tales. M: 1979
4. Kobrina N., Korneyeva E. A. Ets. An English Grammar. Syntax.,
Proscshhenye, M. 1986
5. Dreiser Th. Jennie Gerhardt, M. 1972

**18. AZERBAIJAN'IN 18. YÜZYILIN İLK YARISINDAKİ TARİHİ
AZERBAIJAN VE RUS YAZARLARININ ESERLERİNDE
Elmar HALİLOV**

ÖZET

XVIII. yüzyılın ilk yarısı Azerbaycan tarihinin en ilginç ve tarihi olaylarıyla zengin dönemlerden biridir. Bu dönemde baş veren önemli siyasi ve diğer olaylar, Azerbaycan tarihinde derin izler bırakmıştır. Bu dönem aynı zamanda çok zıtlıklarla dolu ve trajik bir dönemdir. Asrın başları İran hakimiyetine ve onun Azerbaycan'daki temsilcilerine karşı şiddetli halk-özgürlük hareketına sahne olmuştur. Bu hareketin darbeleri altında Azerbaycan'da Şah hakimiyeti tamamen yok olmakla karşı karşıya kalmış, ülkenin önemli bir bölgesinde-Şirvan'da ise İran hakimiyetine tamamen son verilerek, bağımsız hanlığın temeli atılmıştır. Azerbaycan'ın siyasi bağımsızlığını yeniden ihya edip, devlet geleneklerini devam ve inkişaf ettirmesi için elverişli ortam yaratılmıştı. Fakat dönemin güçlü komşu devletleri, yani Rusya ve Osmanlı imparatorluklarının müdahaleleri sonucunda Azerbaycan'da bağımsız devletin ihyası mümkün olmamıştır.

ABSTRACT⁷⁰

The first half of XVIII century is one of the most interesting and rich with historical events by the period in history of Azerbaijan. The basic events of political and other character occurring during this period, have left deep traces in history of Azerbaijan and in certain degree have affected the further development of the country. The given period is also very contrast and dramatic. The beginning of the century is marked by strong people's liberation movement against the Iranian government and its representatives in Azerbaijan. Under the impact of this movement Shah's power has reached a destruction condition in Azerbaijan, and in one of the major regions of the country - in Shirvan the end to the Iranian domination has come and bases of independent khanate have been put in pawn. Favorable possibility for full restoration of political independence of Azerbaijan, continuation and development of traditions of statehood has been created. However intervention of the strong next states, the Russian and Turkish empires, was given in those days by possibilities for statehood restoration in Azerbaijan.

XVIII. yüzyılın ilk yarısı ile ilgili yazılmış veya bu döneme temas eden eserler çok az kaleme alınmıştır. 1733 yılında Azerbaycan dilinde "Safeviyye Padişahları" adlı tarihi bir eser kaleme alınmıştır. (1,253) Bu eserde Safevi hanedanının kısa tarihinden bahsedilmiştir. Dönemin edebi eserlerinde o zaman Azerbaycan'da baş vermiş coşkulu sosyal ve siyasi olaylara ilişkin bilgilere ulaşılabilir. Örneğin, Ağa Mesih Şirvani'nin "Muhammes"inde (2, 151-156) 1749 yılında Şirvan'da baş vermiş facialardan söz edilmektedir. Muhammes'ten anlaşılmaktadır ki, Şahseven hanı Ahmet han birkaç hanı da yanına alarak Şamahı'yı işgal etmeye çabalamıştır. Şamahı feodalleri de yardım için diğer hanlara başvurmuşlar. Karabağlı Penahali han, Şekili Hacı Çelebi han ve başka bazı hanlar Şamahılıların yardımına gelmişler. Savaş Ahmet han ve taraftarlarının mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır. Eserde karşılaşılan kuvvetlerin

70 Historical questions of Azerbaijan of the first half of XVIII century in works of the Azerbaijan and Russian authors

dizilişi, silahlanması ve askeri manevraları, savaşın gidişatına dair ilgin bilgiler yer almaktadır.

Şakir Şirvani'nin "Ahvali Şirvan" adlı eserinde II. Sam Mirze isyanı anlatılmaktadır. (3, 463) yazarın, Sam Mirze bey'e, onun müttelikleri olan Kazikumuklu Muhammed hana ve diğer Dağıstanlılara rağbet etmediği anlaşılmaktadır. Eserde harekati yatırtmak için gönderilmiş şah ordularının acımasızlığına olumsuz yaklaşılmaktadır. C. Hanvey'in kaydettiğine göre bu isyan, 15 binden fazla insanın hayatına son vermiştir. (4, 81)

XVIII. yüzyılın ilk yarısı Azerbaycan tarihi ilk defa olarak Azerbaycanlı düşünür A. A. Bakıhanov tarafından araştırılmıştır. Kuzey Azerbaycan Rusya tarafından işgal edildikten sonra tam bir salname ve tarihçi neslinin yetiştiği bilinmektedir. Kerim Ağa Fateh, Şeki hanlarının tarihini, Mirze Adıgözel bey ve Mirze Cemal Cavanşir, Karabağ hanlığının tarihini, İskender bey Hacinski, Gubalı Feteli hanın tercüme-yi-halini, Mirze Ahmet Mirze Hudaverdi oğlu ise Lenkeran hanlığının tarihini kaleme almıştır. O dönemin tarihçileri arasında hiç şüphesiz, Abbasgulu Ağa Bakıhanov özel bir yere sahiptir. A. Bakıhanov, M. F. Ahundov, M. Kazım Bey, M. A. Topçuvaşov gibi düşünürlerle birlikte XIX. yüzyılın ilk yarısı Azerbaycan biliminin kalifiye elemanlarından biri olmuştur. Yaşadığı döneme göre mükemmel eğitim almış, Fars, Arap, Rus, Fransız, hatta Polonya dilini bilen Abbasgulu ağa, her taraflı bilgiye sahip bir şahsiyetti. A. Bakıhanov, "Gülüstan-ı İrem" olarak isimlendirdiği meşhur tarihi eserini 1841 yılında Fars dilinde yazıp tamamlamıştır. Sonra ise 1844 yılında Tiflis'te birlikte tercümanlık yaptığı Vasili Kuzmin'in yardımı ile eseri Rus diline çevirmiştir. (5,4) 1846 yılında eserin Rusça çevirisinin bir kısmı "Ruskiy İnvaid" ve "Kavkaz" gazetelerinde yayınlanmıştır. (5, 5) Eserin tamamı ise ilk olarak 1926 yılında Bakü'de basılmıştır. Fakat bu basım eksik olmuştur. Zira Şirvan yazarları ile ilgili bölüm dışarıda bırakılmıştır. 1951 yılında Gülüstan-ı İrem'in Rusça varyantından Azerbaycan diline yapılmış çevirisi yayınlanmıştır. 1991 yılında büyük Azerbaycan tarihçisi Ziya Bünyadov, A. Bakıhanov'un Gülüstan-ı İrem eserinin Gürcistan Cumhuriyeti Yazmalar Enstitüsü'nde korunmakta olan tam metnini yayınlamış, aynı zamanda esere geniş bir şekilde şerh ve kayıtlar ilave etmiş, indeks eklemiştir.

Bu kısmı kaleme alırken yazar, genelde "Nadirname" ve "Zübdetü't-Tevarih" eserlerinden yararlanmıştır. Nadirname ise muhtemelen Nadir şah döneminde Merv veziri olmuş Muhammed Kazım'ın "Tarihi Alami Arayı Nadiri" eseridir. "Zübdetü't-Tevarih" eserinin Muhammed Muhsin tarafından kaleme alındığı düşünülmektedir. (6, 5) A. Bakıhanov'un diğer tarihi eserlerden ve yerli tarihi sanelerden yararlandığı eserin metninden anlaşılmaktadır. Ancak "Usmiler evinin sanelmesi" dışında yazar bunların hiçbirisinin ismini zikretmemektedir. A. Bakıhanov, Safevi şahları ile Osmanlı sultanlarının fermanlarını da araştırmasında incelemiştir.

Ali Hüseyinzade'nin kaydettiğine göre, A. A. Bakıhanov'un, Azerbaycan tarihçiliğine katmış olduğu yeniliğin iki temel özelliği vardır. Bunlardan ilki, yazarın ilk defa olarak, eski çağlardan Gülüstan barışına kadar Azerbaycan'ın tek bir ülke gibi araştırmasıdır. A. Hüseyinzade'nin kanaatine göre, A. Bakıhanov'un "Gülüstan-ı İrem" eserini öncekilerden ayıran diğer yenilik ise, onun Azerbaycan tarihçiliğine kazandırmış olduğu bilimsel-araştırma metodudur. Yani, A. Bakıhanov'un yaşadığı dönemin çağdaş tarih bilimini yakından tanınması, Rus ve Avrupa tarihçiliği ile tanışlığı, tarihi olaylara objektif yaklaşma arzusunda olması idi. (7, 34)

A. Bakıhanov XVIII. yüzyılın başlarında Şirvan'da merkezi şah hakimiyetine karşı başlatılan halk kurtuluş hareketini geniş bir şekilde anlatmaktadır. Yazarın kaydettiğine göre ilk önce carlılar ile sahurular birleşerek isyan başlatmışlar. Sirvan beylerbeyi Hasan Ali han isyancılara karşı harekete geçmiş, fakat Şeki mahallinde baş vermiş savaşta öldürülmüştür. Bakıhanov'un belirttiğine göre, isyancılar beylerbeyinin kampını yağmalayarak Şamahı'ya girmiş ve orayı da yağmalayarak geri dönmüşlerdir. (5, 124) Ancak Bakıhanov'un bu son bilgisi biraz şüphelidir. Çünkü tam teçhizatlı olmayan isyancı bir grubun kısa zamanda Şirvan beylerbeyinin merkezi olan ve iyi korunan Şamahı şehrine girebilmeleri inandırıcı görünmüyor. Ayrıca bu bilgi başka her hangi bir kaynak tarafından doğrulanmamaktadır.

Bakıhanov'un kaydettiğine göre, Müşkur'lü din adamı Hacı Davut, yerli ahalinin gösterişi ile Usmin'in yanına giderek, onunla Şirvan'da ortak bir isyan planı hazırlamışlardır. Usmi bir grup savaşçı yollamış, yerli Sünni halkın yardımı ile Şabran şehrini ele geçirerek tamamen yıkmışlardır. Bu haberden ruhlanan Usmi, Ali Curuk'un komutasında bir grup silahlıyı Hacı Davut'un silah arkadaşı Hacı Gayıb'ın tahrikleri ile Guba'lı Sultan Ahmet hana isyan başlatmış olan Guba ahalisinin yardımına göndermiştir. İsyancılar 1711 yılında Hudat kalesini ele geçirmiş ve Sultan Ahmet hanı katletmişlerdir. Sultan Ahmet hanın bazı taraftarları onun küçük oğlu Hüseyin'i kurtararak Ahti'ya götürmüşler. Daha sonra 1722 yılında I. Petro'nun Hazar sahili bölgelere seferi zamanı onun yardımı ile Guba hanlığı tekrar geri alınmıştır. (5, 125)

A. A. Bakıhanov I. Petro'nun Hazar sahili bölgelere seferi ile ilgili epey bilgi vermiştir. Yazarın bu bilgileri genelde Rus kaynaklarından aldığı anlaşılmaktadır. O, Petro'nun seferini yarıda keserek geri dönmesine sebep olarak, Rus ordusu için erzak taşıyan gemilerin kaza yapması sonucu un kıtlığının baş verebilme endişesini göstermektedir. (5, 129) Fakat Azerbaycan tarihçilerinin yapmış oldukları son araştırmalar, erzak taşıyan gemilerin kaza yapmasını, seferin yarıda kesilmesinin tek sebebi olmadığını ortaya koymuşlardır. Araştırmacılara göre, Rus ordularının komşu Müslüman ülkelere saldırısına sinirlenen Osmanlı sultanının Rusya'yı savaşla tehdit etmesi ve Şirvan isyancılarının lideri Hacı Davut'un toplamış olduğu çok sayıda askerle mukavemet göstermesi de seferin yarıda kesilmesine neden olmuştur. A. Bakıhanov, Bakü'nün Rus işgal kuvvetlerine karşı direnişinden de bahsetmektedir. Lakin onun şehir garnizon komutanı Dergahgulu beyin Ruslar gelmeden önce Bakü sultanını öldürüp, kendini han ilan etmesi ve güya şahın da bunu onaylaması konusundaki bilgileri gerçeğe uygundur. (5, 132) Eserde daha sonra diğer Hazar sahili illerin Ruslar tarafından ele geçirilmesi süreci ile ilgili, Azerbaycan uğrunda Osmanlı-Rus rekabetinin artması, 1724 yılındaki Osmanlı-Rus anlaşması hakkında bilgi verilmektedir.

A. A. Bakıhanov, Nadir Afşar'ın yükselişi ve hakimiyeti ele geçirmesini de anlatmakta, ilk önce Nadir'in tarih sahnesine çıkışını olumsuz karşılamamaktadır. Nadirle Surhay han ve ona havadarlık yapan Osmanlılar arasında süren mücadele ilgili geniş malumat vermektedir. Taraflar arasında Şamahı ile Gabele arasında bulunan Devebatan adlı yerde vukubulan ve Nadir'in galibiyeti ile sonuçlanan savaşın anlatımı oldukça ilginçtir. Nadirle Osmanlılar arasında Azerbaycan topraklarında vukubulmuş savaşlar da geniş bir şekilde anlatılmıştır. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde baş vermiş olayların tasvirinden farklı olarak, Gülüstan-ı İrem eserinde yüzyılın ikinci çeyreğinde baş vermiş olayların tasviri daha dakik ve objektifliği ile dikkati çekmektedir. Her

halde bu dönemin olaylarını anlatırken, daha fazla Doğulu kaynaklardan yararlanmış olmasının bunda etkisi vardır.

A. A. Bakıhanov, 1743 yılı Şirvan isyanı ile ilgili bilgi vermiştir. Yalnız yazar burada sadece Sam Mirze'den bahsetmektedir. (5, 148-149) Hacı Çelebi liderliğinde Şeki'de baş vermiş isyanı yüzeysel bir şekilde anlatmaktadır.

Dağıstanlı Hacı Hasan Elkederi'nin Azerbaycan Türkçesinde yazılmış "Asarı Dağıstan" (Dağıstan İzleri) eseri de Azerbaycan tarihçilerinin eserlerine benzer bir ruh hali ile kaleme alınmıştır. H. Elkederi, XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında doğmuş, bir müddet Küre bölge mahkemesinin üyesi olmuş, daha sonra Ruslar tarafından 1877 yılında baş vermiş isyana katılmakla itham edilerek Tambov eyaletine sürgün edilmiştir. Dört yıl geçtikten sonra Dağıstan'a dönme izni almış ve bilim tedrisi ile uğraşmıştır. (6, 9)

"Asar-ı Dağıstan" eseri 1891-1892 yıllarında kaleme alınmış ve "Gülüstan-ı İrem" eseri ile önemli ölçüde benzerlik arz etmektedir. Yazarın kaydettiğine göre, o A. Bakıhanov'un eserinden yararlanmıştı. H. Elkederi'nin eseri tam bir derleme değildir. Zira yazar bizzat topladığı belgelerden de yararlanmıştı. H. Elkederi'nin eserinde "Gülüstan-ı İrem"i tamamlayan bilgiler fazladır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısı Azerbaycan tarihine temas eden rus dilli eserlerden bahsederken, F. İ. Soymonov'un bilinen eserini (8) ilk sırada zikretmemiz gerekir. Rus ordusunun zabiti olan Soymonov, 1719 yılında Yüzbaşı K. Fon-Verden'le birlikte Hazar sahillerini ve limanlarını araştırma işinde bizzat iştirak etmiştir. (9, 7) Soymonov, Hazar denizi, onun batı ve güney sahillerini anlatan güzel bir eser kaleme almıştır. Soymonov'un eserinde Rus hükümetinin XVIII. yüzyılın 20'li yıllarında yürütmüş olduğu Doğu siyaseti ile ilgili değerli bilgiler mevcuttur. Eserde Azerbaycan'ın sanayi hayatı, halkın durumu ve meşguliyeti ile ilgili bilgilere rast gelinmektedir. Eserde Azerbaycan'ın doğal kaynakları, köy yaşamı geniş bir şekilde anlatılmaktadır.

F. İ. Soymonov I. Petro'nun seferini yarıda keserek geri dönme sebebini şu şekilde açıklamaktadır:

Yüzbaşı Karl fon Verder'in komutasında Mollakend nehrinin bitiminde un ve diğer gıda maddeleri ile yüklü 12 gemi demir atmıştı. Geceleyin esen kuzey rüzgarı neticesinde iki saat müddetinde tüm gıda maddeleri gemilerle birlikte battı. Ordunun yiyeceklerinin mahvolduğunu gören I. Petro, meşverette bulunarak seferin durdurulması kararını verdi. Çar Heşterhan'a geri döndü. Ancak Albay Yunger'in komutasında bir garnizonu Derbent'te bıraktı. (8, 94)

Rus tarihçiliğinde Azerbaycan tarihi ile ilgili meselelerden bahsedilen ilk eserlerden biri de F. Tumanski'nin, I. Petro'nun seferi hasredilmiş eseridir. (10) Sanki seferin salnamesini takdim ediyor, olayları sıralıyor. Seferin sebeplerine dair her hangi bir şey söylemeden direkt olarak seferi anlatmaya başlıyor.

İ. İ. Golikov'un "Büyük Petro'nun Amelleri" adlı çok ciltlik eserinin (11) XVIII. yüzyılın ilk yarısı Azerbaycan tarihini öğrenebilmek için önemlidir.

Dokuzuncu ciltte 1721-1723 yıllarında baş vermiş olaylar anlatılmaktadır. Bu cildin asıl kısmı 313 sahifeden oluşmaktadır. Diğer kısmı ise ektir.

Golikov'un kaydettiğine göre, Petro ipek ticaretini Rusya üzerinden yapmaları konusunda ermeni tüccarları ile anlaşma yapmıştı. Fakat Ermeniler bu anlaşmaya uymadılar. Petro, elçisini ticaret anlaşması yapmak maksadıyla Şah Sultan Hüseyin'e gönderdi. 1718 yılında ticaret anlaşması imzalandı. (Burada Golikov bir yıllık bir yanlışlık yapmıştır) Daha sonra yazar, Şirvan isyancılarının Rus tüccarlarını büyük

zarara uğrattıklarını, carın karşılık talebine rağmen şahın buna güç yetiremediğini kaydetmektedir. Yazara göre hem bu yüzden, hem de şaha yardım etmek maksadıyla Petro sefere başlamıştır. Aynı zamanda rakip olarak gördüğü Türklerin, Hazar sahillerinde güçlü konuma gelmesine göz yumamazdı. (11, 22-24)

Golikov, Safevi devletinde baş veren isyanlar ve karışıklıklarla ilgili de bilgiler vermektedir. O devletin Sultan Hüseyin'in zayıflığı sebebiyle dağıldığı kanaatindedir. Yazarın kaydettiğine göre, hocalar şah vasıtasıyla ülkeyi idare ediyorlardı. (11, 34) Golikov Azerbaycan tarihi ile ilgili ilginç bir konuya değinmektedir. Ona göre, Timur Şirvan'ı fethederken, albanların bir kısmını Afganistan'a göndermiştir. Afgan adı da buradan gelmektedir. (11, 35)

XVIII. yüzyılın ilk yarısı Azerbaycan tarihinden kısmen bahsedilen eserlerden biri de D. Buturlin'in çok ciltlik eseridir.

Yazar, "Persidskaya voyna" olarak isimlendirdiği ilk bölümde, İsveç'le savaşı bitirir bitirmez, yorulmaz Petro'nun bir başka plan, ülkesinin doğu ticareti ile zenginleştirme planı hakkında düşündüğünü kaydetmektedir. Yazara göre Petro, hatta Rusya'nın Hindistan ticaretinde de iştirak etmesini istiyordu.

Daha sonra Buturlin, 1722 yılı seferi ile ilgili bilgiler vermektedir. Gilan'da yaşanan savaş ve Bakü'nün alınmasından genişçe bahsetmektedir.

Buturlin, 1727 yılında Rusların, Astara, Lenkeran ve Gızılağacı ele geçirmeleri konusunda da bilgiler vermektedir. Hazar sahili bölgelerdeki rus ordularının yeni baş kumandanı, mareşal Dolgoruki, 1727 yılının ocak ayında Reşt'ten önce Şternşans'ın komutasında 500 kişilik askeri birliği Astara'ya gönderdi. Buturlin'in kaydettiğine göre, Astara, Lenkeran ve Gızılağaç direnmeden teslim oldular. Böylece Reşt'ten batı ve kuzeye kadar tüm sahil boyu topraklar Rusların kontrolüne girdi. (12, 96-97)

S. M. Solovyovun, "Vestnik Yevropı" dergisinde yayımlanmış eseri (13, 163-202), aslında hem hacim (40 sahife), hem de muhteva itibarıyla, araştırma ürünü bir eser olarak kabul etmemiz mümkündür. Bu eserde I. Petro'nun Hazar sahili bölgelere yapmış olduğu sefer, geniş bir şekilde açıklanmıştır. Yazar gururla, Petro'nun dikkatinin sadece Batıya değil aynı zamanda doğuya da yöneldiğini, kaydetmektedir. Yazara göre, Petro gözünü doğudan ayırmıyordu. Çünkü, buranın Rusya için sahip olduğu önemi iyi kavriyor, fakir Rus halkının Avrupa ile Asya arasında yapılan ticarete aracılık yapıldığı taktirde nasıl zenginleşeceğini çok iyi biliyordu. Solovyov A. P. Volinski'nin sefirliği olmakla, carın Hazar sahili bölgelere sefer hazırlığına geniş yer ayırmıştır.

P. G. Butkov'un eseri sözkonusu dönem Azerbaycan tarihi için özel öneme sahiptir. Butkov kendisi 12 yıl (1791-1803 yılları arasında) Kafkasya'da bulunmuştur.

Üç cilt halinde olan bu eserini (14) kaleme almak için Butkov, birçok arşiv ve bakanlık belgelerini incelemiş, o dönemin olaylarına bizzat katılmış kimselerin vermiş oldukları bilgilerden yararlanmıştı. Eserin I ve II. ciltlerinde Güney Kafkasya'nın siyasi tarihinden bahsedilmiştir. Üçüncü ciltte ise bahsetmiş olduğu olayların kronolojisini, şahıs ve coğrafi bölge isimlerini takdim etmiştir. Bu bilgilerin büyük bir kısmı, Azerbaycan topraklarında baş vermiş olaylara hasredilmiştir.

Rus askeri tarihçisi N. Dubrovin'in tanınmış büyük eserinde, (15) Azerbaycan'ın XVIII. yüzyılın ilk yarısı tarihine dair bazı bilgiler bulunmaktadır. Kitabın adından da anlaşıldığı gibi yazar, büyük devlet tarihçiliği konumunda konuya yaklaşmaktadır. Kafkas, o cümleden Azerbaycan kendisini, bir genişleme objesi olarak ilgilendirmiştir. Dubrovin, Butkov'un kullanmadığı Rusya imparatorluğu

Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya Devlet Eski Eylemler Arşivi'nin belgelerini de araştırmada kullanmıştır.

Böylece görüldüğü gibi, daha XVIII. yüzyıldan başlayarak bazı Azerbaycan ve rus tarihçiler eserlerinde XVIII. yüzyılın ilk yarısı Azerbaycan tarihine bir yolla temas etmişlerdir. Lakin ekime kadarki dönemde Azerbaycan'da kaleme alınan eserlerin ekseriyeti ortaçağ salnameci geleneğine uygun yazıldığından, buralarda tarihi olaylarla ilgili yüzeysel, birçok durumda ise bazı şahısların tarihi çalışmalarından bahsederken epizodik bilgiler mahiyetinde bilgiler takdim edilmektedir. Araştırdığımız dönem ilk olarak yeni Azerbaycan tarihçiliğinin banisi olan A. A. Bakıhanov'un meşhur "Gülüstan-ı İrem" eserinde araştırma konusu edilmiştir. Tamamen Azerbaycan tarihine hasredilmiş bu eserde, XVIII. ilk yarısı ile ilgili müstakil bir bölümün var olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Ekime kadarki Rus yazarları Azerbaycan tarihine, Güney Kafkasya'nın Rusya tarafından iltihakı ve burada ekonomik, inzibati ve siyasi uygulamaların hayata geçirilmesine hasredilmiş eserlerde temas ediyorlardı. Ayrıca bu tarihçilerin Azerbaycan ve onun tarihi ile ilgili yüzeysel bilgilere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Zira onlar çoğu zaman Azerbaycan'ı ayrı bir ülke olarak değil, İran'ın bir parçası olarak tanıtıyorlar. Bu tarihçilerin ekseriyeti büyük Rus milliyetçisi gibi hareket ederek, çarlığın başta Azerbaycan olmakla Güney Kafkasya'ya karşı yürüttüğü işgal siyasetine hak kazandırmaya çalışmaktadırlar.

KAYNAKÇA

- Azerbaycan Tarihi, (7 cilt), Bakü 1999, III cilt.
- Dadaşzade, A., XVIII Esr Azerbaycan Lirikası, Bakü-Elm 1980.
- 3 Hüseyinzade, E., XIX Esrin İkinci Yarısı Azerbaycan Tarihçiliği, Bakü 1967.
- Kruşinski, L. G., Hristiyan Seyyahın Tarihi, (Safeviler Devletinin devrilmesine dair değerli ilk kaynak), Farsçadan çeviren ve yayına hazırlayan Şahin Fazil, Bakü Azerneşr 1993.
- Aliyev, F. M., Antiiranskie Vıstupleniya i Borba Protiv Tureçkoy Okkupacii v Azerbaydjane v Pervoy Polovine XVIII v, İzd-vo, "Elm", Baku 1975.
- Bakıhanov, A. A., Gyulistani İram, (Red., komm., prim. İ ukazateli akademik Z. M. Bunyatova) Baku Elm 1991.
- Butkov, P. G., Materiyalı Dlya Novıy İstorii Kavkaza s 1722 po 1803, çç. III, Sankt-Peterburg 1896.
- Buturulin, D., Voennaya İstoriya Pohodov Possiyan v XVIII stoletii, ç. 2 (zaklyuçayuşaya v sebe opisanie persidskoy boynı s 1722 po 1734-iy god). T.4, pervaya polovine. Sankt-Peterburg 1823.
- Golikov, İ. İ., Deyaniya Perta Velikovo, Mudravo Preobrasitelya Rossii, (sobranniya iz dostovernih istoçnikov i raspolojeniya pog odam), t. 9, izd. Vtoroe, Moskva 1838.
- Demirçizade, A. M., İstoriya Azerbaydjanskovo Literaturnovo Yazıka, Baku 1079.
- Dubrovin, N. F., İstoriya Voynı i Vladiçestva Russkih na Kavkaze, t. VI, Sankt-Peterburg 1871.
- Leviatov, V. N., Oçerki iz İstorii Azerbaydjana v XVIII veke, İzd-vo AN Azerbaydjanskoy SSR, Baku 1948.
- Solovyev, S. M., "Pyotr Velikiy na Kapiyskom More," Vestnik Yevropı, 1868, t. 2, s. 163-2002.

**19. ERMENİSTAN-AZERBAYCAN DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNUN
TARİHİ ARKAPLANINDAKİ PSİKOLOJİK İŞLEYİŞİN TAHLİLİ**
İlham MİRZAYEV

ABSTRACT

Here is being researched some social and psychological reasons of the Armenian-Azerbaijani, i.e. Upper Garabagh conflict and in the centre of which stands the essence of the conflicts in historical retrospectives. Being mentioned that in the Armenian- Azerbaijani, i.e. Upper Garabagh conflict main point is the Armenian barbarism as the psychological faktor where stands the ethnic charactet and the sense of pathological hatreds for turks in general. The auther is coming to such a conclusion that for determining of the socio-psychological content of the conflict must be analysed the subjective and objective factors in the integrative direction ofcourse.

Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun, topraklarının yüzde 20'sinin işgali neticesinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün ihlal edilmesi ve bir milyondan fazla zorunlu göçmenin yurtlarından çıkarılması ile sonuçlandığı her kesin malumudur. Sorun yalnız bu günün olayları seviyesinde tahlil edilirse, aslında onun sosyo-psikolojik mahiyeti açıklanmadan kalacaktır. Tarihi belgeler ve araştırmalar, bu sorunun yaranmasının psikolojik ve sosyo-psikolojik sebeplerini yalnız günümüzde baş veren olayların mahiyetinden kaynaklanmadığını göstermektedir. Zaman zaman Azerbaycan'ın topraklarını gasp edip yaşayan Ermeniler, daha fazla toprak elde etmek için tarihi fırsatları kollamış ve ciddi ölçüde siyasi, psikolojik, askeri hazırlıkla birlikte belirli siyasi kargaşalardan da yararlanarak, Azerbaycan topraklarını gasp etmişlerdir. Sorunun tarihi arka planının tahlili, onun çeşitli yön ve kontekstte kendine has özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte sorunun gerçek mahiyeti tam olarak aydınlanmadan ve etnik-millî sorunlar ve ihtilaflar araştırılmadan, problem kesin olarak tarihi arka plan ve sosyo-psikolojik açıdan tahlil edilemez. Çünkü her hangi bir ihtilafın kendine has spesifik yönleri olduğu gibi, aynı zamanda etnopsikolojik kökleri, ekonomik-siyasi sebepleri ve malum tarihi boyutları vardır.

Sorunun veya ihtilafın geniş anlamda psikolojik kuralların analizi ve sistemli bir şekilde tahlili birkaç açıdan zorluklara neden olmaktadır.

İlk olarak, her hangi bir sorunun ortaya çıkması ve şiddetlenmesinin psikolojik mekanizminin belirlenmesi için zaruri olan metodolojik deliller bulunmamaktadır. Metodolojik altyapı, yani bu olayları öğrenmek ve rekonstrüksiyonu için zaruri olan metotlar azdır. İhtilafın rekonstrüksiyonu için bir takım belgelerden, video çekimlerinden ve şahitlerin ifadelerinden yararlanılmaktadır ki, bu da ihtilafın çeşitli kontekstten değerlendirilmesine yardımcı olsa da, bazı durumlarda sübjektifliğe neden olmaktadır. Olaylar her bir etnos tarafından kendine has bir şekilde değerlendirilmektedir. Bu da sorunun yanlış ve objektiflikten uzak bir şekilde takdim edilmesi ile sonuçlanmaktadır.

İkincisi ise, ihtilafın sosyo-psikolojik özelliğinin çeşitli etkenler sistemine bağlanması, bu probleme sistemli bir şekilde yaklaşma ihtimalini azaltmaktadır. Olayların inkişaf dinamiğinin hızlığı, sorunun kısa bir zamanda farklı arenaya kayması ve bir takım gerçeklerle manipülesi, bu olayların tahlil imkanını azaltmaktadır.

Üçüncü olarak, sorunlu ortamın, tahlili ideolojik ve etnik milli çıkarlarla birlikte etnik ayrımcılıktan ayrı düşünülemez. Diğer taraftan ise etnik ayrımcılığın ortaya çıkışı, yalnız bölgesel ölçekte kalmamış, ermeni lobisinin etkisi ile tüm dünyaya sirayet etmiş ve “eziyete maruz kalan”, “ezilen” ermeni tiplmesi ortaya çıkarılmıştır. Bu ise ihtilafa uluslararası etki mekanizmini ortaya çıkarmış, çifte standartlı siyasetin meydana gelmesi için ortam yaratmıştır. Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun sosyal ve etnik olay gibi anlaşılması, onun kökenini, rolünü ve perspektiflerini belirlemeyi zorunlu kılmaktadır.

Yapılmış araştırmalara dikkat yetirdiğimizde görmekteyiz ki, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun meydana gelme sebeplerinin tahlili, yalnız siyasi ve tarihi yönlerden daha kapsamlı yapılmaktadır. Publisistik ve bedii eserler, çokluklarına rağmen, sorunların bilimsel-psikolojik tahlilini ortaya koyamamaktadırlar. Sorunların psikolojik yönlerinin yüzeysel araştırıldığını söylememiz mümkündür. Fakat bununla birlikte, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun tahliline ve yorumlanmasına hasrolunmuş bilimsel araştırmaları, somut bilimsel yaklaşım kurallarına göre birkaç yönden şu şekilde gruplara ayırmamız mümkündür.

1. Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun tarihi arkaplanının araştırılmasına yönelik araştırmalar. Bu doğrultuda ermeni tarihçileri, tarihi gerçekleri yalanlayarak, şimdiki Dağlık Karabağ topraklarının Ermenilere has olduğunu ispatlamaya kalkışmakta ve bununla da soruna hukuki temel bulmaya çalışmaktadırlar. Yabancı ülkelerin çağdaş tarihçilerinin eserlerinde de bu problemler samimi bir şekilde değerlendirilmemiştir. Azerbaycan tarihçileri bu problemleri defalarca araştırmış ve yalanlanamaz gerçeklerle Ermenilerin Dağlık Karabağ’a göç ettirildiğini ispatlamışlardır. Gerçekler, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göç ettirildiğini ve demografik yapının iki asırdan fazla bir süredir değiştirilmeğe çalışıldığını göstermektedir.

2. Publisistik yönde yapılan araştırmalar. Bu araştırmalarda Dağlık Karabağ sorununun kanlı olayları, işgal gerçeği ister Azerbaycan isterse de yabancı ülke yazarlarının ve araştırmacıların yazılarına ve yorumlarına yansımaktadır.

3. Uluslararası ilişkiler ve hukuk zemininde yapılan araştırmalardır. Bu araştırmalarda Dağlık Karabağ’ın, Azerbaycan’ın bir parçası olduğu onaylanmakta ve uluslararası hukuk zemininde onun kendine has yönleri ön plana çıkarılmaktadır.

4. Psikolojik ve etnopsikolojik yönde yapılan araştırmalardır. Bu araştırmalarda Dağlık Karabağ sorununun psikolojik ve etnopsikolojik yönleri açıklanmakta, sorunun kökeni, yaranma sebepleri psikolojik yönden tahlil edilmektedir. Özellikle psikolojik ve etnopsikolojik yönden sorun, A. S. Baramov, B. H. Aliyev, A. A. Alizade, R. H. Gadirova, R. İ. Aliyev ve diğerlerince çeşitli açılardan incelenmiş, ihtilafın gidişatı psikolojik yönden açıklanmıştır. Bütün bunlarla birlikte her hangi bir sorunun psikolojik problemlerini araştırmak için sorunla ve ihtilafı ilgili psikolojik ve sosyo-psikolojik iddialara bakmak zaruridir. Somut olarak sorun veya ihtilaf nedir? Hangi durum sorunlu ortam olarak kabul edilebilir?

K. Rayt’ın ifadesi ile söyleyecek olsak, sorunlar, sosyal hayatın tüm alanlarına mahsus üniversal fenomenlerdir. Bu onun uluslararası ilişkiler de dahil olmakla, hiçbir alandan dışlanamayacağını göstermektedir. (12, 110) Psikoloji sözlüklerinde sorun veya ihtilaf şöyle açıklanmaktadır:

“İhtilaf karşı amaçların, çıkarların, rakiplerin ve süjelerin, fikir ve bakışlarının karşılıklı çakışmasıdır.” (11, 74)

Yazar ihtilafa karmaşık dinamik süreç gibi yaklaşmakta ve onun kendine has sınırlara sahip olduğunu kaydetmektedir. (8, 12) Her bir ihtilafın yaranmasının genel ve özel sebeplerinin var olduğu da kaydedilmelidir.

Ayrı olarak değerlendirdiğimiz zaman sorun veya ihtilafın sınırlarını şu şekilde belirlememiz mümkündür:

Mekan sınırı
Zaman sınırı
İçsistem sınırı

Sorunun mekan sınırı toprak ile tayin edilir, direkt olarak bu toprakla ilgili hak iddiasına göre baş vermekte ve halkın, etnosun şuuruna semantik muhteva, derk edilmeyen “kurgulama” gibi dahil olmaktadır.

Sorunun zaman sınırı psikolojik anlamda onun sürekliliğini göstermekte ve her bir etnosun sübjektif yaşamlarının tezahür özelliklerini yansıtmaktadır.

Sorunun içsistem sınırının belirlenmesi sözkonusu soruna ne kadar fazla devletin katılımı veya karışması ile belirlenir. İşte bu noktadan Ermeni-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorunu, karmaşık, dolambaçlı bir labirenti hatırlatmaktadır.

Soruna psikolojik yönden yaklaşıldığında, burada incelenmemiş veya yüzeysel olarak incelenmiş bir takım problemlerin var olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, ihtilafın yaranma sebepleridir. Her hangi bir ihtilafın yaranması konusunda bilimsel edebiyatta, bir birini yalanlayan bilimsel gerçeklere rast gelinir. Problemin bu kontektsten öğrenilmesini iki yaklaşım grubuna ayırmamız mümkündür. Birinci yaklaşım dispoziyon yaklaşımıdır. Bu yaklaşımın savunucuları sorunu, önceden yaranmış “kurgulama”, milletin çatışmalı “yapısı (karakteri)” vs. ile açıklamaktadırlar. Dispoziyon yaklaşımının temelinde iki öğe durmaktadır. Birinci öğeye göre çeşitli sosyal durumlarda insanların davranışı muhtelifdir. İkinci öğeye göre ise somut durumlarda her hangi bir insanın davranışını önceden kestirmek mümkündür. Bu tür yaklaşım ihtilafın çözümünde muhtelif modellerin takdim edilmesine ortam yaratmaktadır. Probleme bu noktadan yaklaşma, ihtilafın iç ve dış planını bir birinden ayırmaya imkan vermektedir. Dahili planda şahıslararası karşılıklı etkide ve somut durumda şahsın sorunlu davranışının asıl boyutu incelenerek, konu ile ilgili düşünceler açıklanır. Probleme bu şekildeki bir yaklaşıma, bihoferizm çerçevesinde C. Ribo, H. Helli vd. araştırmalarında rast gelmek mümkündür. İkinci durumda ise şahsın dahili zıtlıklarının gerçek amacı (motifler, değerler, şahsi mana vd.) dominantlık arz etmektedir.

Psikanaliz ve buna yakın araştırmaları (Z. Freud, K. Horni, K. Yung, A. Adler, E. From vb.) ikinci yaklaşıma örnek göstermemiz mümkündür. Genellikle ihtilafı veya sorunlu davranışın eksperimental şekilde araştırılması, ilk olarak H. Miller tarafından gerçekleştirilmiştir. O, K. Levin’in nazariyesi temelinde “yönelme-kaçış” modelini yaratmıştır. Batı psikolojisinde transkit analiz (E. Bern), yapısal balans nazariyesi (F. Hayder), roller nazariyesi (L. Canis, B. King vb.) vs. nazariyeler ihtilafın ayrı ayrı belirtilerini izah etmeğe ve onun kökenini belirlemeğe çalışmışlardır. Psikoloji edebiyatının tahlili, ihtilafın ortaya çıkmasında asıl etkenin, sübjektif etken olduğunu göstermektedir. Objektif etkenlerle birlikte doğal olarak sorunun sübjektif etkenleri de vardır ve onlar dikkatten kenarda kalamaz. Buraya ferdi planda, tutum (S. Maslah, B. Smit, R. Vize), motifler (M. G. Homelarui, V. A. Sisenko), psikolojik durumlar (İ. V. Levitov, A. A. Erçov, E. İ. Kirşbaum) vs. dahil edilebilir. Sorunun sosyo-psikolojik mahiyetini açıklamaya yakın olan orijinal modellerden biri de E. Van de Vilert tarafından takdim edilmiş, “rekapultasiya” modelidir.

Bu modelde sorunun anahtar ögeleri şahsın keyfiyetinde aranmakta, ihtilafli davranışın idare edilmesinde yol ve araçlar araştırılmaktadır. Aynı ayrı modelleri tahlil eden yazar, buna benzer 44 farklı modeli sıralamakta ve ihtilaf ortamında 169 davranış taktiğini ayırt etmektedir. İhtilafın psikolojik mahiyetini yorumlamaya çalışan diğer yaklaşım ise situatif yaklaşımdır. Bu yaklaşım, dikkati daha çok şahıslarla bağlı olmayan ayrı ayrı stratejilere yöneltmektedir. Situatif yaklaşım ihtilaf ortamında davranışın durumdan aslılılığını belirlemeğe bu veya diğer taktik ve stratejiyi seçme imkanını ortaya koymaktadır. Böyle bir yaklaşım tarzı daha çok insan psikolojisini davranışla açıklayan, bihoverist ekole uygundur. Kaydettiğimiz gibi situatif yaklaşım, dışarıdan gözlemlenen ve davranış parametrelerini belirlemeye yönelik nazari yaklaşımdır. Yaklaşımın savunucularının fikrinde ihtilaf, dış duruma karşı reaksiyon şeklidir. M. Doyç bu meseleyi yorumlarken, “ihtilaf karşı tarafların çıkarlarının objektif bir şekilde çatışmasıdır”, cümlesini kaydetmektedir. (8, 15) Tarihe dikkat yetirdiğimizde, bu sorunun köklerinin 1905–1907, 1918-1920’li yıllara kadar gittiğini göreceğiz.

Asrın başlarında somut durumdan hareketle, Azerbaycan topraklarına karşı toprak iddiası, kitlesel halde Azerbaycanlıların katledilmesi, topraklarımızın bir kısmının işgali vs., bu sorunun belirli zaman diliminde yarandığına delalet etmektedir. Türklere karşı agresif ve nekrofil davranış stratejisi, Ermeniler için sanki genetikdir ve bunun önceden kestirilmesine ihtiyaç duyulmamaktadır. Yapılan araştırmalar (M. Detuç, V. Tomas, M. Kolb vb.), ihtilaf ortamında konfrantasyon (yüzleştirme), karşılaşma, görüşmeler, taviz, uzaklaşma veya rekabet, işbirliği, uygunlaşma vs. sorunun mahiyetinin açılmasına yardımcı olduğunu göstermektedir. Ayrıca buraya problemleri strateji ve görüşmelerle birlikte arabuluculuk da eklenir. Şüphesiz sorunun çözümünde veya onun psikolojik mahiyetinin yorumlanmasında samimi fikirler azdır. Bununla da, Ermenistan-Azerbaycan Karabağ sorununun birçok ögesi, ihtilaf ortamından doğmuş, ermeni milliyetçilerinin ve taşnak zihniyetli insanların çalışmaları sonucunda, milli düşmanlığa dönüşmüştür. Milli düşmanlıkta ise sonsuz “düşman tiplmesi” yaranmıştır. Ermenilerin gerçekleştirdikleri Hocalı soykırımı, Zengilan faciaları, Bağnes-Ayırım katliamları fonunda bu düşmanlığı yok etmek çok zordur.

Psikolojik bakımdan bu zor bir süreçtir ve uzun süreli koreksiyon çalışmalarının yapılmasını talep etmektedir. Sorunun etnik ihtilaf ve milli düşmanlığa dönüşmesi, onun boyutunu genişletmekte ve çözümünü geciktirmektedir. Yani burada artık etnik ihtilaf araştırma konusuna dönüşmektedir. Etnik ihtilaf denildiğinde, belirli milli gruplar arasındaki zıtlıklar anlaşılmalıdır. Yani çıkarları bir biri ile çatışan veya kasten çakıştırılan milli kurumlar, etnik alamete göre karşı karşıya gelmektedirler. Şüphesiz karşı karşıya gelen tarafların, her ikisinin de aynı derecede suçlu olduklarını, suçlarının eşit bölündüğünü söyleyemeyiz. Çünkü etnik ihtilafın asıl kaynağı etnosta olan sosyo-politik ve ekonomik zıtlıklardadır. Çoğu zaman ihtilaf, sadece yabancı ve dış güçler tarafından üretilmektedir. Etnik ihtilafın şiddetlenmesi, genellikle bu veya diğer etnosta ya da tarafların her birinde etnosentrizm, ırkçılık, ayrılıkçılığın güçlenmesi ile gözlemlenmektedir. Milliyetçilik ideolojisinden nemalanan negatif etnik basmakalıpcılık ve buna yakın davranışlar keskin şekilde canlanmaktadır. Yani, etnik şuurun basit şekilleri, sınırlı milliyetçilik bencilliği, etnosentrizm ve etnik ırkçılık güçlenmektedir. Fakat bu yön, farklı etnoslarda tamamen başka seviye ve doğrultularda tezahür etmektedir. Etnoslar arasında baş veren sorunların, aynı zamanda etnik sterotip ve buna yakınlığın, duygular aleminin,

mal-devlet meylinin, farklı etnoslarda bir birinden farklı olması ve onlardan bazı güçlerin özel amaçlarla yararlanmasına bağlıdır. Etnoslararası sorunlar, bir etnosta diğerlerine karşı nefret, düşmanlık, intikam duygusuna ilkel içgüdülere önemli ölçüde yol verildiği zaman daha da şiddetlenmektedir.

Bunu ise iki temel etken, dış ve iç etken önemli ölçüde etkilemektedir. Ermeni etnosunda bize karşı nefret ve düşmanlık duygularının meydana getirilmesinde, geliştirilmesinde ve güçlenmesinde dış etken gibi, özel parti ve kurumların, şairlerin, yazarların, tarihçilerin ve gazetecilerin, etnik ilişkilerin tarihi ile bağlı olay ve gerçekleri kötü niyetle tahrif edici yazıları, resmi ve gayri resmi liderlerin, farklı din adamlarının tarihimize ilgili kasıtlı konuşmaları önemli rol oynamıştır. (3, 125) Bu durumda telkin, sosyal sirayet, kitlesel psikoz yaratma yolu ile etnosun ilkel içgüdülerini harekete geçirmeye özel dikkat yetirilmektedir. Bunun için her hangi bir araca; yalana, olay ve gerçekleri tahrif edilmesine, kendi cinayetlerini başkalarının üstüne yıkmaya, sorunda var olanın zıddına etnos ile ilgili olarak her türlü iftira ve şayialar yaratmağa vs. el atılır. Bu tür sosyal-psikolojik gerçekler sorunun gidişatında onun muhtevasını değiştirmektedir. Kanaatimizce Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorunu sübjektif ve objektif etkenlerin entegratif ilişkisi yönünden araştırılmalı, sorunun psikolojik mahiyetinin açıklanmasında bu prensipten yararlanılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdullayev, E, Dağlık Karabağ Problemi Hügug Müstevisinde, Bakü 2004.
Bayramov, A. S.-Alizade, A. A., Psikologiya, Bakü 2003.
Bayramov, A. S.-Alizade, A. A, Sosyal Psikologiya, Bakü Gapp 2003.
Bayramov, A. S., Etnik Psikologiya, Bakü 2001.
Bayramov, İ. M. Etno-psikologiyanın Bazı Meseleleri, Bakü Adiloğlu 2001.
Ahmedov, E., Ermenistanın Azerbaycan Tecavüzü ve Beynelhalg Teşkilatlar, Bakü, Turan 1998.
Aliyev, H. H., Dağlık Karabağ Hegigetleri, Bakü, Renessans 2005.
Malışeva, D. B., Religiozniy Faktor v Voorujennix Konfliktah Sovremennosti, M. 2006.
Psikologiya Slovar/Pod red. A. B. Peovskovo, M. G. Yaroşevskovo, M. Polizdat 1990.
Dehdasti R. Nagorno-Karabakh: FA case Study ODCE Conflict Dispute Settelement Mchanizm// The OSCE in Maintenance of Peace and Security Haque: Kluver Law, İnternational 1997.

20. ARAL GÖLÜ SORUNUNUN GERÇEK NEDENLERİ Erman ÇİĞİR⁷¹

ÖZET

Yakın zamana kadar sadece Asya Kıtası'nın değil, Dünya'nın en önemli göllerinden biri olan Aral Gölü, yaklaşık 50 yıllık bir zaman dilimi içinde tamamen yok olma noktasına gelmiştir. Göl sathında meydana gelen bâriz değişiklik, yerel ve uluslararası birçok kesimin dikkâtini Aral Gölü'ne çekmiş ve bu konuda ciddi çalışmalar yapılmasına sebebiyet vermiştir. Ancak bölgedeki olumsuzluklara neden olan asıl etmenler, uzun süre bir muamma olarak kalmıştır. Bunun nedeni de Rusya'nın bölge genelinde uygulamış olduğu yanlış politikaların tekrar gündeme getirilmemesi ve bu yanlışların üzerlerinin örtülmek istenmesidir. Çünkü Rusya tarafından yapılan ve Aral Gölü'nün de dâhil olduğu tüm ekosistemi kapsayacak boyuttaki kimyasal, biyolojik, nükleer vb. deneyler, bölgede onarılmaz sonuçlar yaratmıştır. Bu da Aral Gölü'nde görülen su kaybının sadece tabii şartlardan değil, bilinçli yapılan çalışmalardan da kaynaklandığını açıklamaktadır.

Giriş

Aral Gölü Orta Asya'da, Kazakistan ile Özbekistan sınırında yer almaktadır. Göl, Orta Asya'nın en büyük akarsuları olan Amuderya ile Sirderya'nın sularını boşalttığı bölgede, gerek fizikî, gerekse beşerî yönden son derece önemli bir konuma sahiptir. Zira göl, karasal iklime sahip olan Orta Asya'da bir yaşam kaynağı olmakla birlikte, bölgede yaşayan insanlar üzerinde de önemli bir geçim kaynağıdır.

20'nci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Aral Gölü'nün su seviyesinde azalış eksenli değişimler yaşanmıştır. Bu değişimlerin neden ve sonuçlarına bakıldığında ise göl yüzeyinde ve yakın çevresinde oldukça şaşırtıcı durumların yaşandığı görülür. 1950'li yıllardan içinde bulunduğumuz 2009 yılına kadar geçen süre zarfında bu kötü gidişin önüne geçilmesi hususunda, son on yıla gelinceye değin, gerçekçi kararlar alınmamıştır. Bunun nedenleri başta olmak üzere, özellikle Aral Gölü'nde yaşanan ciddi su seviyesi düşüşlerine neden olan asıl etmenleri ortaya koymak ve gelecekte neler yapılması gerektiğini izâh etmek, bu araştırmanın amacını teşkil etmektedir.

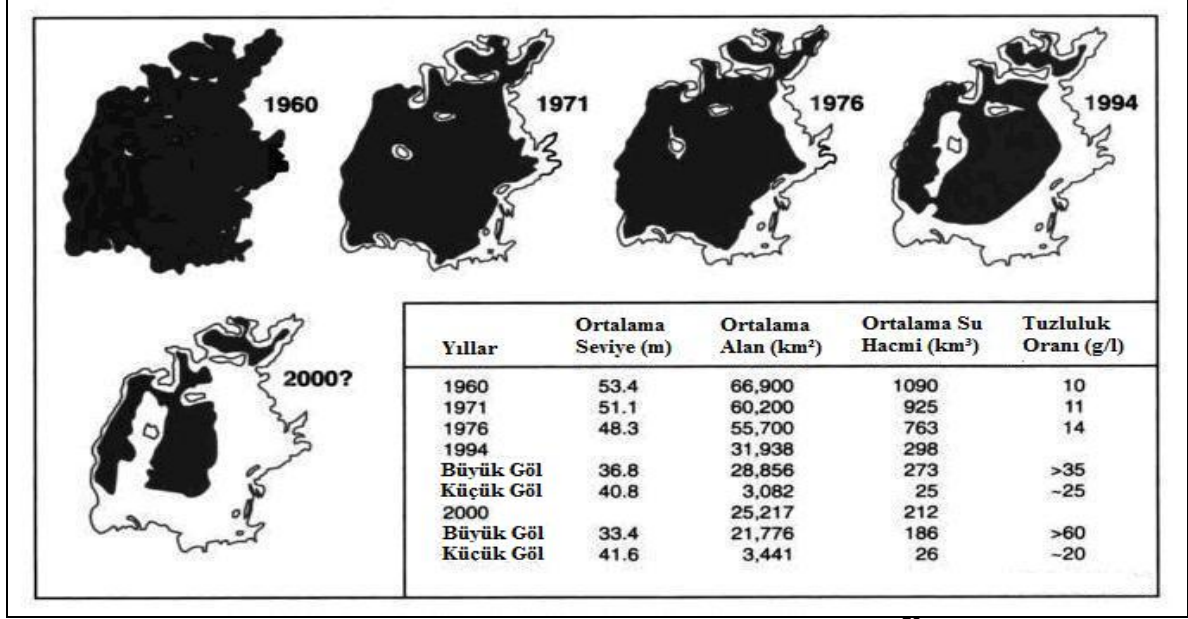
Aral Gölü Sorunu ve Bu Soruna Neden Olan Asıl Etmenler

Aral Gölü ve çevresinde fevkalâde şekilde vuku bulan hidrolojik ve ekolojik değişimden, tabii ve beşerî birçok unsur zarar görmüştür. Bütün bu zarar verici etmenlerin neden ve sonuçları, Aral Gölü Sorunu'nu oluşturur.

Gölün toplam havzasında meydana gelen değişimlerin başlangıç tarihi 1950'li yıllardır.

1960 yılında 53,4 m. olan Aral Gölü'nün su seviyesi, ilerleyen yıllarda azalmaya devam etmiştir. Nitekim 1971 yılında 51,1 m. olarak ölçülen su seviyesi, 1976'da 48,3 m.ye düşmüş, 1994 yılına gelindiğinde ise göl, Küçük Göl ve Büyük Göl olarak adlandırılan iki kısma bölünmüştür. Küçük Göl, Sirderya Nehri'nin delta oluşturarak döküldüğü Aral'ın kuzeyini ifâde eder. Büyük Göl ise, Amuderya Nehri'nin döküldüğü ve Küçük Göl'e oranla yüzölçümü bakımından daha geniş olan göldür.

71 Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul/Türkiye.

Grafik: Aral Gölü'ndeki Su Seviyesi Değişimi (1960 – 2000)⁷²

Aral Gölü'nün su seviyesinin azalmasıyla birlikte doğal olarak ortalama su hacmi de azalmış ve böylece gölün tuzluluk oranı da değişmiştir. Bununla birlikte 1960 yılında Aral Gölü'nün 66.900 km² olan toplam yüzölçümünün, 2000 yılında 25.217 km² ye düştüğü tespit edilmiştir.

Görüldüğü gibi Aral Gölü'nde meydana gelen değişiklik, oldukça ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu değişikliğin sonuçları da bir o kadar önem arz eder. Özellikle göl ve çevresindeki doğal hayat, bu değişim yüzünden büyük zarar görmüştür. Aral Gölü'nde mevcut balık oranlarında da büyük düşüş yaşanmıştır. 1970'li yıllarda yıllık 9.000 tona yaklaşan balık üretimi, 1990'lı yıllarda 2.000 tonun altına düşmüştür.⁷³ Bu durum, balıkçılıkla geçimini sağlayan bölge insanı üzerinde ciddi geçim sıkıntısına neden olmuştur. Aral Gölü'nde bulunan bazı endemik balık türleri de tamamen yok olmuştur.⁷⁴ Göl sularının çekildiği arâziler ise yavaş yavaş çölleşmektedir. Aynı zamanda kimyasal atıkların ve çürümüş gemilerin toplandığı bu topraklarda, yabani hayat da yok olma seviyesine gelmiştir.

Bütün bu olumsuz gelişmelerin neticesinde ve özellikle Kazakistan ile Özbekistan hükümetlerinin de çabalarıyla kötü gidişin önüne geçilmesine yönelik çalışmalara hız verilmiştir. Ancak şu husus çok önemlidir: Aral Gölü'nde yaşanan olumsuz gelişmeleri yok etmek için alınan tedbirler, gölü eski hâline ulaştıracağını vaat etmemektedir. Zira önemli kayıpların yaşandığı Aral Gölü'nde tabii olarak bu mümkün değildir. Fakat hiç olmazsa daha fazla su kayıplarının ve ilerlemesi muhtemel diğer olumsuzlukların durdurulması bakımından bu çalışmalar yapılmalıdır. Aral Gölü'nü Kurtarma Uluslararası Fonu (IFAS), 2003 yılının Nisan Ayı'nda yaptığı toplantıda Aral Gölü Havzası'nın sosyoekonomik ve ekolojik durumunun düzeltilmesine yönelik, 2003 – 2010 yıllarını kapsayan dönemde çeşitli projelere yönelik hazırlıkların sürdüğünü açıklamıştır. IFAS şartı uyarınca, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan IFAS projelerinin % 0,3'ünü, Tacikistan ve Kırgızistan

72 MICKLIN, P, E, WILLIAMS, William, David, The Aral Sea Basin, 1996.

73 PAVLOVSKAYA, L., P., Fishery In The Lower Amu-Darya Under The Impact Of Irrigated Agriculture, Karakalpak Branch Of The Academy Of Sciences Of Uzbekistan, Nukus, Uzbekistan.

74 YUDOVICH, U., B., SHAPORENKO, S., I., Changes In Fish Catches From The Aral Sea And Lake Sarykamys, 1987, Moscow.

ise % 0,1'ini finanse edecektir. Alınan önlemler bugün için başarılı olmuştur. Nitekim Aral Gölü'nün su seviyesinde her yıl 8 – 10 m³ azalmakta olan su miktarı ile kıyaslanınca, 2009 yılındaki su kaybının yok denilecek kadar düşük bir seviyeye gelmesi umut vericidir.

Tablo

Aral Gölü ve Göle Dökülen Akarsu Havzaları⁷⁵

Ülkeler	Akarsu Havzaları (km ³)*		Aral Gölü Havzası	
	Sirderya	Amuderya	km ³	%
Kazakistan	2.624	-	2.626	2.1
Kırgızistan	27.605	1.604	29.209	25.1
Tacikistan	1.005	59.578	60.583	52.0
Türkmenistan	-	1.549	1.549	1.2
Özbekistan	6.167	5.056	11.223	9.6
Afganistan ve İran	-	11.593	11.593	10.0
Aral Gölü Toplam Havzası	37.203	79.280	116.483	100

Aral Gölü'nün sahip olduğu havza dâhilinde iktisâdi yönden büyük getirisi olan tarım faaliyetleri yapılmaktadır. 1987 yılında Aral Gölü Havzası genelinde 7.500.000 hektar arâzi sulanmakta idi.⁷⁶ Özellikle Amuderya ve Sirderya ırmaklarının suladığı topraklarda yapılan tarımcılık, başta Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan olmak üzere birçok ülkede en önemli geçim kaynağını oluşturur.⁷⁷ Sovyetler Birliği döneminde de Aral Gölü Havzası'nda yapılan tarım faaliyetlerinin ülke ekonomisine büyük faydaları dokunmuştur.

Tarım faaliyetleri içerisinde ilk sırayı pamuk üretimi almaktadır. Zira Aral Gölü Havzası, Dünya genelinde en kaliteli pamuğun yetiştiği nadir bölgelerden biridir.⁷⁸ Bu nedenle 1950'li yıllarda Sovyetler Birliği, daha fazla kazanç elde edebilmek için pamukçuluğun yaygınlaşması hususunda çok sayıda araştırma yapmış ve neticesinde sulamanın yetersiz düzeyde olduğuna karar vermiştir. Bunun için de yeni kanalların açılmasına yönelik politikalar hazırlamıştır. Türkmenistan'da 1959 yılında yapımı tamamlanan 1.200 km. uzunluğundaki Karakum Kanalı vasıtasıyla 950 bin hektara yakın arâzi sulanmaktadır.⁷⁹ Bu durum, Amuderya Nehri'nden bir o kadar su alındığını izâh eder. Özbekistan ve Kazakistan'da bulunan diğer kanallarla birlikte sadece Amuderya'da değil, Sirderya Nehri'nde de su miktarı düşüşleri gözlenmiştir. Böylece Aral Gölü yeterli düzeyde beslenememeye başlamıştır. Tarımda kullanılan

75 UMAROV, P., Uzbekistan Irrigation Systems And Their Management Potential For Fisheries In Regional Context, Fisheries In Irrigation Systems Of Arid Asia, 2004, Rome.

* Değerler yıllık temelde alınmıştır.

76 RASKIN, P., HANSEN, E., ZHU, Z., IWRA, M., Simulation Of Water Supply and Demand in the Aral Sea Region, 1992, Boston, p. 59.

77 BARATOV, P., MAMATKULOV, M., RAFIKOV, A., Urta Oşya Tabiiy Geografiyesi, 2002, Toshkent, s. 276.

78 ASHIRBEKOV, U., ZONN, I., Aral: The History Of Dying Sea, International Fund For Saving The Aral Sea Executive Committee, 2003, Dushanbe, p. 14.

79 Türkmenistan Ülke Raporu, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı. 1999, Ankara, s. 11.

ilaçların göl çanağında birikmeye başlaması, aynı zamanda bir çevre felaketine sebep olmuştur.⁸⁰

Düzenli olmamakla birlikte yılın belli dönemlerinde Kızılkum Çölü başta olmak üzere göl çevresinde kum fırtınaları vuku bulmakta ve Aral Gölü bu tabii şartlardan olumsuz yönde etkilenmektedir. Kum fırtınaları özellikle gölün kuzeydoğu kısmında yoğunluk göstermektedir.⁸¹

Şimdiye kadar açıklanan kısımlarda Aral Gölü Sorunu'nun genel ve özel nedenlerine değinildi. Ancak bir başka neden daha var ki bütün havza genelinde etkili olmasına rağmen pek de ön plâna çıkarılmamaktadır. O da Sovyetler Birliği'nin Aral Gölü Havzası genelinde uyguladığı, zarar verici etkileri olan deneyler ve nükleer çalışmalardır.

1952 yılında Sovyet hükümeti Aral Gölü üzerindeki adalarda Biyolojik silah denemeleri yapılmasına karar vermiştir.⁸² Biyolojik test bölgesi resmi olarak Aralsk – 7 adı altında Vozrozhdeniye ve Komsomolskiy adalarında 1954 yılında başlamıştır.

Aral Gölü'ndeki Vozrozhdeniye Adası, Sovyet biyolojik test bölgesinin merkezi olmuştur.

Aral Gölü'nün kuruma serüveni, 1960'lı yıllarda Vozrozhdeniye'de kurulan test bölgesinin olumsuz etkileri ile başlamıştır. Çünkü bu bölgede yapılan testler, gölün su sınırında değişmelere sebebiyet vermiştir. Aynı zamanda göle dökülen akarsular da daha fazla yol kat etmeye başladığı için, su hacimleri azalmış ve göl yeterince beslenememeye başlamıştır. Testlerin yapıldığı adanın büyüklüğü 200 km² den 1990 yılına gelinceye kadar 2.000 km² ye genişlemiştir.⁸³ Elbette bu durum, gölde bir o kadar da su kaybı yaşandığını izâh eder.

İkinci Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında Aral Gölü'nde patlayıcı etkileri olan başka deneyler de yapılmıştır. Bu şiddetli patlamaların sonucunda göl tabanında çatlaklar ve yarıklar oluşmuş ve göl suyunun belli bir kısmı bu çatlaklardan sızmaya başlamıştır.

Günümüzde Aral Gölü Sorunu için, büyük çabalar neticesinde, yeterli düzeyde önlemler alınmakta ve bu önlemler daha önceki yıllarda başlayan çalışmalarla da birleşerek devam etmektedir. Ancak bu önlemlerin gelecekte de düzenli bir şekilde devam etmesi, özellikle bölgenin tabii yapısı için fevkalade önem arz etmektedir.

SONUÇ

Orta Asya'nın can damarı olan Aral Gölü, sadece bölgede yaşayan insanlar için değil, Dünya'nın tabii dengesini sürdürebilmesi için de gerekli olan mihenk taşlarından biridir. Yarım yüzyıl süren zaman dilimi içinde kurumaya başlayan göl, devam eden yıllar boyunca kaderine terk edilmiştir. Gölün kuruması ise çok çarpıcı nedenlerden meydana gelmiştir. Genel olarak bilinen nedenler, Sovyetler Birliği zamanında bölgede yapılan pamuk tarımının bilinçsiz bir politika ile sürdürülmesi, tarımda kullanılan zirai ilaçların havzayı ve dolayısıyla gölü tehdit eder hâle gelmesi ve gölü besleyen akarsu sularının kanallarla alınmasıdır. Ancak Aral Gölü Sorunu'nun

80 YIĞIT, Ali, Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası, TISAV Yayınları, 2000, Elazığ, s. 87

81 GLANTZ, H, Michael, Creeping Environmental Problems And Sustainable Development in the Aral Sea Basin, Cambridge University Pres, 1999, UK, p. 10.

82 BOZHEYEVA, Gulbarshyn, KUNAKBAYEV, Yerlan, YELEUKENOV, Dastan, Former Soviet Biological Weapons Facilities in Kazakhstan: Past, Present and Future, Monterey Institute Of International Studies, 1999, California, p. 2.

83 RIMMINGTON, Antony, Conversion of Biological Weapons Facilities, p. 3.

ortaya çıkmasında en az bu nedenler kadar önemi olan daha farklı durumlar da mevcuttur.

Sovyetler Birliği'nin Aral Gölü Havzası üzerinde mutlak hâkimiyet kurduğu yıllarda uygulamış olduğu bazı politikalar, Aral Gölü'nün su kaybetmesini hızlandırmıştır. Özellikle 1950 ve 1960'lı yıllarda çeşitli kimyasal, biyolojik ve nükleer deneylerin yapıldığı Aral Gölü Havzası'nda meydana gelen tahribat, göle büyük zararlar vermiştir.

Günümüzde Aral Gölü için alınan önlemler yeterli olmakla birlikte daha da geliştirilebilir. Bunun için bölge genelindeki ülkelerin bu soruna daha fazla eğilmeleri ve dolayısıyla daha fazla bütçe ayırmaları gerekmektedir. Zira ülkelerin ekonomileri kötüye gitse bile farklı seçeneklerle yeniden iyileştirilebilir, ancak doğada yok olan bir yaşamın yeniden oluşturulması mümkün değildir.

KAYNAKÇA

ASHIRBEKOV, U., ZONN, I., Aral: The History Of Dying Sea, International Fund For Saving The Aral Sea Executive Committee, 2003, Dushanbe.

BARATOV, P., MAMATKULOV, M., RAFIKOV, A., Urta Osiya Tabiiy Geografiyesi, 2002, Toshkent.

BOZHEYEVA, Gulbarshyn, KUNAKBAYEV, Yerlan, YELEUKENOV, Dastan, Former Soviet Biological Weapons Facilities in Kazakhstan: Past, Present and Future, Monterey Institute Of International Studies, 1999, California.

GLANTZ, H, Michael, Creeping Environmental Problems And Sustainable Development in the Aral Sea Basin, Cambridge University Pres, 1999, UK.

MICKLIN, P, E, WILLIAMS, William, David, The Aral Sea Basin, 1996.

PAVLOVSKAYA, L., P., Fishery In The Lower Amu-Darya Under The Impact Of Irrigated Agriculture, Karakalpak Branch Of The Academy Of Sciences Of Uzbekistan, Nukus, Uzbekistan.

RASKIN, P., HANSEN, E., ZHU, Z., IWRA, M., Simulation Of Water Supply and Demand in the Aral Sea Region, 1992, Boston.

RIMMINGTON, Antony, Conversion of Biological Weapons Facilities.

UMAROV, P, Uzbekistan Irrigation Systems And Their Management Potential For Fisheries In Regional Context, Fisheries In Irrigation Systems Of Arid Asia, 2004, Rome.

Türkmenistan Ülke Raporu, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı. 1999, Ankara.

YİĞİT, Ali, Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası, TİSAV Yayınları, 2000, Elazığ.

YUDOVICH, U., B., SHAPORENKO, S., I., Changes In Fish Catches From The Aral Sea And Lake Sarykamysh, 1987, Moscow.

21. SAMED VURĞUN'UN POEMALARINDA HAYAT VE ÖLÜM ANLAYIŞI İLE İLGİLİ KULLANILAN DEYİMLER

Sevinç ALİYEVA

Özet

Bu makalede Azerbaycan'ın halk şairi Samed Vurgun'un poemalarında hayat ve ölüm anlayışı ile ilgili kullanılan deyimlerden bahsedilmektedir. Burada aynı zamanda önemli miktarda örnekler takdim edilmiştir. Bu örnekler şairin “Üsyan”, “Komsomol Poeması”, “Aygün”, “Muğan” vd. poemalarından alınmıştır. Makalede poetik deyimsele birimlere geniş yer verilmiştir.

ABSTRACT

The article deals with the phrasedological units related to the notions of life death which are met in the poems of Azerbaijan people's poet Samed Vurgun. The article also presents a great number of examples which are taken from the poet's poems such as “The Revot”, “The Komsomol Poem”, “Aygün”, “Mugan” etc. poetical phraseological units are given much attention in the article.

Samed Vurgun'un poemalarında hayat ve ölüm anlayışı bildiren birçok deyim kullanılmıştır ki, bunların çeşitli anlam incelikleri ve bir birinden farklı özellikleri bulunmaktadır. Bu deyimlerde sinonimlerden yararlanılmıştır. Bu durum sözkonusu poemaların üslup zenginliğini artıran asıl etkenlerdendir. Araştırmalar zamanı şairin poemalarından hem hayat, hem de ölüm anlayışı ile ilgili çok sayıda deyim tespit ettik. Önce yaşamla ilgili ifadelerle bakalım.

Kaydedelim ki, insan yaşamında iyi günler de kötü günler de olur. Samed Vurgun, bu günleri yani, “iyi, mutlu günleri”, ağ gün (ak gün) , “iyi yaşamı” gaynar hayat (kaynar hayat), “kötü, bedbaht günleri” ise gara gün (kara gün), ganlı gün (kanlı gün), dar gün gibi ifadelerle değiştirerek kullanmıştır.

Bu gaynar hayatla bağlıdır yakam,

Onunla çırpınır benim lirikam. (1, 127);

Belke de ilk arzum, son emelimsen,

Menim dar günümde kömek elimsen (1, 84);

Bu ganlı günlerin gara günlerin,

Sualı sorgusu uzun çekecek..(1, 142)

Şair “Üsyan” (İsyan) poemasında “manevi işkence etmek” anlamını vermek için gününü gara etmek (gününü karartmak) ifadesi yerine, Taşdemir'in dili ile daha çok halk dilinde kullanılan gün vermemek ifadesinden yararlanmıştır.

Mene gün vermeyir Bolşevik Kerem,

Kende çaknaşmanı o salır desem,

Bilin ki, düz deyir ağanız Elhan... (1, 225)

Samed Vurgun, “doğmak” kelimesinin yerine, onun eş anlamlısı olan dünyaya gelmek, hayata gelmek gibi evfemistik deyimleri kullanmıştır. Bu ise şiirde vezin ve hece düzeninin bozulmasına neden olmuştur:

Hayata geldiği o günden beri

O küskün bakışlı gara gözleri

Neler düşündürür.....

Ele bil dünyaya yeniden gelmiş

Yoksulluk keçiren heç bu deyilmiş (1, 27)

Samed Vurgun dünyaya gelmek ifadesini birkaç kez kullanmıştır. (1, 337)

“Büyüyüp serpilmek” anlayışı boy atmak, “yetişkinlik çağında olmak” ise bahara çatmak şeklinde ifade edilmiştir:

Günler boy atdıkca, men de boy atdım

Gelib yetişmişem on üç yaşına

On üç yaş keçirib, bahara çatdım (1, 147).

Göründüğü gibi burada boy atmak ifadesi aynı zamanda günlerin geçtiğini bildirmektedir. Bahara çatmak ise şairane bir ifadedir.

Delikanlılık, gençlik tazeliğini korumak, her zaman genç kalmak anlamını şairane bir tarzda şöyle tasvir edilir:

Gelbinde daima güler bir bahar

Derdi de bir güler üzle garşılar (1, 452)

Samed Vurgun ihtiyarlık alametini, ömrün yarısının geçmesini “saçlarını ağartmag” deyimi ile ifade etmiştir. (saçların ağarması her zaman ihtiyarlık alametini bildirir):

Ağardı saçların, ömrün de yarı;

Kasadlıg keçirir şeyrin bazarı (1, 17).

“Saçlarını ağartmag” ifadesi “Komsomol poeması”nın “Ganlı Çadır” bölümünde tecrübeli, deneyimli anlamında kullanılır:

Otuz ildir bu yolda saçlarını ağartmış,

Bu tükenmez derd ile ne yaz bilir, ne de gış (1, 61).

Normal insan hayatının hem kötü, hem de iyi günleri, şairi daima rahatsız etmiştir. O, hatta eş ve çocuklarını İran’da bırakıp ekmek parası için Bakü’ye gelen, son derece fakir bir hamalın acı kaderini ve düşüncelerini kalp acısı içinde bedii boyalarla kaleme almıştır:

... Oturmuş palanın üstünde hambal

Derin fikirlere garg olmuş yazıg

Dincelmek isteyir o da azacıg (1, 153).

Şair hamalın acınası durumunu yüzünden ve gözünden okumaktadır:

Bir çörek puludur onun arzusu;

Bulamış hanbalın gözlerinde su,

Alnının gatları gırış gırışdır

Onun gözlerinde bahar da gışdır (1, 153)

Bu poemada “acı hayatının gam defterini aralamak”, “hayalinin önüne geçmek” ve “dilsiz yolları gözetlemek” gibi ifadeler ustalıkla kullanılmıştır.

“Gözlerde acı var, bakışlarda kin”

“Batıb uşagların acından ordu”

“Göye çekilmişdir bu yerde çörek”

“Sabr edin, ahiri ne olur görek”...,

“Ürekleri sıkıb ağladan” (1, 154-155) diyen şairin acı nefret, acı teessüratı bu mısralarda işlenmiştir.

Şairin poemalarında hayat anlayışı ile ilgili ifadelerden başka, ölüm anlayışı ile ilgili deyimler de çoktur. Bu tür deyimlerin sayısı otuzun üzerindedir.

Bilindiği gibi, “ölüm” kelimesi dile getirilirken insanda aniden gayr-i ihtiyari korku hali yaranmakta, heyecan ve telaş içinde kötü duruma düşmektedir. Bu yüzden söz konusu anlayışı bildirmek, yumuşatıcı bir tarzda başkalarına ulaştırmak için

evfemistik ifadeler kullanılır. Örneğin, Samed Vurgun'da "ölüm" kelmesi gara haber (kara haber) ifadesi ile verilmiştir:

Ona tez yetişdi bu gara haber,
Yene silahlandı çalışan eller (1, 160).

Hayatın tehlikeli anını göstermek için Samed Vurgun, "başında bela var, başında iş var, başında felaket var" gibi deyimsel varyantlardan istifade etmiştir:

Celalın başında hata (bela) var deye,
Sinesi töşümüş gapıya çıkar.
Elini galdırıp yalvarır göye,
Galbini yerler de, göyler de sıkır (1, 55);
Belki de Celalın başında iş var?...
Onun sualına dinmeyir dağlar...(1, 66);
...Yoksa başında bir felaketmi var?! (1, 69).

Ölüm ayağında, ölüme yaklaşmak anlayışı, gözüne ölüm gelmek ifadesi ile takdim edilmiştir.

Homindanın ordusu da çatır kimi dırnag tökür,
Çan Kayşinin gözlerine ölüm gelir, zülmet gelir (1, 367).

Samed Vurgun, bu anlayışla ilgili rol kahramanlarının konuşmasını farklılaştırmak için onların karakterine uygun deyimler kullanmıştır. Şair de bu ifadeleri sosyal ortamın çeşitli tabakalarının hayat tarzına, düşünce ve davranışlarına uygun olarak kullanmıştır. O, poemalarında genellikle rol kahramanlarına, her bir tabakanın temsilcilerini karakterlerine uygun ifadeler seçip kullanmıştır. Şair yalnız ölüm anlayışını bildiren deyimleri kullanırken bu yöntemden yararlanmıştır. Örneğin "Komsomol Poeması"nda düşmandan intikam almak için şair, nefret duygusu içinde Kerem'in dili ile "ölüm ayağını" ahiri çatmak (sonu gelmek) ve "öldürmek" anlayışını bildirmek için ise Celal'in dili ile ganını almak (kanını yerde koymamak) ifadelerini kullanmıştır:

Aldı Geraybeyi mühasireye-Ahiri çatmışlar!
Teslim ol!-deye Koroğlu neresi çekir dağlara...(1, 82)

Ölüm ayağında olan Kerem, Celali görünce dili açılarak konuşmaya başlamakta, gazap duygusu ile Geray Beyi öldürmeyi ondan istemektedir:

Gözüne görünür komsomol Celal
Dil açır: "Qannı Geray beyden al!" (1, 82)

Samed Vurgun rol kahramanlarının bireysel özellikleri ile ilgili poemalarında anlam inceliklerine sahip olan deyimler kullanmış ve onları poetikleştirmiştir. Şair "ölmek" sözü ile bağlı hayatı sönmek, rahmete getmek, ömrünü başa vurma, ömrü tamam olma, gözlerini yumma, dünyadan köçmek (getmek), can vermek gibi evfemistik deyimlerden yararlanmıştır.

Ey güneş! Ey bulud! Şahid olun siz,
Göylerin altında bir bir hayat sönür (1, 75)
Menim de ruhumda bir ızdırab var
Olur senetimin o ilk gözeli,
Boğur kainatı gecenin eli (1, 75).

Samed Vurgun, "Komsomol Poeması"nda "Humayın Ölümü" bölümünde birkaç yerde "ölüm" anlayışı ile bazı deyimleri kullanmıştır. Şair bu bölümde Humayın ölümünü tasvir ederken sanki bir levha yaratmıştır:

Ne çadır görünür, ne yaşıl bir düz.
Deyib danışmayır kınalı keklik.

...Bülbül ağlasın ki solur çiçeklik
Deyib danışmayır kınalı keklik (1, 74)

Genel olarak “Humayın Ölümü” bölümü dünyanın şaheserlerinin en parlak sayfalarıyla karşılaştırılabilir. Şairin kendi kahramanın olan sevgisi, muhabbeti, Humay gibi kızlarımızın tabiatı, hasleti obrazlı ve muhteşem bir dille takdim edilmiştir.

Uzanmış tir gibi donmuş bedeni,
Ağarmış benizi düm ağ süd kimi,
Budagsız, yarpagsız bir söyüd kimi
Yıkılmış toprağa ağladır meni. (1.72).

Şair artık sevimli kahramanını “ölmek üzere olduğunu” can üste olmak, vefat ettiğini ise hayatı sönmek, gözlerini yummak ile takdim etmiştir:

...Tabıbsız, devasız can üstüdedir...(1, 75)

...Feget gözlerini yummuşdur Humay;

Solur şefeglerde hasta üzlü ay...(1, 77).

Şair “ölmek” yerine ulduzu sönmek deyişini de kullanmıştır:

Menimse meclisim artıg veremli bir yasa dönmüş,

Neler deyir gara bahtim? Ezelden ulduzu sönmüş!..(1, 277)

Burada “ulduzu sönmek” şairane bir ifadedir.

Samed Vurgun “ateşli silahla, vahşicesine öldürmek, katletmek” anlayışını bildirmek için, ganını akıtmag, ganını almag ifadelerini kullanmıştır.

O, genc iken akıdıb bir iğidin ganını

Düşmeninden tez aldı atasının ganını (1, 61)

Şair “Komsomol Poeması”nda kullanmış olduğu şu beyitte Cemal’in düşmanını öldürmekle babasının intikamını almasını ganını akıtmak, (kanını akıtmak) ganını almak, (kanını almak) deyişini ile ifade etmiştir. Samed Vurgun ganını akıtmak ifadesi tekrar olmasın diye poemalarında aynı anlama gelen başka ifadeler kullanmıştır.

Örneğin, “kanını dökmek”;

Humar nişanlayıb, tökdü ganını (1,111),

“kana boyamak”;

Şehir valisini boyamış gana (1,127),

“kafasına kurşun sıkmak”;

Bir gülle çakarak onun başına,

Gösterir gücünü yar-yoldaşına (1, 58)),

“başını bedeninden ayırmak”;

Ayırır başını derhal bedenden (1, 32-33) gibi eşanlamlı fadelerden de yararlanmıştı.

Samed Vurgun kılıçla öldürmeyi bildirmek için “kılıçtan geçirmek” ifadesini kullanmıştır ki, bu da manayı daha da kuvvetlendirmekte ve ekspesivleştirmektedir.

Gul kimi aldılar, satdılar bizi;

Gılıncdan keçirdi bizi bu ağlar;

Lale tek gızardı Amazon çayı (1, 365).

Şair Geray beyin psikolojisindeki gaddarlığı, anaları öldürmekle onları her zaman gözü yaşlı bıraktığını “Komsomol Poeması”nda “Humay’ın Ölümü” bölümünde çobanların dili ile aşağıdaki ifadelerle şu şekilde tasvir etmiştir:

İkinci çoban:-Geray bey bu günü görseydi inan,

Yanan gözlerinden odlar yağardı.

Bir eli, bir günü diri boğardı.
Daşı daş üstünde goymazdı bir an.
Üçüncü çoban: Geray bey çoğunu diri soyubdur
Goy onun oduna balası yansın
Pis günü daldadır, hele dayansın!
O çok anaları ağlar goyubdur...(1, 73)

Göründüğü gibi, Geray beyin gaddarlığı, vahşiliği yanan gözlerinden odlar yağır, insanları vahşicesine öldürmesi ise diri boğmag, diri soymag ifadeleriyle yansıtılmıştır.

Şair bu tür bir gaddarlıkla olan ölümü, “elleri gana batmag”, “boynunu vurmag” ifadeleriyle de yansıtılmıştır:

Knyazın elleri çok batmış gana,
Soldatı tutdurur güllebarana. (1, 179)

KAYNAKÇA

1. Samed Vurgun, Eserleri, III. cilt, Bakü 1961.
2. Samed Vurgun, Eserleri, (7 ciltte) III. Cilt, Bakü 1986.
3. Samed Vurgun, Seçilmiş Eserleri, I. cilt, Bakü 1986.
4. Samed Vurgun, Aforizmler, Bakü 1987.

22. FRANSIZ EĞİTİMCİLİĞİ VE ONUN EVRENSEL ÖZELLİKLERİ Hatire GULİYEVA

ÖZET

Bu makalede Fransız eğitimciliği ve onun evrensel özelliklerinden bahsedilmektedir. Eğitimcilikte muhteva itibariyle ilk olma özelliği Fransızlara mahsustur. Fransızları eğitimciliğin klasiği, Fransız eğitimcilik edebiyatını da eğitimci edebiyatın klasiği olarak isimlendirebiliriz. Fransız eğitimciliğinin devrimci özelliği de vardı. Bu yüzden de tüm dünya halklarının milli kültür ve terakkisi için asıl fikir kaynağı olmuştur.

ABSTRACT⁸⁴

There are considered the problems of the French enlightenment and its universal meaning in the given article. In essence superiority in enlightenment sphere belongs to French people. It is possible to call Frenchmen as the classics of enlightenment, and the French educational literature as the classics of the educational literature. The French enlightenment had also revolutionary character; therefore it has turned to the main ideological source in development of national cultures of all nations of the world.

Eğitimcilikte muhteva bakımından ilk olma özelliği Fransızlara mahsus olduğu gibi, ihtişamlı kuvvet bakımından da onların mukayese kabul etmeyecek derecede ileride oldukları tarihi bir gerçektir. Fransızlar yalnız Doğu ve Rusya'da bulunan halkların eğitimciliğinden kaliteleri ile seçilmemiş, aynı zamanda Batı Avrupa ülkeleri arasında da bu yönden ön sıralarda durmuşlardır.

İlginçtir ki, eğitimciliğin beşiği sayılan Fransa'da, bu hareketin öncü ve taşıyıcı simaları yine Fransız yazarlar olmuş ve onların çalışmaları temelinde Fransız edebiyatı eğitimcilik klasiği sayılmıştır. Eğitimcilik dönemi lafzının Fransız dramaturg Volter tarafından tarihe kazandırıldığı bir gerçektir.

İ. S. Brağinski, "Eğitimcilik Döneminin Milli Özelliği Hakkında" başlıklı makalesinde bu konuda şunları kaydetmektedir:

"... Eğitimcilik dönemi lafzını bizzat Voltaire edebiyata kazandırmıştır. Fransız eğitimci edebiyatını, eğitimci edebiyatın klasiği, Fransızları ise eğitimcilik klasiği olarak isimlendirmek mümkündür."

Nitekim Fransız dramaturg Voltaire'in, XIV. Lüdovik döneminin bittiği 1715 yılında yazdığı ve 1718 yılında Paris sahnesinde başarıyla oynanan "Edip" faciası, devrimsel öneme sahip olmuştur. İşte bu dönemde Fransua Mari Arue "de Volter" soyadını almış ve Fransızlar bundan sonraki dönemi "Volter asrı" olarak isimlendirmektedirler.(X.Q) (2)

Kanaatimizce bu galibiyetin mahiyeti, eğitimciliğin inkişafı için ne kadar önemliyse, eğitimci estetiğin onayında da bir o kadar aktif etkiye sahip olduğu kabul edilmelidir. Şöyle ki, Volter ilk olarak sanatçı, sosyo-politik ideadan daha fazla, estetik ideaya bağlı bir yazar, dramaturg idi. Şüphesiz onun faaliyeti bedii eserlerin yönünü belirleme ve estetik düşünceye hizmet konusunda değer ve öneme haizdir.

84 FRENCH ENLIGHTENMENT AND ITS UNIVERSAL MEANING.

Dünya eğitimcilik hareketinin ortaya çıkmasında, dev eğitimci neslin fikri inkişafında Fransız devriminin rolünün inkar edilemez bir gerçek olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

Şiller, Fransız devriminin etkisi altında halkının geleceğini düşünmekte, eskimiş siyasi sistemi yıkmamanın, sanattan yararlanmakla mümkün olabileceğini planlamaktaydı. Ona göre, insan büyük mücadele gücüne sahiptir ve layık olduğu tarihi seviyeden çok aşağıdadır. İnsanın siyasi talepler ileri sürmesine, manevi imkanları yol vermemektedir. O halde siyasi bağımsızlık arzusuna ulaşmış insanın, bu maksadı derk etmesi ve bundan ötürü çalışması için, ilk olarak o insan eğitilmelidir. (3)

Dünya eğitimcilik estetiğinin temsilcileri, eserlerinde ilk görev olarak, bu manevi ideolojiyi dönemin medeniyet nazariyesine, akıl programına cevap veren meseleleri aydınlatıyorlardı. Onlar, “bilgisizlikten bilgiye, az bilgidan terakkiye, inkişafa” dövizini ile hareket ediyor ve en önemlisi yalnız bilimsel ilerleme sayesinde yeni sosyo-ekonomik, medeni devrim basamağına yükselmenin mümkün olabileceğini düşünüyorlardı. (5)

Yalnız Fransız veya İngiliz eğitimcilerinin değil, aynı zamanda tüm dünya eğitimcilerinin hemfikir oldukları evrensel idealler içerisinde, tarihi sosyal gerçeklikler zemininde yetişen burjuva toplumunda, milli kültürün inkişaf etmesini sağlamak, güçlü akıl ile milli bilinç konseptini hayata geçirmek, halk içindeki aydınların çalışmalarını bedii eserlere yansıtmak ve bundan devrimin her alanında faydalanmak, yine şahsiyetleri ortaya çıkarmak, milletin millet gibi yetişmesi sağlamak gibi görevleri vardı. Tüm bunlar zümreyi dünya halklarının öncü düşüncelerine yaklaştırmakta, çeşitli yerlerde eğitimcilik hareketinin, bunun sonucunda edebi nazariyenin-yeni dönemin eğitimci estetiğinin yaranmasına getirip çıkarmaktaydı. Diğer taraftan eğitimci sosyal ideoloji, kendi edebiyatını ve sanatını ortaya çıkarmakta, onun etkisi altında inkişafını devam ettirmekteydi.

Dünya eğitimciliğinin “eleştiri” prensibi, global özelliğe sahiptir. Eğitimciler eskimişliğin tüm sosyal nişanelerini, hatta köklerini eleştiri ile ortadan kaldırma amacıyla hareket ediyorlardı.

Bu yönden dünya eğitimciliğinin beşiği sayılan Fransa’da, güçlü psikolojik ve manevi temel olan dine eleştirel yaklaşım, din adamlarının hurafe cephesini dağıtmak, genel olarak dini düşünceye karşı mücadele şekilleri özellikle dikkat çekmektedir.

Başta Voltaire olmakla dine karşı mücadele eden Fransız eğitimciler, Paris sokaklarında kral ve kilise hakimiyetine karşı halkın galibiyetini bayram etmişler.

Bu yüzden Fransız eğitimciliği ile birlikte bu harekate yön veren, onu yetiştiren ve ilerleten Fransız eğitimci edebiyatı bu dönemin klasiği kabul edilir.

V. Qrib, Fransız eğitimcilere has temel özellikleri dikkatlice tahlil eden ve değerlendiren araştırmacılardandır. Onun aşağıdaki düşünceleri ilgiyle karşılanmaktadır:

“Tarihi yönden az önem arzetmesine rağmen İngiliz eğitimcilerin durumu, bilimin ve hayatın tüm alanlarında daha güçlü devrimci özelliğe sahip Fransız eğitimcilerinin durumu ile mukayesede, son derece beğenilesi idi.

Fransa’da hakimiyet ve ruhaniler baskı yapsalar da, eğitimcilik tebliğinin önünü kesemiyorlardı. Fransız eğitimciler, halkta eğitimci duyguları, burjuvaziyi hep birlikte savunma faaliyetlerini uyandırma konusunda, güçlü ve yenilmez idiler. (6)

Bu yüzden Fransız eğitimciliğinin devrimci mahiyeti tüm dünya halklarının milli kültür, terakki meselesinde temel idea kaynağı olmuştur.

Eğitimcilikte muhteva itibariyle ilk olma özelliği Fransızlara has olduğu gibi, ihtişamlı kuvvet yönünden de onların mukayese kabul etmeyecek derecede ileride oldukları tarihi bir gerçektir.

Onların eğitimciliği yalnız Doğu halkları ve Rusya'da yaşayan halkların eğitimciliğinden kalite yönünden seçilmiş, aynı zamanda Batı Avrupa ülkeleri arasında da bu yönden ön sırada bulunmuşlardır.

Bu yüzden Fransız eğitimciliği ile birlikte bu harekate yön veren, onu yetiştiren ve ilerleten Fransız eğitimci edebiyatı bu dönemin klasiği kabul edilir.

Sonuç olarak, tarihi realitede, bilinçte gözlemlenen sıçrayış, devrim mahiyetinde olan eğitimcilik, Fransa'da doğmuş, sosyal ve estetik ağırlıklı muhtevasında tüm dünyaya hızlı bir şekilde yayılmakla, ister kendi döneminin, isterse de sonraki iki muhteşem asrın çeşitli ülkeler üzere dev bilimsel araştırma akademisini yaratmıştır.

KAYNAKÇA

1. Prosvetitelstvo v literaturah Vostoka, Sbornik statey. M.: İzd. Nauka, 1973, s. 307.
2. Guliyeva, H., Azerbaycanda Maarifçi Estetika, Bakü, Elm 2001, s. 4.
3. Adı geçen eser, s. 18-19.
4. Adı geçen eser, s. 16.
5. Adı geçen eser, s. 16.
6. Adı geçen eser, s. 18.

**23. AZERBAJCAN DİLİNİN LEKSİK ZAMANSALLIK ALANININ
YAPISAL-SEMANTİK MODELİ**
İlham TAHİROV

ÖZET

Bu makalede Azerbaycan dilinin leksik zamansallık alanının yapısal-semantik modeli ele alınmıştır. Azerbaycan dilinin açıklamalı sözlüklerinden, Azerice-İngilizce ve Azerice-Rusça sözlüklerden anlamında zaman anlayışının hakim olduğu kelimeler seçilmiştir.

Azerbaycan dilinde zamansallık leksik alan iki mikro alanı içermektedir. Birincisi gayri-izafi zamanı, ikincisi ise izafi zamanı ifade eden kelimeleri içermektedir. Birinci leksik-semantik alanı ise 7 gruba bölebiliriz. Azerbaycan dilinde zamansallık leksik semantik alan oluşturan bu iki mikro alan bir birinden soyutlanmış bir şekilde tasavvur edilemez.

ABSTRACT⁸⁵

The semantic and structural model of the lexical temporality area of the Azerbaijan language is studied in the given article. The material is prepared on the basis of the words selected from explanatory dictionaries of the Azerbaijan language, from Azerbaijan-English and Azerbaijan-Russian dictionaries in which the meaning of the time concept dominates.

In the Azerbaijan language the semantic of the lexical temporality area is divided on two subgroups. The first subgroup covers the words expressing concept of absolute time, and the second one covers the words expressing concept of relative time. It is impossible to present these two subgroups, forming lexical and structural area in the Azerbaijan language separately from each other.

Azerbaycan dilinde zaman anlayışının tüm leksik ifade araçlarının tamamını, zaman veya zamansallık leksik-semantik alan gibi takdim etmemiz mümkündür. Yapı bakımından yaklaşıldığında, zamansallık leksik-semantik alan bileşik yapısal-semantik alanla bir bütün olup, genel zamansal anlam ile birleşmiş, karşılıklı ilişkili mikro alanların, grup ve alt grupların hiyerarşik bir şekilde oluşturulmuş sistemi halinde ortaya çıkar.

Zamansallık leksik-semantik alanın yapısal-semantik modelini kurmak için, Azerbaycan dilinin açıklamalı sözlüklerinde, Azerice-İngilizce ve Azerice-Rusça sözlüklerde kaydedilmiş çeşitli konuşma parçalarına ait olan ve anlamında zaman anlayışının hakim olduğu kelimeler seçilmiştir. Sözler seçilirken, onların anlamlarının açıklanmasında zaman kelimesi ve onun ideografik eşeslilerin kullanılışı ölçüt alınmıştır. Sonuçta sözkonusu sözlüklerden zamansal anlayışlı 473 kelime seçilmiştir. Seçilmiş olan kelimelerin 159 tanesi isim, 153 tanesi sıfat, 137 tanesi zarf, 17 tanesi fiil, 2 tanesi ek, 1 tanesi ise bağlaçtır. Zamansal leksik seçilirken, tüm basit, yapma ve bileşik kelimeler dikkate alınmıştır. Yalnız basit köklü zamansal leksik seçilecek olsa, yani türevler dikkate alınmasa, bu miktar 150'ye yakındır.

85 SEMANTIC AND STRUCTURAL MODEL OF LEXICAL TEMPORALITY AREA OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE.

Azerbaycan dilinin açıklamalı sözlüklerinde kaydedilmiş zamansal leksiğin sözlük tanımlarına göz geçirecek olsak, aşağıda sıraladıklarımızın onların leksik anlamlarına yansıdığını göreceğiz:

1. Daima harekette olan, değişen genel soyut zaman anlayışı
2. Çeşitli uzunluğa sahip zaman parçalarına bölünme ve onların ölçülmesi
3. Her hangi bir hesaplama veya çıkış noktasına, yani konuşma anına veya başka bir hareket ve olaya nispete zamanın geçmiş, şimdiki ve gelecek boyutlarına bölünmesi

4. Hareketin zaman dahilinde uzunluğa, sürekliliğe, tekrara, peş peşe olmasına vb. göre meydana gelme özelliği

5. Genel zaman düzeni

Diğer bir ifadeyle, sözlükteki tanımların tahlili, zamansal kelimelerin leksik anlamlarında dünyanın zaman manzarası, kavramsal ve algılanabilir zaman anlayışları aracılığı ile temsil ve ifade edildiğini söyleyebiliriz.

Genel olarak seçilmiş zamansal leksiği iki kısma ayırmak mümkündür. Birinci gruba zamansal isimler, zarflar ve sıfatlar girmektedir. Bu gruptan olan isimler zamanı, 1. reel obje olarak, 2. süre olarak, 3. zaman dilimi olarak isimlendirmektedir. Zarflar ise hareket, olay ve süreçlerin zaman dahilindeki tekrar olmasını, onların süresini, devam etme uzunluğunu ifade ediyor. İkinci gruba çeşitli konuşma parçalarına ait olan “geçmiş-şimdiki-gelecek” planında ifade edilen hareket, olay ve süreçlerin zaman ilişkisi ve münasebetlerini ifade eden kelimeleri dahil edebiliriz. Bu gruplardan her birini birer mikroalan kabul etmek mümkündür.

Böylece, Azerbaycan dilinde zamansal leksik-semantik alan, iki leksik-semantik alanı içeriyor. Birinci leksik-semantik alan gayrı-izafi zamanı, ikincisi ise izafi zamanı ifade eden kelimeleri içeriyor.

Birinci leksik-semantik alanı oluşturan kelimeleri aşağıdaki leksik-semantik gruplara ayırabiliriz:

I. Leksik-semantik grup, belirli süreli zaman dilimlerinin adlarını içermektedir. Bunlar zamanın ölçü ve hesap birimleridir: saniye, dakika, saat, gün, hafta, ay, yıl, karene, asır, yüzyıl, binyıl.

II. Leksik-semantik grup, belirsiz süreli zaman dilimlerinin adlarından ibaret üç alt grubu içermektedir.

1. Zaman ve süreleri ifade eden genel sözler: dönem, aralık, aşama, müddet, ara.

2. Büyük zaman dilimlerini ifade eden sözler: era (devir, çağ), epoha (devir, çağ), ebediyet.

3. En kısa zaman dilimlerini ifade eden sözler: an, moment, kırpma, lahza, dem.

III. Leksik-semantik grup belirli süreli zaman dilimlerini içermektedir. Bu gruba zaman dilimlerinin anlamı itibariyle daha net ve dönemsel özelliğe sahip kelimeler dahildir. Onlar iki alt grubu oluşturuyor:

1. Yılın mevsimlerinin adları: ilkbahar, yaz, sonbahar, kış.

2. Günün vakitlerinin adları: sabah, öğlen, akşam, gece, fecir, alakaranlık, gece yarısı vs.

Bu alt grubu da iki kısma ayırabiliriz:

1. Günün asıl vakitlerinin adları: gündüz, sabah, akşam, gece.

2. Güneşin durumuna göre günün vakitlerinin adları: fecir, gündeğümü, şafak, sabah, öğle, günbatımı, alakaranlık, gece yarısı.

IV. Leksik-semantik grup iki alt gruptan ibarettir:

1. Ay adları: Ocak, Şubat, Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Ekim, Kasım, Aralık.

2. Haftanın günlerinin adları: Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe, Cuma, Cumartesi, Pazar.

V. Leksik-semantik grup, hareketin zaman dahilindeki süresine veya uzunluğuna göre baş vermesini anlatan sözlerden oluşur: uzun, daima, daimi, her zaman, devamlı, peş peşe, ebedi, ebediyen vs.

VI. Leksik-semantik grup, süreç ve olayların zaman dahilindeki yinelenmesini ifade eden sözleri içeriyor: yine (de), tekrar, tekraren, adeta, sık sık, günlük, bazen, dönemsel vs.

VII. Leksik-semantik grubu oluşturan birimler zamansal anlam yardımıyla anlaşılır. Bunları aşağıdaki gibi alt gruplara ayırabiliriz:

1. İnsanın yaş dönemlerinin adları: çocukluk, gençlik, yaşlılık, ihtiyarlık vs. Buraya ömür, ölüm, yaş kelimelerini de ekleyebiliriz.

2. Gün boyunca yenen yemek adları: kahvaltı, kuşluk (yemeği), öğle (yemeği), akşam (yemeği) vs.

3. Takvim anlayışları, bayram adları: takvim, Nevruz Bayramı, Yeni Yıl, Milat Bayramı, Ordu Günü, Bilgi Günü vs.

4. Tabiatın ve toplumun gelişim tarihindeki dönemler: paleolit, neolit, feodalizm, Rönesans vs.

5. Toplum hayatında baş veren olaylar, devrimler ve savaşlar: Yüzyıl Savaşları, I. Cihan Harbi, II. Cihan Harbi vs.

Böylece Azerbaycan dilinde zamansal leksik-semantik alanın oluştuğu gayri-izafi zamanı ifade eden I. Leksik-semantik alanın yapısal-semantik modelini aşağıdaki şekilde tasavvur edebiliriz:

1. Reel hayatta cereyan eden olay, süreç ve hareketlerin, “asırlar, yıllar, saatler, dakikalar ve saniyelerle ölçülen devam süresi, uzunluğu” anlamında “zaman” kelimesi bu mikro alanın adı görevini yapmaktadır;

2. Mikro alanın temelini ve çekirdeğini I. ve II. Leksik-semantik gruplar oluşturmaktadır. Çünkü zaman anlamının en çok konsantre edildiği birimler burada toplanmıştır.

3. Mikro alanın çekirdek civarı bölgesini III. Ve IV. Leksik-semantik gruplar oluşturuyor. Bu leksemeler zaman semasının maksimal konsantrasyonu yönünden I. ve II. Leksik-semantik gruplardaki sözlere yakın olsalar da onlar kadar değildir. Dikkat edildiğinde, IV. Leksik-semantik grubu oluşturan sözlerin zamansal anlam itibarıyla III. Leksik-semantik gruptaki birimlerden “zayıf” olduğu anlaşılır. Zaman anlamının mevcudluğu, varlığı bakımından onları çekirdek civarı bölge ile köken arasındaki geçit bölgede yerleştirmek, daha uygundur;

4. Mikro alanın kökenini oluşturan V. Ve VI. Leksik-semantik grupların birimlerinde artık zamansal anlamdan daha çok hareketin zaman dahilinde süreye, uzunluğa, yinelenmesine göre cereyan etme karakteristiği yansımaktadır. VII. Leksik-semantik grubun birimlerinde zamansal anlam o kadar zayıflamıştır ki, onu yeniden ihya etmek için bu birimlerin ilk leksik-semantik varyantlarına başvurmamız gerekiyor. Bunlardan hareket ederek, V. ve VI. Leksik-semantik grupların mikro alanın yakın, VII. Leksik-semantik grup ise uzak kökenini oluşturduğu kanaatine varabiliriz.

Azerbaycan dilinde zamansal leksik-semantik alanın oluştuğu II. Leksik-semantik alanın birimleri geçmiş-şimdiki-gelecek planında hareketin zamansal anlatımına bağlı olup izafi zaman ifade eden leksik-semantik gruplarda birleşmektedirler. Bunları aşağıdaki bölümlenmeye yansımıştır:

1. Konuşma anında veya istinat noktası olarak kabul edilen her hangi olaya nazaran reel hayattaki olay, süreç ve hareketlerin “geçmiş-şimdiki-gelecek” planında paylaştırıldığını bildiren kelimeler: geçmiş, şimdiki, gelecek, dün, bugün, yarın, önce, şimdi, sonra vs.

2. Bir hareket, olay ve sürecin değerine nazaran zamanını ifade eden sözcükler: evvel, önce, önceden, eşzamanlı, sonra vs.

3. Zaman dahilinde hareketin cereyan ettiğini gösteren sözcüklere, varlık, mevcudluk bildiren fiiller ve aşama, kutup bildiren fiiller dahildir: olmak, mevcut olmak, başlamak, bitirmek, sona yetmek, bitmek vs.

4. Hareket, olay ve sürecin sınırlarını bildiren sözcükler: başlangıç, başlanış, son, finish, kadar vs.

5. Zamanın genel peş peşeliğini ifade eden sözcükler: evvelen, evvel, önce, nihayet, sonda vs.

6. Dolaylı zamansal anlamlı sözcükler: artık, daha, beri vs.

II. Leksik-semantik alanı oluşturan birimlere dair bazı genellemelerde bulunalım. Altı leksik-semantik grupta toplanan sözcüklerin tamamı izafi zamanı ifade etmektedir. İstinat noktası gibi kabul edilebilen hareket, olay veya sürece nazaran diğer hareket, olay veya süreç, geçmiş-şimdiki-gelecek zaman planında paylaştırılmaktadır.

Böylece,

1. “Bir olayın, sürecin ve hareketin değerine nazaran baş verdiği, baş vermekte olduğu yahut baş vermeli olduğu, veyahut peş peşe bir birlerinin yerini alması anı, momenti” anlamında “zaman” kelimesi bu mikro alanın adı gibi hareket ediyor;

2. Mikro alanın çekirdeğini I. ve II. Leksik-semantik gruplar oluşturmakta, bu gruplara dahil olan birimler dilde çok büyük kullanma sıklığına sahiptir;

3. Mikro alanı meydana getiren gruplar açıktır, grupların birimleri çeşitli leksik-semantik varyantlarda muhtelif gruplara dahil olmaktadır.

Azerbaycan dilinde zamansal leksik-semantik alanı meydana getiren iki mikro alanı bir birinden soyutlanmış bir şekilde tasavvur edemeyiz.

Her bir dilde olduğu gibi, çağdaş Azerbaycan dilinin leksik-semantik sisteminde de zamansal alanın temelini sosyal bilinçte mevcut olan, dünyanın cökonseptual modeline dahil olup, en önemli zaman anlayışlarını ifade eden sözcükler oluşturmaktadır. Bu yönden yaklaşıldığında, gayri-izafi zamanı ifade eden, objektif reel zamanın Azerbaycanlı bilincine yansımakla, onun dilinde zaman modelinin taşıyıcıları olan kelimelerden oluşmuştur. I. Leksik-semantik alan aynı dilde zamansal leksik-semantik alanın çekirdeğini meydana getirir. İşte bu mikro alanın birimleri kendilerinin leksik-semantik varyantları ile Azerbaycan dilinde zamansal sosyal-etnik, yaşam, bedii-tasviri ve terminolojik refleksini yansıtır. Realitenin zaman münasebetlerinin Azerbaycan dilinde ifade edilmesinde leksik zamansal araçlarla birlikte morfolojik, sentaktik ve deyimsel zamansal araçlar, tek ve bütün bir zamansal fonksiyonel-semantik alanı meydana getirir.

KAYNAKÇA

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğeti, (Red. Prof. A. Orucov), I-IV c., Bakü, Elm, 1966-1987.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğeti, (Red. Prof. A. Ahundov), I-III c., Bakü, “Çırag”, 1997-2000.
3. Azerice-Rusça sözlük.
4. İngilizce-Azerice sözlük, Bakü, “Gismet” 2003.

**24. DAĞILMA DÖNEMİ'NİN MEDAR-I İFTİHARLARI: RODOP
MUVAKKATESİ VE GARBİ TRAKYA MÜSTAKİLESİ ÖRNEKLERİ**
Kader ÖZLEM⁸⁶**ÖZET**

Çalışmada, 3 Mart 1878'de imzalanan Ayestafanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın 130. yıldönümünde Rodoplar'da antlaşması sonrası dönemde Rus ve Bulgar Mezalimine karşı ortaya çıkmış olan Türk Direniş'i ele alacağız. İkinci bölümde ise, Tarihteki ilk Türk cumhuriyeti olma unvanına sahip olan Garbi Trakya Müstakil Hükümeti'ne veya daha doğru bir ifade ile Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'ne değineceğiz.

Rodoplar ile Batı Trakya bölgesi hiç şüphesiz ki, Türk tarihi açısından özel bir anlam ihtiva etmektedir. Osmanlı Devleti'nin Dağılma Dönemi'nde büyük ve orta ölçekli devletlerin bölge üzerindeki farklı stratejileri ve buna karşılık bölge halkının bu oyunları bozmaktaki azmi, Batı Trakya'nın tarihsel ve efsanevi boyutu hakkında çeşitli ipuçları vermektedir. 93 Harbi sonrasında bölgede kurulmuş olan Rodop Hükümet-i Muvakkatesi, 1913'te kurulan Batı Trakya Türk Cumhuriyeti bu kapsamda verilebilecek örneklerdendir.

Rodop Muvakkatesi

Rodoplar'daki Türk Direniş'i'ni ele alırken, direniş'i ortaya çıkaran Osmanlı-Rus savaş, savaşın gerekçeleri, savaşın kendisi ve sonrasında imzalanan Yeşilköy Antlaşması'na atıfta bulunmak kaçınılmaz olmaktadır. Bilindiği üzere, 1877-78 yıllarında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında büyük bir savaş yaşanmıştır. Bu savaş Osmanlı Devleti açısından makro yıkımlara neden olurken; çöküş döneminin, yani sonun başlangıcını başlatmış bulunmaktaydı.

Savaşın gerekçelerine baktığımız zaman, Osmanlı Dönemi'nin Dağılma Dönemi'ne ilişkin temel parametreler olan hususların burada da geçerliliğini korumakta olduğu görülüyor. 1789 Fransız İhtilali'nin beraberinde getirdiği toplumsal milliyetçi reaksiyon ve bunun Balkanlar izdüşümünde yarattığı bağımsızlıkçı, özgürlükçü ve istiklalci etki, Osmanlı Devleti gibi çok uluslu imparatorluklar açısından büyük tahribat yaratmıştı. Buna paralel olarak, Rusya'nın XIX. Yüzyılda özellikle Balkanlar'daki Sırlar ve Bulgarlar gibi Slav potansiyele yönelik olarak izlediği Panislavist politikalar, Osmanlı Devleti'nin Dağılma Dönemi'ne ilişkin temel faktörler arasında yer almıştır. Savaşın kâğıt üzerindeki gerekçesi, 1876 yılında gerçekleşen Bulgar İsyanı ve Sırlara yönelik olarak Osmanlı Devleti'nin çeşitli ıslahatları gerçekleştirilmemesiydi. Bununla birlikte çeşitli nedenler de ileri sürülebilir. Ancak asıl gerekçesi, 1815 Viyana Kongresi ile ortaya konan ve "hasta adam" olarak tarif edilen Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki varlığından duyulan rahatsızlığın yüksek sesle dile getirilmesidir. Daha açık bir ifade ile Şark Meselesi, Balkanlar'da bulunan Türk ve Müslüman nüfusun varlığından duyulan rahatsızlık ve bununla birlikte Türkleri geldikleri yere yani Anadolu'ya geri gönderme projesi şeklinde de tanımlanabilir. Zira imzalanan Ayestafanos Antlaşması hükümleri itibariyle de bu savaşın Şark Meselesi'nin çok ileri aşamada bir uygulaması olduğundan bahsedilebilir.

86 Bursa Uludağ Üniversitesi, Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Öğrencisi, Bursa/TÜRKİYE.

Ruslar bu savaşta Osmanlı Devleti'ne karşı izledikleri her zamanki savaş stratejisini yine uygulamışlar ve Kafkasya ile Balkanlar olmak üzere iki koldan Osmanlı Devleti'ne saldırmışlardı. Kafkasya'da Ardahan ve Kars'ın düşmesinin ardından ancak Erzurum'da tutunabilmiştik. Balkanlar'da ise Plevne önlerinde Gazi Osman Paşa komutasında önemli bir direniş hareketi gerçekleştirmiş ancak İstanbul'dan beklenen yardımın gelmemesi ve çeşitli sebepler dolayısıyla Ruslar, Tuna'yı geçmişlerdi. Ruslar biraz daha güneye inerek Filibe'de Süleyman Paşa'nın ordusuyla karşılaşmıştır. Süleyman Paşa'nın ordusu da maalesef Rusları durduramamış ve Rus güçlerinin daha güneye inmelerinin yolunu açmıştır. Bu noktada, Süleyman Paşa'nın birliklerinin bir kısmının Rodop Dağları'na çekilmek zorunda kaldığının altını önemle çizelim. Ruslar güney istikametinde ilerleyerek Edirne'yi işgal etmişler ve Çatalca önlerine kadar gelerek İstanbul'u baskı altına almışlardı. İstanbul'un düşmesinden endişe eden Osmanlı Devleti Rusların inisiyatifi doğrultusunda hazırlanan ve hayli ağır şartlar içeren Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. (3 Mart 1878).

Antlaşmanın maddelerine kısaca değinmek gerekirse; söz konusu antlaşmanın maddeleri itibariyle Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da bir etkinliği kalmıyordu. Bu antlaşmanın temel maddelerine göre;

Tuna'dan Ege Denizi'ne Karadeniz'den Arnavutluk'a kadar olan bölgede Büyük Bulgar Krallığı kuruluyordu.

Yine bu antlaşma hükümleri itibariyle, Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsız oluyordu.

Bosna Hersek ise özerk bir statüye kavuşuyordu.

Ruslar Doğu'da bazı yerleri alıyor ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya 30 bin Ruble savaş tazminatı ödemesi öngörülüyordu.

Ancak konu itibariyle ilgili olan kısım Bulgaristan olduğu için daha ziyade bu husus üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Söz konusu antlaşmaya göre; Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne vergi verecek ancak, ülke sınırları içerisinde Osmanlı askerinin bulunmaması öngörülmekte idi. Bulgarlar kendi milis güçlerine sahip oluyorken; Ruslar da bunun kurulmasına katkı sağlamak amacıyla 2 yıl süreyle Bulgaristan'da kalıyordu.

Osmanlı Devleti Balkanlar'da kaybettiği topraklardan Anadolu'ya doğru büyük göç hareketleri gerçekleştirmiştir. Bu savaş itibariyle de söz konusu olgu geçerliliğini korumuştur. Yüz binlerce insanımız göçmen durumuna düşmüşlerdir, ancak Rusların ve Bulgar çetecilerin yolda gerçekleştirmiş oldukları insanlık dışı eylemlere de maruz kalmışlardır. Bu durum Türkler arasında nefret duygusunu artırırken; direniş örgütlenmelerini de beraberinde getirmiştir.

Rodoplar'da başlayan ilk isyan hareketi sonrasında bütün Doğu Rumeli'ye yayılmıştır. Bu kapsamda Ayestafanos Antlaşmasının imzalanmasından 40 gün sonra Rodoplar'daki direnişçiler ile Rus-Kazak süvari birlikleri arasında sert çarpışmalar yaşanmıştır. Hacı İsmail Ağa yönetimindeki Türk milisleri/hürriyet kahramanları/gerillalar/özgürlük savaşçıları burada Ruslara ağır kayıplar verdirmişlerdir. Rodoplar'da yükselen tansiyon, General Gurko'yu bölgeye sevk etmiş ve Rus General, Rodoplar'ı ele geçirmekle söz konusu durumun sona ereceğini düşünmüştür. Bu doğrultuda Kırçalı ile Mestanlı arasında bulunan 11 Rus süvari taburu ile 7-8 Bulgar gönüllü süvari taburu, Rodoplar'a doğru yürümüşlerdir. 20 Nisan 1878'de gerçekleşen bu çarpışmada Hacı İsmail Efendi komutasındaki Türk milisleri tarafından geri püskürtülmüşlerdir.

Bunu gerçekleştiren efsane isimler kimlerdir? Bu noktada ön plana çıkan 4 isim bulunmaktadır:

Hidayet Paşa (Başkomutan)

Timirski Ahmet Ağa (Başkomutan)

Hacı İsmail Efendi (Rodop Bölgesi komutanlığı)

Kara Yusuf Çavuş (Plevne, Tatarpazarlığı, İslimiye, Lofça ve Kızanlık sahası)

Bütün bunların yanı sıra, Çirmenli Ali Efendi, Hacı Mümin, Hacı Ragıp, Kırçalili Abdullah, Hacı Halil Efendi gibi önemli isimleri de saymamız mümkündür.

Rodoplar'daki direnişe yöre halkı en önde katıldığı gibi aynı zamanda Süleyman Paşa'nın Rodop Dağları'na çekilen kuvvetlerinin bir kısmının da katıldığı söyleyebilmek mümkündür. Direnişçilerimizin ellerinde dönemin en iyi silahlarında martın bulunmaktaydı.

Bu Direniş Niçin Kuruluyor?

Yukarıda Ruslar Plevne'yi geçtikten sonra büyük bir göç hareketinin ortaya çıktığından bahsetmiştik. 600.000 insanımızın;

100.000'i Anadolu'ya

180.000 Rodoplar ve Batı Trakya bölgesi

150.000 kişi İstanbul'a

Kalanlar ise Doğu Rumeli vilayetinin çeşitli yerlerine göç ediyorlar...

Bu noktada üzücü olan husus, çok sayıda insanımız soykırıma tabi tutulmuş olmasıdır. Justin McCarthy'nin de "Ölüm ve Sürgün" isimli eserinde belirttiği gibi 93 Harbi bir "Irklar ve Yok Etme Savaşı" şeklinde gerçekleşmiş ve savaşın bedelini sivil halk ödemiştir. Kayıplarımıza ilişkin olarak verilebilecek olan değerler şunlardır.

Irza tecavüz ve Öldürme: 56.000

Öldürülen erkekler: 290.000

Öldürülen Kadınlar: 190.000

Öldürülen Çocuklar: 85.000

İşte, Rodoplar'daki Hürriyet kahramanları bütün bunların hesabını sormak için ve geride kalan Müslüman Türklerin can ve mal güvenliğini korumak için dağlara çıkmışlardır.

Rodoplar'daki direnişçiler, 16 Mayıs'ta İstanbul'da bulunan ve Paris Antlaşmasını parafe etmiş olan devletlerin elçiliklerine gönderdikleri ve Rodop Hükümet-i Muvakkatesi mührünü taşıyan mektubun bir kısmında direnişin gerekçesini şu şekilde anlatmaktadır:

"...Biz hiçbir meşru idareye ve şahsa isyan etmiş değiliz. Silaha sarılmaktaki maksadımız, kendi can, mal ve ırzımızı korumak içindir. Bu hareketimiz herhangi meşru bir hükümete isyan da değildir..."

Batılıların İlgisi

Rodoplarda gerçekleşen direniş Batılı Devletleri ve özellikle İngiltere'yi yakından ilgilendirmiştir. Bilindiği gibi, İngiltere Rusya'nın Yeşilköy Antlaşması'yla olması gerekenden fazla kazanç sağlamasını kendi çıkarları itibarıyla sakıncalı görmüştür. Dolayısıyla Ayestafanos Antlaşmasının revize edilmesi gerektiği konusunda ısrarcı davranmış ve bu doğrultuda Fransa'yı da yanına çekmeyi başarmıştır. Rodoplarda gerçekleşen direniş Rusları Edirne'de ve İstanbul'da bir hayli güç duruma düşürmüştür. Kısacası, Rodoplar'daki direniş İngiltere'nin ve Osmanlı Devleti'nin elini kuvvetlendiren bir delil olmuştur.

Bu kapsamda 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imza edilmiş, Rodoplar'daki duruma ilişkin olarak bir tahkikat komisyonu kurulmuş ve Büyük Bulgaristan 3 kesime ayrılmıştı: Makedonya Osmanlı Devleti'ne bırakılıyordu. Kuzeyde bir Bulgar Prensiği kuruluyor ve Şarki Rumeli adı altında bir vilayet kuruluyordu.

Şarki Rumeli'ye ilişkin düzenleme hayli ilginçtir. Nüfusunun büyük çoğunluğu Türk olan bu vilayeti Padişahın onayı alınarak atanacak bir vali Filibe'den yönetecekti. Bu durum Rodoplar'da tepkiyle karşılanmış ve Hacı İsmail Efendi pek oralı davranmamıştır.

Netice itibariyle Ruslar, Berlin Antlaşması hükümleri gereğince, 9 aylık bir sürenin ardından Bulgaristan'ı boşaltmak zorunda kalmıştır. Filibe'de atanan vali (Aleko Paşa) 5 yıllık bir sürenin ardından görevinden alınmış ve yerine Gavril Paşa getirilmiştir. Daha sonra Bulgar liberalleri tarafından 1886 yılında gerçekleştirilen bir darbe sonucunda Doğu Rumeli vilayeti Bulgar Prensiği ile birleştirilmiştir. Osmanlı Devleti, olayı silah kullanmak yerine siyasetle çözüme yoluna gitmiş, ancak bu politikasının sonucunu vilayetin kaybıyla görmüştür. Her ne kadar direnişçilere herhangi bir yardımda bulunulamamışsa da, Bulgaristan ile yapılacak bir savaşta direnişçilere silah yardımıyla bulunacağından bahsedilmektedir. Ancak Rodoplar'daki bu direnişçiler, Osmanlı Devleti'ne ve saltanata olan bağlılıklarını her fırsatta dile getirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin yaptığı hata, ileriki dönemlerde Garbi Trakya Müstakil Hükümeti örnekleminde de kendisini gösterecektir.

Rodoplar'daki direnişçilere baktığımızda, 1886 yılına kadar gelindiğinde Rodoplar ve Ropçoz'da Filibe bulunan valinin herhangi bir otoritesine rastlamak mümkün değildir. Kırcalı ve Ropçoz adeta kurtarılmış bir bölge görünümündedir. Zira bölge halkı kendi mahkemelerini kurmuş, kendi kolluk kuvvetleri olan ve halk temsilcileri bulunan bir statüye sahiptir. Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleşmesi otomatik olarak direniş hareketinin sona ermesi anlamına gelmekteydi.

Garbi Trakya Müstakilesi

Bağımsızlığını yeni kazanan Balkan devletlerinin birleşerek Osmanlı Devleti'ne sırayla Karadağ, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'ın harp ilanları, I.Balkan Savaşı'nın başlangıcını oluşturmaktadır. Yılların yorgunluğunu üzerinde taşıyan Osmanlı Devleti, I.Dünya Savaşı'nın küçük bir provası niteliğindeki bu savaşa hazırlıksız yakalanmıştır. İkmal ve Levazım Teşkilatı'nın bozuk olması, muharebe gücü yüksek, deneyimli 120 tabur askerin terhis edilip Anadolu'ya gönderilmesi, askerin beslenme sıkıntısı, aynı zamanda ordunun siyasete karışması sonucu komutanlar arasında oluşan anlaşmazlık ve Balkan Devletlerinin birleşmesine ihtimal vermeyen Osmanlı Devleti'nin "stratejik akıldan" yoksun yöneticileri bu savaşın aleyhimize sonuçlanmasında belirleyici nedenler olmuşlardır. Osmanlı ordusunun kısa sürede dağılması, Ekim sonlarında Bulgaristan'ın Çatalca önlerine gelmesine ve Osmanlı Devleti'nin Makedonya'yla irtibatının kopmasına neden olmuştur. Sırbaların Üsküp'e girmesi ve Arnavutluğun işgal edilmesi, Balkanlarda artık söz sahibi olmadığımızın göstergesidir. I.Balkan Savaşı sonucunda 30 Mayıs 1913'te Londra Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre; Midye-Enez hattının batısında kalan bütün topraklar Balkan devletlerine bırakılmış; Bulgaristan ise Dedeağaç ve Kavala arasındaki toprakların sahibi olarak Ege Denizi'ne çıkmış ve Osmanlı Devleti'nin batıdaki tek sınır komşusu olmuştur. Osmanlı'dan aldıkları toprakların paylaşılması konusunda birbirleriyle tutarsızlığa düşen Balkan bloğunun farklı menfaat

algılamaları, II. Balkan Savaşı'nın temelini oluşturmuştur. Romanya'nın da çatışmalara intikal etmesi savaşa daha geniş bir boyut kazandırmıştır. Sofya merkezli çıkan bu savaş, Bulgaristan'ın fazlaca hırpalanmasına neden olmuştur. Bulgaristan'ın içinde bulunduğu açmazdan faydalanmayı bilen Osmanlı Devleti, Türkler için "namus" demek olan Edirne'yi geri almıştır. Bu savaş sonunda Osmanlı Devleti'yle Bulgaristan arasında İstanbul Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre Edirne ve Kırklareli Osmanlı Devleti'ne geri verilirken; Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında da Atina Antlaşması imzalanmıştır.

Bütün bu gelişen şartlar arasında Batı Trakya bölgesi, 1912'de Balkan Savaşları'nın hemen başında Bulgarlar tarafından; II. Balkan Savaşı esnasında da Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Ancak, II. Balkan Savaşı sonucunda imzalanan Bükreş Antlaşması, Batı Trakya'nın bir kısmını Bulgar Devleti'ne bırakırken; Yunan tarafı bu bölgenin teslimi konusunda olabildiğince sorunlar çıkarmış hatta Batı Trakya sorununa Osmanlı Devleti'ni de karıştırmak istemiştir. Yunanlıların bu şekilde düşünmelerinde önemli çıkarlarının bulunduğu muhakkaktır. Batı Trakya'nın Bulgarlar tarafından işgal edilmesinden sonra bölgedeki küçük azınlık olan Rumların Bulgaristan'ın zulmünden ve kötü idaresinden korunmak istenmesi ve son zamanlarda hayli toprak kaybederek önemli ölçüde gücünü yitiren Osmanlı Devleti'ni de bölge sorununa karıştırarak Batı Trakya'yı Türklerden daha kolay alabileceğini umması, Yunanistan'ın bölgeye ilişkin politik tutumlarını yansıtmaktadır. İşte bütün bu hesapların içinde II. Balkan savaşında Bulgaristan'ın içine düştüğü güç durumdan yararlanan Osmanlı Devleti 23 Temmuz 1913'te Edirne'yi geri almış ve Meriç nehrine kadar olan topraklarını kurtarmıştır. Ancak Meriç nehrinin batısında kalan ve demografik açıdan yüzde seksen beş gibi büyük bir oran teşkil eden Batı Trakya'daki Türk nüfusunun geleceği Bab-ı Ali yönetimince üzerinde düşünülmeye değer bir konu olmuştur.

II. Balkan Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmaması konusunda sık sık nasihatlerde bulunan Batılı devletler, Edirne'nin kurtarılışından sonra Osmanlı yönetiminden Meriç nehrinin batısına geçilmeyeceğine dair garanti almışlardır. Ordumuz bu kuralı hiçe sayarak Edirne'nin kurtarılışının hemen sonrasında 3.000 kişilik bir akıncı müfrezesiyle Bulgaristan topraklarına girmiş; Habibçe, Harmanlı ve Hasköy'de akınlar gerçekleştirmiştir. Ancak nabız yoklama amacı taşıyan bu akınlar sonucu müfrezeye tahmin edilen tepkiyi görmüş ve Bulgaristan'ın Rusya ve Batının önde gelen devletlerine yaptığı baskı neticesinde Edirne'ye geri çekilmek zorunda kalmıştır. Tarihte "Edirne Fatihi" olarak da bilinen Enver Bey, bu 3000 kişilik müfrezeye içerisinde 16 subay ve 100 erden oluşan 116 kişilik bir çete kurmuş ve Eşref Kuşçubaşı'nın emrine verdiği bu birliği talimatıyla Edirne'den Ortaköy üzerine göndermiştir. Birlik, Ortaköy'e geldiğinde Papazköy civarındaki 1200 kişilik Bulgar Domuzciyef çetesi tarafından katledilen 400 Türk'ün cesetleriyle karşılaşmıştır. Bunun üzerine Eşref Bey, Bulgar katilleri bulup cezalandırmak için Koşukavak üzerine yürümeye karar vermiş ve 16 Ağustos 1913'te Koşukavak'taki çarpışmada Bulgar çetesinden 83 er, Domuzciyef'le birlikte 5 subay ve 6 kaptan tutsak edilmiş, geri kalan ise dağıtılmış veya yok edilmiştir. Müfrezeye Koşukavak'ta milli bir tabur kurmuş, Kamber Ağa isimli bir kişiyi hükümet reisi olarak tayin etmiş ve burada durmayarak Mestanlı üzerine yürümüştür. 18 Ağustos 1913'te Mestanlı muharebesiz olarak ele geçirilmiş ve ertesi gün kısa bir çarpışma neticesinde Kırcalı de alınmıştır. Burada 600 kişilik milli bir tabur meydana getirilmiş; Mestanlı ve Kırcalı'ya de birer hükümet reisi tayin edilmiştir. Sonuçta bu üç kazada da asayiş sağlanmış ve kazaların idaresi sadece

Eşref Bey'in müfrezesine bağlanmıştır. Bütün bu gelişmeler İstanbul yönetimince hiç de hoş karşılanmamış ve birliğe daha fazla ileri gitmemesi dair gerekli emir çoktan verilmiştir. Bunun üzerine Eşref Kuşçubaşı bağlı bulunduğu Enver Bey'le bizzat irtibata geçmiş ve Batı Trakya'nın tümünün ele geçirilmesini içeren bir dizi talimat almıştır. Bunun yanı sıra, Enver Bey bir grup subay ve askeri daha bölgeye takviye etmiştir. Bu gönderilen birlik içerisinde sonradan Teşkilat-ı Mahsusa'nın reisliğini ve I. Dünya Savaşı'nda Irak cephesi komutanlığını yapacak olan Süleyman Askeri Bey de bulunmaktadır. Böylece, Batı Trakya'daki mücadele dönemi farklı bir boyut kazanmıştır. Sağlanan bu taze güçle birlikte "yeniden fetih" çalışmalarına devam edilmiştir. 31 Ağustos 1913'te Gümölcine, 1 Eylül 1913'te ise İskeçe yeniden Türklerin diyarı olmuştur. Yapılan bütün bu çarpışmalar sonucunda Dedeağaç haricinde (o zaman Yunanlıların kontrolündedir) Batı Trakya tamamen ele geçirilmiş ve Meriç boyları Bulgar unsurlardan arındırılmıştır.

Gümölcine'nin kurtarılmasından sonra Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatesi kurulmuş ve reisliğine de Salih Hoca getirilmiştir. Diğer taraftan Süleyman Askeri Bey, Erkan-ı Harbiye ve Garbi Trakya Hükümeti İcraiye Reisi olarak bütün yetkileri elinde bulundurmakla bu hükümetin de üzerinde bir otoriteye sahip olmuştur. Batı Trakya'nın yeniden fethinin geniş bir boyut kazanmasıyla birlikte, Garbi Trakya Muvakkat Hükümeti'nin kurulması, Sofya ve İstanbul yönetimlerini şaşkınlığa uğratmış ve bu ilerleyişin büyük bir tehlikeye ön ayak olabileceğini düşünen Düveli Muazzama ise Osmanlı Devleti'ni uyarma yoluna gitmişlerdir. Dedeağaç haricinde Batı Trakya'nın tamamını kontrol altında tutan Türk askeri kuvvetlerinin Dedeağaç üzerine yürüyecekleriyle ilgili olarak istihbarat aldıklarını söyleyen Batılı devletler, Osmanlı Devleti'nden birliklerini geri çekmesini dayatmışlardır. Diplomatik kanallarla bu tür bilgilerin doğruluğunun bulunmadığını vurgulayan Osmanlı yönetimi birkaç birliğin sadece askeri manevralar için Meriç'i geçtiklerini, herhangi bir işgalin söz konusu olmadığını belirtmiş ve bölgeye giden kuvvetlerinin kesin olarak geri dönmelerini bir kez daha emretmiştir. Ancak geri çağrılan birliğin önde gelenleri bölgedeki Türk halkının yeniden baskı, zulüm ve sefalet altında yaşamalarından yana değildir. İstanbul yönetimince kendilerine tebliğ edilen emri hiçe sayarak Osmanlı Devleti'yle maddi ilişkilerini kesmekle kalmamışlar; Batı Trakya'da bağımsızlık ilan etmişlerdir. Netice itibarıyla 12 Eylül 1913 tarihinde Garbi Trakya Müstakil Hükümeti adıyla tarih sahnesine yeni bir Türk Devleti çıkmıştır.

Başkenti Gümölcine olan bu yeni Türk Devleti siyasal yönetim açısından cumhuriyet rejimiyle idare edilirken; Türk Tarihinin labirentlerinde de bir ilke imza atılmıştır. Batı Trakya'daki Türk Cumhuriyeti, Kars civarında 1918'de kurulan Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nden 5 yıl önce, Ulu Önderimizin 29 Ekim 1923'te kurduğu cumhuriyetten de 10 yıl önce fiiliyata geçmesi ilginç bir ayrıntıdır. Yeni Devlet, ay yıldızlı, yeşil, beyaz bayrağı kullanmıştır. Bayrakta yer alan renklerden siyah matemi, yeşil Müslümanlığı, beyaz ise aydınlık günleri temsil etmektedir. Bütün bunların yanı sıra, cumhuriyetin ileri gelenleri amaçlarının ne olduğunu bildirmek ve seslerini dünya kamuoyuna duyurmak için Batı Trakya ajansını kurmuşlar ve bununla ilgili olarak Samuel Karaso adında bir Yahudi'yi görevlendirmişlerdir. Türkçe ve Fransızca yayın yapan 'bağımsız' anlamına gelen "independant" isimli bir gazete çıkarılmış; hatta Süleyman Askeri Bey tarafından Batı Trakya için milli bir marş bile kaleme alınmıştır. Yunan ve Bulgar posta pulları geçersiz sayılmış ve yerine hükümet tarafından yeni pullar bastırılmıştır. Öte yandan, Batı Trakya'nın Bulgarlara karşı müdafaa etmek amacıyla savunma planları yapılmış ve askeri kuvvetler buna göre

tertiplenmiştir. İstanbul'dan Eylül sonlarında 3.000 tüfek ve 500 sandık mermi getirilmiş, Ekim ayında ise devlet bütçesi hazırlanmıştır. Devletin asker sayısı 30.000 kadardır. Bunların 6.000'i Osmanlı askerlerinden, geri kalan 24.000 ise bölgedeki Türk ahalden oluşmaktadır. Bütün bu gelişmeler bize devlet yönetim organlarının teker teker tesis edildiğini gösterirken, Türklerin teşkilatçılık özelliğini de ortaya koymaktadır.

O sıralarda kadronun önde gelen isimlerinden biri olan Yüzbaşı Yakup Cemil söz konusu süreci şöyle anlatır: “Balkanlara hızla girip, kaybettiğimiz topraklarımızı geri almamız üzerine Düveli Muazzama derhal sadrazamın makamına koştular. Güya, Londra Antlaşması'nı tek taraflı olarak bozmuşuz, hemen işgal ettiğimiz topraklardan çıkmalıyız. Kim kimin toprağını işgal etmişti? İttihat ve Terakki'nin uygun görmesiyle Süleyman Askeri Bey, Eşref Kuşçubaşı, Çerkez Reşid, Sapançalı Hakkı ve Fehmi Beyler gibi arkadaşlarla Meriç'i geçip Trakya'ya daldık. Gümülcine, Kırçalı, Dimetoka gibi yerleri bir bir geri aldık. Serez'e de el atıp Yunan hududuna dayandık. Bulgarların Ege bağlantısını kesmiş olduk. Avrupa ayağa kalktı. Dış baskıları azaltmak için Garb-i Trakya Muvakkat Hükümeti'ni kurduk. Bu bir cumhuriyetti ve Türk Tarihinde bir ilki gerçekleştirmiştik. Bayrağımız vardı, başkentimiz Gümülcine'ydi, pul bile bastırılmıştı.”

Bir taraftan kendi askerlerinin başarısı, öbür taraftan Batılı devletlerin gelişmelere olan muhalefeti arasında sıkışıp kalan Osmanlı Devleti ve başından beri yaşanan hadiseleri kendi politik çıkarlarına aykırı bulan Bulgaristan, yeni kurulan Türk Devleti'ni resmi manada tanımamışsa da Yunanistan bu devleti memnuluk içinde karşılamıştır. Bunun doğal sonucu olmalıdır ki, 2 Ekim 1913'te Dedeağaç, Yunanlılarca Türk Devleti'ne bırakılmıştır. Hatta Yunanlılar silah ve cephane yardımı bile yapabileceklerini belirtmişlerse de bunun zamanla boş bir vaat olduğu anlaşılmıştır.

Ne var ki, bütün bu gelişmeler Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'nin kalıcılığını sağlayamamıştır. Bulgaristan'ın Batılı devletler ve Rusya üzerinde yaptığı baskılar sonucu Osmanlı Devleti uluslararası arenada köşeye sıkıştırılmıştır. Bu baskılara daha fazla dayanamayan Osmanlı Devleti, Bulgaristan'la 29 Eylül 1913'te İstanbul Antlaşmasını imzalamış ve Batı Trakya'nın Bulgaristan'a ilhakını resmen onaylamıştır. Ayrıca, Batı Trakya Hükümeti üyelerinin ve bu hükümet yanlısı kişilerin İstanbul Antlaşması'na uymaları istenmiş ve söz konusu kişilerin bölgeyi en geç 25 Ekim 1913 tarihine kadar Bulgarlara teslim etmeleri hususunda süre tanınmıştır. Nitekim 25 Ekim 1913'te Batı Trakya Müstakil Hükümeti kendini feshederken; İstanbul'dan gelen Albay Cemal Bey'in gözetiminde Bulgar kuvvetleri bölgenin işgalini 30 Ekim'e kadar sessizce tamamlamışlardır. Ancak, Devletin silah ve cephanesi ileride yeniden kullanmak ümidiyle bölge ahalisince saklanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bölgeyi Bulgarlara bırakmasının nedeni bazı kaynaklarda İttihat ve Terakkinin iç politik çekişmelerinin sonucu olduğu şeklinde de geçmektedir. Şöyle ki, Osmanlı Devleti'nin yönetimini beğenmeyen Türk aydınlar birer birer Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'ne akın etmişler ve Devlet yönetim kademelerinde yer almışlardır. İş, bu safhaya varınca kurulan yeni Devlet, Osmanlı Devleti açısından potansiyel bir rakip durumuna gelmiştir. Ancak, olaya salt “iktidar olma hevesi uğruna İttihat ve Terakkinin Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'ni gözden çıkardı” şeklinde bakmak yanlış sebeptir. Bab-ı Ali baskınından sonra devlet kademelerinde görev alan İttihat ve Terakkinin acemi yöneticilerinin uygulamaları ve yabancı devletlerin telkinlerine uyularak yürütülen bir dış politika böylesi bir sonucun

meydana gelmesinde belirleyici olmuştur. Ancak, Bulgarların silah gücüyle yıkamadıkları Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'ni başka bir Türk Devleti'nin aracı edilerek tarihten silinmesi, Osmanlı Devleti üzerinde olumsuz tenkitler yapılmasına zemin hazırlamıştır. Netice itibariyle, 56 günlük siyasi bir ömürden sonra Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'nin tarih sahnesinden çekilişi ve bölgenin Bulgarlara bırakılması, Batı Trakya Türk halkı üzerinde büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır.

Sonuç olarak bazı noktaların belirtilmesi kaçınılmaz olmaktadır. Rodoplar'da gerçekleşen Türk direnişi Rodopları aşan nitelikte sonuçlara sahiptir. Kanaatimizce, Rodoplar'da ve Batı Trakya'da gerçekleşen bu direniş Kurtuluş savaşımız açısından bir laboratuvar işlevi görmüştür. Bunun yanında, Kurtuluş savaşımıza can veren özgürlükçü havayı sadece İzmir'in işgali sonrasında ortaya çıkan atmosferde değil, aynı zamanda 93 Harbi sonrasında Rodoplar'da oluşan bağımsızlıkçı ve özgürlükçü havada aramak daha doğru olacaktır. Asıl ilginç ve üzücü olan nokta ise, günümüzde oralarda yaşayan insanlarımızın böylesi bir geçmişe sahip olmalarına rağmen, günümüzde bu psikolojiden iyice soyutlanmış olmalarıdır. Bölgede yaşayan soydaşlarımız unutmamalıdır ki, bağlı buldukları devletlerin bir parçası olmadan önce, bütün Türk Dünyasının doğal bir uzantısıdır.

KAYNAKÇA

AYDIN, Ahmet; "Batı Trakya Faciasının İç Yüzü", İstanbul: Akın Yayınları, 1971.

Batı Trakya'nın Sesi, Sayı:65, Ağustos 1988.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik; Trakya'da Milli Mücadele, I.Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.

GÜNDAĞ, Nevzat; "Garbi Trakya Hükümet-i Müstakilesi", Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

ÖZKAN, Tuncay; "MİT'in Gizli Tarihi", İstanbul: Alfa Yayınları, 2003.

YALÇIN, Soner; "Teşkilatın İki Silahşoru", İstanbul: Doğan Kitap, 2001.

25. ALLAH'İ ZİKRETMENİN FAYDA VE ETKİLERİ

Mecid Baverdi

ÖZET

Bu makalede ayet ve hadisler ışığında Allah'ı zikretmenin fayda ve etkilerinden bahsedilmektedir. Allah'ı zikretmek insana manevi bir hayat bahşediyor. Allah'ı zikri terk etmek ise O'ndan uzaklaştırıyor ve şeytana yaklaştırıyor.

ABSTRACT

This article deals with the benefit and influences of remembering ALLAH(GOD) in the light of ayets and religious stories (hadis). Remembering ALLAH(GOD) endows (presents) spiritual life to human. But the abandonment of remembering removes the human from ALLAH (GOD) and makes a friend with satan.

Allah'ı zikir, insana manevi bir hayat bahşediyor. İnsanın yorgun ve perişan kalbi, Allah'ı hatırlamakla yeni bir nefes alır. Problemler yumağındaiken onun için itminan ve rahatlık getirir. Her an Allah'ı hatırlayan ve kendisini daim O'nun karşısında aciz bilen bir insan, içindeki ahlaki pislik ve rezaletlerin ilerlemesi için yol bırakmayacak, her zaman kendi inkişafı doğrultusunda adım atacaktır.

İslam rehberlerini birçoğundan nakledilen rivayetlere göre, aslında zikirden maksat “ربکا للا و للا الال و للا دمحل و للا ناحبس” duası değil, insanın her bir durumda Allah'ı kendi amel ve davranışlarını kontrol altında tuttuğunu bilmesidir. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

“Allah'a itaat eden ve günah işlemeyen kimse Allah'ı hatırlayandır”

Bu yüzden de Allah'ı hatırlamak, ilahi makama yaklaşmanın en önemli etkenlerinden sayılmaktadır ki, insanı maddi dünyadan manevi aleme taşımaktadır.

“ألصا و مرکب ووحبس و اریثک اركذ لل اورکذا ونم نذلا اهل ای”

“Ey inananlar, Allah'ı çok anın. Ve O'nu sabah akşam tesbih edin. (Ahzap, 33/41-42)

1. Zikrin Anlamı

“Zikir” sözlükte, ister dil ile, ister kalple, isterse de her ikisi ile, ister unutkanlıktan sonra ya da devamlı olarak “hatırlamak” anlamındadır. Yine “zikr” bir şeyin korunması manasına gelmektedir ve unutkanlığın zıddıdır.

Başka bir deyişler “zikr” hatırlamış veya hatırlanmış, ya da onun sıfatlarını dilin getiren bir insanın kendi idrak kuvvetinden ibarettir. Bunun en bariz örneği ise kalben onu hatırlamasıdır.

Bu anlama uygun olarak zikir, her bir şeye şamil olan genel anlamda kullanılır. Fakat Allah'ın Kur'an'da emrettiği “Allah'ın zikri” ve “ilahi nimetlerin hatırlanması”dır ki, onun sayesinde insan kalbinden toz silerek kendi yorgun ruhuna Rabbini zikretmekle kulluk gülleri ekmektedir (7, XVI, 328).

B. Zikrin Mertebeleri

Zikrin bazı dereceleri vardır:

1. Söz Ve Dil İle Olan Zikir.

Söz ve dil ile olan zikirden maksat, dil ile söylemek değildir. Eğer anlamını düşünmesen hiçbir önemi yoktur. Bu maddeye delil olarak kaydedelim ki, bazı

kimselerin zikrettikleri halde amelleri ile günah işlediklerine şahit olmaktadır. Oysaki gerçek zikir insanı günahattan uzaklaştırır.

2. Kalp İle Olan Zikir.

Yani Allah'a dikkat insanın içinden gelmelidir. Dil ile ifade edilmese de olur.

3. Allah'ı Her Durumda Hatırlamak.

İnsan bir an için Allah'ı zikirden gafil olmamalı, daima onu hatırlamalıdır.

Kutsal ayet ve hadislerde de anlaşılmaktadır ki, asıl zikir, dahili dikkattir. İnsan tüm kalbi ile Allah'ın kutsal zatına dikkat etmelidir. Bu yüzden de birçok hadiste, zikirden maksadın amelde hatırlatma olduğu kaydedilmiştir.

Şüphesiz insan birbaşa bu mertebeye ulaşamaz. Yavaş yavaş Allah'ı zikrederk söz ile zikir, sonra manalarına dikkat etmekle manaya dikkat, daha sonra ise zikrin ali mertebesine ulaşılır. Ancak bu, dil ile zikrin hiçbir faydasının olmadığı anlamına gelmez. Tam tersi onun kendince birçok faydası vardır. (4, 81)

C. Zikrin Neticeleri

Allah'ı hatırlamanın birçok faydası vardır. Nitekim ayet ve hadislerde buna işaret edilmiştir.

1. Allah'ın Dikkatinde Olmak.

"نورفکت ال و یلورکش و مکرکذا ینورکذاو"

Öyleyse beni anın ki, ben de sizi anayım. (Bakara, 2/152)

Allah'ı zikretmenin geniş anlamı vardır. Ömrü boyu Allah'ı zikreden insandan yalnız iyilikler sadır olur ve bunun aracılığıyla kendi ruhunu paklar. Allah da hayatın keşmekeşli anlarında onu yalnız bırakmaz.

2. Allah İle Ünsiyette Olmak

Daima Allah'ı hatırlayan insan ile Allah ünsiyette olur. Nitekim Kutsi hadiste Hz. Musa'ya buyurdu: "Ey Musa! Ben o kimse ile ünsiyette olurum ki, ben hatırlasın. Musa sordu: Senden başka sığınılacak birinin olmadığı gün, kim senin rahmetinde olacak? Allah buyurdu: Beni ananlara ben yardım ederim. Benim yolumda birbirleriyle dost oluyorlar. O halde ben de onları seviyorum. Onlar öyle insanlardır ki, yer ehline bela göndermek istedikte onları hatırlayıp, onlara hatırına belayı defediyorum. (1, 287)

3. İlahi Aşk.

Daima Allah'ı hatırlayan insanın kalbinde ilahi aşk olur. Gündelik hayatta eğer bir insanı daima hatırlayıp yad etsen, onun sevgisi yavaş yavaş kalbine yerleşecek. Allah (c.c) Kur'an'da şöyle buyuruyor:

"هلل ابح دشا ونم انیذلا و"

İman edenler ise en çok Allah'ı severler. (Bakara 2/165)

Hız. Peygamber ise şöyle buyurur:

"نح اهلل رکذرثکا نم"

Kim Allah'ı çokça anarsa Allah'ın sevgisi onun kalbinde artmaya başlar. (5, III, 421)

4. Felah Ve Doğru Yolu Bulmak.

Kur'an'a göre Allah'ı hatırlamak insanı mutlu eder.

"نوحلف مکل عل ارىثک هلل اورکذاو"

Allah'ı anın ki felaha eresiniz. (Cuma, 52/10)

5. Meleklerin Katılması Ve Bereketin Artması.

Nakledilen hadislerden de anlaşıldığına göre Allah'ın çokça anıldığı evde bereket artar. Melekler o eve gelir, şeytanlar ise uzaklaşır. Yıldızların yer halkına

saçtıkları ışık kadar, o ev de göktekilere ışık saçar. Kur'an okunmayan ve Allah'ın zikredilmediği evin bereketi az olur. Melekler o evden uzaklaşır.

6. Huzur.

Günümüz insanın arzuladığı şey kaybolmuş huzurdur. Kur'an beşerin huzur yolunu şöyle tanıtıyor:

"بولقل انىمطت لىللكذب ال"

Dikkat edin! Allah'ı anmakla kalpler huzur bulur. (Rad, 13/28).

7. Şeytandan Uzak Durmak.

Allah'ı anan insanlar şeytanın vesvesesine kanmazlar. Allah'ı anmak onları şeytandan koruyan bir silahtır.

"نورصبم مه اذاف اوركذت ناطىش انم فئاطمهمم اذا وقتا نىذلا نا"

Allah'tan korkanlar, kendilerine şeytandan gelen bir vesvese dokunduğu zaman düşünür, (gerçeği) görürler. (A'raf, 7/201)

8. Ruhun Gıdası.

Hız. Ali (a) şöyle buyuruyor: Daima Allah'ı zikretmek mutluluğun anahtarıdır.

"İlahi zikrin" önemi ve onun mümin insanların manevi inkişafındaki rolüne dikkat yetirmekle Allah insanları ilahi zikirten uzaklaştıran işlerden uzaklaşmaya çağırıyor.

"كل اذ لعفى نىم و لىللكذ نىم كذالوا ال و مكلاوما مكهلت ال ونم انىذلا اهى اى"
"نورس اخلا مه كئىل و اف"

Ey inananlar, mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın. Kim bunu yaparsa işte onlar ziyana uğrayanlardır. (Münafikun, 63/9)

Şüphesiz ki dünya hayatı ve mal-devlet insanı Allah yolundan uzaklaştırdığı takdirde yasaklanır. Diğer bir deyişle, eğer insan kendi nefesine hakim olur ve bunlardan ilahi mutluluğa ulaşmak için yararlanırsa, bu tam tersi istenmektedir. O halde mal ve evlat, pak hayata ulaşmaya araç olurlarsa ilahi nimettir. Aksine eğer insan ile Allah arasında engel oluşturursa, o zaman bela olarak kabul edilir. Bu da büyük bir ziyandır ki, ayette bu duruma işaret edilmiştir. (7, XIX, 291)

"نورس اخ" kelimesinin kullanılmasının sebebi şudur:

Dünya sevgisi insanı kuşatır ve öyle sarar ki, kendi vücudundaki sermayeleri boş şeylere feda eder. Dünyadan ebedi hayatı için hiçbir şey hazırlamadan eli boş gider.

Allame Meclisi'nin çağdaşı olan Abdullah Şüşteri ile ilgili şöyle olay anlatılıyor:

Onun çok sevdiği bir oğlu vardı. Bu çocuk bir gün şiddetli bir şekilde hastalanmıştı. Babası Cuma namazı için mescide gelirken hali perişandı. İkinci rekatta Münafikun suresini okurken, onuncu ayeti birkaç kez tekrar etti. Namazdan sonra dostları bunun nedenini sordular. O şöyle dedi: Bu ayete ulaştığım zaman oğlum hatırladım. Ayeti tekrar etmekle kendi nefsimle mücadele ettim. Öyle mücadele ettim ki, tasavvur ettim oğlum ölmüş ve cenazesi önümdedir. Bense Allah'ı unutmuşum. Bu andan itibaren tekrar etmedim. (6, XXIV, 173)

D. Allah'ı Zikri Terk Etmenin Sonuçları

Allah'ı zikir faydalı olduğu gibi, bu zikri unutmak da bazı fesatlara neden olmaktadır. Bu fesatlardan bazıları şunlardır:

1. Kendini unutmak.

Allah Kur'an'da şöyle buyuruyor:

"مهمس فنا مهمس اناف لىللاوسن نىذلك اونوكت ال و"

Şu Allah'ı unuttuklarından dolayı (Allah'ın da) onlara kendi canlarını unutturduğu kimseler gibi olmayın. (Haşr, 59/19)

ان نم مکل ام و رانلا مکاوام و اذہ مکموی ءاقل متیسن امک مکاسنن موی لالیقو
نیرص

Ve (kendilerine şöyle) denildi: “Siz, bu gününüzle karşılaşmayı nasıl unuttunuzsa biz de bugün sizi unuttuk. Yeriniz ateştir. Hiçbir yardımcınız da yoktur!” (Casiye, 45/34)

Diğer ayetlerde de bu meseleye işaret edilmiştir.

“نایسن” “اوسن” fiilinin mastarıdır. Anlamı ise hafıza sahifesine nakşedilmiş malum bir suretin hafıza sahifesinden gitmesidir. Bu “نایسن” kelimesinin asli anlamıdır. Fakat daha geniş manada kullanılmakta ve önceden dikkat merkezinde olan bir şeyden yüz çevirme anlamında da kullanılır.

Şüphesiz Allah'ı unutmanın peşinde itaat ve şükürü terk gelmektedir. O halde Allah'ı unutmak bir taraftan insanın maddi lezzetlere batmasına neden olur, diğer taraftan ise yaradılış gayesini unutturur ve sonuçta kıyamet için gerekli olan azığını toplayamıyor.(7, XIX, 219)

Öte yandan Allah'ı unutmak O'nun pak sıfatlarını unutmakla birlikte olur ki, sonuçta ise insanın kendisini serbest, müstağni bilmesine ve sadece kendine güvenmesine neden olur. Aslında ise Allah'a güvenip O'ndan korkmalı ve O'ndan dilemelidir.

Tüm bunlar fiskın ve fücurun asıl nedenidir. Yine bu kendini unutmuşluk amaçtan sapmak ve Allah'ın itaatinden çıkmaktır. Bu yüzden buyrulmuştur:

"نوقسافل امه کیوا" (6, XXIII, 540)

2. Şeytanla Arkadaşlık

Geçen ayetlerde her şeyi maddiyatla ölçen dünyaya bağlı olanlardan bahsedildiyse, bu ayette ise dünyaya bağlı olmanın helakedici sonuçlarından bir Allah'ı umursamazlıktan bahsedilir ve şöyle buyrulmaktadır:

"هلل رکز مهاسناف"

Şeytan Allah'ı onlara unutturdu. (Mücadele 58/1)

Diğer bir ayette ise şöyle buyrulmaktadır:

"نیرق هل وهف اناطیش هل ضیقن نمحرل رکز نع شعی نم و"

Kim Rahman'ın zikrine karşı kör olursa ona bir şeytanı sardırırız; artık arkadaşı olur. (Zuhruf, 43/36)

Evet ilahi zikri unutmak, dünya lezzetine dalmak şeytanın insanı yenmesine ve daim onunla birlikte olmasına neden olur. Boynuna bir ip bağlayarak istediği yöne onu çekmektedir.

3. Yaşamda Zorluk

Yaşamın zorluğu genelde manevi noksanlıklar ve ruhi zenginliğin olmaması nedeniyle olur. Geleceğe dair güvenin olmaması mevcut imkanlardan daha fazla dünyaya bağlamaktadır. Ancak Allah'a imanı olan insan bu endişelerden uzaktır. Çünkü onların teklifleri önceden bellidir.

Allah (c.c) şöyle buyurmaktadır:

یمع امایقلا م وی مرشحن و اکنض هشی عم هل ناف یرکز نع ضرع نم و

Ama kim beni anmaktan yüz çevirirse, onun için dar bir geçim var. Kıyamet günü onu kör olarak (yüce Divana) süreriz.(Taha, 20/124)

4. Yarış ve Rekabetler.

"رثاكتا مكلما"

Çokluk yarışı sizi oyaladı. (Tekasur, 102/1)

5. Arzu ve Hayaller.

"لمال مهملو"

Arzu onları oyalasın. (Hicr, 15/3)

6. Gaflet

Allah'ı ister kalp ile isterse de dil ile zikretmek gafleti ortadan kaldırır. Fakat bazen insanın yoluna birtakım engeller çıkmakta ve onu Allah'ın zikrinden uzaklaştırarak dünya malına daldırmaktadır:

ل اصل او ودغلب لوقلا نم رهجل انود و هفوخ و اعرضت كسفن ىف كبر ركذا و
"نل فاعل انم نكت ال و"

Rabbini içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam an, gafillerden olma. (A'raf, 7/205)

Yukarıda takdim ettiğimiz ayetteki gafletten maksat ilahi zikirten uzaklaşma sonucunda insana hakim olan dikkatsizliktir. Birçok ayette gaflet kötülenmiştir.

Bu ayette işaret edilen zikirten maksat insanın her saat ve her dakika Allah'ı hatırlamasıdır. Eğer bir an bile gaflete düşse, yeniden çalışmalı ve bu gafletin onu kalbine kök salmasına izin vermemelidir. O halde bu ayetten anlaşılıyor ki, Allah, her saat, gece ve gündüz yalvarış ve korku halinde kalben hatırlanmalıdır.

Dini önderlerin öğretilerinde ve masum imamlardan nakledilen rivayetlerde de insanın gaflete düşmesi nehyedilmiştir. İmam Sadık(a)ın aşağıdaki sözü de bu türdendir:

اذامل حرفلاف اقح تتومل اناك نا و اذامل ملفغل اف ودع ناطىشا ناك نا "قداصل لاق"

Eğer şeytan sizin düşmanınız ise gerçeklerden gafil olmak neye lazım. Eğer ölüm gerçek ise, o halde sizin sevinmeniz neye lazım. (5, II, 323)

Sonuç olarak her an Allah'ı hatırlayan ve kendisinin daima O'nun karşısında aciz bilen bir insan, dahilindeki ahlaki pislik ve rezaletlerin ilerlemesi için her hangi bir yol bırakmaz, her zaman kendisini inkişafı doğrultusunda adım atar.

Allah'ı ister kalple isterse de dil ile zikretmek gafleti ortadan kaldırır. Fakat bazen insanın yolu üzerinde birtakım engeller çıkmakta, onu Allah'ın zikrinden uzaklaştırmakta ve kendisini dünya malına daldırmaktadır. Şüphesiz dünya hayatı ve mal-devlet insanı Allah yolundan uzaklaştırdığı zaman yasaklanır. İlahi zikir ise insana manevi hayat bahşetmektedir. İnsanın yorgun ve perişan kalbi, Allah'ı hatırlamakla yeni nefes alır. Problemler sarmalında iken onu için huzur ve rahatlık getirir. Günümüz insanın arzuladığı şey kaybolmuş huzurdur. Kur'an-ı Kerim beşere huzurun yollarını göstermektedir:

"بولقل انئمطت ملل اذكذب ال"

Dikkat edin! Allah'ı anmakla kalpler huzur bulur. (Rad, 13/28).

İnsan huzura ermesi için her durumda davranışlarına dikkat etmelidir.

Bu yüzden Allah'ı hatırlamak ilahi makama yaklaşmanın en önemli etkenlerinden kabul edilmektedir ki, bu da insanı maddi dünyadan manevi aleme ulaştırır.

KAYNAKÇA

1. Humeyni, Ruhullah Musevi, Çehlo Hadis, Reca Kültürel Yayınlar Merkezi 1989.

2. Kummî, Şeyh Abbas, Sefinei Bihari'l-Envar, 2. cilt, Ceres yay. Tehran 2006.
3. Kur'an'ı-Kerim
4. Mustafa, Feride, Revişe Hodsazi, Kitab Bustan Yay., Kum 2001.
5. Reyşehri, Muhammed Muhammedi, Mîzânu'l-Hikme, (Farsçaya çev. Hamid Rıza), Daru'l-Hadis Yay., Kum 2008.
6. Şirazi, Mekarim, Tefsire Numune, 23 ve 24. ciltler, Daru'l-Kutub Yay., Tehran 1995.
7. Tabatabai, Muhammed Hüseyin, el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'an, 16-19. ciltler, (Farsçaya çev. Muhammed Bagir Musevi Hemedeni), Kum İlim Havzası Müderrisler Cemiyetinin İslam Tebligatı Yay. 1995,

**26. AZƏRBAYCAN'IN DÜNYA TƏSƏRRÜFATINA İNTEQRASIYASI
PROSESİNDƏ TƏSƏRRÜFAT STRUKTURUNDA BAŞ VERƏN
DƏYİŞİKLİKLƏR
Dos. Dr. Z. N. EMINOV⁸⁷**

ABSTRACT⁸⁸

In the process of carried out economic reforms after gaining the political independence of Azerbaijan there took place wide changes in the functioning of enterprises in industry, agriculture, service sphere and in their territorial structure.

In the first place there were signed contracts on utilization of fuel-energetic resources of the country with oil companies of the USA, Great Britain, France, Russia, Turkey and other countries. During the period of 2000-2006 the extracting industry developed with high speed, increased the share of its branches in the production of industrial products from 53,5% to 72,3%, the numbers of employment of production grew from 33,7 thou. men to 41,6 thou. men in these branches. 89,4% of industrial investment fall on the share of extracting industry. Therefore, in the processing industry which forms the basis of economic development of the country took place a serious lag.

The serious changes were observed in the structure of transport system after the construction of oil and gas pipe-lines. In 2004 17,6% of freights were carried out by rail way, 15,5% by pipe-lines, 11,3% by sea transport, 11,1% by automobile transport. The increase of the role of railroad, pipe-line and sea transport is connected with the transportation of oil products. The produce of products meeting the raw needs of processing enterprises strictly decreased in the process of carried out reforms in agriculture. There are problems in providing of agriculture with machines and mechanisms, mineral fertilizers. To the share of this branch falls 38,6% employment in economy, but it gives only 5,8% of gross national product.

Azərbaycanda təsərrüfat strukturunun formalaşmasına təbii ehtiyatların yerləşməsi, bu ehtiyatlardan istifadə edilməsi tarixi, əmək ehtiyatları və onların əmək vərdişləri, əhalinin sosial-mədəni tələbatını ödəyən infrastruktur sahələrinin yaradılması, ayrı-ayrı regionların İCM-i, təbii-iqlim şəraitinin müxtəlifliyi, kənd təsərrüfatının ixtisaslaşması istiqamətləri və onların emalını həyata keçirən müəssisələrin olması təsir göstərir. Bu amillərin təsiri, müəyyən qədər də planlı təsərrüfat sistemi XX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycanda müasir təsərrüfat strukturunun formalaşmasına imkan vermişdir.

Abşeronda və Xəzər dənizinin şelf zonalarında olan neft-qaz yataqlarının istismarı burada Bakı və Sumqayıt kimi sənaye mərkəzlərinin, neft-kimya, neft emalı komplekslərinin inkişafına, 50-dən çox qəsəbənin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Yüksək sosial-iqtisadi inkişaf və paytaxt amili burada elm, təhsil, səhiyyə müəssisələrinin, idarəetmə orqanlarının və xarici ölkələrin nümayəndəliklərinin yerləşməsinə səbəb olur. Nəticədə ölkənin ümumi əhalisinin 30%-ə qədər Abşeronda cəmlənir. Sənaye müəssisələrinin 50,6%-i, istehsal edilən sənaye məhsullarının 77,8%-i Bakı şəhərinin payına düşür. Ölkənin sənaye sahələrində çalışanların 56,7%-i Bakıda toplanır (4, s. 467-468).

87 AMEA Coğrafiya İnstitutu

88 CHANGES IN THE STRUCTURE OF ECONOMY IN THE PROCESS OF INTEGRATION OF AZERBAIJAN TO WORLD ECONOMY

Ölkənin ayrı-ayrı regionlarında az sayda sənaye müəssisələri işləyir. Bir çox rayon mərkəzlərində meyvə-tərəvəz konservi, pambıqtəmizləmə, toxuculuq müəssisələri yerləşir. Onların fəaliyyəti nəticəsində XX əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq regionlarda Gəncə, Mingəçevir, Şirvan, Xaçmaz, Şəki, Lənkəran, Naxçıvan, Yevlax və s. kimi sənaye mərkəzləri formalaşmışdır.

Ölkənin kənd təsərrüfatının sahə və ərazi strukturunun formalaşması təbii şərait, şirin su mənbələrinin olması, suvarma sistemlərinin yaradılması, daxili tələbatın ödənilməsi şəraitindən asılıdır. Bu amillərin təsiri ilə hər bir regionda müəyyən ixtisaslaşma istiqamətləri yaranmışdır. Belə ki, Kür-Arazda pambıq becərilməsi, Lənkəran-Astarada sitrus meyvələri, Quba-Xaçmazda və Şəki-Zaqatalada meyvəçilik kənd təsərrüfatının əsas ixtisaslaşma sahələri hesab edilir.

İnfrastruktur sahələrinin inkişafına ərazilərin mənimsənilməsi, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsi, tarixi-coğrafi inkişaf istiqamətləri təsir göstərmişdir. 50-60-cı illərdən başlayaraq formalaşan təsərrüfat strukturu və əhalinin məşğulluğunun əsas göstəriciləri cədvəllərdə verilir.

1970-ci ildə respublikada ÜDM-in əsas hissəsini sənaye sahələri vermişdir. Onun payına respublika daxilində istehsal edilən məhsulların 62,2%-i düşmüşdür. Bu sahəyə aid müəssisələrdə çalışanların sayı 308 min nəfər təşkil etmişdir (1, s. 28). Sonrakı dövrlərdə sənaye sahələrinin inkişafında müəyyən irəliləyişlər olmuşdur. Az vaxt ərzində Abşeronda və respublikanın digər iri sənaye mərkəzlərində yeni sənaye obyektlərinin tikilməsi, mövcud müəssisələrin istehsal gücünün artırılması nəticəsində ümumi sənaye məhsulları istehsalında sənayenin rolu qismən aşağı ensə də məşğul olanların sayı daim artmışdır. Ona görə sənayedə 1975-ci ildə 342 min nəfər məşğul olmuş, 1980-ci ildə 400 min nəfərə qədər yüksəlmişdir (1, s. 28).

Yeni yaradılan sənaye obyektlərinin əsas hissəsi neft maşınqayırması və elektrotexnika (məişət kondisionerləri) sahələrinə aid olmuşdur. Regionlarda üzümçülüyn, meyvəçiliyin və tərəvəzçiliyin inkişafı ilə əlaqədar konserv və şərəbçilik müəssisələri şəbəkəsi genişlənmişdir. Lakin şərəbin son məhsula çevrilməsi aşağı səviyyədə olmuş, hətta Rusiyanın bir çox şəhərlərində bu prosesin həyata keçirilməsi üçün müəssisələr yaradılmışdır. Digər kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə də müəssisələr təşkil edilmişdir. Nəticədə Abşeron və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarından başqa digər iqtisadi rayonların təsərrüfat strukturunda yüngül və yeyinti sənaye sahələri hakim mövqə tutmuşdur. Bu sahələr əhalinin məşğulluğunda da əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Sənaye məhsulları istehsalının dəyər hesabı ilə payı 1970-1988-ci illərdə 2,9 dəfə artmışdır (1, s. 12).

Cədvəl 1

Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) istehsalında təsərrüfat sahələrinin xüsusi çəkisi

Sahələr	İllər					
	970	1980	1988	2000	2004	2007
Sənaye	2,2	63,6	61,8	32,0	37,8	60,6
Kənd təsərrüfatı	4,8	17,0	17,4	18,1	11,5	5,8
Tikinti	2,6	8,8	11,6	4,4	13,5	7,1
Nəqliyyat və rabitə	,9	2,8	3,5	14,5	9,5	5,7
Ticarət, ictimai işə və digər sahələr	,5	7,8	5,7	31,1	27,7	20,8
ÜDM	00	100	100	100	100	100

Mənbə: Azərbaycanın xalq təsərrüfatı 1988-ci ildə. Bakı, 1990. Cəh. 12-13,

Azerbaijan in XX century. II Part. State Statistikal Committee of Azerbaiyan Republic. Bakı, 2001. Cəh. 30, Statistical Yearbook of Azerbaijan. State Statistikal Committee of Azerbaiyan Republic. Bakı, 2008. Cəh. 30.

Lakin göstərmək lazımdır ki, respublikanın milli gəlirinin formalaşmasında sənayenin rolu 1975-ci ildən sonra getdikcə aşağı enmişdir. Belə ki, bu göstərici 1975-ci ildəki 45%-dən 1986-cı ildə 40,4%-ə enmişdir (1, s. 13). Bu, ilk növbədə əmək məhsuldarlığının aşağı enməsi, yeni texnoloji proseslərin zəif tətbiqi, müasir tələblərə uyğun, elmtutumlu, yüksək ixtisaslı kadrlardan istifadə edilməsinə əsaslanan, yüksək keyfiyyətə və dəyərə malik məhsulların az istehsal edilməsi ilə əlaqədardır.

Təsərrüfat strukturunda sonrakı yerləri kənd təsərrüfatı və tikinti sahələri tutmuşdur. 1970-ci ildən sonrakı müddətdə təsərrüfat strukturunda kənd təsərrüfatının rolu xeyli artmış, digər sahələrin payı nisbətən azalmışdır. Ona görə 1980-ci ilə qədər kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların dəyəri 3,5 dəfə artmış, milli gəlirin formalaşmasında bu sahənin payı 25,1%-dən 30,2%-ə yüksəlmişdir (1, s. 13).

Yaradılan təsərrüfat strukturu əsasən digər respublikaların təsərrüfat sistemində sıx inteqrasiya olunmuş, onların az bir hissəsi son məhsul istehsal etmiş və respublikanın daxili tələbatının ödənilməsinə xidmət etmişdir. Ona görə müstəqillik illərində təsərrüfat obyektlərinin fəaliyyəti tamamilə pozulmuş, əhalinin məşğulluğunda ciddi geriləmələr olmuş və problemlər yaranmışdır. Bu gün də həmin problemlərin əksəriyyəti həll edilməmiş qalır.

Göstərilən proseslər Azərbaycanda sosial-iqtisadi, strateji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə, davamlı sosial-iqtisadi inkişafa, əhalinin məşğulluğunun artmasına, onların həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan verməmişdir.

Müstəqillik illərində ölkənin təsərrüfat strukturunda ciddi dəyişikliklər getmişdir. İstehsal edilən sənaye məhsullarının miqdarı xeyli azalmışdır. Məhsulların satışı, müəssisələrin xammal, ehtiyat hissələri və yarımfabrikatlar ilə təminatında olan problemlər onların dayanmasına səbəb olmuşdur. İstehsal edilən məhsulların keyfiyyəti aşağıdır, müasir tələblərə cavab vermir. Müəssisələrin texnoloji və texniki cəhətdən yenidən qurulması, tələbatın yüksək olduğu məhsulların istehsalının təşkili üçün maliyyə vəsaiti yoxdur. Onların özəlləşdirilməsi və fəaliyyətinin bərpa edilməsində problemlər vardır.

Eyni zamanda mövcud olmuş müəssisələr dövlət nəzarətində olmuş, onların məhsulları dövlət tərəfindən qəbul edilmiş və realizasiya edilmişdir. Təsərrüfat obyektlərinin bazar münasibətlərinə uyğun fəaliyyəti üçün kadrlar azdır, onların şəxsi mülkiyyət əsasında fəaliyyət göstərməsi, bu sahələrə sərmayə qoyuluşu üçün dövlət təminatı yoxdur. Nəticədə ölkənin sənaye müəssisələrinin əksəriyyətində istehsal azalır, əhalinin məşğulluğunda geriləmələr yaranır. Ona görə ölkənin iqtisadi potensialının artımında problemlər yaranır, dünya təsərrüfatına inteqrasiya prosesində Azərbaycan mineral-xammal mövqeyində olan ölkələr sırasında durur.

Təsərrüfat strukturunda olan geriləmələr sənayenin payının azalmasına, əsasən də emal sənayesiünin, bura daxil olan maşınqayırma, metallurgiya, kimya sənayesi, əmək tutumlu yüngül sənayenin rolunun əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli aşağı olmasında özünü göstərir. 2004-cü ildə ÜDM-də sənayenin payı 37,8% olmuşdur. 2007-ci ildə ÜDM-in 60,6%-ni sənaye vermişdir. Bu, ilk növbədə xarici şirkətlərlə birlikdə Xəzərin şelf zonasında neft hasilatının artması ilə əlaqədardır. Həmin ildə sənaye istehsalının 75,8%-ni xam neft və təbii qaz hasilatı vermişdir.

Bunlarla yanaşı sənayedə çalışan işçilərin sayı xeyli azalmışdır. 2000-ci ildə sənayenin müxtəlif sahələrində 200 min nəfərdən çox məşğul olmuşdur (4, s. 410).

2003-cü ildə onların sayı 170,9 min nəfərə enmiş, 2007-ci ildə 194,5 min nəfərə yüksəlmişdir (4, s. 410). Bu müddətdə baxmayaraq ki, sənaye müəssisələrinin sayı 3 dəfə (125-dən 343-ə qədər), istehsal edilən sənaye məhsullarının dəyər hesabı ilə miqdarı 10 dəfə artmışdır (4, s. 395).

Sənayedə çalışanların sayının azalması əsasən emal sənayesinin hesabına getmişdir. 2000-2005-ci illərdə emal sənayesində çalışanların sayı 30 min nəfər azalmış, son iki ildə bu sahədə işləyənlərin sayı 10 min nəfər artmış və 2007-ci ildə 110,9 min nəfərə yüksəlmişdir (4, s. 410). Emal sənayesi sahələrində çalışanların sayının azalması yüksək ixtisaslı kadrlardan istifadə edilməsinə mənfi təsir göstərir, müəssisələrdə yüksək məhsuldarlığa malik olan və mütərəqqi texnologiyanın tətbiqini ləngidir, rəqabət qabiliyyətli və keyfiyyətli məhsulların istehsalı mümkün olmur. Belə vəziyyətdə dünya bazarında ölkənin strateji maraqlarına cavab verən yer tutmaq, onun davamlı inkişafını təmin etmək, əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək, məşğulluq səviyyəsini artırmaq istiqamətində çoxlu problemlər yaranır.

1988-ci ildə maşınqayırma sənayesi müəssisələri ümumi sənaye məhsullarının 17,5%-ni vermiş, bu sahədə 131,7 min nəfər və ya sənaye işçilərinin 29,1%-i çalışmışdır. 2007-ci ildə bu sahənin sənaye məhsulları istehsalında payı 1,4%-ə, sənayedə çalışanların sayında xüsusi çəkisi 11,9%-ə enmiş, maşınqayırma müəssisələrində 23,1 min nəfər çalışmışdır. Neft maşınqayırması və elektrotexnika sənayesinə aid iri istehsal sahələrinin əksəriyyətinin fəaliyyətinin dayanması, yeni, əmək tutumlu maşınqayırma müəssisələrinin az yaradılması, mövcud müəssisələrin tam gücü ilə işləməməsi, onlarda işləyənlərin qeydiyyatının düzgün aparılmaması sahənin tam tənizzülünə gətirib çıxarmışdır.

XX əsrin 80-ci illərində sənayenin sahə strukturunda yüngül və yeyinti sənayesi də aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. 1988-ci ildə sənaye məhsullarının 33,5%-ni yeyinti sənayesi vermişdir. Bu sahədə sənaye işçilərinin 11,4%-i çalışmışdır (51,3 min nəfər).

2007-ci ildə yeyinti sənayesinin payına sənaye məhsullarının 2,5%-i, sənaye işçilərinin 11,2%-i düşmüşdür. Təhlil edilən müddətdə yeyinti sənayesi müəssisələrində çalışan işçilərin xüsusi çəkisi dəyişsə də işləyənlərin sayı iki dəfədən çox aşağı enmişdir. Belə vəziyyət sənayedə çalışanların ümumi sayının azalması ilə əlaqədardır.

2007-ci ildə yeyinti sənayesinin payına sənaye məhsullarının 2,5%-i, sənaye işçilərinin 11,2%-i düşmüşdür. Təhlil edilən müddətdə yeyinti sənayesi müəssisələrində çalışan işçilərin xüsusi çəkisi dəyişsə də işləyənlərin sayı iki dəfədən çox aşağı enmişdir. Belə vəziyyət sənayedə çalışanların ümumi sayının azalması ilə əlaqədardır.

Ölkənin yüngül sənayesində tənəzzül daha kəskin şəkildə göstərir. 1988-ci ildə bu sahə sənaye məhsullarının 17,9%-ni vermiş, 2007-ci ildə bu göstərici 0,4%-ə enmişdir. Əhalinin məşğulluğunda sahənin payı 1988-ci ildəki 23,4%-dən 2007-ci ildə 6,7%-ə enmiş, işləyənlərin sayı 109,6 min nəfərdən 13,0 min nəfərə qədər azalmışdır.

Təhlillər göstərir ki, ölkədə mövcud olan sənaye müəssisələrinin bərpa edilməsi, onların texnoloji cəhətdən yenidən qurulması, yüksək ixtisaslı kadrlardan istifadə edilməsi əsasında keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli müəssisələrin yaradılması istiqamətində hələlik az işlər görülür. Ona görə ölkənin təsərrüfatı tamamilə Yanacaq-Energetika Kompleksindən (YEK) asılı vəziyyətə düşmüşdür. Hazırda dünyada baş verən iqtisadi böhran, neftin qiymətinin bir neçə dəfə aşağı enməsi ölkənin milli

gəlirinin azalmasına səbəb olmuş, Dövlət Büdcəsinin formalaşmasında problemlər yaranmış, bir çox sosial-iqtisadi Proqramların həyata keçirilməsinə ayrılan vəsaitlər azalmışdır.

Cədvəl 2

Sənaye sahələrinin əhalinin məşğulluğu və ümumi məhsul istehsalında rolu

	Məşğul olanlar, min nəfər			Onların xüsusi çəkisi, faiz			Məhsul istehsalında payı, faiz		
	980	985	988	980	985	988	980	985	988
Bütün sənaye	00,1	46,2	53,1	00	00	00	00	00	00
Ağır sənaye	55,6	88,7	91,6	3,9	4,7	4,5	9,7	8,5	6,5
Yanacaq-energetika	3,3	3,9	4,4	0,8	,8	,8	8,0	4,7	3,3
Elektroenergetika	6,1	8,9	9,1	,0	,2	,2	,4	,4	,3
Yanacaq sənayesi	7,2	5,0	5,3	,8	,6	,6	4,6	1,3	0,0
Metallurgiya	9,0	0,1	0,0	,8	,5	,4	,0	,1	,9
Maşınqayırma	09,0	31,0	31,7	7,2	9,4	9,1	3,5	6,4	7,5
Kimya və meşə-kimya	2,4	4,8	2,7	0,6	0,0	,5	.1	,7	,8
Tikinti materialları	3,8	7,0	7,9	,0	,1	,2	,0	,2	,8
Yüngül sənaye	9,7	07,0	07,1	4,9	4,0	3,7	3,4	0,7	7,9
Yeyinti sənayesi	3,2	8,3	1,3	0,8	0,8	1,7	5,6	8,9	3,5

Mənbə: Azərbaycanın xalq təsərrüfatı 1988-ci ildə. Bakı, 1990. Cəh. 220, 239-240.

1988-ci ildə yanacaq sənayesi respublikanın sənaye məhsullarının 10,0%-ni vermişdir. Neft müqavilələrinin həyata keçirilməsi əsasında neft-qaz hasilatının artması nəticəsində bu sahə 2000-ci ildə sənaye məhsullarının 53,4%-ni, 2005-ci ildə 67,3%-ni, 2007-ci ildə 75,8%-ni vermişdir (3, s. 415).

Problemin aradan qaldırılması üçün ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, neftdən əldə edilən gəlirlərin bu istiqamətdə istifadə edilməsi lazımdır. Bu zaman infrastrukturun mühüm sahələri olan enerji, yol-nəqliyyat, rabitə sisteminin yenidən qurulması, yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanması, təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun maddi-texniki bazasının təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi və yenidən qurulmasına diqqət yetirilməsi zəruridir. Eyni zamanda regionlarda olan kurort-turizm, təbii-iqlim, mineral-xammal ehtiyatlarından istifadə edilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələrinin yaradılması vacibdir.

Bu gün ölkədə çox diqqət tələb edən və inkişaf etdirilməsi vacib olan təsərrüfat sahələrindən biri də kənd təsərrüfatıdır. Kənd təsərrüfatı maddi istehsalın ikinci mühüm sahəsidir. Bu sahə əhalinin məşğulluğunda mühüm yer tutur. 1980-ci ildə meşə təsərrüfatı ilə birlikdə kənd təsərrüfatında 331,7 min nəfər (1, s. 28), 1990-cı ildə 1144,4 min nəfər adam çalışmışdır. Bu göstərici 1980-ci il üçün təsərrüfat sahələrində məşğul olan əhalinin 18,4%-i, 1990-cı il üçün 30,9%-i deməkdir. 2007-ci ildə ölkənin təsərrüfatında məşğul olanların 38,6%-i və ya 1550,7 min nəfəri kənd təsərrüfatının payına düşmüşdür (3, s. 102).

Cədvəl 3

Sənaye sahələrinin əhalinin məşğulluğu və ümumi məhsul istehsalında rolu

Sahələr	Məşğul olanlar,min nəfər			Onların xüsusi çəkisi, faiz			Məhsul istehsalında payı, faiz		
	000	005	007	000	005	007	000	005	007
Hasılat	3,7	0,8	1,1	6,8	2,8	1,1	3,5	7,6	6,0
Emal	31,7	01,8	10,9	5,8	6,8	7,0	1,3	6,0	8,9
Neft məhsulları istehsalı	,7	,7	,4	,3	,7	,3	8,4	0,0	,8
Metallurgiya	,8	3,5	4,7	,9	,5	,6	,4	,9	,9
Maşınqayırma	4,9	3,1	3,1	7,4	2,9	1,9	,3	,7	,4
Kimya	8,7	2,8	4,0	,3	,1	,2	,5	,7	,2
Tikinti materialları	,8	,6	,3	,9	,7	,8	,8	,6	,2
Yeyinti sənayesi	9,1	8,5	1,7	,5	0,3	1,2	,2	,6	,5
Yüngül sənaye	6,3	3,9	3,0	3,1	,8	,7	,2	,7	,4
Ağac emalı, nəşriyyat	,9	,6	,9	,9	,0	,5	,3	,4	,3
Digər sahələr	,5	,2	,9	,2	,8	,0	,2	,4	,2
Elektrik enerjisi, su, qaz istehsalı və bölünməsi	4,8	6,6	2,5	7,4	0,4	1,9	5,2	,4	,1

Mənbə: Industry of Azerbaijan. Statistical Yearbook. State Statistical Committee of Azerbaijan Republic. Bakı, 2001, 2006, 2008.

Buna baxmayaraq bu sahənin ÜDM istehsalında payı getdikcə azalır. 2000-ci ildə kənd təsərrüfatı ÜDM-in 18,1%-ni, 2004-cü ildə 11,5%-ni, 2007-ci ildə 5,8%-ni vermişdir. Onun payının azalması neft-qaz sənayesinin yüksək tempə inkişafı, kənd təsərrüfatının maddi-texniki təminatının aşağı səviyyədə olması və məhsuldarlığın aşağı səviyyəsi, əməkəttümlülüğün artması, əl əməyinin geniş tətbiqi ilə əlaqədardır.

XX əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısından sonra ölkədə aqrar islahatlar aparılmışdır. İslahatlar prosesində becərilən torpaqların xeyli hissəsi şəxsi mülkiyyətə verilmişdir. Sonrakı dövrlərdə kənd təsərrüfatının sahə strukturunda böyük dəyişikliklər olmuşdur. Əvvəlki dövrlərdə kənd təsərrüfatında mühüm yer tutan və strateji əhəmiyyətə malik olan bir çox sahələr tamamilə tənəzzülə uğramışdır. Onlara pambıq, üzüm, tütün, çay aiddir. Bu məhsulların becərilməsi ilə regionlarda xeyli sayda əmək ehtiyatları məşğul olmuş, yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanmış, maddi-texniki baza yaradılmış, şəhər və qəsəbələrdə bu sahələrin məhsullarının emalı üçün yüngül və yeyinti sənayesi üzrə çox güclü emal müəssisələri yaradılmışdır.

Hazırda həmin müəssisələrin əksəriyyəti işləmir, yenilərinin yaradılması zəif tempə gedir. Belə vəziyyət əhalinin məşğulluğuna, şəhər və qəsəbələrin iqtisadi bazasının inkişaf etdirilməsinə mənfi təsir göstərir.

1995-ci ildən 2007-ci ilə qədər pambıq əkinlərinin sahəsi 210,4 min hektardan 75,6 min hektara qədər azalmışdır. Əkinlərin sahə strukturunda sahənin payı 17,4%-dən 5,7%-ə enmişdir. Nəticədə ölkədə pambıq yığıcı 1995-ci ildəki 274,1 min tondan 2007-ci ildə 100,1 min tona enmişdir. Pambıq becərilməsi üçün Kür-Araz ovalığında əlverişli şərait vardır. Yayın quru keçməsi, Kür və Araz kimi şirin su mənbələrinin olması ovalığı pambıq becərilməsi üçün dünyada az sayda olan əlverişli yerlərdən birinə çevirmişdir.

Cədvəl 4

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının əkin yerləri, məhsuldarlığı və toplanan məhsullar

Kənd təsərrüfatı məhsulları	Əkin yerləri, min ha			Məhsuldarlıq, s/ha			Məhsul yığımı, min ton		
	İllər								
	1995	2005	2007	1995	2005	2007	1995	2005	2007
Dənli bitkilər	609,4	802,3	739,6	15,1	26,5	27,1	921,4	2126,7	2004,4
Pambıq	210,4	112,4	75,6	13,0	17,5	13,0	274,1	196,6	100,1
Tütün	8,0	2,8	1,3	14,6	25,7	22,5	11,7	7,1	2,9
Şəkər çuğunduru	5,1	3,0	6,5	54,8	132,0	235,0	28,1	36,6	141,9
Dən üçün qarğıdalı	2,9	11,1	9,2	2,3	14,8	14,9	0,7	16,1	13,4
Kartof	16,0	70,7	67,1	97,0	149,0	150,0	155,5	1083,1	1037,3
Tərəvəz	26,8	78,8	85,0	157,0	140,0	139,0	424,1	1127,3	1227,3
Bostan məhsulları	5,8	30,1	32,4	73,0	121,0	129,0	41,9	363,8	417,6
Üzüm	97,7	9,6	11,1	32,6	61,8	83,6	308,7	79,7	103,4
Meyvə və giləmeyvə	117,8	93,0	114,0	31,2	73,9	71,9	324,4	625,7	677,8
Yaşıl çay yarpağı	11,4	2,9	1,7	10,3	2,5	2,8	9,4	0,7	0,480

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri - 2007. Azərbaycan DSK, B. 2008. Səh. 456-457.

Pambıqdan alınan mahlıç dünya bazarında daim yüksək tələbat olan, yüksək qiymətləndirilən xammaldır. Onun emalı üçün yaradılan ilkin emal müəssisələri artıq siradan çıxmışdır. Pambıq becərilməsi yüksək əmək tutumludur, çox zəhmət tələb edir, eyni zamanda çox gəlir gətirən sahədir. Ona görə bu sahənin inkişaf etdirilməsi zəruridir. Pambıq yığımının artırılması yerlərdə toxuculuq və tikij sahələrinin də inkişaf etdirilməsinə şərait yaratmış olar.

Eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan sahələrə tütün, üzüm və çayın becərilməsi də aiddir. 1995-2007-ci illərdə tütün əkinləri 8,0 min hektardan 1,3 min hektara qədər, üzüm əkinləri 97,7 min hektardan 11,1 min hektara qədər, çay əkinləri 11,4 min hektardan 1,7 min hektara qədər aşağı enmişdir.

Əvəzində ölkənin daxili tələbatını ödəyən kartof, bostan, tərəvəz əkinlərinin sahəsi genişlənməmişdir.

Son dövrlərdə taxıl əkinlərinin sahəsi 130,2 min hektar və ya 21,4% artmış və 2007-ci ildə 739,6 min hektara çatmışdır. 1995-ci ildən sonra kartof əkinlərinin sahəsi 4,2 dəfə, tərəvəz əkinlərinin sahəsi 3,2 dəfə, bostan əkinlərinin sahəsi 5,6 dəfə artmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının əkin sahələrinin mövcud strukturu yüngül və yeyinti sənayesinin inkişaf etdirilməsinə, onun məhsullarının ixrac edilməsinə əlverişli şərait yaratmır. Bu sahənin mövcud vəziyyəti ölkənin dünya bazarından asılılığını gücləndirir, getdikcə daha çox məhsulun digər ölkələrdən idxal olunmasına gətirib çıxarır. Əhalinin daxili tələbatının ödənilməsi üçün 2007-ci ildə 1708,4 min ABŞ dolları həcmində diri heyvan və heyvan mənşəli məhsullar ixrac edilmiş, 47928,6 min dollar həcmində məhsullar idxal olunmuşdur. Bitki mənşəli məhsulların ixracı 193318,5 min ABŞ dolları həcmində, idxalı 376179,9 min ABŞ dolları həcmində

olmuşdur (3, s. 597-598). Bu, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həllinə yox, onun daha da gərginləşməsinə səbəb ola bilər.

Problemin həlli üçün kənd təsərrüfatına ayrılan maliyyə vəsaitinin artırılması, məhsuldar toxum növlərinin yaradılması üçün tədbirlər görülməsi, təcrübə-seleksiya işlərinin görülməsi, fermerlərin kənd təsərrüfatı texnikası, avadanlıq və mineral gübrələrlə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi lazımdır.

Nəqliyyatın ölkənin təsərrüfat sahələrinin fəaliyyətində əhəmiyyəti böyükdür. Bu sahə təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinə ciddi təsir göstərir, sənəşinlərin, sənaye və kənd təsərrüfatı yüklərinin daşınmasını həyata keçirir. Xarici iqtisadi əlaqələr bu sahənin inkişafından, ölkənin İCM-dən asılıdır.

Müstəqillik illərində Azərbaycanın strateji mövqeyi güclənmiş, Avropa ilə Asiya arasında, o cümlədən Türkiyə ilə Mərkəzi Asiya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsində onun əhəmiyyəti artmışdır. Qazaxıstanda hasil edilən neftin bir hissəsi buradan keçməklə dünya bazarına çıxarılır, Türkmənistan qazının da bir hissəsinin ölkədən keçməklə Avropa ölkələrinə göndərilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda inkişaf etmiş nəqliyyat sistemi olsa da bu gün 3 əsas problem xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasına imkan vermir:

Tarixi, mədəni və dil cəhətdən yaxın olan, əsas ticarət müttəfiqlərindən biri sayılan Türkiyə ilə birbaşa quru əlaqəsi yoxdur. Ona görə də demir yolu, avtomobil nəqliyyatı ilə əlaqələr qurulmasında çoxlu problemlər vardır. Gürcüstan ərazisindən keçən Qars-Axalkalaki demir yolu xəttinin istifadəyə verilməsi bu problemin həllinə kömək edəcəkdir.

Yaxın qonşu olan İran ilə avtomobil yolu əlaqələri olsa da demir yolu xətlərinin olmaması eyni tipli problemlərin yaranmasına səbəb olur. Göstərmək lazımdır ki, buradan keçməklə Türkiyə ilə də demir yolu əlaqələri yatarmaq olar. Ona görə də bu yolun tezliklə çəkilməsi zəruridir.

Ölkənin ərazisinin tərkim hissəsi olan Naxçıvan ilə birbaşa quru yolu əlaqəsi yoxdur.

ÜDM-in istehsalında nəqliyyat və rabitə sahələrinin payı 1980-ci ildən 2000-ci ilə qədər artmışdır. 1980-ci ildə onların payı 2,8%, 2000-ci ildə 14,5% olmuşdur. 2007-ci ildə bu göstərici 5,7%-ə enmişdir. Bu dövrdə nəqliyyatın sahə strukturunda da mühüm dəyişikliklər getmişdir.

Cədvəl 5

Nəqliyyat sahələrinin yükdaşımalarda xüsusi çəkisi, faizlə

İllər	Nəqliyyat sahələri					
	Dəmir yolu	Dəniz	Avtomobil	Boru kəməri	Aviasiya	Cəmi
1970	13,2	12,0	73,1	1,7	0,007	100,0
1980	8,6	6,4	79,6	5,4	0,006	100,0
1988	7,9	4,5	83,6	4,0	0,005	100,0
1995	21,5	13,6	33,3	31,5	0,1	100,0
2000	19,8	11,0	50,4	18,8	0,05	100,0
2005	20,7	10,7	54,2	14,4	0,06	100,0
2007	16,9	6,1	48,7	28,3	0,03	100,0

Mənbə: Azərbaycanın xalq təsərrüfatı 1988-ci ildə. Bakı, 1990. Cəh. 339,345, Statistical Year book of Azerbaijan. State Statistikal Committee of Azerbaijan Republic. Bakı, 2008. Cəh. 566.

XX əsrin 70-80-ci illərində respublikanın nəqliyyat sistemində daşınan yüklərin 70-80%-i avtomobil nəqliyyatının payına düşmüşdür. Yüklərin 8%-i dəmir yolu nəqliyyatı ilə daşınmışdır. Dəniz nəqliyyatı və boru kəməri nəqliyyatının hər birinə daşınan yüklərin 4-5%-i düşmüşdür. 70-ci illərdən başlayaraq dəmir yolu və dəniz nəqliyyatında yükdaşımalarda xüsusi çəkisi tədricən azalmış, neft-qaz hasilatının artması nəticəsində boru kəməri nəqliyyatının yükdaşımalarda rolu yüksəlmişdir.

1995-ci ildə yükdaşımalarda struktur 1985-ci ilə nisbətən xeyli dəyişmişdir. Belə ki, 10 il ərzində respublikada daşınan yüklərin ümumi miqdarı 12,6 dəfə azalmış və 42,0 mln. Ton təşkil etmişdir. Dəmir yolu nəqliyyatı ilə yükdaşımalarda azalma 4,7 dəfə olmuşdur. Ümumi daşınan yüklərin 21,5%-i bu nəqliyyat növünün payına düşmüşdür. 1985-ci ildə bu göstərici 8,0 təşkil etmişdir.

Bu dövrdə nəqliyyatın strukturunda avtomobil nəqliyyatının payı azalmış və 33,3% olmuşdur. Boru kəməri nəqliyyatının rolu da 1985-ci ilə nisbətən 7,9 dəfə artmışdır və 31,5%-ə yüksəlmişdir. Xəzər hövzəsində hasil edilən nefti dünya bazarına çıxarmaq üçün çəkilmiş Bakı-Supsa, Bakı-Novorossiysk və Bakı-Ceyhan neft kəmərlərinin fəaliyyəti bu nəqliyyat növünün rolunu artırmışdır.

1995-ci ildən sonra keçən müddətdə ölkədə daşınan yüklərin həcmində 4 dəfə artım müşahidə edilmişdir. 1995-2007-ci illərdə yükdaşımalarda həcmi dəmir yolu nəqliyyatında 3,1 dəfə, dəniz nəqliyyatında 1,8 dəfə, avtomobil nəqliyyatında 5,8 dəfə, boru kəməri nəqliyyatında 3,6 dəfə çoxalmışdır. Nəticədə avtomobil nəqliyyatı ilə yükdaşımalarda xüsusi çəkisi artmış, dəniz nəqliyyatının payı 2,0 dəfədən çox, dəmir yolu və boru kəməri nəqliyyatı sahələrinin payı qismən azalmışdır.

80-ci illərə nisbətən dəniz və boru kəməri nəqliyyatının rolunun artmasına Qazaxıstanda hasil edilən neftin Bakı-Aktau dəniz yolu ilə Bakıya daşınması və Bakı-Ceyhan kəmərinə vurulması da təsir etmişdir. Gələcəkdə bu nəqliyyat növlərinin rolunun daha da artacağı gözlənilir.

Cədvəl 6

Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələrinin strukturunu

Təsərrüfat sahələri	2000		2007	
	İdxal məhsulları	İdxal məhsulları	İdxal məhsulları	İdxal məhsulları
Kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi məhsulları	19,0	3,2	15,96	8,38
Mineral yanacaq, neft və neft məhsulları	9,8	85,1	5,34	81,45
Kimya sənayesi məhsulları	9,1	3,3	9,0	2,72
Qara və əlvan metallar	10,5	1,8	12,35	3,0
Maşın və avadanlıqlar	42,6	4,0	48,75	2,68
Yüngül sənaye məhsulları	2,6	2,4	1,27	1,16
Sair sahələr	6,4	0,2	6,46	0,25

Mənbə: Azerbaijan in XX century. II Part. State Statistikal Committee of Azerbaijan Republic. Bakı, 2001. Cəh. 594-603, Statistical Yearbook of Azerbaijan. State Statistikal Committee of Azerbaijan Republic. Bakı, 2008. Cəh. 606-615.

Ölkədə sərnişin daşınmasının əsas hissəsi (84,0%) avtomobil nəqliyyatı ilə həyata keçirilir. Metro da sərnişin daşınmasında (15,3%) mühüm rol oynayır (3, s. 567).

Son illərdə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin strukturunda əsaslı dəyişiklik olmamışdır. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi 2000-ci ildə idxal edilən məhsulların əsas hissəsini (42,6%) maşın və avadanlıqlar, 10,5%-ni qara və əlvan metallar, 2,6%-ni yüngül sənaye məhsulları, 19,0%-ni kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi məhsulları təşkil etmişdir. İxrac edilən malların 80-85%-i neft və neft məhsullarıdır. Belə vəziyyət hazırda da qalmaqdadır.

2007-ci ildə neft və neft məhsullarının ixracatda payı 81,4%, kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi məhsullarının payı 8,38% olmuşdur. Ölkəyə gətirilən məhsulların 48,75%-ni maşın və avadanlıqlar, 15,96%-ni kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi məhsulları, 12,35%-ni qara və əlvan metallar təşkil etmişdir.

Dünya bazarında neft məhsullarının qiymətinin tez-tez dəyişdiyi və kəskin şəkildə azaldığı indiki şəraitdə ölkənin təsərrüfatının bu sahədən asılılığını minimuma endirmək istiqamətində ciddi tədbirlər görmək lazımdır. Bunun üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının emalını həyata keçirən yüngül və yeyinti sənayesinə aid müəssisələrin şəbəkəsini genişləndirmək, yüksək ixtisaslı kadrlardan istifadə edilməsinə əsaslanan maşınqayırma müəssisələrinin yaradılması, onların xarici ölkələrlə kooperasiya əlaqəsində fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmaq zəruridir. Bu zaman yığma maşınqayırma, ilk növbədə avtomobilqayırma, kənd təsərrüfatı maşınqayırması, məişət avadanlıqlarının istehsalı sahələrini yaratmaq olar.

Ölkədə mövcud olan neft maşınqayırması, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi istiqamətində fəaliyyətin genişləndirilməsi, onların yenidən qurulması üçün dövlətin maliyyə yardımının artırılması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın xalq təsərrüfatı 1988-ci ildə. Bakı, 1990.
2. Azerbaijan in XX century. II Part. State Statistikal Committee of Azerbaijan Republic. Bakı, 2001.
3. Statistical Yearbook of Azerbaijan. State Statistikal Committee of Azerbaijan Republic. Bakı, 2008.
4. Industry of Azerbaijan. Statistical Yearbook. State Statistikal Committee of Azerbaijan Republic. Bakı, 2008.

**27. NAXÇIVAN MR-in DÜZƏNLİK ZONALARINDA YERLƏŞƏN
TORPAQ EHTİYATLARININ EKOCOĞRAFIYASI**
Lətifə NOVRUZOVA⁸⁹**ÖZET⁹⁰**

Azərbaycan ekonomisində ziraat alanlarının kalkınmasına olan ihtiyaç, paralelində tarım üretiminin de hızla artırılmasını gerektirmektedir. Torprakların verimli şekilde kullanılabilmesi için, verimliliklerinin korunması çok önemlidir. Kurak topraklarda verimliliği artırmak için sulama şebekesinin kurulması yanında, toprakların tuzlanmadan arındırılması da önemlidir. Bu nedenle bu tip arazilerde kollektor-drenaj sisteminin kurulması çok önemlidir.

Makalede Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin ovalık bölgelerinde toprakların verimli kullanılması, onların verimliliğinin artırılması problemleri araştırılmış ve öneriler getirilmiştir.

Naxçıvan MR Azərbaycanın tərkibində yerləşir. Onun ərazisi Kiçik Qafqaz dağlarının cənub-qərbi və Orta Araz çökəkliyinin bir hissəsini tutur. MR-in ərazisi 5560 kv.km, əhalisinin sayı 384,4 min nəfərdir (01.01.2008). Tərkibinə Babək, Culfa, Kəngərli, Ordubad, Sədərək, Şahbuz, Şərur inzibati rayonları daxildir. Ölkə ərazisinin 6,3%-i, əhalisinin 4,5%-i Naxçıvanın payına düşür.

Muxtar Respublika ərazisinin 32,9%-i 600-1000 m hündürlüklər arasında yerləşən düzənlik sahənin payına düşür. Əkinə yararlı olan 162447 hektar sahənin 90%-i məhz burada yerləşir. Lakin aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu torpaqlardan kifayət qədər səmərəli istifadə olunmur. Nəticədə torpaqların münbitliyi azalır və onlar deqrasiyaya uğrayır. Buna görə də torpağın ekoloji tarazlığını pozan amillərin öyrənilməsi və onlara qarşı mübarizə aparılması vacibdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının relyefi, iqlim şəraiti və bitki örtüyünün müxtəlifliyi torpaq əmələgəlmə prosesi və torpaq tiplərinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Ərazinin subtropik kontinental iqlim zonasında yerləşməsi Azərbaycanın digər düzən əraziləri üçün xas olmayan qışda kəskin şaxta, yayda isə qızmar istiləri, torpaqların yaranmasına, onların humusla zənginliyinə və torpaqların coğrafi yayılmasına öz təsirini göstərmişdir. Bununla belə torpaqların coğrafi yayılması hündürlük zonalılığı qanununa tabedir.

Düzənlik zona dağlıqdan fərqli torpaq örtüyünə malikdir. Burada torpaqların yarandığı təbii-coğrafi şərait dağlarda olduğundan kəskin fərqlənir. Bu fərqlər torpaq profilinin qalınlığında, strukturunda, eləcə də fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Naxçıvan MR-nın düzənlik ərazilərdə aşağıdakı torpaq tipləri yayılmışdır.

Boz torpaqlar düzənlik zonanın əsas torpaq tipi olub, Muxtar Respublikanın bütün torpaq fondunun təqribən 50%-ni təşkil edir. Boz torpaqlar zonasında allüvial və böyük şorlaşmış torpaq sahələrinə də rast gəlinir.

Təbii münbitliyi aşağı olan az humuslu bu torpaqlar Şərqi Arpaçay deltasında yüksək məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Belə vəziyyət qədim dövrlərdən burada əkinçilik mədəniyyətinin inkişafı ilə əlaqədardır.

89 Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan/AZƏRBAYCAN.

90 NAXÇIVAN ÖZƏRK CÜMHURİYETİNİN DÜZƏN BÖLGELERİNİN TOPRAKLARININ EKOCOĞRAFIYASI.

Boz torpaqlar yüksək karbonatlılığı ilə fərqlənir. Karbonatın miqdarı 33-39%-ə çatır. Üst qatda humusun miqdarı 1-2% təşkil edir.

Qədim terrasların yayıldığı rayonlarda və subasarlarda allüvial boz torpaqlar inkişaf etmişdir. Yüksək məsaməliliyi ilə fərqlənən bu torpaqlarda humusun miqdarı 2%-ə çatır. Bu torpaqlar Arazboyu düzənlik zonanın əsas hissəsini tutur.

Şərur və Sədərək düzlərinin Araz çayı sahilləri boyu yeraltı suların səthə yaxın olduğu ərazilərdə olan yüksək rütubətlənmə şəraitində boz-çəmən torpaqları əmələ gəlmişdir. Mexaniki tərkibinə görə bu torpaqlar ağır gillicəli və gillicəli, strukturuna görə dənəvər-kəsəkli, narın kəsəkli struktura malikdir. Torpaqları əmələ gətirən süxurlar müxtəlif tərkibli allüvial çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Şərur və Naxçıvan düzlərində bu torpaqların şoran növlərinə də təsadüf edilir.

Çəmən torpaqları içərisində, relyefin daha çökək sahələrində yeraltı suların səthə yaxın (10-25 sm) olduğu bir şəraitdə çəmən-bataqlıq torpaqlar əmələ gəlmişdir. Bu torpaqlara Sədərək, Şərur və Naxçıvan düzlərində rast gəlinir.

Naxçıvan MR torpaqlarının tədqiqatçısı S.A.Zaxarovun fikrincə Naxçıvan MR ərazisinin düzənlik qurşağında şoran torpaqlar daha çox yayılmışdır. Belə torpaqlar Böyükdüzün cənub-şərqində və Naxçıvançayın aşağı axınında daha çox formalaşır. Duzlarla zəngin olan bu torpaqlardan əkinçilikdə, demək olar ki, istifadə olunmur.

Tədqiqatlar göstərir ki, düzənlik zonanın bütün torpaqlarının meliorasiyaya ciddi ehtiyacı var.

Torpaq kənd təsərrüfatında istifadə olunan əvəzolunmaz təbii sərvətdir. Bu baxımdan Muxtar Respublikada torpaqlardan istifadənin yaxşılaşdırılması, mühafizəsi və münbitliyinin yüksəldilməsi üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib problemdir. Torpaqlarda meliorativ tədbirlər həyata keçirilmədikdə onun strukturu pozulur, münbitliyi azalır və bəzən kənd təsərrüfatı üçün istifadəyə yararsız olur.

1965-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əkin yerlərinin sahəsi 72433 hektar idisə, hazırda bu rəqəm 48800 hektara qədər azalmışdır [6, səh.8].

İnsanların düzgün olmayan təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində torpaqlar eroziyaya uğramış, şorlaşmış, bataqlıqlaşmış, texnogen çirklənmələrə məruz qalmışdır. Gərgin ekoloji vəziyyətin yaranmasına torpaqların özəlləşməsi və əhaliyə paylanması da təsir etmişdir. Əhaliyə paylanan torpaqlardan səmərəli istifadə olunmaması onların münbitliyinin azalmasına və nəticədə əkin dövrüyəsindən çıxmasına səbəb olur. Buna görə onların ekoloji tarazlığı pozulur.

Su və külək eroziyası torpaqların üst münbit qatının dağılmasında iştirak edən əsas amillərdən biridir. Külək eroziyası Muxtar Respublika ərazisində Culfa rayonuna daha çox ziyan vurur. Şumlanan ərazilərin ətrafında ağaclar əkilmədiyinə görə toz burulğanları və külək eroziyanın intensivliyi artır. Ona görə də külək eroziyasının qarşısını almaq üçün əkin sahələrinin ətrafında tarla qoruyucu meşələr salmaq, ot əkinlərinin sahəsini artırmaq və xüsusi aqrotexniki tədbirlər görmək lazımdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində düzən torpaqlar 600-1000 m hündürlüklər arasında 3⁰-5⁰-yə qədər meyilliyə malik olan ərazilərdə yerləşir. Meyillilik 3⁰ olduqda isə eroziya prosesi başlanır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının əkinə yararlı torpaqlarının 4700 hektardan artığı eroziyaya məruz qalmışdır. Eroziya nəticəsində Babək rayonunda 1400 hektar, Şərur rayonunda 1200 hektar, Culfa rayonunda 420 hektar, Ordubad rayonunda 260 hektar, Şahbuz rayonunda 940 hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsini eroziya sıradan çıxarmışdır [1, səh. 167].

Muxtar Respublikanın düzənlik zonalarında irriqasiya eroziyası yayılmışdır. Bu eroziya zamanı torpağın humus qatı yuyulur və onun münbitliyi aşağı düşür. Suvarma eroziyası torpağın narın hissəciklərini yavaş-yavaş yuyub apardığı üçün nəzərə çarpmır. Lakin bunun nəticəsində torpağın münbitliyi pisləşir, sahələr şırımlarla parçalanır.

Suvarılan torpaqlardan səmərəli istifadə etmək üçün suvarma normasına əməl olunması, irriqasiya eroziyanın qarşısı alınması və şırımlarla suvarılmaya üstünlük verilməsi zəruridir.

Ərazidə torpağın ekologiyasını pozan amillərdən biri də şoranlaşmadır. Muxtar Respublika ərazisində 3300 hektar torpaq sahəsi şorlaşmaya məruz qalmışdır [1, səh. 166].

Şoran torpaqlara Sədərək, Şahbuz, Kəngərli, Böyükdüz və Ordubad düzlərinin bəzi yerlərində rast gəlinir. Bu yerlərdə şorlaşma insanın düzgün olmayan təsərrüfat fəaliyyəti və qrunt sularının səthə yaxın olması nəticəsində yarandığı halda, Böyükdüzdə şoran torpaqların yaranması hallogenli süxurlarla əlaqədardır. Torpaqların şoranlaşmaya məruz qalması onların təsərrüfat dövrüyəsindən çıxmasına səbəb olur. Ona görə də onları yenidən istifadəyə qaytarmaq və həmin sahələrdən yüksək və sabit məhsul almaq üçün kompleks meliorativ tədbirlər həyata keçirilməlidir. Kompleks meliorativ tədbirlər dedikdə ilk növbədə belə ərazilərdə suvarma və drenaj şəbəkələrinin yaradılması və həmin torpaqların zərərli duzlardan yuyulub təmizlənməsi nəzərdə tutulur. Təəssüf ki, 1990-cı ildən sonra Muxtar Respublika ərazisində bu tədbirlər az aparılır.

Naxçıvan MR ərazisində torpaqların yuyulması prosesi oktyabrın ortalarında başlayıb, aprelin ortalarına qədər qurtarmalıdır. Çünki bu proses yay dövründə aparılsa, duzların ərimə prosesi sürətlənsə də, yayın isti keçməsilə əlaqədar olaraq buxarlanma nəticəsində çoxlu su itkisinə yol verilir.

Yumadan sonra torpaqlarda qida maddələri müəyyən qədər azalır, onun strukturu pozulur və müəyyən qədər duzlar qalır. Bunları aradan qaldırmaq üçün torpağa peyin verilməsi və növbəli əkin tətbiq edilməsi lazımdır.

Naxçıvan MR ərazisində yayılan torpaqlar əsasən ağır mexaniki tərkibli gilli torpaqlar olduğundan yuyulduqdan sonra boş qalmamalıdır. Əks təqdirdə bu torpaqlar yenidən şorlaşır və meliorasiyaya çəkilən xərclər itir.

Muxtar Respublikanın Babək rayonunda 2100 hektar, Kəngərli rayonunda 470 hektar, Sədərək rayonunda 660 hektar, Şərur rayonunda 336 hektar, Culfa rayonunda 297 hektar, Naxçıvan şəhərində 280 hektar, Naxçıvan MR üzrə isə 4143 hektar sahə təkrar şorlaşmaya məruz qalmışdır.

Buna görə də yuyulduqdan sonra torpaqlardada əvvəlcə arpa, sonra isə yonca əkilməsi məqsədəuyğundur. Yoncada yaşıl kütlə çox olduğundan torpaqdakı suyu tez mənimsəyir və sıx bitdikdə buxarlanmanı azaldır. Nəticədə su kapilyarlarla yuxarı qalxaraq buxarlanıb torpağın yenidən şorlaşmasına imkan vermir.

Muxtar Respublikanın Araz çayı vadisində və çökək yerlərində torpaqlar çayların və qrunt sularının təsiri ilə bataqlıqlaşma prosesinə məruz qalmışdır. Naxçıvan MR-da olan 1479 hektar bataqlıqlaşmış sahənin 1451 hektarı əkinçilik zonasında yerləşir. Bataqlıqlaşmaya məruz qalan torpaqlarda qrunt suyunun optimal səviyyəsini saxlamaq şərtiylə, qurutma işləri aparıb, torpaqların deqradasiyaya uğramasının qarşısını almaq olar.

Əsas qış otlakları olan düzən zona torpaqlarının ekologiyasını pozan amillərdən biri də onlardan səmərəsiz istifadə olunmasıdır. Yay mövsümü istisna olmaqla ilin 9

ayını heyvan sürüləri bu otlarlarda otarılır. Otların məhsuldarlığını yüksəltmək, torpaq örtüyündən səmərəli istifadə və mühafizəsini təşkil etmək üçün sistemsiz, normadan artıq heyvan buraxılması və hədsiz otarmanın qarşısını almaq, otları şirin su ilə təmin etmək və yem otlarının toxumlarını əkmək vacibdir.

Torpaqları sıradan çıxaran amillərə onların antropogen çirklənməsini də aid etmək olar. Muxtar Respublikada belə çirklənmə mənbələrinə dağ-mədən sənayesinin inkişaf etdiyi Parağaçay filiz saflaşdırma idarəsinin, Şahtaxtı daş karxanasının və digər sənaye sahələrinin tullantıları, iri yaşayış məntəqələrinin ətrafında yüzlərlə hektar sahəni tutan məişət tullantıları toplanan ıraziləri aid etmək olar.

Artıq bir çox böyük şəhərlərdə olduğu kimi Muxtar Respublikada da məişət tullantılarını çeşidləmək və emal edərək enerji almaq olar. Bu həm enerji istehsalını artırır, həm də torpaq sahələrinin kənd təsərrüfatı dövrüyəsindən çıxmasının qarşısını alar.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq torpaqları deqrasiyadan qorumaq və münbitliyini bərpa etmək üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

Şırımlarla suvarma aparmaq, tarlaqoruyucu meşə zolaqları salmaq;

Əkinçilikdə növbəli əkin sistemi tətbiq etmək, torpaqların məhsuldarlığının azalmasına səbəb olan eyni bitkilərin mütəmadi əkilməsinin qarşısını almaq;

Su mənbələrinin təsiri altında olan ərazilərdə qrunt sularının səviyyəsi qalxan, bataqlaşmış və şorlaşmış sahələrdə drenaj şəbəkəsi yaratmaq;

Şumlanan torpaqlara üzvi gübrə vermək, torpağın strukturasının pozulmasının qarşısını almaq;

Dağ-mədən sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar pozulmuş torpaqlarda rekultivasiya işləri aparmaq.

ƏDƏBİYYAT

S.Babayev. Naxçıvan MR-nın coğrafiyası. Bakı. 1999.

X.M.Mustafayev. Torpaq eroziyası və ona qarşı mübarizə tədbirləri. Bakı. 1974.

Q.Aliev. A.Zeynalov. Poçvi Naxçıvanskoy ASSR. Bakı. 1988.

Azərbaycan Respublikasının konstruktiv coğrafiyası. Bakı. 2000.

R.Qəhrəmanov. Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatının yerləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılması. Bakı. 1967.

28. BİLGİ TOPLUMU VE AZERBAIJAN Natik PENAHLI⁹¹

ABSTRACT⁹²

Information society is a global social and economic structure and it is the new development stage of humanity history. Because of that, no country is may stay out of this formation. Each country has overcome distance at the transition process to information society, and this process is continuing on their development condition. Azerbaijan is not an exception.

In this research, the characteristics and parameters of information society have examined as a new concept. The transition process to information society, and the problems and advantages in Azerbaijan have evaluated as well. Also the usage level of the product of information and communication technology, the condition of necessary infrastructure for transition to information society, and works that done by state connected with information society have assessed.

Keywords: Information, Information Society, Information Economy, Information and Communication Technology, Internet

Giriş

Yirmibirinci yüzyılda bilgi kavramının daha farklı ve daha geniş kapsamlı anlam ve boyut kazanmasıyla yeni oluşumlar meydana çıkmaya başladı. Bu oluşumların başında bilgi toplumu gelmektedir. Kendisi ile birlikte global bir değişim sürecini de başlatan bilgi toplumu, tüm dünyada hızla yayılmakta ve asırlarca alışageldiğimiz yaşam tarzımızı değiştirmektedir.

Sözkonusu değişimi zaruri kılan etkenlerden en önemlisi, endüstri toplumunun gelişiminin zirve noktasında bilim ve teknolojiye elde edilen başarılar, aynı zamanda bu gelişmelerden kaynaklanarak uzay projelerinin gerçekleştirilmesi, bunun doğal sonucu olarak da bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT) sektöründe ulaşılan muazzam başarılarıdır. Yani uzay projelerinin gerçekleştirilmesi sayesinde iletişim küresel bir anlam kazanmış oldu. Bu başarı öncelikle dünya ülkeleri arasında entegrasyon ve küreselleşme süreçlerini hızlandırdı, daha sonraki aşamada ise daha büyük değişikliklere neden oldu. İlk zamanlarda bu değişikliklerden doğan yeni oluşumu “teknoloji toplumu” veya “endüstri sonrası toplum” gibi terimlerle isimlendirme girişimleri olsa da, Japonya’da kullanılan “bilgi toplumu” kavramı diğerlerini üsteledi ve tarihe geçti. 1966 yılında Japonya’da bilimsel, teknoloji ve ekonomik araştırmalarla ilgili hükümet temsilcilerinden oluşan grubun hazırladığı raporda “bilgi toplumu” terimi kullanılmıştır.⁹³

Bilgi toplumu global bir süreç olduğu için hiçbir ülke bu sürecin dışında kalmamaktadır. Azerbaycan da bu konuda farklı konuma sahip değildir. Küreselleşme, bilgi toplumu ve onun altyapısı olan bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT) sektörü ile ilgili süreç Azerbaycan’da da hızla devam etmektedir.

Bilgi Toplumu Nedir?

91 Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi’nin Felsefe, Sosyoloji ve Hukuk Enstitüsü’nün Sosyoloji Bölümü’nde doktora öğrencisi, Bakü/AZERBAIJAN.

92 INFORMATION SOCIETY AND AZERBAIJAN.

93 AJMK, İnfomasıyalı Cəmiyyət: Azadlıqlar, Qadağalar, (Bakı: Yeni Nəsil, 2002), s. 70.

Araştırmacılar, insanlık tarihinin yeni aşamasının bilgi toplumu olduğu kanaatine varmışlar. Bu, öncelikle ondan kaynaklanıyor ki, yeni oluşumun temel faktörü olan bilginin altyapısı tüm dünyayı ağ gibi sarmış durumda. Diğer taraftan bilgi insanların en temel ve hayati önem arzeden ihtiyaçlarından biri olmakla, yaşama yön vermektedir.

Dünya ciddi bir değişim sürecindedir. Artık dünyanın her noktası uzaydan gelen sinyallere açıktır. Gezegenimizin tüm bölgelerinde elektromanyetik sinyaller sese ve görüntüye dönüşerek, insanların anlaya bileceği bilgi şeklini alarak iletişimi küreselleştirmiştir. Modern çağımızda dünyanın bir ucundaki insan, dünyanın öbür ucundaki insanla kolaylıkla konuşur hale gelmiştir. Bilgi çok katmanlı ve karmaşık bir endüstri olarak siyasette, kültürde, dinde, sanatta ve ekonomide küresel değerler üretmekte ve bunları kendi ikna yöntemleri ile benimsetmektedir. Bilgi toplumu yapı ve işleyiş olarak birbirinden farklı iki düzlemde genişlemektedir. Birincisi, bu teknolojileri üreten, işlev kazandıran ve bunlardan azami ölçüde yararlanma yoluna giden ülkeler bilgi ve enformasyonu üretmekte ve yaymaktadır. İkincisi, enformasyonu hem teknoloji olarak ve hem de muhteva olarak tüketen ülkeler, ziyadesiyle bağımlı ve güdümlü bir yararlanma yolunu seçmeye mahkum edilmektedirler.⁹⁴

Bilgi toplumu 1950'lerin ortalarından itibaren oluşmaya başladı. Böyle bir topluma doğru ilk adım atan ülke ABD oldu. İlk defa 1956'da ABD'de teknik ve yönetim sektörlerinde çalışan 'beyaz yakalılar' sayı 'mavi yakalılar' olarak isimlendirilen işçi sınıfının sayını geçti. Bu, o anlama geliyor ki, ABD'de toplum artık eski yapısını kaybetmiştir. Zira o zamana kadar ABD toplumunda "mavi yakalılar" çokluklardı. 1957'de bu olayı başka bir alanda tamamlayan farklı bir gelişme oldu. Sovyetler Birliği 'Sputnik' isimli uydusunu uzaya fırlattı. Bu, bilgi devrimini evrenselleştirdi ve dünyanın küresel köye dönüşmesini hızlandırdı.⁹⁵

İlk zamanlar uyduların fezaaya yerleştirilmesi uzay asrının başlangıcı gibi değerlendirilse de, sonradan bunun bilgi döneminin başlangıcı olduğu anlaşıldı. Çünkü kurulu olan uzay sistemi bilgi edinmesi ve onların yayılmasına hizmet etmektedir. Uzaya gönderilen uydular sayesinde bilgi dünyanın her tarafına taşınabilmektedir.

Bilgi toplumuyla ilgili olarak dikkat çekici görüşler ireli süren ilk yazarlardan biri ABD'li siyaset bilimcisi Alvin Ward Gouldner'dir. O, olaylara siyasi prizmadan bakarak sanayi sonrası toplumun sınıf yapısına dikkat çekmiştir. A. Gouldner 'yeni sınıf' diye adlandırdığı 'teorik bilgi sahibi bir sınıfın, gelişmiş toplumlarda yeni bir siyasal güç merkezi oluşturduğunu' ireli sürmüştür. O'na göre, yeni sınıf içinde iki seçkin (elit) tabaka vardır. Bunlardan ilki, teknik bilgiye sahip olan ve 'teknik aydınlar' (intelligentsia) diye adlandırılan tabakadır. İkincisi ise, politik alanda bilgi sahibi olan ve 'politik aydınlar' (intellectuals) diye adlandırılan tabakadır.⁹⁶

Tom Stonier, sanayi sonrası toplumda bilginin artan önemi üzerinde durmuştur. O'na göre bilgi, günümüzde modern üretim sistemlerinin en önemli girdisi haline gelmiştir. Dolayısıyla, üretimde emek, sermaye ve toprak faktörlerine yönelik talep, bilgi talebiyle karşılaştırıldığında görece azalmıştır. Yazar, bilgiye dayalı sanayi sonrası ekonominin özelliklerini ise şöyle sıralamış: hizmet ekonomisi, krediye dayalı ekonomi, uluslararası ekonomi ve kurumsal ekonomi.⁹⁷

94 Sadık Güneş, Enformasyon Toplumunun Putları, (Ankara: Hece Yayınları, 2006), s. 30.

95 Meral Alakuş, Bilgi Toplumu, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Kütüphanecilik Dizisi, 1991), ss. 5-8

96 Cihan Dura ve Hayriye Atik, Bilgi Toplumu, Bilgi Ekonomisi ve Türkiye, (İstanbul: Literatür Yayınları, 2002), s. 39.

97 Cihan Dura ve Hayriye Atik, a.g.e, s. 40.

Bilgi toplumu teriminin ilk defa kullanıldığı Japonya’da, aynı zamanda yeni topluma geçiş için ilk kez devlet programı da hazırlanmıştır. Bu planın hazırlanmasında Yoneji Masudanın emeği büyük. O, da sanayi toplumu ile bilgi toplumu arasındaki farklılara önemle dikkat çekmiştir. Y. Masuda, sanayi toplumunda esas faktörlerin buhar makinesi, fabrika, fiziki emek, sömürgeçilik ve savaşlar olduğunu; bilgi toplumunda ise esas faktörlerin bilgisayar, bilgi ve iletişim teknolojileri, zihni emek, globalleşme ve bilgi üretimi olduğunu iddia etmiş. O, aynı zamanda bilgi toplumunda insanların gelecek hakkında korkularının olacağına, terör ve global şiddetin artacağına, insanların kişisel dokunulmazlıklarına önem verilmeyeceğine de kanaat getirmiş.⁹⁸

Bilgi toplumunun bir çok özellikleri var. Bu özellikleri böyle sıralamak mümkün:

Bilginin küresel altyapısının oluşturulması;

Bilgi ve iletişim teknolojilerinden kullanımın genel bir hal alması;

Sosyal ve ekonomik çalışma alanlarının yeni formlarının oluşturulması;

Bilginin satılabilir ürün olması, enformasyon ve bilgi pazarının oluşturulması ve geliştirilmesi;

Eğitim sisteminin geliştirilmesi;

Uluslararası, bölgesel ve ulusal seviyelerde bilgi mubadelesi sistemlerinin geliştirilmesi sayesinde meslek ve genel kültürün yükseltilmesi;

Demokrasinin en önemli şartı sayılan vatandaşların ve sivil toplum örgütlerinin bilgi almak, onu yaymak ve kullanmak gibi haklarını temin eden şartların oluşturulması.⁹⁹

Bilgi çağını önceki çağlardan ayıran beş temel özellik bulunmaktadır:

Bilgi çağı bilgiye dayalı toplumun yükselişinden meydana gelmektedir;

Bilgi çağında işletmeler bilgi teknolojilerine dayalı olarak faaliyet göstermektedir;

Bilgi çağında iş süreçleri verimlilik artışına dönüşmektedir;

Bilgi çağının başarısı bilgi teknolojilerinin kullanımında etkinlik ile ölçülmektedir;

Bilgi çağında pek çok ürün ve hizmet, bilgi teknolojileri ile iç içe geçmiş durumdadır.¹⁰⁰

2. Bilgi Toplumunun Ekonomik Özellikleri

Bilgi toplumu kavramı kendisiyle birlikte ‘bilgi ekonomisi’ kavramını da getirdi. Özellikle vurgulamak gerekiyor ki, bilgi ekonomisi daha önceki ekonomik yapılardan ciddi şekilde farklılık gösteriyor. Bu fark, bilginin ekonomide artan rolünden, onun önemli ve vazgeçilmez faktör haline gelmesinden, aynı zamanda bilginin yeni bir sektör olarak ekonomiye dahil olmasından kaynaklanıyor.

Bilgi ekonomisinin en önemli, hatta en pahalı emtiası bilgidir. Artık bilgi, üretilen, satılan ve kullanılan bir meta haline geldiği için rekabetin ve gelişmenin de temel faktörü olarak kabul edilmiştir. Bilgi, ekonomide ayrıca bir sektör olarak yalnız kendisinin gelişmesini değil, diğer sektörlerin de gelişmesine imkan sağlamaktadır.

Günümüzde bilgi, ürettiğimiz, yaptığımız, sattığımız ve satın aldığımız şeylerin asıl bileşeni durumuna gelmiştir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak, bilgi

98 Yoneji Masuda, *Managing in the Information Society: Releasing Synergy Japanese Style*, (Oxford: Basil Blackwell, 1990), ss. 6-7.

99 Azərbaycan Respublikasının İnkişafı Naminə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları Üzrə Milli Stratejiya (2003-2012-ci illər).

100 James A. Senn, *Information Technology in Business*, (New Jersey: Prentice Hall İnt, 1995) s. 9.

ekonomisinde, bilgiyi yönetmek ve entellektüel sermayeyi bulup geliştirmek, saklamak ve paylaşmak, bireylerin, işletmelerin ve ülkelerin en önemli ekonomik işlevi haline gelmiştir.¹⁰¹

Yeni ekonominin dört temel özelliğinden söz etmek mümkündür: dijitalleşme (internet ekonomisi, yoğun olarak da e-ticareti bu kapsamda değerlendirmek mümkündür), araştırma geliştirme faaliyetlerinin artması, küreselleşme ve insan kaynakları profilinde yaşanan radikal değişim (kurumların insan kaynaklarına dayalı yeniden yapılanması). 1980'lerin ortasından itibaren uluslararası alanda yaşanan gelişmelerin günümüzde yorumlanması 'Yeni ekonomi' denilen kavramın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kavram kimilerinin savunduğu gibi sanal bir olgu olmaktan çok uzaktır. Son on yılda dünya ekonomisi ve ABD ekonomisindeki gelişmelere bakıldığında, yeni ekonominin verimliliği, yeniden yapılanmaya yönelik baskıları, küresel niteliği, yol açtığı krizleri ile birlikte yeni ekonominin sistemi nasıl kökünden değiştirip sarsdığı ortaya çıkmaktadır. Eski sektörler önemini, karlılığını, istihdam gücünü, üretim kapasitesini yavaş yavaş kaybederken, yeni sektörler çığ misali büyüyerek ekonomik büyümenin lokomotifine konumuna gelmektedir. Teknolojik gelişmeyle vücut bulan, büyük ölçüde dijitalleşmeye ve internete bağlı olan yeni ekonomi tıpkı dominant bir gen misali eski ekonomiyi, yani eski organizmayı kuşatıp yavaş yavaş yok etmektedir.¹⁰²

Japon Haberleşme ve Ekonomi Araştırma Kurumu (RITE - Research Institute of Telecommunications and Economics) tarafından son yıllarda yapılan bir çalışmada, bilgi toplumunun kriterleri şöyle tanımlanmıştır:

Bilgi oranı en az %50 olmalıdır;

Kişi başına gelir, 10 703 Amerikan dolarından fazla olmalıdır;

İşgücünün en az yarısı, bilgi sektöründe istihdam edilmelidir;

İlgili yaş grubunun (Yüksek öğrenime başlama yaşı ülkelerin eğitim sistemine bağlı olarak değişmektedir. Bu yaş bazı ülkelerde 18, bazılarında 19, bazılarında da 20'dir. Buna göre ilgili yaş grubu, 18-22, 19-23 ve 20-24 olabilmektedir) %50'si yüksek öğrenime devam ediyor olmalıdır.¹⁰³

Dijital ekonomi ya da Tekonomi olarak da değerlendirilen bilgi ekonomisinin özellikleri Tapscott tarafından 12 madde olarak ifade edilmiştir: yeni ekonomi bilgi ekonomisidir; dijital bir ekonomidir; moleküler bir ekonomidir; bir ağ ekonomisidir; küresel bir ekonomidir; hız ekonomisidir; yeni ekonomide sanallaşma önemli rol oynamaktadır; yeni ekonomide araçlar büyük ölçüde ortadan kalkacaktır; yeni ekonominin hakim sektörü üçlü bir oluşumdur; yeni ekonomi yenilik temelli ekonomidir; yeni ekonomide üretici ve tüketici farkı belirsizleşmektedir; yeni ekonomi bazı sosyal problemleri beraberinde getirmiştir.¹⁰⁴

Bilgi Toplumu Sürecinde Azerbaycan`In Önündeki Problemler

Son yıllarda dünyada yaşanan global değişim sürecinin Azerbaycan'a da etkisi var. Bu istikamette devlet seviyesinde bir takım işler görülmektedir. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, ülkede bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünü petrolden sonra ikinci öncelikli sektör olarak ilan etmiştir. Bunun doğrultusunda ülkede bilgi toplumu ile

101 Thomas A. Stewart, Entellektüel sermaye, (İstanbul: Mess Yayıncılık, 1997), s. 13.

102 <http://foreigntrade.gov.tr/ead/ekonomi/yeniekonomi.htm>

103 Cihan Dura ve Hayriye Atik, a.g.e. s. 179.

104 Bahadır Akın, "2000 yılına doğru bilgi toplumu üzerine genel bir değerlendirme ve bilgi ekonomisinin özellikleri", Verimlilik Dergisi, Sayı: 1, 1999, ss. 67-75.

direk ilgili olan bakanlık (Rabıta ve Enformasyon Teknolojileri Bakanlığı)¹⁰⁵ kurulmuş, ülkenin bilgi toplumuna geçişiyle ilgili Devlet Programı ve Ulusal Strateji kabul edilmiştir.

Azerbaycan`da bilgi toplumuna geçiş için bazı kanunlar kabul edilmiştir. “Telekommünikasyon hakkında”, “Bilgi edinme hakkında”, “Bilgi özgürlüğü hakkında”, “Elektron imza ve elektron belge hakkında”, “Elektron ticaret hakkında”, “Enformasyon, enformasyonlaştırma ve enformasyonun korunması hakkında” gibi kanunlar kabul edilmiş ve bu kanunlar şu anda yürürlükte. Aynı zamanda “Azerbaycan Cumhuriyeti`nde rabıta ve enformasyon teknolojilerinin geliştirilmesi için 2005-2008 yıllarını içeren Devlet Programı (Elektron Azerbaycan)” ve “Okulların (ilkokul, ortaokul ve lise) bilgi ve iletişim teknolojileri ile donatılması Programı (2005-2007)”nın uygulanması bitmiştir. “2008-2012 yıllarında Azerbaycan Cumhuriyeti`nde eğitim sisteminin enformasyalaştırılması Devlet Programı” şu anda uygulanmaktadır.

1991 yılında özgürlüğüne kavuşan Azerbaycan, bir takım problemler yüzünden bilgi toplumuna tam geçişi sağlayamamıştır. Bu problemler, çoğunluk itibariyle objektif nedenlerden kaynaklanmaktadır. Söz konusu negatif etkenleri şöyle sıralamak mümkün:

Ülke topraklarının % 20`sinin Ermeni işgali altında olması. İşgal neticesinde 1 milyon vatandaş mülteci durumuna düşmüştür ki, bu da hükümetin bilgi ve iletişim teknolojilerinin geliştirilmesine yeterince maliye kaynağı ayırmak imkanlarını kısıtlıyor. İşgal sorunu aynı zamanda devletin, ülkenin tüm bölgelerine yeni teknolojileri yaymasına engel töretmektedir.

Uzman personel yetersizliği. Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü özel bir alan ve bu alanda çalışmak için uzmanlık gerekiyor. Diğer taraftan bilgi stratejik önem taşıdığından her ülkenin kendi uzmanları olmalı ve bu sektörde dış ülkelere bağıllığını azaltmalıdır.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin avantajları ile ilgili toplumun bilgisizliği. İnsanlar anlamalı ki bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü yaşamı kolaylaştırıyor ve zaman israfını önüyor. Bunu anlayan insanlar modern teknolojileri kullanmak için çaba sarfedecekler.

Azeri türkçesinin, bilgi ve iletişim teknolojileri sektöründe az kullanılması. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde esas dil İngilizce. Azerbaycan`da toplumun büyük kısmı İngilizce`yi bilmiyor. Yerel dilde program yazılımının hızlandırılması insanların bilgisayara merakını artırır.

Yeni teknolojilerle ilgili Azeri türkçesinde kaynakların az olması. İnternet`te hakim dil İngilizce. Önemli bilgi kaynakları ve arama programları da yabancı dillerde. Diğer taraftan, yabancı dil bilmeyenler yeni teknolojilerle ilgili bilgi edinmiyorlar ve dolayısıyla da bu onların yeni teknolojileri kullanmalarını yavaşlatıyor.

Sanal ortamda bilgi kaynaklarının oluşturulması sürecinin yavaş olması. Azerbaycan`da devlet ve kamu kuruluşlarının, sivil toplum örgütlerinin internet sayfaları ya yoktur, ya da devamlı olarak güncelleştirilmiyor. Bu da insanların bilgiye ulaşmalarını engelliyor.

İletişim tarifiyelerinin dünyanın gelişmiş ülkeleri ile oranda yüksekliği. İster kablolu, ister kablosuz (cep telefonu) iletişim, isterse de İnternet tarifiyeleri gelişmiş ülkelere oranda yüksek. Bu da İnternet`in herkes için ulaşılabilir olmasını engelliyor.

105 www.mincom.gov.az (15 Aralık 2008)

Ülke genelinde bilgisayar kullanımının yüksek olmaması. Bilgi toplumunun önemli özelliklerinden biri ülke genelinde bilgisayar kullanımının yüksek olmasıdır. Azerbaycan`da ise bu oran 2007 yılında % 21.5 olmuştur.¹⁰⁶ Yani ülke nüfusunun % 80'i bilgisayar kullanmamaktadır.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin durumu ile ilgili şehir ve kırsal alan farklılığı. Bilgi ve iletişim teknolojileri başkent ve büyük şehirlerde kırsal alanlara oranla daha fazla kullanılıyor. Bu da ülke genelinde insanların bilgi edinme eşitliğini olumsuz etkiliyor.

Eğitim sisteminin çağdaş dünya standartlarının altında olması. Bilgi toplumu entellektüel bir toplumdur. Dolayısıyla bu toplumda eğitilmiş olmak şarttır. Fakat bu eğitim çağdaş olmalıdır. Azerbaycan`da ise eğitim büyük ölçüde eski sovyet sistemine dayanıyor. Bu sistem ise çağdaş standartlara uygun değil.

Ülke ekonomisinin bilgi ekonomisi standartlarına uygun olmaması ve hizmet sektörünün yetersizliği vs. Bilgi toplumunun kendine has ekonomik koşulları var ve bu koşullar ekonomide hizmet ve bilgi sektörünün öne çıkmasını öngörüyor. Bunun için ekonomide endüstri ve tarım sektörlerine nazaran, hizmet sektörünün daha çok gelişmesi şarttır. Azerbaycan`da hizmet sektörü yeterince gelişmemiştir ve onun GSMH'deki payı 2007 yılında % 20.3 olmuştur.¹⁰⁷ Örneğin, bilgi toplumunun gerçek anlamıyla kendini göstermediği Türkiye'de bile bu rakam 1995'te % 57.9'du.¹⁰⁸

Azerbaycan, bilgi toplumuna kısa bir zamanda geçmek istiyorsa, yukarıda sıralanan problemleri halletmelidir. Bu problemlerin biri diğeri ile bağlı olduğundan, onların çözümüne bir bütün halinde yaklaşmak gerekecektir. Bir problem halledilirken diğeri unutulmamalıdır. Örneğin, eğitim sistemi çağdaş dünya standartlarına uygunlaştırılırken, hizmet sektörünün geliştirilmesi de buna paralel yapılmalıdır. Böyle olmazsa ülkenin topyekün kalkınması mümkün olmayacaktır.

Bilgi Toplumu Sürecinde Azerbaycan`ın Avantajları

Azerbaycan, bilgi toplumuna geçiş sürecinde bir takım problemlerle birlikte, bazı avantajlara da sahip. Bu avantajları böyle özetlemek mümkün:

Ülke nüfusunun okur yazar oranının % 91 olması.¹⁰⁹ Bilgi toplumu, entellektüel bir toplumdur. Bu toplumun altyapısı olan bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılması için de insanların eğitilmiş olması şart. Bu açıdan ülke nüfusunun okur yazar oranının yüksek olması gerekiyor;

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin altyapısının hızla gelişmesi. Azerbaycan`da kablolu telefon sistemi dijital teknolojilerin üzerine yeniden yapılandırılıyor. Bu, telefon hizmetlerinde kalitenin artmasına ve internetin yaygınlaşmasına sebep oluyor;

Devletin maliye imkanlarının hızla artması ve telekommünikasyon teknolojilerinin geliştirilmesinin devlet seviyesinde öncelikli sektörlerinden biri ilan edilmesi. Bilgi toplumu süreci ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin geliştirilmesi pahalı bir aktivite. Bunun için devlet programları ve ulusal stratejiler yapılmalıdır. Bu program ve stratejilerin uygulanması için yüz milyonlarca dolara ihtiyaç var. Azerbaycan, petrol zengini bir ülkedir ve bu ülkenin devlet bütçesi petrol gelirleri sayesinde her yıl büyümektedir. Diğer taraftan, Azerbaycan hükümeti

106 ARDSK, Azerbaycanda İnformasiya Cəmiyyəti: Statistik Məcəmua, (Bakı: Səda Nəşriyyatı, 2008), s. 21.

107 <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2008/az/010.shtml>. 16 Şubat 2009. (Not: Azerbaycan`da hizmet sektörü ile ilgili ayrıca istatistik yapılmamaktadır. Buradaki rakamlar genel rakamların içerisinde çıkarılmıştır)

108 Cihan Dura ve Hayriye Atik, a.g.e. s. 237.

109 <http://www.azstat.org/statinfo/education/az/001.shtml>. 8 Şubat 2009.

telekomünikasyon sektörünü petrol sektöründen sonra ikinci öncelikli sektör ilan etmiştir.¹¹⁰ Dolayısıyla petrol gelirlerinin telekomünikasyon sektörünün geliştirilmesine harcanması için büyük imkanlar var.

Ülkenin stratejik konumu. Azerbaycan, doğu ile batı arasında konumlanmıştır. Doğudan batıya ve aksi istikamette iletişimle ilgili projelerin gerçekleştirilmesi için kilit ülkelerden bir tanesidir. Bu bakımdan uluslararası iletişim hatları Azerbaycan topraklarından geçmek zorundadır. Bu da Azerbaycan'ın stratejik önemini artırmaktadır.

Cep telefonu sektörünün hızla gelişmesi. Halihazırda Azerbaycan'da dört GSM (Azercell, Bakcell, Nar Mobile) ve CDMA (Catel) operatörleri faaliyet göstermektedir. 8.5 milyon nüfusu olan Azerbaycan'da her iki kişiden biri cep telefonu kullanmaktadır. 2005 yılında 100 kişiden 27'si cep telefonu kullanıyorsa, 2007 yılında bu rakam 52'ye ulaşmıştır¹¹¹.

Azerbaycan, 2010 yılında uzaya uydu yerleştirmeyi planlıyor. Bu, bilgi ve iletişim teknolojilerinin ürünlerinin, özellikle de internet ve koblosuz konuşmaların hem devlet, hem de ahali için daha ucuza mal olmasına sebep olacaktır. Aynı zamanda Azerbaycan kendi uydusuna sahip olmakla bu sektörde dışa bağılılığını azaltacaktır.

Bu avantajlar iyi kullanılmalıdır. Aksi halde Azerbaycan yeni yüzyılda önemli fırsatlarını kaybedecektir.

SONUÇ

Bilgi toplumu, sanayi sonrası toplumdaki sonradan kendini gösteren bir aşamadır. Bu sebepten bilgi toplumuna geçiş için öncelikle çok güçlü bir sanayi toplumu olmak gerekiyor. Dolayısıyla, Azerbaycan'da da öncelikle sanayi toplumu aşaması sağlam temellere oturtulmalı ve bilgi toplumu bu temeller üzerinde kurulmalıdır. Fakat bu işler yapılırken bilgi toplumu açısından gelişmiş ülkelerin tecrübelerinden yararlanılmalıdır.

İstatistikler de göstermektedir ki, Azerbaycan'da bilgi ve iletişim teknolojilerinin altyapı durumu gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında iyi değil. Durumu iyileştirmek için ülkede çok iş yapılmalıdır. Özellikle de internet ve cep telefonu ile konuşma fiyatları indirilmeli, hizmet ve bilgi sektörlerinin ekonomideki payları genişletilmeli, bu sektörlerin istihdamdaki payları artırılmalı, ARGE harcamaları çoğaltılmalıdır. Diğer taraftan insanlar, BİT ürünlerinin kullanımının yaşama katacağı kolaylıklarla ilgili bilgilendirilmelidir. Çünkü dünya hızla bilgi toplumuna doğru ilerlemektedir. Azerbaycan da bilgi toplumu açısından başarılı olmak için, eksikliklerini en kısa zamanda tamamlamalıdır. Ancak bunlar yapıldığı takdirde Azerbaycan bilim ve teknoloji üretecek ve sağlam bir bilgi toplumu oluşturma bilecektir.

Bu da bir gerçektir ki, bilgi toplumu süreci çok para talep etmektedir. Bu, BİT ürünlerinin durmadan yenilenmesinden, daha yeni ve modern ürünlerin üretilmesinden ve bilginin kendisinin pahalı emtia olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeplerden bilgi toplumuna uygun yapılanmak isteyen ülkenin zengin olması gerekmektedir. Bu açıdan Azerbaycan'ın avantajları var. Tam olgunlaşmış bilgi toplumuna sahip olmak için Azerbaycan, petrolden elde ettiği gelirin önemli bir kısmını BİT'in geliştirilmesine harcamalıdır. Bu sayede ülke, ekonomide bilgi ekonomisinin rolünü artırmalı ve e-devletin oluşturulmasını en kısa zamanda tamamlamalıdır.

110 <http://www.mincom.gov.az/az/main.html>. 8 Şubat 2009.

111 ARDSK, a.g.e. s. 9.

Şu anda Azerbaycan`ın en önemli sorunlarından biri sırf eğitimle ilgilidir. Eğitim düzeyinin bilgi toplumu standartlarına uygun olmaması ciddi sorun teşkil etmektedir. Ülkenin okur yazar oranı % 91 civarında olsa da, kaliteli, bilgili, teknolojilere ayak uyduran bireylerin sayısı çok değil.¹¹² Bu sorunu çözmek için öncelikle eğitim düzeyi bilgi toplumu standartlarına uygunlaştırılmalı ve tüm yaşam boyu eğitime önem verilmesi için uygun koşullar hazırlanmalıdır.

Azerbaycan`da diğer bir problem, gelir dağılımında eşitliğin sağlanmaması ve yolsuzluk olaylarının yaygın olmasıdır. Şöyle ki, ülkede bir kısım insanlar hızla zenginleşmekteyken, bir kısım insanlar ise fakir olarak kalmaktadırlar. Nüfusun fakir kesimi BİT ürünlerini almayı aklından bile geçirmiyor. Resmi istatistiklere göre, 2007 yılında ülkede yoksulluk seviyesi % 15.8 olmuştur.¹¹³ Gerçek rakamlar ise bunun çok üstündedir.

E-devlet projesinin tamamen hayata geçirilmemesi ve bu sebepten de birey-devlet ilişkilerinin sanal ortamda pekiştirilmemesi, bilgi toplumunun oluşmasına da engel töretmektedir. E-devlet yapılanmasının sonuçlandırılması bu sorunları çözmekle birlikte, vatandaşların bilgiye ulaşma kolaylığını da sağlayacaktır. Bu problemlerin ortadan kaldırılması için teknoloji kullanımı yaygınlaştırılmalı ve kurumsallaştırılmalıdır. Aynı zamanda işletmelerin teknolojilerden daha etkin yararlanmalarını sağlamak için internet erişim maliyetleri indirilmelidir.

Yukarıda belirtilen problemleri halledeceği takdirde Azerbaycan, bilgi toplumuna geçebilecektir. Ülkenin mevcut potansiyali onu Kafkaslar`ın lider ülkesi konumuna da getirebilir. Bunun için Azerbaycan ilk adımlarını atmış durumda. Yeter ki, devlet, bu adımlarının atılmasında ısrarlı olsun.

KAYNAKÇA

AKIN, Bahadır, “2000 yılına doğru bilgi toplumu üzerine genel bir değerlendirme ve bilgi ekonomisinin özellikleri”, Verimlilik Dergisi, MPM Yayınları, Ankara, 1999, 1. sayı, s. 67-75.

ALAKUŞ, Meral, Bilgi Toplumu, Kültür Bakanlığı Yayını Kütüphanecilik Dizisi, Ankara, 1991.

Azərbaycan Jurnalistləri Müdafiə Komitəsi (AJMK), İnformasiyalı Cəmiyyət: Azadlıqlar, Qadağalar, Yeni Nəsil Mətbəəsi, Bakı, 2002.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (ARDSK), Azərbaycanda İnformasiya Cəmiyyəti: Statistik Məcmuə, Səda Nəşriyyatı, Bakı, 2008.

Azərbaycan Respublikasının İnkişafı Naminə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları Üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər).

DURA, Cihan ve ATİK, Hayriye, Bilgi Toplumu, Bilgi Ekonomisi ve Türkiye, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2002.

GÜNEŞ, Sadık, Enformasyon toplumunun putları, Hece Yayınları, Ankara, 2006.

MASUDA, Yoneji, Managing in the Information Society: Releasing Synergy Japanese Style, Oxford: Basil Blackwell, 1990.

SENN, A. James, Information Technology in Business, Prentice Hall Int New Jersey, 1995.

STEWART, A. Thomas, Entellektüel Sermaye, Mess Yayıncılık, İstanbul, 1997.

112 <http://www.azstat.org/statinfo/education/az/001.shtml>. 8 Şubat 2009.

113 <http://www.azstat.org/publications/yearbook/SYA2008/Pdf/05.pdf>. 16 Şubat 2009.

**29. ИРИ ТИКІНТИ ШІРКЯТЛЯРИНИН ИНВЕСТИСІЯ
ФЯАЛІЙЯТИНИН ИДАРЯ ЕДИЛМЯСІНДЯ ЙЕНИДЯН ТЯШКИЛ
ЕДИЛМЯЯ ДЯЙЯР ЙАНАШМАСЫ.
Шейбани ЯСЛ МАНУЧЕЩР Аббасяли оьлу¹¹⁴**

ХЦЛАСЯ

Ири тикинти ширкятляри – мцяссисялярин йенидян тяшкил едилмясиня ещтийатлы йанашманы тяляб едир, чцнки о цч истигамягтя апарылан дяйишикликляря яасланыр: борсларын йенидян тяшкил едилмясиня, ямлакын йенидян тяшкил едилмясиня, сяцмдар капиталынын йенидян тяшкил едилмясиня. Хцсусийяти ондан ибарятдир ки, йенидян тяшкил едилмя мясбури характер дашыьыр вя тикинти ширкятинин инвестиция фяалийятинин идаря едилмясинин малийясинин йахшылашдырылмасына йюнялдир.

Инвестиция фяалийятинин идаря едилмясинин дцнйа тясрцбяси эюстярир ки, ширкятин йенидян тяшкил едилмясиня ващид йанашма, зиддийятли гярарлары арадан эютцрян дяйяр йанашмасыдыр. Дяйяр йанашмасына яасян ири тикинти ширкятляринин йенидян тяшкил едилмяси – гаршылыгы ялагяли (техники, технолоьи, игтисади вя социал) элементлярин сямидир вя бцтюв ващид кими ишляйир, ширкятлярин инкишафыны тямин едир.

Мягялядя ири тикинти ширкятинин инвестиция фяалийятинин идаря едилмясинин дисконтлашдырылмыш пул ахынларыны формалашдыран пул вьсаитляринин бюлцшдцрцлмяси схеми верилир.

Биринси мярщялядя инвестиция фяалийятинин тящлили апарылыр. Икинси мярщялядя дяйишикликлярин апарылмасы вариантларынын сийащысы вя говушманын, бирляшмянин, бюлцнмянин, чыхардылманын мигьаслары мцяййян едилирляр. Цчцнсц мярщялядя йенидян тяшкил едиян ширкят ялверишли олан, «хариси дяйишиклийинин гиймяти» мцяййян едилир. Дюрдцнсц мярщялядя – йенидян тяшкил едилмя цзря тядбирлярин щяйата кечирилмяси, цчцнсц мярщялядя мцяййян едиян, гиймятляр щяддиндя дяйишикликляр бцдсясинин йериня йетирилмясидир. Бешинси мярщялядя щцгуги гейдя алма дяйишикликляриндя вя йенидян тяшкил едилмядян сонра ямяля эялян, ширкятлярин мцстягил ишлянмяси иля башланыр. Ян мцщцм дахили дяйишдирилмясинин щям сцрятинин, щям дя методларынын апарылмасыдыр.

Тикинти сащясиндя ири тикинти ширкятляринин инвестиция фяалийятинин идаря едилмясиндя йенидян тяшкил едилмяя уйьун, ири дяйишикликляр цчцн мцяййян щяртляр йаранды. Статистик мялуматлара эюря ахырынсы иллярдя юлкядя инвестиция фяаллыьы йцксялир, мцвафиг олараг тикинти-гурашдырма ишляринин щясмидя артыыр. Беляликля, инвестициянын мцяййян щиссяси сянае вя мцлки тикинти объектляриня, мянзил сферасына йюнялдилибдир. Щямин инвестициялары мянимсямяк цчцн эялясяк инкишафа малик, бюйцк

114 АзМИУ-нун аспиранты, Баки/AZERBAIJAN.

потенциалы олан ва сабит ишляйян ири тикинти ширкятляри олмалыдыр. Лакин апарылан тядгигат эюстярир ки, тикинти ширкятляринин рящбярляринин яксяриййати онларын инвестисийа фяалийятинин идаря едилмясиндя дяйишикликлярин апарылмасыны мцсбят гиймятляндирмирляр.

Ири тикинти ширкятляри-мцяссисялярин йенидян тяшкил тедилмясиня ещтийатлы йанашманы тяляб едир, чцнки о цс истигамятдя апарылан дяйишикликляря ясасланыр: борсларын йенидян тяшкил едилмясиня, ямлакын йенидян тяшкил едилмясиня, сящмдар капиталынын йенидян тяшкил едилмясиня. Хцсусиййати ондан ибарятдир ки, йенидян тяшкил едилмя мясбури характер дашыйыр ва тикинти ширкятинин инвестисийа фяалийятинин идаря едилмясинин малийясинин йахшылашдырылмасына йюнялдилибдир. Мцвафиг олараг баш йюням-юдямя габилййятинин бярпа едилмясидир. Тясрцбя эюстярир ки, ширкятин-мцфлисляшянлярин йенидян тяшкил едилмясинин апарылмасында ян буюцк дяйишиклик ямлак комплекси иля ялагядардыр. Хариси идаряетмя дуюрцндя тикинти ширкятляринин активляри ва онунла ялагядар ямлак щцгугу минимума гядяр азалмаьа башлайыр. Беля щалда онун мящсулунун гиймяти юз сащясиндя дизярляри иля рягабятя эирмяйя имкан йарадыр ва борсларын юдянилмясиня вьсаитлярин йыьылмасыны ва эялясякдя онун инкишафыны тямин едир.

Гейд етмяк лазымдыр ки, мцхтялиф йанашмалар, бир конкрет ширкят цццн истифадя олунанда йенидян тяшкил едилмядя ейни дяйишикликлийя сябяб ола биляр ва ейни заманда онлар фяргляня билярляр. Бу ону эюстярир ки, щяр щансы бир тикинти ширкятинин йенидян тяшкил едилмяси-йенидян мцвяффягийят ялдя едяндя мцфлисляшмяйя гядяр еля йанашма цзря гурулмалыдыр ки, йенидян тяшкил едилян тикинти ширкятинин тядбирляринин тяркибинин ясасландырылмасы мцмкцн олсун.

Инвестисийа фяалийятинин идаря едилмясинин дцнйа тясрцбьаси эюстярир ки, ширкятин тйенидян тяшкил едилмясиня ващид йанашма, зиддийятли гырарлары арадан эютцрян дяйяр йанашмасыдыр. Ширкятин инвестисийа фяалийятинин идаря едилмясиндя йенидян тяшкил едилмянин щяйата кечирилмяси цццн бцтцн дяйишикликляри ширкятинг базар дяйяринин артмасы мювгейиндя гиймятляндирилмясини нязардя тутур. Бу эюстяриси щяр бир идаря гярарларынын гиймятляндирилмяси цццн ян уйьундун, чцнки дяйярин щесаблинмасы ширкятин инвестисийа фяалиййати щаггында информасийалары там сямляшдирир ва онун базар ятрафы мараьыны якс едир (щякил 1).

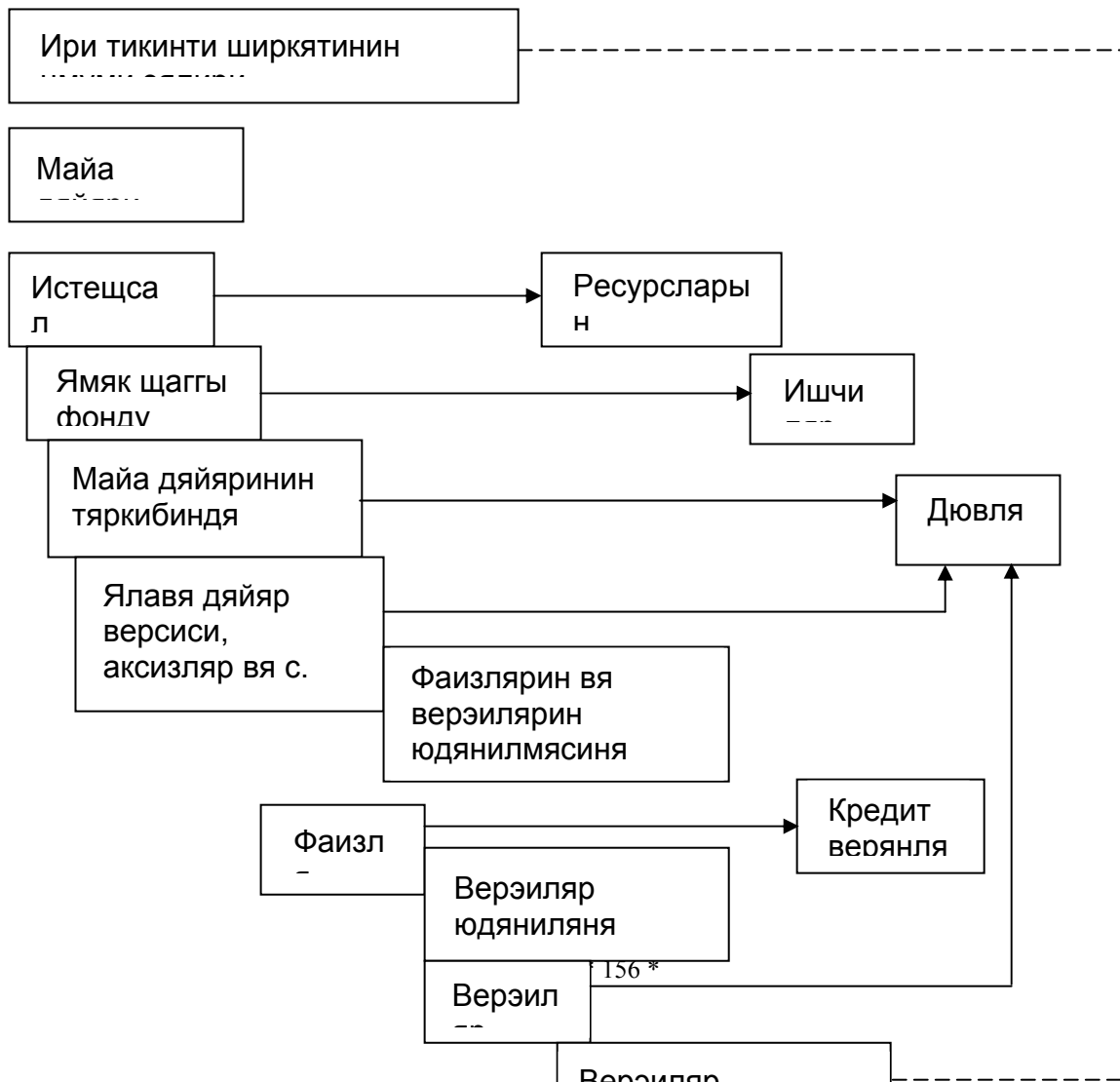
Дяйяр йанашмасына ясасян ири тикинти ширкятляринин йенидян тяшкил едилмяси – гаршылыглы ялагяли (техники, технолоьы, игтисади ва сосиал) элементлярин сямидир ва бцтюв ващид кими ишляйир, ширкятлярин инкишафыны тямин едир.

Гейд етмяк лазымдыр ки, йенидян тяшкил едилмянин дяйяр истигамяти мянтигидир ва тясяррцфатчылыьын базар системи инкишафынын ганунауйьунлубунданмейдана эялир. Игтисади елм дяйяри систем ямяля эятирян амил ва базар игтисадиййатынын

универсал эюстярисиси кими бахыр. Дяйярин мащийяти вя мязмунунун неся бахылмасындан асылы олмайараг конкрет игтисади нязярийя чярчивясиндя тяцсилин башлыса предмети кими онун ролу алтына алына билмяз.

Тикинти ширкятинин инвестисийа фяалийятинин йенидян тяшкил едилмясинин идаряетмя предмети кими принципал ящямийят ондан ибарятдир ки, ширкятин йайындырма дяйяри йох, базар дяйяри гябул едилир. Мящз ону щямин йанашманын мащийяти щесаб етмяк лазымдыр: йенидян тяшкил едилмя истецсалын айрыса амилляри цзя йох (комплекс йанашмада олан кими) тикинти ширкятинин инвестисийа фяалийятинин нятися верян эюстярисисиня йюнялдилмяси мягсядя уйьундур. Мцвафиг олага йенидян тяшкил едилмянин нятисяляринин гиймятляндирилмяси ширкятин идаря едилмясинин айрыса сфералары цзя йох, бцтцнлцкля онун бизнеси цзя щяйата кечирилир.

Ширкятин инвестисийа фяалийятинин идаря едилмясиндя йенидян тяшкил едилмянин планлащдырылмасында тящлил едилян дяйяр амилляри экзоген (база) вя эндогенабюлмяк олар. База амилляри сырасында, щансы ки, мцлкийятин щяр щансы бир объектини формалашдырыр, о сцмлядян ширкятин бизнесиня, аиддир: тяляб вя тяклифинин нисбяти; вахт вя рискляри нязяря алмагла бизнесин эятирдийи эялирляр; ширкят цзриндя нязарят дярясяси; ликвидлик дярясяси.

Шякил 1. Ири тикинти ширкятинин инвестисийа фяалийятинин идаря едилмясинин дисконтлашдырылмыш пул вьсаитляринин бюлцшдцрцлмяси.

Онларын яксяриййяти корпоратив сявиййядя щяйата кечирилян тикинти ширкятинин инвестисийа фяалийятинин идаря едилмясиндя мигьаслы гурулуш дяйишикликлярини реаллашдырыр: мцлкийятчилярин гурулушуну, тяшкилати-щцгуги формасынын дяйишилмясини, ширкятин бюлцнмяси вя йа, яксиня, бирляшмясини. Ахырынсы щалда бизнесин базар дяйяринин артмасынын синергетик сямяряли щесабына тямин едилир (элементлярин бирэя фяалийятиндя алынан цмуми сямяря, щямин элементлярин мцстягил фяалийятиндя алынан сямярянин мябляьиндя чохдур).

Екзоген амиллярля йанашы тикинти ширкятинин дяйяриня, щям дя эндоген амилляр тясир едир, мязмуну вя ящямиййяти ширкятин бизнесин спесификасы иля мцяййян едилир. Тикинти ширкятляри чцн щямин амилляр бунлардыр: подрат мцгавиляси цзря йериня йетирилян тикинти-гурашдырма ишляринин щясми, маръинал мянфяят, капиталын гурулушу вя дяйяри, дювриййя капиталынын кямиййяти вя гяти активлярин дяйяри. Йенидян тяшкиледилмянин эедишиндя щямин амиллярин щярякят истигамятиндя тикинти ширкятинин дяйяринин артмасы мцхтялиф дяйишикликлярин нятисясиндя баш верир, бцтцнлцкдя ширкятин сявиййясиндя башлайараг, айрыса бизнес-просеслярин сявиййясиндя гуртарыр. Обьектин тикинтиси цзря тикинти-гурашдырма ишляринин дяйяриня онларын тясири мювгейиндя бизнес-просеслярин гурулушунун тящлили мцсбят нятисядя эятирир («ялавя дяйяр» техникасы), белякликля, щям дя тикинти ширкятинин пул ахынынын кямиййятиня. Бизнес просеслярин цч група (мяцсулун реал дяйяриня ялавя ширкятин реал дяйяриня ялавя, щеч бир дяйярин ялавя едилмямяси) диференсийасы тикинти-гурашдырма ишляринин истещсалына тясир едян хярсляри азалдыр, онларын гурулушуну йахшылашдырыр вя максимал мянфяятин кямийятини артырыр.

Дяйяр йанашмасына ясаян тикинти ширкятинин инвестисийа фяалийятинин идаря едилмясинин йенидян тяшкил едилмясинин

щяйата кечирилмясиндя планлашдырманын дифференсийасы, хариси вя дахили дяйишикликлярин гиймятляндирилмяси мягсядя уйьундур.

Тикинти ширкятинин инвестисийа фяалийятинин идаря едилмясинин йенидян тяшкил едилмяси ашаьыдакы кими ола биляр: говушма, бирляшдирмя, бюлцшдцрмя, айрылма, щямчинин дяйишдирилмя (сядвял 1).

Сядвялдя эюстярилян хариси дяйишикликлярин имканы нязря алынмагла тикинти ширкятинин инвестисийа фяалийятинин йенидян тяшкил едилмяси беш мярщяля нювцндя тягдим едиля биляр.

Биринси мярщялядя тикинти ширкятин инвестисийа фяалийятинин тящлили апарылыр, дяйярин артырылмасы йенидян тяшкил едилмянин щяйата кечирилмяси щесабына планлашдырылыр. Тящлил ики гаршылыгы ялагяли щиссядян ибарятдир: ширкятин базар вя ясаслы дяйяринин гиймятляндирилмяси апарылыр, ондан сонра дяйишикликлярин планлашдырылмасында онун артымынын стратеьи истигамяти ашкар едилир. Ахырынсьйа аид ола иляр: явяз едилян бизнесдя ямялийят мейданынын ялдя едилмяси, материал-истецсал базасынын тямрэцзляшмяси, тикинти базары бюлмясиня мцвафиг дахил олманын рягабят манясини йаратмаг, гарышыг бюлмяляринин (лайищячиляринин, сифарищчилярин) вя с. интеграсийасы (бирляшмяси). Тящлилин нятисяси – бу йенидян тяшкил едилян ширкятин рягабят цстцнлцйцнцн мювсудлуьунун дяйяргиймятляндирилмяси вя онларын артырылмасы цчцн ян реал имканларынын мцяйин едилмясидир.

Сядвял 1

Инвестисийа фяалийятинин идаря едилмясинин йенидян тяшкил едилмясинин харисидяйишикликляринин хцсусийятляри

Дяйишикликлярин нювляри	Игтисади аспект	Щцгуги аспект
Говушма	Активлярин вя пассивлярин мцяййян гурулушуну характеризя едян, йени ямлак комплекси формалашыр, базар дяйяри бирляшмиш ширкятлярин мцвафиг дяйяриндя фяргляня биляр. Йени ширкятин балансы говушмада иштирак едян, бцтцн ширкятлярин пассивляринин вя активляринин маддяляринин рийази йолла топланмасыдыр (бярпа дяйяри цзря).	Ики вя йа чохлу ширкятлярин бирляшмяси: ширкятин гарышдырмасында иштирак едялярин щцгуг вя ющдякликляри йени тяшкил едиляня кечир. Говушма просеси йени ямяля эялян щцгуги шяхс гейдийятдан кечдийи андан гуртарыр, она эюря дя бирляшмиш ширкятин айрылыгда мювсудлуьу дайаныр.
Бирляшдирмя (удма)	Активлярин вя пассивлярин мцяййян гурулушуну мцяййян едян, йени ямлак комплексиформалашыр, базар	Бир щцгуги шяхсин дяйяри бирляшмядян сонра, ахырынсьйа, йени бирляшян шяхсин щцгуг

	<p>дйяри удулма вя удулмуш ширкятин мцвафиг дйяриндян фярглянир.</p> <p>Йенидян тяшкил олунан ширкятин балансы-бирляшмядя иштирак едян, ики ширкятин активляринин вя пассивляринин маддяляринин (бярпа дйяри цзря) рийази йолла топланмасыдыр.</p>	<p>вя вязифясиня кечир.</p> <p>Щцгуги шахс ващид дювлят реестриндя гейд олунан андан, бирляшян ширкятин фяалийяти дайандырылып.</p>
Бюлцщдцрм я (айрылма)	<p>Бюлцнян ширкятин активляринин вя пассивляринин мцяййян щиссясини тясяввцр едян, щяр йени ямяля эялян ширкятин ямлак комплекси формалашыр. Йекунунда илк мювсуд оланын ямлакы рийази топлама йолу иля щесаבלаныр. Биринси мювсуд олан ширкятин бюлцнмя балансы тяшкил едилир, щансы ки, активляри вя пассивляри бюлцнцрляр. Она эюря дя йени щцгуги шахш ццн низамнамя капиталынын щясмини тяляб едян норматив тялябляря рийаэт едилмялидир.</p>	<p>Илк мювсуд олан ширкятдянбир нечя йениляри ямяля эялир. Бюлцнмя просесиндя мцлкийят формасы дйишиля бильяр; йени ямяля эялян ширкятдя о илк мювсуд оланлар фяргляня бильяр. Бюлцнян ширкятин бцтцн щцгуг вя вязифяси бюлцнмя балансына мцвафиг йени ямяля эяляня кечирилир.</p>
Айрылма (чыхардылма)	<p>Йени ямяля эялян ширкятин ямлак комплексинин формалашмасы, айрылан ширкятин активлярини вя пассивлярини тясяввцр едир (рийази топлама). Активляря вя пассивляря бюлцнян илк мювсуд олан ширкятин бюлцнмя балансы тяшкил едилир. Беля щалда кюцня вя йени щцгуги шахсларин низамнамя капиталынын щясми норматив тялябляря саваб вермялидир.</p>	<p>Илк мювсуд олан ширкятдян бир вя йа бир нечя йениси чыхардылып. Илк мювсуд олан ширкятин щцгуг вя вящифяси бюлцнмя балансына ясаян йени ямяля эялянляр арасында бюлцщдцрцлцр.</p> <p>Чцхардылма щаггында гярар гябул едян шахсин сялащийятиндя йенидян тяшкил едилмядян сонра ширкятдян асылы олан мцлкийятформасынын сечилмяси имканы вардыр.</p>

Икинси мярщялядя дйишикликлярин апарылмасы вариантларынын сийащысы вя говушманын, бирляшмянин (удманын), бюлцнмянин, чыхардылманын мигъаслары мцяййян едилирляр. Принципся ян мцщцми онларын сеилмяси мейарларынын едилмясидир. Ян эениш йайылан бунлардыр: ширкятлярин юлчцсц (ашаы вя йухары

щядди), онун активляри вя пассивляринин тяркиби, малийя вязийяти эюстярисияри, дяйишикликлярин хариси вя дазили мцгавимят имканы. Онларла йанашы йенидян тяшкил едиян ширкятин инвестисийа фяалийятинин идаря едилмясинин спесифики шяраитини яс едян, дизяр мейарлар истифадя едия билярляр. Беля мейарлар цзря сечилмянин йекуну йенидян тяшкил едиян ширкятин инвестисийа фяалийятинин дяйяринин артымы стратегийасыны тямин едян, вариантларын нисбятян аз мигдарда олмасыдыр.

Цчнсц мярщялядя йенидян тяшкил едиян ширкят цчн ялверилиши олан, «хариси дяйишиклийин гиймяти» мцяййян едилир. О, мцяййян дярясядя, фярглидир, чцнки онун ясасыны йени тяшкил едиян ширкятлярдян щяр биринин дяйяринин цстцнлцц гиймятляндирилмясидир. Ширкят цчн гануну щярт она бирляшмя щалында ашаьыдакылары гябул етмяк олар: язяр онун потенциал имканлары «хариси дяйишикликлярин гиймятляринин мцбаризясиндя» рягибляря нибятназ оlanda удузмуш щесаб едилир. Аьыллы «хариси дяйишикликлярин гиймятляринин» тямин едилмясипросесиндя йенидян тяшкил едилмядян сонра ширкятин дахили дяйишикликлийинин бцтцн имканлары бахылмалыдыр: истещсал вя идаря бизнес-просеслярин тяшкили цзря йени гярарлардан башлайараг онларын низама салынмасына, щейятин сечилмясиня гядяр.

Дюрдцнсц мярщяля – йенидян тяшкил едилмя цзря тядбирлярин щяйата кечирилмяси, нятисяси цчнсц мярщялядя мцяййян едиян, гиймятляр щяддиндя дяйишикликляр бцдсясинин йериня йетирилмясидир. Бунунла ялагядар олараг йенидян тяшкил едилмядян яввял дяйишикликляря ясассыз хярсляри ляьв етмяк мягсяди иля тядбюрлярин щяйата кечирилмяси сялащийятинин вя мясулийятинин ятрафлы бюлщдцрцлмяси апарылыр. Мцсбят нятися хариси дяйишикликлярин мцгавимятинин ашкар едилмиш потенциалы нятисясиня уйьун йенидян тяшкил едилмя цзря щяр бир тядбирин реаллащдырылмасы цсулларынын юрйянилмяси шяраитиндя щям ширкятин щейяти тяряфиндя, щям дя онун базар мцщити тяряфиндя ялдя едилир.

Бешинси мярщялядя щцгуги гейдя алма дяйишикликляриндя вя йенидян тяшкил едилмя ондан сонра ямяля эялян, ширкятлярин мцстягил ишлямяси иля башланьр. Ян мцщцм дахили дяйишдирилмянин щям сцрятинин, щям дя методларынын апарылмасыдыр. Сцрятдя итэи о демяклир ки, дяйишдирилмянин апарылмасына сярф едиян хярслярин компенсасийасы цчн мянфяят артымы темпинин (сурятинин) эялясякдя сцрятляндирилмяси вя бизнесин планлащдырылмыш дяйяр кямийятинин ялдя едилмясидир. Йени гурулушларын ишлямяси просесиндя истифадя олунан, ян сямярляли методлар – бизнес цчн сямярясиз активлярин сатышы, идаряетмяйя хярслярин азалдылмасы дащынмаз ямлакын истифадя едилмясинин оптимал вариантларынын ахтарышы, малийя менесменти (лизинг, сьорталанмавя с.) методларыдыр. Беяликля, методларын сечилмяси вя онларын мцддятляринин реаллащдырылмасы бизнесин йенидян тяшкил едилмяси стратегийасында айдын олур.

30. TÜRK TOPLUMU VE TÜRK KÜLTÜR BAĞLARI

Dr. Tahir Tamer KUMKALE

Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür. Kültür; okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden mana çıkartmak, uyanık davranmak, düşünmek, zekayı terbiye etmektir. - Gazi Mustafa Kemal Atatürk- (1936)

1990 yılında Sovyetlerin küresel alandan çekilmesini takiben dünya ABD merkezli tek kutuplu hale gelmiştir. ABD, dünyanın jandarması görevini yüklenerek küreselleşme adı altında dünyayı ABD çıkarları doğrultusunda yeniden yapılandırmaya başlamıştır.. ABD'nin kontrol ettiği çağdaş iletişim kaynakları ile yeniden yapılandırma işlemi hiç de zor olmamıştır. Çünkü Amerikan kültürü yıllardır plânlı şekilde dünya insanlığının beynine pompalanmaktadır.

Günümüzde ABD kültürü ile bütünleşmiş geniş kitleler içinde buldukları toplumların yönetim sistemlerini ele geçirmişlerdir. Bugün küreselleşme adı altında dayatılan yozlaşmış kültür saldırıları ile ülkelerin içeriden teslim alınması kolaylaşmıştır.

Küresel kültür saldırılarından en fazla etkilenen ülkelerden biri de Türkiye'dir. Dünya hâkimiyetine oynayan ABD, gerek konumu ve gerekse sahip olduğu milli güç potansiyeli ile bu hedefine ulaşmak için Türkiye'ye muhtaçtır. Dünyanın merkezindeki Türkiye, dünyayı yönetmek iddiasını sürdüren ABD'nin vazgeçilemez bir hedefidir. Bu yüzden Türk insanı yoğun emperyalist kültür baskısı altında tutulmaktadır.

Bu kültür baskıları semeresini vermiştir. İlk defa ülkemize gelen bir yabancı, geldiği yerin Türkiye mi yoksa ABD'nin bir eyaleti mi olduğu konusunda karar vermekte güçlük çekeceği kadar Türk insanı milli benliğinden ve milli kültür değerlerinden uzaklaşmıştır.

Adeta Türkiye Türklerden arındırılmıştır. Türk Kültürü, Türk Dili, Türk Tarihi, Türk Müziği, Türk Mutfağı yabancı kültürlerin yanında tali hale getirilmiştir..

Aydın geçinen ve medyada sıkça yer alarak toplumu yönlendirdiklerini söyleyen iddia eden bazı entellerimiz neredeyse ay yıldızlı nüfus kâğıtlarından utanır haldedirler. Bu gafiller kendilerini nemalandıran küresel güçlerin fikir ve düşüncelerini her fırsatta toplumumuza dikte ettirmekte birbirleri ile yarış içerisine girmişlerdir. CIA'nın gazetecileri para ile satın aldığı ve Soros eliyle sivil toplum kuruluşlarının küresel menfaatler doğrultusunda nemalandırıldığı hususu saklamaya dahi gerek duyulmadan basın organlarında açıkça dile getirilmektedir.

Türkiye'ye gelen yabancılar eğer İngilizce biliyorlarsa ülkemizde hiç yabancılik çekmezler.

Çünkü Türkiye artık « küçük Amerika » olmuştur.

Çünkü bütün ülke çapında cadde ve sokaklarımızda, işyerlerimizde, tabelalarımızda Türkçe tedavülden kalkmıştır. Kullanılan ortak dil İngilizcedir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi dahi havaalanından itibaren köprü ve kavşaklara astığı

dev panolarda "WELCOME TO ISTANBUL" sözü ile gelenleri İngilizce karşılamaktadır. Bunun bir adım ötesinin "WELCOME TO CONTANTINAPOLIS" olacağı anlaşılmaktadır.

Özellikle, « Madem Türkiyedeyiz. Dünyaca meşhur Türk mutfağından leziz Türk yemekleri yiyelim » dersiniz sorun yaşarsınız. Çünkü Türk mutfağıнын yerini her köşe başında sıkça bulunan Mc Donalds, Burger King, Kentucky Fried Chicken gibi Fast Food zincirlerinin arasına serpiştirilmiş Meksika, İtalyan, Çin ve Japon Restaurantları almıştır.

Ana okullarından başlayarak kadar bütün saygın eğitim kurumlarımızın çoğunda derslerimiz artık İngilizce verilmektedir. Türk vatandaşları evlâtları İngilizce öğrenerek iyi yetişsin diye birbirleriyle kıyasıya yarışmaktadır. Aileler yabancı dil için varını-yoğunu ortaya koyarak avuç dolusu para harcamaktadır.

Okullarımız da bu kültür değişiminin hızlanmasını sağlamak için kendisine düşen her türlü gayreti göstermektedir. Ve İngilizceyi iyi öğretmek için okul kitaplarımız da büyük fedakârlıklarla (!) yurtdışından dövizle getirilmektedir. Yani evlâtlarımıza gerçek İngilizce öğretilmektedir. İngilizce eğitimi için okullarımız ana dili İngilizce olan ABD, İngiltere, Pakistan, Avustralya ve Kanadalı öğretmenler de doldurulmuştur.

Yabancı dilde eğitim sisteminin kökleşmesi için ithal edilen kitaplarla ve yabancı öğretmenlerle Türk çocukları öncelikle Hıristiyan ABD ve İngiliz toplumunun gelenek ve göreneklerini eksiksiz ve en doğru şekilde öğrenmektedir. Giderek kendi kültür değerlerine yabancılaşan çocuklarımız ABD'ne gittiklerinde yabancılık çekmemekte ve ABD sosyal yaşamına adapte olmakta hiçbir sorun yaşamamaktadır.

Anne ve babalar şimdi yanılıp ta çocuklarına Türklerle, Türk kültürü ve Türk tarihi ile ilgili şeyler sormamalıdır. Çünkü, yavrularınızı utandırır ve güç duruma düşürürsünüz. Çünkü, Türkçenin ikinci plâna düştüğü okullarımızda çocuklarımızın Türk kültürü ile ilgili bilgiler almasını beklemek abesle iştigaldir. Nitekim televizyonlarda yapılan yarışmalarda gençlerimizin kendi kültür değerlerimize olan ilgisizliği ve bilgisizliği ortaya çıktıkça yüzümüz kızarmaktadır.

Atatürk milletimizin önüne, "Cumhuriyetin temeli kültürdür" hedefini koymuştur. Gazi, Türk kültürünü bütün yönleri ile ortaya çıkartabilmek amacıyla "TÜRK DİL KURUMU" ve "TÜRK TARİH KURUMU" gibi kurumları oluşturmuştur. Bu kurumların yaşatılması için bütün şahsi kazanımlarını bu iki kurumun emrine verilmesini vasiyet etmiştir. 1982 Anayasasına göre Gazi'nin iki kurumunu da bünyesine alan "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu" gibi anayasal oluşumlara rağmen bugün geldiğimiz yer milletimiz ve devletimiz için kaygı ve utanç vericidir.

Türkçenin İngilizce'ye terki ile birlikte oluşan yozlaşmanın seviyesini gazetelerin "İnsan Kaynakları" eklerinde görebiliyoruz. Buradaki iş ilanlarının çoğu yabancı dildedir. Artık temizlik işçilerinin alımında dahi İngilizce bilme vasfı aranmaktadır. Bunlar küresel kültürün boyutlarının ülkemizde aldığı mesafenin göstergesidir..

Televizyon ve radyo kanallarımız, özellikle seçtikleri çarpıcı İngilizce isimlerle ve Türkçeyi İngilizce aksanı ile konuşan ANCHORMAN'ları ve DJ'leri (dijileri) vasıtasıyla birbiri ile RATING yarışına girmişlerdir. SHOW TV (şov tivi), STAR TV (star tivi), CNN TURK(sienen Türk), SKY TV (sıkay tivi), NTV(entivi), CBBC-e(sienbisi-i), EXPO CHANNEL (ekspo çenıl), NR1 (numberone tivi),

DREAM TV, FLASH TV, JETIX TV, POWER TURK, HABERTURK, DIGITURK, CINE-5 gibi isimlerini dahi İngilizce olarak almakta sakınca duymayan televizyon kanalları, Türk kültürünün vazgeçilmez yokedicileri arasında başrollerdeki yerini almıştır. Reklâm dünyasının renkli ürünlerinin dayanılmaz cazibesi ile emekleyen bebeler dahi 'anne' ve 'baba'dan önce COLA'yı ve COKOMILK'i öğrenmektedir.

Şimdi Atatürk dönemine göz atalım.. SSCB'nin dağılacağını daha 1930'larda görerek millete ve yöneticilerine aşağıdaki tarihi emrini veren Gazi Mustafa Kemal Atatürk, bugün Asya Türk Cumhuriyetleri ile ilgili politikalarımızın bulunduğu durumu görseydi acaba neler düşünürdü?

"...Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez... Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir. Bugün elinde sınımsız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye Cumhuriyeti Devleti ne yapacağını bilmelidir..."

Bizim bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lâzımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür... İnanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür... Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların (Dış Türklerin) bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekmektedir..."

Gazi; SSCB'nin kurulduğu yıllarda Arap harflerinden Latin alfabesine geçen Asya Türk devletleriyle bağımızın kopmaması için 1928 yılında Harf İnkılabı'nı yaparak Latin alfabesini kabul ettirmiştir. Milli mücadelenin devam ettiği 1920'lerde daha kendi istiklâlimizi kazanmadan en iyi subaylarını Afganistan'a göndererek Asya-Avrupa arasında kültür köprüsü kurmaya çalışan Atatürk; bugünkü Türk Dünyası ve Avrasya politikalarımızı acaba nasıl değerlendirirdi?

Kuruluşlarının ilk yıllarında özlemini çektikleri Türk kültürünün dünyadaki tek temsilcisi konumunda gördükleri Türkiye'ye dört elle sarılan Asya Türk devletleri uyguladığımız yanlış politikalarından dolayı bugün bizden süratle uzaklaşarak Rusya'nın, Çin'in, ABD'nin ve hatta Avrupa'nın güdümüne girmektedirler. Oysa sömürgecilere karşı tarihte ilk defa muhteşem bir Kurtuluş Savaşı vererek istiklâlini kazanan Türkiye Cumhuriyeti; bugün hâlâ yabancı bayraklar altında esir yaşayan Türk topluluklarının istiklâl umudunu yeşerten ve ayakta tutan tek devlettir. Onlar için tek umut kaynağıdır..

Bu söylediklerim, "Biz onlar için savaşalım ve istiklâllerini kazanmalarına yardım edelim. Onları alıp buraya getirelim. Veya birleşelim ve büyük bir Türk devleti olalım." anlamında değildir. Onlar kendi vatanlarında kalacaklardır. Onlar sahibi oldukları ata topraklarında çoğalacaklar ve kendi anayurtlarına sahip çıkacaklardır. Onların bizim tankımıza, topumuza ihtiyaçları da yoktur. Onlar bizden sadece "KÜLTÜR BAĞI" ve "MANEVİ DESTEK" istiyorlar. Onlar bizi "KÜÇÜK AMERİKA" ve AB'nin bir eyalet devleti olarak değil, "TÜRK KİMLİĞİ" içinde görmek istiyorlar. Bizim gücümüzün, onları buldukları devletler içinde güçlü kılacağını biliyorlar.

Ben inanıyorum ki, ülkemizin bugün içinde bulunduğu kültür yozlaşması, azınlık kültürlerinin ileriye çıkarak öncelikli hale gelmesi ve Türkiye Cumhuriyeti devleti sınırları içinde Türk'ün giderek yok olması, bizim dışımızdaki Türk dünyasını

bizden daha çok kahretmektedir. Hayata olan bağları ve gelecek güzel günlere olan umutları giderek azalmaktadır.

Türk milleti; kimliğine, kültürüne, diline, gençliğine, milli değerlerine, Atatürk'üne, Yunus'una, Mevlana'sına, Hacı Bektaş Veli'sine, aruzuna, hecesine, müziğine, mutfağına, gelenek ve göreneklerine, aile yapısına, Fatih'ine, Kanuni'sine, Atilla'sına, İbni Sina'sına, sünni'sine, alevi'sine, yani kısacası kendi benliğine ve Türklük milli kimliğine mutlaka sahip çıkmalıdır.

Türk Milleti; milli sanayisinden, özgün tarımından, halkının refaha ulaşma hedefinden, kutsal vatan topraklarından, tam bağımsızlığından ve ay yıldızlı bayrağından asla taviz vermemelidir.

Türk Milleti; diliyle, târihiyle, sanatı ve âbideleri ile dünyaya ışık tutmuş insanlık anlayışıyla Türk adını, varlığını en zor şartlarda dahi korumalı ve ilelebet yaşatmalıdır.

Türkiye'yi kültür alanında özgür ve bağımsız hale getirmeden Türk milli stratejisini tespit etmek ve uygulamak bugün mümkün görülmemektedir. Bunun için önce iç dinamiklerimize dönerek kaybettiğimiz Türk milli değerlerimizi yeniden kazanmalıyız. Kaybolan Türklük şuurunu canlandırıp kendimize güveni sağlamalıyız. Kaybetmek üzere olduğumuz Türk'ü ve Türk kimliğini mutlaka geri getirmeliyiz.

Eğer biz bunu yapmaz isek Türkiye'ye dışarıdan bakanların söyledikleri "TÜRKİYE'DE TÜRKLER YAŞAMIYOR MU?" sorusunu önce kendimize sormamız gerekecektir.

**31. ADAPTATION OF NEW DWELLING HOUSES IN EAST TOWNS TO
THE HISTORICAL ENVIRONMENT (CASE ISLAMIC REPUBLIC OF
IRAN)**

Javad ABDOLHOSEYNI¹¹⁵

ABSTRACT

The greatest problem for such kind of historical cities is reconstruction ways of their structure and types of construction. Considering characteristic cities and regional specifications of Iran by this goal, some researching that belonging to changing possible to environment resolution for their development was carried out.

For example, Yazd got the most power in the last periods for out of city buildings according to its natural climate and social-economical opportunities. These are low-storied yard spaces, construction complexes and many-storied buildings. Adaptation matter to historical environment and adaptation character of new viewing buildings and multi-storied buildings of Iran are in other direction fully. It is a separated system of powerfully prepared group construction of multi-sectional many-storied buildings.

If we follow adaptation practice of mentioned types to historical environment in Iran, we may see that it prescribes itself in two characteristics stages: a). adaptation traditions of architecture of Iran up to XIX century; b). Wide adaptation arrangements, carried out in living building of the modern period under new technologies and materials.

A wide scale changing occurred in new residence buildings formalization in the shape of a rich architectural heritage of Iran. Volume-space elements of the buildings, that may adapt to historical environment, are considered mainly there. Construction of houses that based on tradition from social point of view are need in historical cities of Iran, because of expansion of new residence areas are connected in desire and requirements of people. Volume-space analyses of existing construction practice prescribe that residence buildings and their grouping shapes didn't make the same pithy relations in the various stages of history. Although buildings constructed in various zone of Iran prescribed local architectural-planning principals in it, element and composition changing not corresponding to traditional living condition of people in the structure of buildings and apartments affect to adaptation in existing area after the period passed from objective and subjective reasons. But there are such kinds of traditions that they have special significance in adaptation in new residence.

Artistic or functional meaning of them are connected in not only bringing them near, but also closed living condition and religious –life traditions that belonging to Moslem countries. It requires carrying out widely the using of volume-heaven

115 Department of Architecture, Azerbaijan Architecture and Construction University, Baku/AZERBAIJAN.

elements conditioning the comfortableness corresponding to national specifications in the internal plan structure of the buildings.

Appropriation of either old or new residence houses to requirements of people in maximal degree not depending on their types is the main condition. The proof for it is the results of social questioner made among the people.

For example it's determined that majority of urban residences prefer to individual, low storied residence houses than many-storied buildings. Traditional elements and assistance volume-space means are used more by aim of to respond their comfortableness desires in such kind of houses.

We note that the matter is not in individual influencing of separate elements, because these are occurred in their common specifications in only structure connection as a system organizing unity. (Fig. 1)

So that functional and esthetic meaning that belonging each element, make necessary material and moral qualifications to comfortableness of residence buildings.

Such elements are used on organization either volume or space depending on their location, architectural forms, capacity and artistic esthetic character.

One of such kind of elements that playing special role on organization of residence building, is a yard. (Fig. 2)

There are usually some yards in various sides of residence houses and researching of location convenience of the yard each other and their relation with in and out is the better topic. First of them is "narinjistan"-small little yard that its over may be closed. Such kind of yard is for protection of trees and plants from cold in winter. There are quad and eight angle two pools in the center of yard. The second type is out yard. Circle or star shape pools and two sided gardens are included into their space. Internal yard is a wide space that to be closed of rooms of residence house. Yard is right-angled and garden and pool are sometimes located inside of it. It makes harmony with the rooms located around the yard. Directing of yard towards the yard considers the specifications of 4 seasons of the year in the same case. Pools that located in the yards complete process on turning of weather into "cool and favorable" weather. (Fig. 3)

Sizes of yards are changeable depending on spaces of houses, they executes the duty on circulation of weather included into house from flue together with playing special role in holding relations among heavens. (Fig. 4)

Internal, out yards and narinjsitan are located near each other in the large houses.

The second type of space elements is an entrance part to house. Commonly entrance into house in the every part of Iran is carried out with invitation of head door or showing the way. Head doors are simply and ornamentally. Their above parts are given in arch shape and it's used as air cleaner too. Entrance space is given in the corner of yard or in the middle of fence. They are in various forms; the simplest is rectilinear and opened from blind alley or "tarma". Or it may be within spiral form.

The third type of element is a space that called "tarma". The available means for movement of hot weather of the yard is out tarma and shenashil. Tarma-commonly is the balcony form that was expanded in Iranian architecture. It's possible to meet the samples of these balconies in Shiraz, Yazd and Zavareh. Stair rack is sometimes located in this space. Interval tarma and other kind of balconies have the main role in formalization of the common structure. In the some cases, tarma is met in the both sides of the room taken in the same level together with space liking "L" shape. That is

to say tarma, specially interval tarma has main role in formalization of various parts of the ground floor. (Fig. 5)

Tarma sometimes has corridor function that connected guest and bed rooms to each other.

In some cases tarma changes the picture that making with repeating of the windows. View in internal part of the tarma usually consists of iron and wood columns joining. Considering the main practical significance of it, applying such kind of elements to the modern residence houses in a new design is very appraisal.

The other space element that using in connecting of various spaces (room of house) in complex form in the planning of the yard is “shenashil”.

This element plays the main role in out view of houses and mastering an open environment as a kind of balcony.

Execution form of shenashil is very interesting. Its structure is formed by various ways. One of expanded tricks is taking beam of ceiling to out. Wood or metal parts are located to the under of load carrier beams for keeping those beams. Those parts are used for taking forward the ground floor of houses.

Although shenashil is a passing ring to architecture that opened inside form architecture opened to out, it has some appointment. First is a space for receiving of wind that making cool to the city, location that using for observing the visual panorama and element making relation between various heaven of high floors. It's possible to use from them as passage without entering into the rooms.

Simple wood or iron ornaments and walls as jalousie type are used in shenashil. It provides movement of cool air from out to inside and in the same case it plays a good obstacle role against broiling sunbeam.

Shenashil is prepared in two forms with parasol or without parasol. Cover is put over the quadrangular beams within a ceiling form. Its sizes are changed from 2 or 3 m to 20 meter. Its form is longish quadrangular and usually is in “L” shape.

Shenashil is located in 1-2 parts of out of house, but in 1-4 parts of inside of house. Given jalousies of stained iron on its hand-rails make special beauty to it. It needs to say about another elements that conditioning either functional or esthetic comfortableness residence houses. Including them into residence houses within new integrated and improved form may raise highly the selection of such kind of buildings by people. Because according to the result, high possibilities are opened to creation of any condition in the apartments by these assistance elements. It's advisable to say about stair, door, arch, overall, window, roof ornaments, wind drawers, pool and other small volume forms specifications. (Fig. 6)

So that stairs play special role in development of residence house to height. It's possible to separate them into the stairs being on the ground floor and in the roof that being in the same level with the yard according to its location. Width of stair that making relation among the spaces being in high floors with the yard is 2 meter. Width of spiral shape stair that given within the room is 80-100 sm. The width being on the roof is changeable. In some cases initial two stairs are located in the middle tarma and step ways in the houses are difference. For example, flues are installed on the head of stair that considered for the basement or rational spaces may be constructed under of it.

An important space in hot climate of residence house is called “bun” and “pishbun”.

Roof (bun) of house is very available for additional bed place in the summer months. By this aim small room that called “sar pelleh” is built for location of bed equipment in the same space. (Fig. 6)

There is an internal and out fence that called rail on the roofs and they are made from various material and in various shapes.

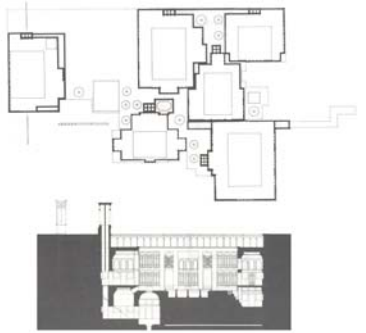
Pishbun is a roof of spaces that being higher than other parts of house. Pishbun look likes to roof for its appointment. Pishbun organizes the ground floor and sometimes it's decorated with “tajnama”.

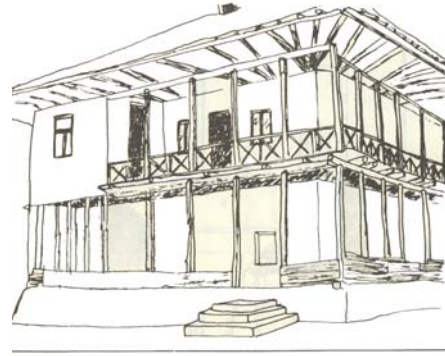
“Hall” is considered main distribution heaven in formalization of spaces of apartment.

Commonly structure principals of halls in the apartments are accepted under Iranian principals. For example ceiling of hall that having good architectural environment is usually made with vivid glass cover and it's sometimes called atrium. Other rooms of house are opened to this environment. Hall is formalized in two forms. 1st part is for current using of family and 2nd part is for guest receiving arrangements.

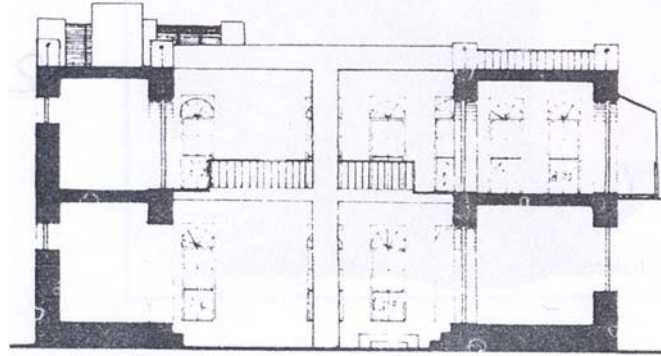
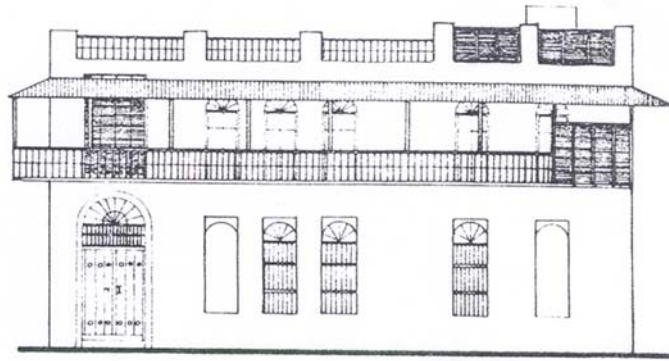
“Man-made pond” (“Charhovuz”) is one of main elements of traditional residence houses of Iran. This element is usually located in yard space, on the ground floor, sometimes in the basement. This space as room shape that drilled in the depth of the land is called as “payab”. Ventilation and isolation matters in the characteristic zones of Iran may find its settlements differently. For example in some cases expansion of wind is provided by account of direction of only main rooms of houses, in other cases this matter is carried out by wind drawers. They play main role in creation of various spaces in four sides of house. Body of wind drawers being four corners in simple shape, is built in some form.

So that we can say that architectural elements that playing an important role in changing levels of life of human and formalizing for centuries, are provider of the important functional and comfortableness condition of traditional residence condition. From this point of view joining of such elements to social adaptation processes of new residence houses within historical environment condition and using the most actively from their progressive specifications shall be evaluated as the most significance matter.

طرحی از یک خانه دو طبقه در روستای آهنگان لاهیجان

REFERENCES

- [1] Abdolhoseyni J.E. Adaptation Characters of New Construction Types to Historical Environment, Journal of URBANISM, No.10, 2007, pp. 117-118.
- [2] Ghezlbash, M.H., ABC of Yazd Traditional Houses, Tehran, 1985.
- [3] Memarian, G.H., Introduction to House Typology in Iran, Tehran, University of Science and technology, 1994.

32. GELECEKTE TÜRK DİLİNİN BÜTÜNLEŞMESİ Fatih ALPARSLAN

ÖZET

Günümüzdeki Türk lehçelerinin birleştirilmesi için üç örneklem seçtik. Kırgız, Saka Türkçeleri ve Türkiye Türkçesi. Söylenişteki ayrımları alfabe de birleştirme yoluna giderek dezavantajı avantaj haline getirebiliriz. Çalışmamızda bunun için Y- J, C, Ç, S harflerinin söylenişteki farklılıklarını avantaja dönüştürmek için Ý önerisini sunuyoruz. Böylece gelecek nesiller birbiri ile mesafe uzakta olsa yazışırken daha büyük bir kolaylık yakalayacaktır.

Türk dili sadece Türkiye’de konuşulan bir dil değildir. Türkiye’de konuşulan dil, Türk dilinin batı ucudur. Türk dilinin doğu ucu Çin’in ortasına kadar gitmektedir. Kuzey ucu Kuzey Buz Denizi’ne varırken, güneydeki uç ise Afganistan’ın ortasına kadar süreklilik gösterir. Günümüzde müstakil Türk Devletlerinin kullandıkları alfabe ve kullandıkları dil Türk Dünyasını bütünleştirememekte tersine ayırmaktadır. Bu gerçeği Türk Dünyasında çoğu bilim adamı fark edemiyor. Fark edenler ise çözüm bulmak için büyük bir uygulamalı çalışma ortaya koyamamışlardır. Geçmişte Türk dilinin ortak bir alfabesi ve ortak bir dili vardı. O devirlerde Türkler dünyanın en güçlü devletlerine sahip olmaktadır. Büyük Osmanlı Devleti, Timur Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Göktürk Devleti adını söyleyeceğimiz güçlü devletlerden başlıca olanlarıdır. Tabi ki dil tarih ile birebir ilişkilidir. Tarih sahnesinde Türklerin bir bölümü başka taraflara göç ettiğinden ortak dili kullanmak yerine başka diller ile tesirleşen diyalektleri kullanmışlardır.

Günümüzde Türk denince ilk akla gelen Türkiye halkıdır. Bunun sebebi, Rus, Çin, İran sömürsünde kalmış Türkler de, Türk olmadıkları dayatması ile önce bölünmelere maruz kalmışlar sonra da Türklük bilincinden uzaklaştırılmışlardır. Türk tarih ve Türk dil bilinci Türk soylu halklara verilmediğinden dolayı Türk’ün sadece Türkiyeli olduğu manasında düşünmüşlerdir. Türklerden başka halklarla pek karışmamış olan ve eski Türklerin (Köl Tigin heykelindeki gibi) fiziki görünüşleri ile birebir aynı olan Tatar, Kırgız, Kazak, Tıva, Hakas, Yakut gibi Türk topluluklarına Mongoloid tip yanılığını öne sürmüşlerdir. Moğolların Türklerden etnik olarak büyük bir tesir aldığı kesindir. Günümüzde Moğolların tip olarak eski Türklere ve Sibiryadaki, Orta Asya’daki Türklere benzemesi de bunun sonucudur. Günümüz Moğolistan’ı eski zamanlarda Türklerin merkez vatanı idi. Moğollar da tip olarak Türkoloid (Turanlı) tiptedir. Türk toplumlarının ise farklı tiplerde bir görünümü

dikkat çeker. Türklerin etnik coğrafyasının çok geniş bir alanda olması ve çok farklı iklim kuşakları içinde bulunması bunda esas sebeptir. Türk kelimesini bilim adamları tarafından türlü manalarla ifade edilse de Türk kelimesinin “tür”, çeşit, enva gibi bir anlamı da göz ardı edilmemelidir. Tarihi eserlere göre kuzeye doğru gittikçe Türkler genel olarak kumral tipte belirtilirken günümüzde Türklerin güneyde esmer, doğuda daha çekik gözlü, batıda az çekik gözlü (Türkiye, Azerbaycan) olduğu görülmektedir. Türk dili de kendi içersinde görünümde olduğu gibi çeşitli özellikler gösterir.

Siyasi alanda Türk Birliği'nin olmayışı dilde de bölünmeye sebebiyet vermiştir. Ayrıca buna bir de alfabe ayrılıkları eklenince içinden çıkılması güç durum halinde bir mesele ortaya çıkmıştır. Gelecekte Türk dilinin bütünleşmesini alfabe alanındaki dezavantajı avantaja çevirmeyi öneriyoruz. Eğitim-öğretim alanında geçmişten günümüze bütün Türklerin kullandıkları alfabe, lehçe v.b. hepsinin çocuklarımıza öğretilmesi bütünleşmeye ivme kazandıracak önemli bir basamaktır.

Kırgızistan ve Yakutya bölgelerindeki örneklem Türkçe üzerine durarak daha kolay anlaşılabilir olarak belirteceğiz.

Kırgızistan'ın Yeni Alfabeti ve Y > C Meselesini Çözmek: Kırgızistan bir Türk ülkesi olmasına rağmen Türk Dünyası'nın çoğunluğunun kullandığı Latin Alfabetine henüz geçmedi. Dünyadaki en önemli iletişim vasıtası sayılan medya, bilgisayar ve internet dili Latin alfabetidir. Kırgızistan'a en yakın Türk devleti Kazakistan ise Latin Alfabetine geçme uğraşındadır. Başta Ulupamir Kırgız köyü olmak üzere Türkiyeli Kırgız Türkleri zaten Latin Alfabeti kullanmaktadırlar. Kırgızistan'ın Kiril Alfabeti, Artuş ve bölgesindeki Kırgız bölgesindeki Doğu Türkistan Kırgızlarının Arap Alfabeti kullanmasına rağmen Türkiye Kırgız Türkleri Türkiye'nin Latin Alfabeti'ni ortak alfabe kabul etmiştir. Son yıllarda ise Kırgızistan Devlet Dil Komisyonu Latin Alfabeti'ne geçme yönünde çalışmalar yaptığı belirtilmektedir. Bu olumlu gelişme Türk Dünyası'nın alfabe birliğine bir katkı sağlayacaktır. Kırgızistan veya Kırgız Türkleri tarih boyunca tek bir alfabe kullanamadılar. Kiril Alfabeti 80 yıllık kullanılan bir alfabadır. Kiril Alfabeti'nden önce Kırgız Türkleri, Osmanlı Devleti ile aynı alfabeyi yani Arap Alfabeti'ni kullanmaktaydı. İslamiyet'ten önce ise Göktürk Alfabeti diye de isimlendirdiğimiz Turan (Türk) Alfabetini kullanmaktaydılar.

Hali hazırda Kırgızistan'ın kullandığı Kiril alfabeti şöyledir.

Kırgızistan'ın Kiril Alfabeti: А (A), Б (B), Ж (C; Kırgız Türkçesi'nde J sesi olmayıp C sesi egemendir), Ч (Ç), Д (D), Э (E), Е (E; kelime başlarında ise YE olarak okunur), Ф (F), Г (G), Х (H), Ы (ı), И (İ), К (K), Л (L), М (M), Н (N); Ң (ñ Damaktan N harfi Türk Ortak Latin Alfabeti'nde “ñ” olarak belirlenmiştir), О (O), Ө (Ö), П (P), Р (R), С (S), Ш (Ş), Т (T), У (U), Y (Ü), В (V), Ы (Y), З (Z), Ё (yo), Ц (ts), Щ (şç), Ю (yu), Я (ya), Ъ (kesme işareti), Ь (inceltme işareti).

Buradaki harflerden Ң, Y, Ө harfleri Rus Alfabeti'nde yoktur.

Kırgızistan Latin Alfabeti'ne geçerken tabii ki bunun dikkatli düşünülerek yapılması gerekir. Türk Dünyası'na daha yakın bir Kırgız Latin alfabetinin kabulü gelecek ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetleri için büyük öneme sahiptir.

Önerilen Yeni Kırgız Alfabeti'nde çoğunlukla harflerin birebir karşılıkları verilmektedir. Bunun yanı sıra Kırgız Türkçesi'nin Ortak Türkçeden uzak kalmış seslerini de en azından alfabe yoluyla yakınlaştırmamızın düşünüldüğü görülmektedir. Önerilen Yeni Kırgız Alfabeti çizelgede gösterilmiştir.

Kiril	A	Б	Ж	Ч	Д	Э,Е	Ф	Г	Х	Ы	И	К	Л	М
Latin	A	B	Ý	Ç	D	E	F	G	H	I	İ	K	L	M
Kiril	Н	Ң	О	Ө	П	Р	С	Ш	Т	У	Ү	В	Й	З
Latin	N	Ñ	O	Ö	P	R	S	Ş	T	U	Ü	V	Y	Z
Ë , Ц , Щ ,Ю , Я , Ъ , Ь														
Kullanılmayacak														

Çizelgeden de anlaşıldığı üzere fazla harf kullanımından azami şekilde tasarruf edilmiştir. Kırgız Türkçesi'nde yaygın olmayan sadece Rusçadan geçen kelimelerde bulunabilen harflerin tamamen yürürlükten kaldırılması mantıklı olacaktır. En önemli düşünülen yenilik ise kelime başlarında istisnalar hariç olmak üzere Ý harfi, kelime içinde C şeklinde okunurken Ý şeklinde yazılacak bu ise Kırgız Türkçesi'ni yazı ortamında Türk Dünyası'na uzak kalmayacaktır. Yani buradaki düşünce başka Türk lehçelerinde Y harfi ile aynı olmasını sağlamaktır. Günümüzde Ý harfi Türkmenistan'da y olarak okunmaktadır. Kırgızistan'da Ж (C) olarak seslendirilen harf Ý olarak yazıldığında yazı şekil olarak Türk Dünyası'na bir adım daha yaklaşacaktır. Mesela; Kırgız Türkçesi'nde c ile başlayan kelimeler Türk Dünyası'nda genel olarak y diye seslendirilmektedir. Caş (yaş), Cer (yer), Cıl (yıl), Cıldız (yıldız), Cok (yok), Cüz (yüz) v.b. Bu kelimeler Kırgızistan Yeni Alfabeti'nde Yaş, Yer, Yıl, Yıldız olarak yazılıp Caş, Cer, Cıl, Cıldız olarak okunacaktır. Sadece söz başlarında geçerli olacak bu kaide aynı zamanda sadece genel Türkçede "y" harfi ile başlayıp Kırgız Türkçesi'nde "c" sesi veren sözlerde geçerli olacaktır.

Kırgız Türkçesi, Saha Türkçesi ve Türkiye Türkçesi karşılaştırmaları

TÜRKİYE TÜRKÇESİ (Y)	KIRGIZ TÜRKÇESİ (C)	SAHA TÜRKÇESİ (S)
yıl	Cıl = жыл	Sıl
yağmur	camğır=жамгыр	Samır
Yaka	caka= жака	Sağa
yalamak	caloo= жалоо	Salaa
Yaş	caş= жаш	Saas
yaşdaş	castaş= жашташ	Saastı kihi
Yat	cat= жат	Sıt-
yedi	ceti= жети	Sette
Yel	cel= жел	Siel
yeni	cañı= жаңы	Saña
Yeniden	cañıdan= жаңыдан	Sañattan
yer	cer= жер	Sir

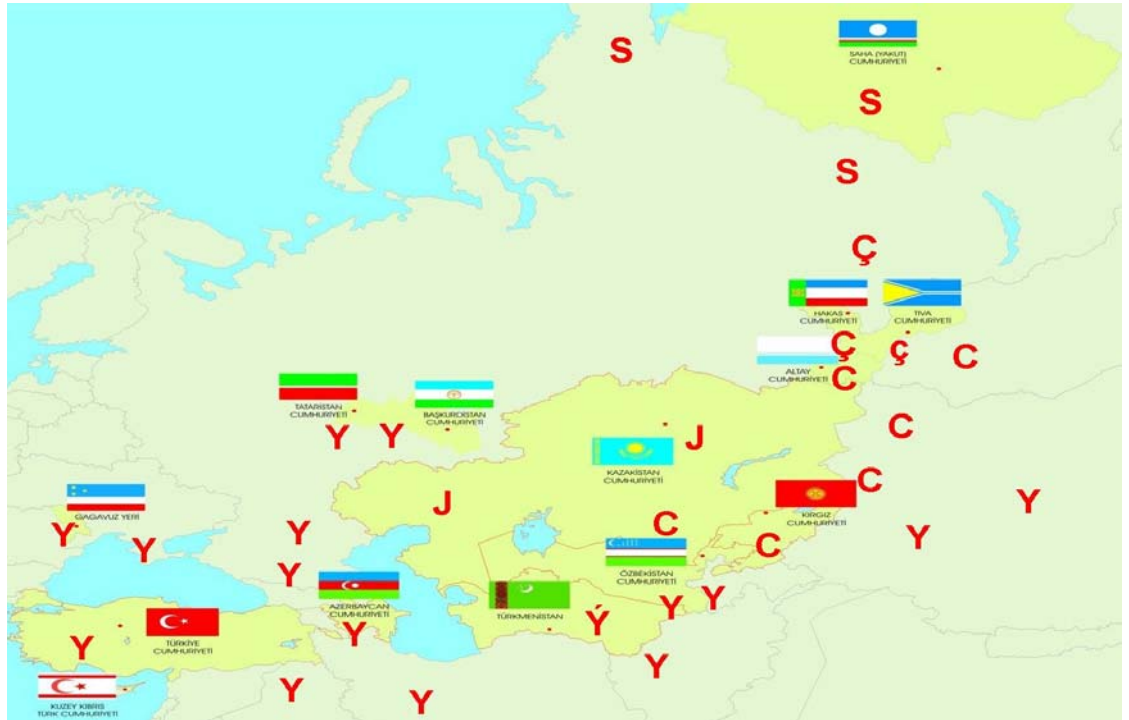
Yumak (yıkamak)	суу= жуу	Suuy-
Yıldız	сıldız=жылдыз	Sulus
Yirmi	сырма=жыйырма	Süürbe
Yok (hayır)	сок= жок	Suoh
Yol	сол= жол	Suol
Yumurta	cumurtka= жумуртка	Sımmıt
Yumşak	cumşak= жумшак	Sımnağas
Yüz	сүз=жүз	Süüs

Maksat yazı birliğine bir adım olsa bile katkı yapmaktır. Ardımızdan gelen nesil internet vasıtasıyla birbiriyle daha iyi anlaşabilecektir.

Türkmenistan'ın da özellikle bu harfi kullanması iki ülke yakınlığına ivme kazandıracaktır. Türkçedeki dağılımı düzeltme adına da önemli bir çalışmadır. Bu harf özelliği Kazak, Nogay, Tıva, Altay, Hakas, Saha gibi Türk topluluklarına da örnek teşkil edebilir. Kırgızistan'ın Latin Alfabesine geçmesi ile Rusya Federasyonu'nda yaşayan Türk Toplulukları'nın da Kiril Alfabeti'nden Latin Alfabetine daha tez geçmeleri beklenmektedir

Aşağıda Türkiye, Kırgız ve Saha Türkçelerinin birleştirmede kolaylıkların çok rahat olabileceğini örneklem olarak belirlemek için karşılaştırılması verilmiştir.

HARİTA: Günümüz Türk lehçelerinde y-j-c-ç-s seslerinin değişimini gösterir harita

KAYNAKÇA

- Fatih Kirişcioğlu, Saha (Yakut) Türkçesi Grameri, Ankara. 1994.
- Doruğ-ool Monguş, Tuvaca Türkçe Sözlük, Kızıl 2005.
- Hülya Kasapoğlu Çengel, Kırgız Türkçesi Grameri, Akçağ Yayınları, Ankara. 2005.
- Oğuz Doğan, Kazak Türkçesi Grameri, Gazi kitabevi, Ankara, 2004.
- www.turkbirlik.gen.tr Dilde Fikirde İşte Birlik Türk Dünyası sitesi
- www.kabar.kg Kırgızistan Haber sitesi

33. GRUPIÇİ İLİŞKİ METOTLARININ BİLEŞİK SENTAKTİK BÜTÜNÜN OLUŞMASINDAKİ ROLÜ Feride ALLAHVERDİYEVA¹¹⁶

ABSTRACT¹¹⁷

The article deals with the text Composition and its elements. By the helping of the word order, the inverted word order and the interrogative sentences we can get some formations of the syntactical Units.

The direct word order is the text from function of the Composition. It is also the aim of means of formation interrelations and elements of the text

İ. A. Melçuk'un iddia ettiğine göre kelime hazinesi veyahut mutlak söz dizimi, universal olarak tüm dillere uygulanabilir bir parametre değildir. O, birtakım polisentetik dilleri araştırarak, bu anlayışın bazı diller için hiçbir öneme sahip olamadığı kanaatine varmaktadır.(5) Şunu da kaydedelim ki, C. Grinberg, herhangi bir söz diziminin mutlak olmasının asıl göstergelerinden birini, daha çok kullanılma konumu ile ilişkilendiriyordu. M. M. Guhman ise bu etkeni söz diziminin pragmatik konumundan ibaret olduğunu ve bunun teorik olarak metinde maksimal sıklıkla örtüşmeyebildiğini kabul etmektedir. (4) Bazı çalışmalarda gramer dışı söz diziminin "serbest" olarak isimlendirilmesinin doğru olmadığı belirtilmektedir. Şöyle bir düşünce de vardır ki, eğer tüm diller fonksiyon ile yapı arasındaki benzer özellikler temelinde faaliyette bulunuyorlarsa, o zaman İngilizce de "serbest" söz dizimine sahip bir dil gibi dikkate alınmalıdır. Çünkü İngilizcede belirli ve belirsiz yalın gruplar, yan cümlelerin farklı kısımlarında bulunabilirler. Buradan da, söz diziminin yalnız bir tipolojisine (müpteda ile haber veyahut müpteda ile tamlama anlayışları temelinde) özel dikkatin, hiçbir temele dayanmadığı sonucu çıkmaktadır. Bazen farklı tip söz diziminin üstünlüğü metnin yapısı, yan cümlelerin metin kuruculuğu rolü ile ilişkilendirilmektedir. Yine metnin türü veyahut janrının etkisi de kaydedilmektedir.

Genellikle söz diziminin araştırılması alanında ilerideki inkişaf bu dil olayının çıkış noktası olarak değil, belirli metin kurucu fonksiyonları icra eden biçimsel araç olarak dikkate alınması ile ilişkilendirilmektedir.

116 Azerbaycan Diller Üniversitesi, Bakü/AZERBAYCAN.

117 The role of the intergroup means in the formation of the Compound Syntactic Unit.

Tüm bunları paylaşmakla birlikte şunu da eklemek isterdik ki, hem İngiliz hem de Azerbaycan dillerinde belirtilen bu nedenlerin dışında, söz diziminin bozulmasına getirip çıkarıcı ve kullanım konumuna sahip bir etken daha vardır.

Bu etken inversiyonun metin kurucu özelliğidir. Araştırmamızda bizi inversiyonun, metnin öğelerinin yapısal sınırları içerisindeki kullanılma konumu ve genellikle bu biçimsel aracın metin kurucu fonksiyonu ilgilendirmektedir. Nitekim bir metinde ilişki aracı rolünü oynayan inversiyon, bizzat standart söz diziminin değişmesi anlamındadır. Bu zaman belirli bir üye, tüm metnin başında değil, metnin öğeleri arasına girmektedir. Bunda asıl amaç, genel üyenin orta konumda kullanılması ile yani, hem kendinden önceki hem de sonraki öğelere ait olmasıyla, bu öğelerin birbirlerine daha sıkı bağlanmasının sağlanmasıdır. Genellikle inversiyon tam ve kısmi olarak ikiye ayrılmaktadır. Tam inversiyon zamanı kontekstle bağlı cümlelerin sentaktik grupları nötr varyantlarla karşılaştırıldığında aksi sırada bulunurlar. Nispeten ciddi söz dizimine sahip İngilizcede bu durum, metinde çeşitli kommunikatif perspektifler açabilmekte ve onun bütünlüğünü zorunlu kılan önemli bir etkene dönüşmektedir:

I stuffed a shirt or two into my ol carpet-bag, tucked it under my arm, and started for cape Horn and the pacific. Quitting the good city of old Manhatto, I duly arrived in New Bedford. It was in a Saturday night in December. Much was I disappointed upon learning that the little packet for Nantucket had already sailed, and that no way of reaching that place would offer, till the following Monday. (H. Merville, "Moby Dick", 1992, p 9)

(Eski halımın üzerine bir iki tane gömleğimi, çantamı atmıştım ki, bunları toplamakla ben Horn'a yola çıkıyordum. Sükun bulacağım Manhotta, güzel ve eski şehre geldim. Önce kendimi Yeni Bedford'ta buldum. Aralık ayının Cumartesi gecelerinden biriydi. Bildiklerim arasında kaybolsam bile öğrendim ki, küçük paket artık Nantakit'e varmış (yüzüp) ve geriye yol olmadığı gibi, teklif edilen yere bir dahaki pazartesine kadar ulaşır.)

Bileşik sentaktik bütünü ilk öğesinde yer almış inversiyon "I stuffed e shirt or two into my old carpet bag", yani "My bag" müptedasının cümlede postpozisyonunda kullanılması, metnin sonraki öğelerinin sanki açılmasına hizmet ederek, onun bütünlüğünü etkileyen asıl yapısal etken olarak ortaya çıkmaktadır.

Kısmi inversiyon zamanı sentaktik ilişkili öğeler parçalanmakta, sentaktik grubun bir kısmı cümlenin başına nakledilmekte, diğer kısmı ise son konumunu kaybetmektedir. Örneğin, prepozisyonlu haberi ve postpozisyonlu müptedası olan kommunikatif üye olmayan predikatif gruptan oluşan belirleyici cümlelerde (tayin) ilk konuma haber getirilmekte, müpteda grubu ise cümlenin ortasına geçmektedir. Haber ve müpteda grubu belirleyicilere bölünmektedir:

In this New Bedford there stands a Whalemas's Chapel, and few are the moody fishermen, shortly nound for the Indian Ocean or Pacific, who fail to make a Sunday visit to the spot (M. Dick. "On the Whale", 1992).

(Bu Yeni Bedford'ta büyük bir "Savaş Gemisi" duruyordu ve bir az da kirli balıkçılar, kısacası buradan Hint ve Büyük Okyanusa Pazar günleri çıkmaya çalışanlar oluyordu.)

Görüldüğü gibi inversiyon, sunduğumuz bileşik sentaktik bütünü başlangıcında ortaya çıkmakta, yani normal söz dizimi, uygun olarak, "Awhaleman's Chapel" bozulmakta ve inversiyon belirlemektedir: "In this same new Bedford there

stands". Sonraki ögeler ise normal başlangıçta inversiyon yolu ile dahil edilmiş göstergelerin anlamca açılmasına hizmet etmektedir.

İnversiyonun metin kurucu özellikleri, Azerbaycan dilinde de açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Tam inversiyona ait örnekler bakalım:

Azerbaycan haritasında mercimek büyüklüğünde gösterilen ana-baba yurdumun toprağının altında zengin hazinenin yattığı kimin aklına gelirdi!?

Menzile akşamın alakaranlığında ulaştım. Sabah tüm kalbimi heyecana gark eden ilginç bir tesadüfe şahit oldum köyümüzde. Leyla ile Göydenizi gördüm! Tatlı tatlı konuşarak, omuz omuz adımıyorlardı...(S. Gadirzade, "Her gün ömürden gedir", 1987, 120)

Bu bileşik sentaktik bütünün ögelerindeki söz diziminin bozulması "Azerbaycan haritasında mercimek büyüklüğünde gösterilen ana-baba yurdum", yani müptedanın postpozisyonu eliptik hattın yükselen doğrultuda inkişafı sonraki öğede zamirli tekrarlar gözlemlenmektedir. Tüm bu etkenler metin içi ilişkiye hizmet etmektedir.

Diğer bir örnekte:

Sıradaki dik yokuşu hızla kalkan araba, virajı dönüp geniş düzlüğe çıktı. Sağ tarafta yüksek yalçın kayalar muhteşem kale gibi set çekmişti. Sol taraf dibi görünmeyen korkunç bir uçurumdu. İskender arabayı yolun kenarına çekip durdurdu:

-Burada bir sigara dumanlatmak hiç de kötü olmaz. (S. Gadirzade, "Her gün ömürden gedir", 1987, s. 135).

Metinde gözlemlenen geleneksel söz diziminin bozulması durumu, "yokuşu hızla yükselen araba virajı dönüp geniş düzlüğe çıktı" yani haberin orta konuma geçmesi, kendini başlangıç aşamasında ortaya koymaktadır. İnversiyonun gerekliliğinin, yani "kalkan araba" sılı cümlesinin postpozisyonunun önemi, sonraki öğedeki leksik tekrarlar da sıkı temas halindedir. Şüphesiz daha etkili temas, birinci ve ikinci unsurlar arasında meydana gelmektedir. Bu direkt temas, prospeksiyona yönelmiş güçlü metin kurucu araca dönüşmektedir.

Söz diziminin bozulmasının çok ögeli metinlerin oluşmasındaki rolüne dair örneklere bakalım:

Then began the hum of conning over lessons and getting them be heart, the whispered jest and stealthy game, and all the noise and drawl of school; and in the midst of the din sat the poor school-master, the very image of meekness and simplicity, vainly attempting to fix his mind upon the duties of the day, and to forget his little friend. But the tedium of his Office reminded him more strongly of the willing scholar, and his thoughts were rambling from his pupils it was plain (Ch. Dickens. "The Old Curiosity Shop", 1982, p. 220).

(Sonra haramilerin yalanı ile dolu dersler görünüyordu. Onlara sanki yürekte bir ders veriliyordu. Garibanlar sessizce durarak her bir jesti bekliyorlardı. Onlar burada bu dersleri, okulun yöneticisinden alıyorlardı. Yani zayıflık ve karışıklıktan yararlanarak görevlerini yerine yetiriyorlardı. Fakat onların bu yalan ve hırsızlık üzerine kurulmuş olan hamallık işleri o kadar da basit değildi.)

İşte bileşik sentaktik bütünün birinci ögesinde yar almış inversiyon. "Then began the hum of conning over lessons and getting them buy heart" aracılığıyla dikkat çekilen asıl konu olan "the poor school master", daha sonra metin boyunca cereyan eden olaylarla güncelleşmekte ve metni diğer yapısal araçlar yani, leksik tekrar ve zamirlerle birlikte bütünleştirmektedir.

Bunun gibi:

İskender'in yaşı muhtemelen otuz beşten fazlaydı. Yakışıklı boyu posu vardı. Enli kaşları yay gibi çekilmişti. Kara, keskin gözlerinden ateş yağıyordu. Yüzünü seyrek sakal bastığı için, kalın, pala bıyıklarının hattı bozulmuştu. Kaba Arapsı dudakları ve yamuk burnu ona ciddi bir görünüş veriyordu. Düğmeleri kopmuş gök-kırmızı kareli ştapel gömleğinin açık yakasından kılı göğsü görünmekteydi. Dirseğe kadar sıvanmış demir bilekleri, güneşte yanıp kararmıştı. (S. Gadirzade, "Her gün ömürden gedir", 1987, s. 136).

Kanser! Çağımızın felaketi! Bu menfur düşmanın yıllarca topsuz, tüfeksiz yalnız başına insanlıkla savaşması, ülkeler geçerek insanları acımasızca mahvetmesi, üçüncü cihan harbi değil mi? Yer yüzünün hangi şehirden, hangi köyünden, hangi ailesinden o nice suçsuz kurbanlar almamış mıdır? (S. Gadirzade, "Her gün ömürden gedir", 1987, s. 148)

Sunduğumuz benzer misalde de, söz diziminin bozulmasının eliptik hattın yükselen doğrultuda inkişafı ile birlikte metin bağına hizmet ettiği gözlemlenmektedir. Bu çok ögeli bileşik sentaktik bütünü oluşmasına önemli hız kazandıran başlangıç ögesindeki inversiyona rast gelmektedir. Aynı etken sanki metnin kapanmasına da hizmet etmektedir.

Sentaktik paralelizmin ve inversiyonun özel türü olarak tersi paralelizm özelliği ile ön plana çıkan kiazımdan da bahsetmemiz mümkündür. K. Abdullayev kiazımı, metindeki cümlelerin birleşmesini sağlayan sentaktik metodik araç olarak görmektedir. (1) Kiazımın temel özellikleri ile ilgili olarak İ. Galperin şunları kaydetmiştir:

Görüldüğü gibi kiazım, bu araştırmada çok geniş anlama sahiptir. Şöyle ki kiazım, bileşik sentaktik bütünü öğelerinin birleşmesine hizmet eden, diğer bir deyişle onu biçimlendiren bir araç gibi ortaya çıkmakta ve aslında kiazım, cümlelerin ve bileşik sentaktik bütünü sentaktik temelini oluşturmaktadır. Fakat bununla birlikte İ. Galperin kiazımı, sentaktik alana ait bir anlayış gibi sınırlandırmamaktadır. Onun az önce kaydettiklerine dikkat yetirecek olsak, kiazım anlayışına yalnız dilcilik açısından değil, mantıksal açıdan da yaklaşmakta olduğunu, neden-sonuç, sonuç-neden gibi muhtevaların diziliş kurallarını da bu metot figürünün içinde görebildiğini tespit edebiliriz. Bu metodik sentaktik aracın bu şekilde geniş anlayışı, metin içi ilişkilerin hatta makro-metin ölçeğinde de araştırılmasını da amaçlamaktadır. Biz kiazımı bileşik sentaktik bütün çerçevesinde gözden geçirerek, onu iki komşu ögenin yapısal sınırları içerisinde görmekteyiz. Yine kiazımın temel prensibi olan inversiyonun bu tür komşu yapıların timsalinde daha keskin bir şekilde ortaya çıktığını da kaydetmemiz gerekmektedir. Aslında kiazımın her iki ögesi belli anlamda paralelizm temelinde kurulmaktadır. Fakat bu paralelizm ters yönlü paralelizmdir. İ. Galperin'in kiazımı, inversiyonun ve paralelizmin birleşmesi olarak görmesi tesadüf değildir. (3, 68)

Kiazımın asıl talebi, onun ikinci ögeyi yapısal planda birinci ögeye oranla inversiyona uğraması şeklindedir. Bunun dışında metnin öğeleri muhteva planında birbirleriyle kiazmatik münasebette olabilirler. Diğer bir deyişle, hatta eğer bazı metinlerde öğelerin yapısal kuruluşu identik olsa bile, muhteva planında bu öğelerin birimleri birbirlerine ters olabilirler. Şöyle bir örneğe bakalım:

Hardly had he come when he saw his friends. (2)

(Daha eve ulaşmamıştı ki, o dostlarını gördü.)

Burada kiazım hem denge, hem ritim, hem de metin içi bağlantıyı kurmuştur. Diğer bir örnekte:

He was neither blue-black nor purple-black, but plum-blac. (J. London, "Mauki", 1950, p. 190)

(O ne açık siyah, ne de şafak siyahı idi, fakat koyu siyahtı.)

İkinci bölümdeki birinci ögenin tersine olan söz dizimi, tersine tekrar konstrüksiyon aracılığıyla bu bileşik sentaktik bütünü biçimlendirmektedir. Aslında kiazmin her iki parçası paralelizm temelinde kurulmakta ve bu paralelizm ters yönlü olmakta, aynı zamanda kiazm bileşik sentaktik bütünün birleşmesin sağlayan sentaktik metodik araç görevini yapmaktadır.

Metin içi sentaktik ilişki araçlarına, aslında soru cümleleri de ait edilmekte ve bu zaman asıl dikkat sözkonusu cümlelerin kommünikatif fonksiyonlarına çevrilmektedir. İletişim olayındaki rolünün mahiyetine göre soru cümlesi mutlak anlamda geleceğe, sonraki cevaba yönlendirilmiştir.

Örneğin,

"What do you want of me?" cried the captain.

"Where are you bound? And for what are yo bound?" demantded steelkilt; no lies.

"Are you through? Said Don Sebastian, quietly.

"I am, Don"

Then I entreat you, tell me if to the best of your own convicitions, this your story is in substance really true? It is so passing wonderful! Did you get it from an unquestionable source? Bear whith if I seem to press" (Jac Kerouac, "On the Road", 1955, p, 377).

("Benden ne istiyorsun?" diye kaptan bağırdı. Nereye hazırsınız? Ve neye hazırsınız?

Başkan talep etti: Fakat yalansız.

"Sen bakmış mısın? Don Sebastian sakince sordu.

Evet. Don"

Daha sonra sizi denetleyeceğim, bana tüm günahlarını söyle, gerçekten senin hikayen doğru mu? Bunu kaynağı olmayan bir yerden almışsın. Dediklerinin temeli olduğuna emin misin? Bana yalvar ki bunları doğru bulayım.)

Veyahut:

You don't mean to go a beggin to him! Said a sailor. "Whu not?" Do you think he won't do me a turn, when it's no help himself in the end, shipmate? And going to the mate, he looked at him quietly and asked him for some twine to mend his hammock. It was given him-neither twine nor lanyard were seen again; but the next night an iron ball, closely netted, partly rolled from the pocket of the Jakeman's monkey jacket, as he was tucking the coat into his hammock for a pillow. (Jack Kerouac, "On the Road", 1955).

(Onu kandırmayı düşünme! Denizci dedi: "Neden hayır?" Onun bana sıra vereceğini düşünüyorsun. O zaman bunun ona hiçbir yardımı olmayacak. Öyle değil mi denizci arkadaş. Arkadaşlarının yanına giderek, o ona dikkatlice baktı ve birkaç kez ipi kendine taraf çekti ve yüksekte olan yerini onardı. Ona öyle geliyordu ki, ne ip ne de demir halat yeniden görünür; fakat ertesi gece demir bir top kayarak Cakmen'in pul ceketinin üzerine düştü ve bu ses paltoyu yastıktan çekerek onu iple kenara çekti.)

Görüldüğü gibi, bu bileşik sentaktik bütünlüklerin başlangıcındaki soru cümleleri, "Whu not? Do you think he won't dome a turn, when it is to help himself in the end shipmate?" okurun (metin kabul edicisinin) dikkatini gelen komponentlere

yönlendirmekte ve onlar gerçek çizgisel peş peşe durumunun ifadecisine dönüşmektedirler.

Bazen soru cümleleri sonraki malumatla birlikte metin içinde aynı zamanda önceki kontekste de dayanmaktadırlar.

If to statbuck the apparition of the squid was a thing of portents, to Queequeg is was quite a different object. "When you see him quid", said the savage, honing his harpoon in the bow of his heisted boat, "then you quick see him parm whale"

"What dat do wid de'teak" said the old black, testily.

"Silence! How old are you, cook?"

"Bout ninety, day say, he goomy, muttered. (J. Kerouac, "On the Road", 1955).

Bu örneklerde soru cümlesini çifte fonksiyonu açıkça görülmektedir.

(Eğer gemide ilginç bir olay yaşanırsa, buna karşı farklı yaklaşımlar ortaya çıkardı. "Sen onu hangi ortamda ve ne zaman gördün, diye gemi heyeti ısrarla sorardı." "O zaman sen gemiye hızlıca göz gezdirdin mi," derlerdi. Test ediyorlarmış gibi. Bu durumda ne yapardın?"

Sükunet yaranırdı! Senin kaç yaşın var aşçı?-şeklinde başka bir soru geçerci:

Doksana yakın o dilinin altında mırıldandı.)

Benzer örneklere Azerbaycan dilinde bakalım:

İhtiyar arkasına döndü, elini kısa sakalına çekti.

-Sonun hayırlı olsun, evlat. Gece nasıl uyudun,

-Çok iyi. Dünyadan hiç haberim olmamış.

Bu sırada Gönçeler de yaklaştı. Elinde temiz, beyaz bir havlu yan tarafta durdu. Misafire sabah selamını şarkısı ile ulaştırmış olmalı ki, konuşmadı. Erdost'un kendisine baktığını görünce sıkıla sıkıla dillendi:

-Yeriniz rahatsız değildi?

-Hayır... Ben hayatımda bu kadar tatlı uyumamıştım. Fakat biraz geç uykuya daldım.

-Neden,

-Bilmem...

-Geç el-yüzünü yıka, evlat, diye ihtiyar yakasının düğmelerin ilikleyle ilikleyle uzaklaştı. (S. Gadiroğlu, "Her gün ömürden gedir", 1987)

Bu örnekte, bileşik sentaktik bütünün başlangıç ögesindeki soru cümlesinin, sonraki ögelerin açılmasında oynadığı roller açıkça görülmektedir.

İncelediğimiz örneklerde çok ögeli bileşik sentaktik bütünlerdeki içsel bağ, bu bağı sağlayan biçimsel araçların çeşitli fonksiyonları sayesinde açığa çıkmaktadır. Bu fonksiyonlar, makro-metnin söz konusu biçimsel araçların metin potansiyellerinin açığa çıkmasına bir bakıma yardımcı olduğunu kaydetmemiz gerekmektedir. Şüphesiz ki, metinde semantik ve biçimsel etkenler arasında karşılıklı ilişkilerin bu şekilde ifadesi, sonuç itibariyle metnin genel itibariyle kommunikatif planda da somut bir şekilde anlaşılmasına imkan vermektedir. Böylece en önemli metin içi biçimsel ilişki araçlarından biri olan sentaktik birimlerin rolü ve fonksiyonu tamamen açık bir şekilde görünmektedir. Bizim dil sistemi ile ilgili bildiklerimiz ve birtakım genel düşüncelere dayanarak ulaştığımız sonuçlar, dilde oluşturulan metnin mantıksal-semantik yapısının somut tasviri aracılığı ile ispatlanmaktadır.

Araştırmalar göstermektedir ki, bileşik sentaktik bütünün ögeleri arasında gösterilen ilişkilerin, gerçekleşme sürecinde her bir ilişki aracı kendi sistem özelliklerini tam anlamıyla kaybetmemektedir. Faktiki olarak bu ilişkiler aracılığıyla

iki fonksiyon (gramer ve metinkurucu) gerçeğe dönüşmektedir. Metnin öğeleri arasında karşılıklı ilişkiler, tek taraflı olarak seçilmemektedir. Çünkü bunlar gerçek hayatta var olan ve baş veren bileşik, çeşitli olay ve durumların dil kuruluşundaki yansımalarıdır. Sıraladığımız leksik-gramer ilişkiler ise objektif olarak var olan bu karşılıklı ilişkilerin uygun taşıyıcıları rolünü oynamaktadırlar.

KAYNAKÇA

1. Abdullayev, K. M., Azerbaycan dili sintaksisinin nezeri problemleri, Bakü, Maarif, 1998, 284 s.
2. Musayev, O. İ., İngiliz dilinin grammatikası, Bakü, Gismet, 2007, 608 s.
3. Galperin, İ. P., Tekst kak obyekt lingvistiçeskovo issledovaniya, M. Nauka, 1981, 138 s.
4. Guhman, M. M., Grammatika. kat. i struktur. paradig., 1968.
5. Melçuk, İ. A., Opıt lingvistiçeskih modeley “smisl-tekst, M. Nauka, 1975, 314 s.

34. ESKİ TÜRK DEVRİ'NDEN ORTA TÜRK DEVRİ'NE GEÇİŞ: TÜRKLERDE DİNİ-MİTOLOJİK SİSTEM

Yrd. Doç. Dr. Yadigar ALİYEV

ABSTRACT¹¹⁸

After the ancient Turkic period Oguz people have settled in Azerbaijan at the west of the Caspian Sea and from the east side in the Western Turkestan. Uygur and karluk people have taken places at the east of Turkestan, Kypchaks at the north of Turkestan. At the XI century the ethno-geographical parameters have extended to the Eastern Europe and the Asia Minor, and to the X-XI centuries the process of definition of geographical borders of Turkic ethnos comes to the end.

The generated Moslem doctrine have been incorporated in the syncretic form with the national colour and perceived as the Turkic-ethnic thinking. The concepts and the gnoseological representations existing before the Moslem period were forgotten. As a result of it, the basic propagation of Islamic ideas passes from Arabs to Turkic.

Eski Türk devrinden sonra Oğuzlar, Hazar Denizi'nin batısındaki Azerbaycan'a ve doğusundaki Batı Türkistan'a, Karluklarla Uygurlar, Türkistan'ın doğusuna, Kıpçaklar ise kuzeyine yerleşmişlerdir. XI. yüzyılda etnocoğrafik parametreler, Doğu Avrupa ve Küçük Asya'ya doğru genişlenmiş, Türk etnoslarının coğrafi sınırlarının belirlenme süreci X-XI. yüzyıllarda tamamlanmıştır. Orta Türk dönemine ait etnocoğrafya belirginleşmiş, sonraki dönemlerde ufak tefek yer değişimleri yaşansa da, bunlar köklü değişimlere neden olmamıştır. X. yüzyılın ikinci yarısında Kırgızlar Çin Türkistanı'ndaki Uç Turfan'da, Çigiller Issık Kul Gölü'nün kuzey-doğusunda, Tuksiler ise kuzey-batısında yaşıyorlardı. Yağmalar ise Kaşgar ve onun kuzey-batısına yerleşmişlerdi. X. yüzyılın ilk yarısında Peçeneklerin yaşadıkları bölge ise, Emba (Cem) ile Ural (Yaik) nehirleri arasında bulunan topraklardı. F. Sümer'in kaydettiğine göre Peçenekler, aşağı Sır Derya civarının ve Aral sahillerinin

118 Transition from the ancient Turkic period to the middle Turkic period: Religious and mythical system at Turkic

Oğuzlardan önceki sahipleri olmuşlardır. 883-893 yıllarında Hazarların saldırılarına maruz kalan Oğuzların bir kısmı, İdil nehrini geçerek, Karadeniz'in kuzeyine ulaşmış, Don nehrinden Tuna'ya kadar olan topraklara yerleşmişlerdir. Balkanlarda önemli siyasi güç olan Peçenekler, X. yüzyılın sonlarına kadar buralarda yaşamışlardır.(2, 57)

Öte yandan Altay'daki tek etnik siyasi temerküzleşme dağılmış ve II. Doğu Türk Hakanlığı devrinde (VII. yüzyılın sonu) bütünleşmiş Türk etnosları yani, Yukarı Yenisey'de Kırgızlar, Yukarı İrtiş'da Karluklar, İrtiş'in kuzeyinde Kimekler (ve Kıpçaklar), Selenga boylarında Uygurlar, Tula boylarında ve Ötüken civarında Oğuzlar, buldukları bölgelerden Türkistan'a dağılmışlardır. Yeni topraklarda yani, Türkistan ve onun kuzeyi, doğusu ve batısına doğru birbirlerine yakın yaşadıklarından, etnocoğrafik bütünlük belirli ölçüde korunmuş ve bu durum etno-kültürel bütünleşmeye engel olmamıştır.

İlk Türk devrinden itibaren oluşmuş olan kültürel ortam, orta çağlarda da devam etmiştir. Bu durum, dilsel süreçler, dini bakışaçıları, mitoloji, sözlü halk edebiyatı gibi düşünsel ürünlerde ortaya çıkmıştır. Eski runik normları çeşitli ölçülerde korunmuş, eski dini, mitolojik tasavvurlar yaşatılmıştır. Şüphesiz yeni işaretler de ortaya çıkmış, yeni (milli) eponimler yaranmış, (örneğin: Oğuz Kağan), eski dini sistemin yeni dini sistemle birleşmesi olayı (Gök tanrıcılıkla İslam'ın sentezi) gerçekleşmiş, eski runik normlarından kalma birtakım kavramlar, şekil itibariyle güncelliğini korusa da anlam olarak değişime uğramışlardır. (Örneğin, Kültüğün şerefine yapılmış anıtta, "oğuş", kabile, "bediz", bezek, nakış anlamında iken, "Divan-ı Lügati't-Türk"te ise "oğuş" aile, bedez burhan" ise heykel anlamında kullanılmıştır.). Önceki "Türk budun" anlayışının doğurduğu birlik kaybolmuş, "Türk budun" farklılaşmış olan, Oğuz, Kıpçak, Uygur ve Karluklarla yer değişmiştir. Genel Türk düşüncesi deforme olmuştur. Bu durum bölgesel özelliğe sahip düşünce ürünlerinin varlığında ortaya çıkmıştır.

Orta çağlarda din mitolojiden ayrılmış, mükemmel teolojik sistem şeklinde faaliyette bulunmuştur. Göktanrıcılık sürekli bir dini düşünce seviyesinde kalmamış, onunla bağlı unsurlar ve ayrıntılar yazılı (bazen de sözlü) edebi dilde sembolleşmiş, bedii işaretlere, metaforik figürlere dönüşmüştür.

VII. yüzyıl Azerbaycan anıtı olan "Kitab-ı Dede Korkut"ta Tanrı hem eski Türk yazıtlarındaki metinlerde olduğu gibi şahıslanılmakta, (Örneğin, Urduğın ulatmıyan ulu tenri. Basduyın belirtmiyen bellü tenri. Götürdüğün göge yetüren görklü tenri. Gagduğın gahr eden gehhar tenri(1, 109)), hem de Orhun Yazıtları'ndan farklı olarak bedii figüran gibi ortaya çıkmakta, role bürünmektedir. (Örneğin, Deli Dumrul aydır, "Ya gadir Allah, birligin, varlığın hağıçün, Azraili benim gözüme göstergil, savaşayım..." dedi. Hag tealaya Dumrulun sözi hoş gelmedi, Azraile buyrug eledi kim, ya Azrail, var, ol dehi deli gavatin gözine görüngil, benzini sarartğıl, dedi. (1, 79))

Çifte anlama sahip Göktanrıcılık kavramlarından bazıları semantik belirginliğini güçlendirmektedir. Orta çağlarda Tenri sözcüğü yalnız "büyük yaratıcı güç" anlamında kullanılmıştır. (Divân-ı Lugati't-Türk'te, Tenrige yükün. (Tanrıya secde et) (3, II, 167)) "Sema" anlamına gelen aynı fonetik içeriğe sahip leksik birim ise işlerliğini kaybetmiş ve bir daha yazılı edebiyatta kullanıldığına şahit olunamamaktadır. (Örneğin, Kaşgarlı'da "kök" "sema" anlamında, kök kürlendi "gök gurladı") Diğer leksik ve terim özellikli birimler ise semantik belirginliğini değiştirmiştir. İlginçtir ki, eski Türk yazıtlarının dilinde "uç" fiili "ölmek, vefat etmek" anlamında kullanıldığı halde (Kütligin koy yılka yiti yegırmike uçtı, KıtŞm-Ş (9);

(Kütligin koyun yılının yedinci günü vefat etti), “Kitab-ı Dede Korkut”un dilinde (XI. yüzyıl) “cennet” anlamına gelmektedir. (Ağ sagallu baban yeri uçmag olsun(1, 51)) Bu sebepsiz değildir. Orhun Yazıtları’nda “uç” ve “öl” fiillerinin anlam farklılığı ile ilgili V. Bartold şunları kaydetmektedir:

“Yazılarda ölmek fiili bazen tüm halka şamil edilir. Bu durumda, harfi anlamda ölmek değil, geri dönüşü olan mahvolma veya tekamül, inkişafı yer değiştirecek olan geçici tenezzül kastedilmiştir. Yine yazılardan görünmektedir ki, Türk halkının inancına göre insan ruhu kuş veya haşereye dönüşür. Ölen insanlarla ilgili olarak, “onlar uçtu” denir. Bilindiği gibi Batı Türklerinde İslam’dan önce uzun zaman “ölmek” yerine “şunkar boldı” ifadesi kullanılıyordu. Anlaşılan odur ki, Türkler cesedin korunmasına özel önem vermiyorlarmış.” (5, V, 22, 30)

Orta Türk devrinin temel özelliklerinden bir de, çeşitli etnocoğrafyaya malik olan Türk etnoslarının batı ve doğu kökenli muhtelif dini sistemleri kabul etmeleri idi. Araştırmalar zamanı “İrk bitig” anıtının metninde Maniheizm, Hıristiyanlık edebiyatının ve Tibet inançlarının etkileri ortaya çıkarılmıştır. (8, 131) Yine Moğolistan’da bulunan kaya üstü yazılarının (Yenisey Yazıtları) bir tanesindeki “Tenri kuli” ifadesini de (metin şu şekildedir: Tenri kuli bitirdim. (Tanrı kulu yazdım)) Rus Türkologlarına göre, belirli anlamda Göktanrıcılıkla bağlı bir unsur saymak mümkün değildir. S. G. Klyastorniy, bunu eski Türk toplumuna diğer büyük dinlerin etkisi olarak görmektedir. (7, 60) Tüm bunlara rağmen, diğer dinlerin Türk toplumuna nüfuz etme süreci orta Türk devrinde büyük boyutlara ulaşmıştır. Farklı etnocoğrafyaya rağmen Türklerin ekseriyeti, orta çağlarda aynı dini etkiye maruz kalmış, İslam dini tüm Türklerin panteonuna dönüşmüştür. Orta Asya’da Türklerin İslam’la ilk tanışmaları, şüphesiz Türkistan’ın komşuluğundaki Müslüman vilayetlerle kurulan ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkiler zemininde olmuştur. Türkistan’da ve Kaşgar’da İslam’ın geniş bir şekilde yayılması ile ilgili olarak bir rivayet nakledilmektedir. Rivayete göre Müslüman kervanlarının getirmiş olduğu mallar (pahalı kumaş, şeker vb.) Türkler tarafından beğenilmiş ve İslam’la ilk tanışmaları bu şekilde olmuştur. (5, II, 564. I. h.) V. Bartold’un kaydettiğine göre, İslam ilk defa olarak Türklerle sınırda saldırıdan savunmaya geçmiştir. Türkler, İslam dininin tebliğinin silah gücüyle değil, inandırma yolu ile başarıya ulaştığı halklardan biriydi. (5, II, s. 244, I. h.)

Türkler arasında Maniheizm, Budizm ve Hıristiyanlık gibi diğer dinler de yaygındı. Bunu durum VIII-IX. yüzyıllara ait Hıristiyan, Budist ve Maniheist Türk edebiyatı örneklerinde de görülmektedir. İslam’ın Türkler arasında yayılıp yerleşmesi ile XI. yüzyıldan itibaren Türkistan’da Müslüman Türk edebiyatı örnekleri de ortaya çıkmıştır. (Y. Balasagunlu, “Kudatgu-Bilig”, Ahmet Yügneki, “Atabetu’l-Hakayik”, Hoca Ahmet Yesevi, “Divan-ı Hikmet”)

İslam’ın kabulü ile Türklerin etnocoğrafi koordinatları boyunca kültürel ortam oluşmuştur. Bu ortam birtakım alametlerle ön plana çıkmaktadır. Sosyal hayatın çeşitli alanlarında hem Müslüman Doğu’dan gelen geleneklere yer verilmekte, hem de eski Türk göreneklere korunmaktadır. Bu durum bazen öyle bir hal almıştır ki, ikinciler birincilerin içinde asimilasyona uğrayarak İslam düşüncesinin bir unsuru gibi takdim edilmiştir. Selçuk Oğuzları ile bağlı F. Sümer’in kaydettiğine göre, onlar kendi devletlerinde birçok İslami kuralları uyguladıkları halde, veraset meselesinde Türk geleneklerine bağlıydılar. Bu geleneğe göre Sultan, memleketin çeşitli bölgelerini kendi akrabalarına veriyordu. (2, 116-117). Araştırmalara göre, Selçuklu Türkleri, mensup oldukları İslam kültürünün etkisi altında kalmakla birlikte, kendi dillerini ve

geleneklerini de koruyarak yaşıyorlardı. (2, 117) Selçuklular milli teşkilat, yasa ve geleneklerini kendileriyle birlikte Anadolu, İran ve Suriye'ye getirmiş, devletlerinin yıkılışına kadar yaşatmışlardır. Yağmal ziyafetlerini, yas geleneğini ata yurdunda olduğu gibi devam ettirir, milli yemek olan tutmaç yerlerdi. Selçuklu hükümdarları Moğol hanları gibi bir kimseyi şereflendirmek maksadıyla ona şarap ikram ederlerdi. (2, 118) Karluklara özgü kültürel ortamdaki Türk, İran ve hatta Çin unsurlarının sentezini ise V. Bartold kaydetmektedir:

“Karahanlılar’ın devlet ideolojisinde ali hükümdar Hakan/Kağan hakkında Türk tasavvurları ile birlikte, “şahların şahı” (şahenşah-Y. A) ile bağlı İran ve Çin imparator hakimiyeti ile ilgili tasavvurlar da ifade edilirdi. Çinlilerin yaşadıkları hiçbir vilayete sahip olmadıkları halde, Karahanlı hükümdarları “tabğac han” veya Çin imparatorunun Türkleri adlandırdığı gibi, “tamğac han” unvanını kabul etmişlerdir. (5, II, 248, I. h.) Eski Türklerde olduğu gibi, Selçuk Oğuzlarında da hiyerarşik basamağa yakın olanlar kendi aralarında diğer özel unvanlar taşıyorlardı. Örneğin Selçuk’un oğlu İsrail hükümdar olduktan sonra Arslan yabgu, Selçuk’un torunlarından Muhammed Toğrul bey, Davut ise Çağrı bey olarak isimlendirilmişlerdir. Orta çağların yerel Türk etnosları, Müslüman Doğu’da güncel siyasi, sosyal uygulamalara bigane kalmamışlardır. Örneğin İslam ülkelerinin ekseriyetinde kabul edilmiş olan Memluk sistemini benimsemişlerdir.

Düşünce tarzındaki sentez kendini göstermiştir. Eski düşünce tarzına yeni durumlar eklenmiş, eski Türk mitleri ve destanları dini alametlerle zenginleştirilmiştir (Krş.: “Oğuz hakan” destanının Müslüman ve Uygur versiyonları). Seküler mitler dini kisvelerle takdim edilmiştir. Deist bakışlarda yeni İslami unsurlarla eski Gök tanrıçılık görüşlerinin sentezi gözlemlenmektedir. Bu ilk olarak terminolojide ortaya çıkmaktadır. “Tenri” Göktanrıçılık terimi olduğu halde, Müslüman Türkler tarafından da kullanılmakta ve dönemin İslam panteonunda en üst düzey kastedilmektedir. XIV. yüzyıla ait Seyfi Sayai’nin “Kitab-ı Gülistan bi’t-Türki” eserinde, “Tenri kazası bile düşman cerisi yüz tutup keldi (Tanrının kazası ile düşman ordusu yüz tutup geldi; 44-2” (5, 21), “Tengriden özge sığınur yirim kalmadı (Tanrıdan başka sığınacak yerim kalmadı) 66-7, 8” (4, 33) denmektedir.

Türk kökenli “tanrı” terimi ile İslami bir terim olan Arapça kökenli Allah lafzının karışımı ile “tenri teala” ortaya çıkmıştır. “Kitab-ı Gülistan bi’t-Türki”de şöyle bir cümleyle rast gelinir:

“Her kim tengri taala halkın azar kılsa, dağı bir kim irse köngli üçün hak taala ol kim irseni anga havale kılur kim, hayatning kökin keser .(Her kim tanrı teala halkını incitse, hak teala o kimseni ona havale eder ki, hayatının kökünü keser; 61-13, 62-1,2,3” (4, 30) Önceki Göktanrıçılık ritüelleri İslam dini ile bağlı gelenek ve törenlerle birleşmiştir. L. Potapov’a göre uzun yıllar İslam’a inanan Türk halklarına özgü farklı defin törenlerine ait unsurlarda, eski Türk yazıtları ile genel olan terminoloji korunmuştur. (10, 267) Eski Türklerde ve Altay Teleütlerindeki “sığıt”, “yuğ” isimlerinden ağlama ritüeli, saçların yolunması, yüzün kesilmesi, yırtılması vs., Azerbaycan sözlü halk edebiyatında ise defin törenlerindeki ağlama ritüeli için belirlenen ağıt şekilleri mevcuttur.

Ç. Velihanov’un aşağıdaki kayıtları, orta çağlarda Gök tanrıçılığın İslam’la kaynayıp karışmış bir halde yaşadığını göstermektedir. Göktanrıçılık unsurlarını Şamanizm adı altında takdim eden yazar şunları kaydetmektedir:

“Kırgızlarda Şamanizm, Müslüman inançları ile kaynayıp karışmıştır. Onlar hem onganlara tapıyor, Müslümanların kabirleri önünde kurban kesiyor, şamana

inanıyor, aynı zamanda Allah'a iman ediyor, Müslüman din adamlarına saygı duyuyorlardı. Müslümanlık bilgisiz, hocasız halk arasında tam olarak yerleşemediğinden, İslam'la ilgili birtakım ifade ve kavramların arkasında önceki Şamanist anlayışlar saklıydı. Ongan'ı "ervah", kuk Tengrini "Allah" veya "Huda", yer ruhunu "şeytan", "peri", "dev" ve "cin" olarak isimlendiriyorlardı." (11, I, 470)

Gayr-ı Müslim Türklere, Müslüman soydaşları tarafından menfi münasebet beslenmekte ve diğer etnoslara karşı münasebeti belirlemek için artık milli bilinçte yer edinmiş olan Müslüman –gayr-i Müslim karşıtlığı, tüm Türk aynı zamanda Türkistan etnocoğrafi mekanını şartlı olarak ikiye ayırmış ve gayr-i Müslim Türkler (şu anki Uygurların bir kısmı) ile Hıristiyanlığı kabul etmiş Kıpçak-Hazarlar etnik-kültürel merkezi yapıdan ayrı kalmışlardır. (Uygurların kafir kabul edilmesi ile bağlı Kaşgarlı Mahmut'un kaydını hatırlayın) Artık XI-XII. yüzyıllarda yerli (milli) renklere boyanmış bir şekilde ortaya çıkan Müslümanlık, Türk etnik düşüncesinin ürünü gibi kabul edilmiş, bu zamanda kadar var olmuş bakışaçıları ve gnostik tasavvurlar ise unutulmuştur. Bunun sonucudur ki, İslami ideolojilerin tebliğinde ve Müslümanlığın yayılmasında liderlik, Araplardan Türklere geçmiştir.

KAYNAKÇA

1. Kitab-ı Dede Gorgud, Bakü, Yazıcı, 1988, 265 s.
2. Sümer, F., Oğuzlar, Bakü 1992, 432 s.
3. Divanü-Lügati't-Türk tercümesi: 4 ciltte. I. c. 526 s.; II. c. 366 s.; II, c. 449 s. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985-1986.
4. Sarayi, Seyfi, Gülistan tercümesi, (Kitab Gülistan bi't-Türki), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, 408 s.
5. Bartold, V. V., Soçineniya: v 5 tomah, I t., Moskva: izdadelstvo Vostoçnoy literaturı, 1020 s.; Y t., Moskva: Nauka. Glavnaya redakçii Bostoçnyıy literaturı, 1986, 758 s.
6. Vorojeykina, Z., Doislamskie Verovaniya Kirgizov v XVI v./Voprosı Filologii, İstorii Stran Sovetskovo i Zarubejnovo Vostoka, Moskva 1961, s. 180-191.
7. Klyuştorıy, S. G., Kratkıe Pamyatniki Eniseyskoy Epigrafiki/Tyurkologičeskiy Spornik-1975, Moskva 1978, s. 60-71.
8. Klyuştorıy, S. G., Mifologičeskiye Syujeti v Drevnetyurkskih Pamyatnikah, /Tyurkologičeskiy Sbornik-1977, Moskva 1981, s. 120-135.
9. Malov, S. E., Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti. Teksti i İssledovaniya. Moskva-Leningrad: izd. AN SSSR, 1951, 452 s.
10. Potaopov, L. P., Uay-bojestvo Drevnih Tyurkov v Svete Etnogenetiçeskih Dannıh/Tyurkologičeskiy Sbornik-1972, Moskva 1973, s. 251-266.
11. Veliranov, Ç., Sborniya Soçineniy: v 2 tomah, I t., Alma-Ata 1961, 500 s.

35. AZERBAJCAN'IN SPOR TARİHİNDE HAYDAR ALİYEV AŞAMASI
Prof. Dr. D. G. GULİYEV¹¹⁹

ÖZET

Makalede halkımızın milli lideri Haydar Aliyev'in direk başkanlığıyla ülkede beden eğitimi ve spor alanında yaptığı işlere ve sporcuların elde ettikleri başarılar anlatılıyor.

20.yüzyıl insanlığına çok ünlü bilim adamları, zeki, deneyimli ve karizmatik liderler, oldukça başarılı devlet yöneticileri vermiştir. Bugün biz onurla diyebiliriz ki, böyle şanslı halklardan biri de Azerbaycan halkıdır. Çünkü bugün onun Haydar Aliyev gibi bir dehası, zeki yöneticisi vardır. Haydar Aliyev 21. Yüzyılın ünlü politika ve devlet adamı gibi tüm dünyada iyi tanınan ve daha sağlığında tarihe geçmiş bir kişiliktir. Onur duyuyoruz ki, 34 yıllık çok yönlü çalışması ve bilgeliğiyle Azerbaycan halkının tarihinde büyük önem taşımış bu büyük kişilik bizim milli liderimiz, yöneticimiz, Cumhurbaşkanımız olmuştur. Sayın Cumhurbaşkanımız haydar Aliyev'in ülke yöneticiliği gerçekten onun çok zengin bir fenomen olduğunun kanıtıdır, onun büyük inamı, etkileme becerisi, imrenilecek hafızası herkesi hayran eder.

Azerbaycan'da beden eğitimi ve spor artık çok gelişmiştir. Son yıllarda cumhuriyetimizin sosyal siyasal hayatında boy gösteren olumlu değişimler, bazı kültürel toplu organizasyonlarının yaygınlaşmasına ortam sağlamıştır.

Böylesine kültürel toplu organizasyonlardan biri, derdik ki, belki de ilki ülkemizde beden eğitimi ve sporun hızla yaygınlaşmasıdır. Halkımızın hafızasına kazınmış, halk kahramanlarımız, gelenek ve göreneklerle ilgili olaylar, milletimizin tarihsel geleneklere sahip olduğunu belirtmekle beraber, atalarımızın bitmez, tükenmez fiziksel küvetten, onların fiziksel mükemmelliğinden haber verir.

Bakanlar Kurulunun 28 Kasım 1969 tarihli örnek tüzüğü ülkemizin

119 Azerbaycan Devlet Beden Eğitimi ve Spor Akademisi Rektör Yardımcısı.

bölgelerinde beden eğitimi ve sporun gelişmesinin motivasyonu oldu. Şu tüzükte denilir: gençlerin günlük yaşantı kültür ortamını iyileştirmek için kurumlar önlemler alıyor, onların sağlıklarının ve fiziksel eğitimine özen gösteriyor (Komsomol sport, Moskova, “Molodaya Gvardiya”, 19787, s. 111-112).

Eski SSCB döneminde Azerbaycan’ın beden eğitimi ve spor hayatını bir tek uğraşı alanı adlandırmak haksızlık olurdu. Özellikle 70-80’li yıllarda ülkede bu alanın önemli maddi teknik temeli oluşturulmuş. Rejim kriterleri milli takım ve sporcularımızın uluslararası tarzının şekillenmesi sürecini felç etse de, toplu beden eğitimi alanında belirli ilerleyişler kuşkusuzdur. Bu hiç de hırsı, iradesi, yeteneğiyle tüm engelleri aşarak, dünya spor tarihine parlak sayfalar yazan sporcularımızın başarılarının önemini azaltmıyor. Geçen on yıllıklarda devletimiz bu alana yatırım yapmaktadır. Her bölgenin, şehrin, kasabanın, köyün, mahallenin, okulun, kurumun spor tesislerinin varlığı, onların bugün de önemli spor üssü işlevini yapması bir gerçektir. Şöyle ki, istatistik bilgilere dayanarak, hazırda ülkemizde 670’den fazla spor tesisi ve beden eğitimi sağlık merkezi çalışmalar yapmaktadır.

1969 yılından sonra Azerbaycan’da beden eğitimi ve spora devletin özen göstermesi sonucu sporcu kadınların sayı artmağa başladı. Şöyle ki, bu özen sonucu ilk kez Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinden öğrenci kızlarımız Azerbaycan Devlet Beden Eğitimi Üniversitesinin (DBÜ) hazırlık bölümüne alınmışlar. 1977 yılında 50 kişiden oluşan Nahçıvanlı kızlar Azerbaycan DBÜ’den mezun olarak memleketlerine dönmüş ve şu anda onlar beden eğitimi ve spor alanında çeşitli eğitim kurumlarında çalışıyorlar.

AZERBAYCAN DEVLET BEDEN EĞİTİMİ VE SPOR AKADEMİSİNİN MEZUNLARI

Eğitim yılları	Azerb.DBÜ üzere mezunlar			Azerbaycanlı kadınlar
	mezun	erkekler	kadınlar	
1969	199	172	27	7
1970	214	201	13	5
1971	271	250	21	3
1972	310	272	38	4
1973	425	370	55	21
1974	346	329	17	17
1975	359	329	30	18
1976	231	176	55	15
1977	445	376	70	24
1978	394	329	65	17
1979	462	423	39	39
1980	449	402	47	31
1981	448	446	42	33
1982	413	359	54	32

Bunun da sayesinde son yıllar sporcu kadınlarımızdan **SSCB Spor Ustası, Emektar Spor Ustası, Azerbaycan Emektar Antrenörü, Azerbaycan Cumhuriyetinin Emektar Beden Eğitimi ve Spor Ustası** adlarını alanlar çoktur. Onlardan Larisa Savkina, Refige Şabanova, İna Rıskal, Vera Lantratova, Nadejda Karpukina, Valentina Papova, Elina Guseva, Esmira Esgerova, Zemfira Mefteddinova, G.Şükürova, İrade Haşımova, Aynur Sofiyeva, Tanya Mirirnova,

Arzu Atayeva, Firuze Gasımova, Terane Abbasova, Evira Cabbarova, Zülfiye Hüseynova, Gülşen Şirinova, Sevil Muradova ve birçok ünlü sporculardır.

Ülkede toplumsal beden eğitimi harekâtı genel halk beden eğitimine geniş yol açıldı. Bu yolun önemli aşaması, kapatılan idrak cemiyetleri ve teşkilatları, birliği yerine 1968 yılında Azerbaycan SSCB Bakanlar Şurası yanında Cumhuriyet Beden Eğitimi ve Spor Komitesinin kurulmasıydı.

Ülkenin beden eğitimi ve sporcularının hazırlığının iyileştirilmesi işinde ülke aktiflerinin beden eğitimi ve spora adanan 21 Haziran 1974 tarihli toplantısı önemli yer aldı. Bu toplantıda ülkede beden eğitimi ve spor işinin durumuna kapsamlı ve kesin açıklama yapıldı.

Azerbaycan KP MK'nin Birinci Sekreteri, SSCB Siyasi Bürosunun üyeliğine aday Haydar Aliyev ülke aktiflerinin toplantısında konuşma yaparken demiştir: "Toplu spor işinin gelişmesine başkanlık büyük siyasal öneme sahip iştir, çünkü halkın sağlığına bizim devlet özenimize hep büyük önem verilmiştir ve şimdi de veriliyor. Bu yüzden de beden eğitimi ve spor hep tüm kurumların dikkat odağında olmuştur" (**Fizkulture i sportu – povsednevnuö partinnuyu zobotu. Bakü, Azerneşr, 1974, s.24**). Kısa bir süre sonra 6 Ağustosta Azerbaycan KP MK ve ülke Bakanlar Şurasının **Cumhuriyette Beden Eğitimi ve Sporun Durumu ve Onun Daha da Geliştirilmesi Önlemleri Hakkında** kararı kabul edildi. Ülke aktifleri toplantısından sonra ise kararda spor tesislerinin inşası, köyde ve yaşayış yerlerinde beden eğitimi ve sporun gelişmesine, ülkenin öncül sporcularının ustalığının geliştirilmesinin sağlanması, beden eğitimi ve spor işi yönetiminin kökünden iyileştirilmesi ve başka önemli konulara değinildi.

Bunun dışında kararda toplu beden eğitimi ve spor işleri yönetiminin işine değer verilmesinin beden eğitimi ve sporun ne derece gelişmesine bağlı olduğunu da belirtilmiştir. Belirtiliyordu ki, beden eğitimi ve sporla sürekli uğraşanların sayısı son 10 yılda iki defadan fazla artmış ve 1974 yılında 886 bin 433 kişi olmuştur. İlgilenenlerin 108.844'ü dereceli sporcu (2.429 kişi 1.dereceli) ve 348.083 kişiye nişancı oldu. (Azerbaycan Beden Eğitimi ve Spor Komitesinin Raporu, 1974).

Ülke hükümetinin bitmeyen dikkati sayesinde sporun maddi teknik üssünün, beden eğitimi ve sporun toplumsallığını artırılmasına ve gelişmesinde fırsat sağlamıştı.

Beden eğitimi ve spor toplumda kişiliğin manevi ve ahlaki yüzünün şekillenmesi için büyük etkidir. Bunun sonuçlarının beden eğitimi ve sporun toplumsal özelliğinde, spor üssülerinin yeterince kadar olmasında aramak gerekiyor.

1971-1975'li yıllarda beden eğitiminin sayı ve dereceli sporcularının hazırlanmasının göstergesi (Narodnoe xozyaystvo Azerbaydjanskoy SSR v 1970 g. Bakü, Azerneşr, 1971, 1977, s. 191).

Azerbaycan'da beden eğitimi ve spora devlet özeni sonucu 1 Eylül 1974 tarihinden çocuk ve gençler spor okullarında ve spor ustalığı okullarında çağdaş bilimsel talepler ve öğretim idman toplantılarının sayısı bayağı artırılmıştı. Şöyle ki,

1991 yılında Azerbaycan devlet bağımsızlığını onardı. Azerbaycan Cumhuriyetinin Devlet Bağımsızlığını onardığı istiklal yoluna adım attığı bir dönemde fiziksel eğitimin yenileştirilmesi önemli görevlerden biri gibi önümüzde durmaktadır. Çağdaş ortamda ülkedeki zorluklara rağmen bir an olsun fiziksel eğitimle ilgili konuları göz ardı etmek olmaz. Yalanlanamaz bir gerçektir ki, fiziksel eğitime vurdumduymazlık sonucuna göre genç kuşağın sağlığına, iç dünyasına zarar verebilir.

Sömürgecilik ve totaliter rejim halkımızın yüz yıllarca şekillenmiş fiziksel eğitim geleneklerine ağır darbe vurmuştur. Yönetici milletin üstünlüğünü sağlamak amacıyla, başka alanlarda olduğu gibi, fiziksel eğitim alanında da milli ayrımcılık politikası yapılmış, Azerbaycan halkının fiziksel eğitim kalkınmasını engellemek için gelişmiş fiziksel eğitim geleneklerini rejimin fiziksel eğitiminin itaatli ekine dönüştürmüştür. Reji açısından onlar gençlerimizin beden eğitimi işinde olunca büyük öneme sahiptir.

Uzun yıllar sonra yaşadığımız savaş ortamının ağırlığına, topraklarından göçkün düşen soydaşlarımızla ilgili zorluklara, ekonomik gerginliklere rağmen, sporcuların bütün sorunlarının çözümünde her zaman devletin özenini hissettik. Azerbaycan sporcularının vatanseverlik terbiyesi dikkat çekicidir. Karabağ olaylarında yiğitlik ve kahramanlıklarına göre 4 sporcumuza Milli Kahraman adı verilmiş, 33 sporcumuz toprak uğruna şehit düşmüş, 24 sporcu gencimiz yaralanarak gazi olmuş, 3 sporcumuzsa kaybolmuştur. 1994 yılında Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in öngörenliği ve büyük politika adamı olduğu için ateşkes ilan edildi. Durumla ilgili ülkenin büyük bir alanında 300 civarında spor tesisi, statlar işgalci Ermeni eşkiyalarının eline geçmiş, onlarca yıkılmıştı.

Spor ustalığının yükseltilmesi için yeni yeni rekorlar kazanmak uğruna milli sporcularımızın bu mücadelesi kutsal vatan borcudur.

Ülkemizin şimdiki geçit döneminde Azerbaycan gençlerinin karşılaştığı zorluklar kuşkusuz vardır. 1982 yılının ortalarından başlayarak ülkede gençlerin kaderine duyarsız yaklaşım sergilenmesi sonucu genç kuşak çok zor sorunlarla yüz yüze kaldı. Hatta gençlerin sorunlarının çözümüyle ilgilenen bir kurum bile yoktu. Azerbaycan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in 179 sayılı direktifine göre 1994 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Gençler ve Spor Bakanlığının kurulması önemli olay gibi değerlendirildi. 1994 yılını ülkemizin spor hayatında dönüş yılı gibi değerlendirilebilir. Belirtmemiz gerekir ki, aynı yıldan bağımsız Azerbaycan devleti resmen beden eğitimi ve spora sahip çıktığını beyan etmiş, bu alanın devlet politikasında önemli yer aldığını kanıtlamıştır.

Ülkenin Cumhurbaşkanı'nın fermanıyla 1995 yılında Azerbaycan'da spor fonu oluşturuldu, sporun gelişmesi için Cumhurbaşkanı fonundan para ayrıldı. Belli bir gerçektir ki, Sayın Haydar Aliyev'in Azerbaycan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı seçildikten sonra ülkede spora yaklaşım değişti.

1997 yılı Milli Olimpiyat Komitesinin (MOK) çalışmasında önemli dönüş yılı gibi tarihe düştü. İlham Aliyev MOK'un başkanı seçildikten sonra bu kurum bağımsız Azerbaycan sporunun büyük başarılarına yol açtı. MOK'un çalışmalarına en büyük notu Uluslararası Olimpiyat Komitesinin başkanı Jak Rok vererek şöyle demiş: **"Azerbaycan Milli Olimpiyat Komitesi başka olimpiyat komiteleri için örnek olmalıdır. Azerbaycan'ın Milli Olimpiyat Komitesinden örnek almalısınız"**. O, bunu dünyanın diğer milli olimpiyat komitelerinde konuşmasında söylemiştir. 1997 yılından Azerbaycan sporunda kazanılan başarılarla İlham Aliyev'in hizmetleri çok büyüktür. Örneğin, 1997-2002 yıllarında Azerbaycan sporcuları 975 madalya kazandılar (O sıradan Azerbaycan sporcuları 342 altın, 263 gümüş, 370 tunç).

Saygıdeğer Cumhurbaşkanımızın direk başkanlığı altında ülke hayatının beden eğitimi alanında çok büyük işler yapılmış, sporda büyük başarılar kazanılmıştır. Atlanta Olimpiyat Oyunlarında bağımsız devlet olarak ilk kez katılımımız tahine bir gümüş madalyayla yazıldıysa (Namık Abdullayev güreş), Sydney'de ikinci kez

temsil olunmağımız 2 altın ve 1 tunç madalyayla sonuçlandı. Atlanta'da 198 ülke arasında 61. olan Azerbaycan takımı, Sydney'de 199 ülke arasında 34. oldu, Avrupa ülkeleri arasındaysa 23. Oldu. Zemfira Meftaheddinova nişancılık, Namık Abdullayev güreş üzere gergin spor mücadelesi sonucu altın madalya alarak olimpiyat şampiyonu oldular. Genç sporcumuz Vügar Elekberov'sa boks yarışmalarında tunç madalya elde etti. Bunun dışında, daha sekiz sporcumuz onur ödülü aldılar.

Sydney şehrinde 18-29 Ekim tarihleri arasında yapılan 11. Yaz Paraolimpiyat Oyunlarında Azerbaycan'ın spor onurunu başarıyla koruyan iki özürü sporcusu – Gündüz İsmayılov ve Yelena Taranova altın ve gümüş madalyaları kazandılar. Onların şerefine Azerbaycan'ın üç renkli bayrağı iki kez kaldırıldı. Gündüz'ün şerefine hem de Azerbaycan'ın devlet marşı seslendirildi. Ağırlık kaldırmada iki defa Avrupa şampiyonu Gündüz İsmayılov 90 kg. ağırlık derecesinde tam bir kahramanlık göstererek dünya rekorunu tam dört kez yeniledi. Şimdi on ait dünya rekoru 240 kg. oluyor. Genellikle, dünya kapsamında sporcularımız silinmez izler bırakmışlar. 20.yüzyılda sporcularımız olimpiyat tarihinde 35 madalya kazanmışlar. Bunlardan 14'ü altın, 12'i gümüş, 9'u tunçtur.

Saygıdeğer Cumhurbaşkanımız Haydar Aliyev'in sözleriyle dersek: "Genellikle, spor, beden eğitimi halkın sağlığıyla bağlı olan önemli bir alandır – sosyal alandır. Şöyle ki, Azerbaycan bayrağı dünyada resmen, denilebilir ki, iki kez kaldırılıyor. Bu bir Azerbaycan'ın devlet başkanı her hangi bir ülkeye gelirken ve bir de sporcularımız uluslararası yarışmalarda şampiyon adı kazanırken olur. Azerbaycan'ın marşı sesleniyor, devlet bayrağı kaldırılıyor".

Sporcularımızın başarılarını **siyasal özellik** taşıdığını belirten cumhurbaşkanımız, bunu **devletçiliğimizin başarısı** gibi değerlendiriyor. "...Dünyada spor, beden eğitimi çağdaş düzeyde geliştiği bir dönemde Azerbaycan'da da sporun, beden eğitiminin toplu şekilde gelişmesine dikkat etmeliyiz. Bu bizim görevimizdir, borcumuzdur. Bu halkımızın geleceğidir, gelecek kuşakların daha sağlıklı olmasının temelidir".

Azerbaycan Cumhuriyeti Gençler, Spor ve Turizm Bakanlığının kurulması (18 Nisan 2001) ülkede beden eğitiminin sosyal rolünü daha da artırmak için işçilerin jimnastiğinin, toplu turizmin, yerlerde halkın beden eğitimine ilgisinin artmasına ve spor kurumlarında beden eğitimi ve sporun gelişmesine neden oluyor.

KAYNAKÇA

1. Abıyev A., Guliyev D., Helsinki'den Başlayan Yol. Bakü, 2002.
2. Hüseyinzade Ç., Rehmanov C., Azerbaycan Milli Olimpiyat Komitesi 10 Yıl. Bakü, 2002.
3. Gafarov A. ve b. Azerbaycan'da Beden Eğitimi ve Spor. 1958.
4. Guliyev D. Beden Eğitimi ve Spora Devlet Özeni (1970 – 2000). Bakü, 2002.
5. Guliyev D., Azerbaycan Sporunun Dünü ve Bugünü. Bakü, 2003.
6. Guliyev D., Azerbaycan'da Beden Eğitimi ve Sporun Gelişme Tarihi. Bakü, 2004.

**36. FARKLI SİSTEMLİ DİLLERDE FİİLİ DEYİMLERİN MEYDANA
GELME YOLLARI¹²⁰
Farhad FARHADOV**

ABSTRACT¹²¹

The article deals with the ways of formation of verbal phraseological units in the languages of different system. The author tries to analyze the ways of formation of verbal phraseological units in the Azerbaijani, English, French and Russian languages, shows the similar and distinctive features in the formation of verbal phraseological units.

Dilin tüm birimlerinin kaynağı konuşma faaliyetidir. Bu düşünce aynı şekilde deyimisel birimlere de şamil edilebilir. Nitekim deyimisel birimler, her şeyden önce söz birleşmeleri olup, nominatif ve komünikatif görev yüklenmektedir. Farklı sistemli diller olan Azeri, Fransız, İngiliz ve Rusça deyimisel sistemleri araştıran farklı araştırmacılar, sözkonusu dillerin deyimisel birimlerini çeşitli yönden tasnif etmiş, uygun bölümlenme yapmışlardır. Bu bölümlenmeler, bir dilin verilerine ilkin yaklaşım zamanı işe yaramaktadır. Farklı dillerin, hem de akraba olmayan dillerin deyimlerine uyguladıkta ise bu bölümlenmelerin her birinin net bir şekilde doğruluğunu bekleyemeyiz. Nitekim deyimisel birimler, meydana gelme metoduna göre biri birlerine uygun gelmekle birlikte, genel semantiğine göre de farklı olabilir.

Deyimlerin karşılaştırmalı olarak araştırılması alanında birtakım güvenilir usul ve metotlar hazırlanmalıdır: “Günümüzde akraba olmayan dillerdeki deyimlerin öğrenilmesi, hem teorik hem de pratik anlamda çeviri, yabancı dillerin öğretimi ve leksikografi açısından araştırmacıların ilgisini çekmektedir. (3, 31)

Deyimsel birimlerin seçilmesi için A. V. Kunin’in önerdiği konsept araştırmalarda başarıyla uygulanmaktadır. Bu konsepte göre, deyimisel birimler

120 Not: Bu makaledeki deyimler buldukları dilde orijinal hali ile takdim edilmiş ve sonunda parantez içerisinde varsa Türkçe karşılığı, yoksa harfi tercümesi verilmiştir.

121 Ways of formation of verbal phraseological units in the languages of different system.

deyimsel aynılaştırma metodu ile seçilerek alınır, yani onlarda yerleşmişlik oranının eşitliğinin deyimsel ölçekte asgariden aşağı olmaması, onların yapılarının dışında, anlamlandırılması ve çeşitli şekillerde şekillenmesi dikkate alınarak seçilmektedir. (4; 5)

Bunları dikkate alarak, bu makalede farklı sistemli diller olan Azeri, İngiliz, Fransız ve Rusçada fiili deyimlerin meydana gelme yolları araştırılmaktadır.

Vücutun azaları ile ilgili meydana gelmiş deyimler: İng.: take steps; Rus.: predprinyat şagi; Az.: addımlar(1) atmag (adımları atmak).

Her üç dilde deyimlerin asıl kısmı aynıdır: step, şaq, addım. Bunlar anlam itibariyle bir birine uygun sözlere. Her üç dilde birleşme dahilinde nicelik biçimi de aynıdır. Fakat tümünde deyimlerin meydana gelmesine katkıda bulunan fiiller farklıdır: take, predprinyat, atmag.

Fr.: faire les gros yeux; Rus.: vıtaraşıt qlaza; Az.: gözünü ağartmag, gözünü bereltmek. (gözleri ağartmak)

Her üç durumda asıl kısımlar (yeux, glaz ve göz) aynıdır. Deyimler hem bu alamete, hem de genel semantiklerine göre birbirlerine uygun gelmektedir. Şunu da belirtmemiz gerekir ki, Azerbaycan dilinde “gözünü ağartmak” ve “gözünü bereltmek” birleşmeleri belirli çağrışım itibariyle birbirlerinden farklıdır. İlk deyim olayı hem konuşan hem de başkası (dinleyen vs.) açısından ifade etmektedir. İkinci deyim ise aynı olayı konuşanın değil, başkası açısından ifade etmektedir.

Fransızca ve Rusça deyimlere bu birleşme daha fazla uygun düşmektedir.

İng.: shoulder to shoulder (work, fight, combat fiilleri ile kullanılır); fr.: corps a' corps (battre, combattre, enter fiilleri ile kullanılır); Rus.: pleçom k pleçu (srajatsya, truditsya fiilleri ile kullanılır); Az.: çiyin-çiyine (savaşmak, çalışmak, mücadele etmek fiilleri ile kullanılır). (omuz omuz).

Benzer durumlarla bağlı meydana gelen deyimler: İng.: to go to bed; Rus.: poyti spat; Az.: yatmağa getmek. (yatağa girmek)

Her üç durumda asıl kısım hareket bildiren fiildir. (go, poyti, getmek). İngilizcede deyimlerin genel semantiği yatağın fonksiyonu ile belirlenmektedir. Azerice ve Rusçada ise artık süreç bildiren fiillerin (spat, yatmag) muhtevası, bunun şekillenmesine yardımcı olmaktadır. İstikamet muhtevası her üç konumda da yerini korumakta, fakat İngiliz ve Azerice deyimler uygun bir şekilde “to” ön eki ve -e hali eki ile ifade edilirken, Rusçadaki deyim ise hiçbir şekilsel alamet olmadan ifade edilmiştir.

İng.: hang (hag down) one's head; Fr.: baisser la tête; Rus.: povest golovu (veşat golovu); Az.: başını aşağı salmag. (başını aşağı salmak)

Azerice olan deyim, genel muhteva itibariyle İngiliz, Fransız ve Rusça deyimlerin tam karşılığıdır. Bununla birlikte Azericeye ait olan deyim, diğerlerinden bir yönden farklılık arz etmektedir. Burada yön bildiren “aşağı” zarfı da bulunmaktadır. Böyle bir unsur, İngilizceye deyimlerin varyantlarında ortaya çıkmaktadır: (down)

İng.: cast an eye (glance yahut look); Fr.: jeter un regard; Az.: nazar salmaq, nazar yetirmek, göz goymag (göz koymak)

Azericedeki nazar salmag deyimini ilk yapısına göre daha çok “cast glance”; “jeter un regard” deyimlerine uygun düşmektedir. Bunu nazar yetirmek deyimini için de söylememiz mümkündür. Göz goymag deyimini ise yapı itibariyle daha çok cast an eye deyimine uygundur. Nazar salmag genel semantiği açısından daha çok “fikir vermek,

dikkat yetirmek” deyimlerine, göz goymag deyimi ise izlemek (belirli amaçlarla), gözlemlemek (seyretmek), bakmak anlamlarına uygun düşmektedir.

Dil dışı gerçeklikle bağlı ortaya çıkan deyimler: İng.: catch at a straw (a drawing man catches at a straw); Rus.: umonayuşşiy za solominku uhvatutsya; Az.: suda boğulan saman çöpüne el atar. (denize düşen yılanı sarılır)

Azericedeki örnek (Rusçadaki olduğu gibi) yalnız predikatif şekilde kullanılmaktadır. Onun İngilizcedeki catch at a straw deyimine uygun düşen özet şekli bulunmamaktadır. Fakat Azericede saman çöpüne el atmak ifadesine rast gelinir.

İng.: ground arms (lay down arms); Rus.: Slojit orujie; Az.: silahı yere goymag. (silah bırakmak)

Azerice silahı yere goymag deyiminin uluslararası deyimler mübadelesinden yararlanma yolu ile meydana geldiği düşünülebilir. Azerbaycan dilinde bu deyim muhtevaca tersini bildiren başka bir deyim var olduğunu kaydetmemiz gerekir: silaha sarılmag. (silaha sarılmak) Rusça bunun karşılığı vzyatsa za orujie deyimidir.

İngiliz ve diğer Avrupa dillerinde de benzer motivasyonun uygun deyimlere özgü olduğu beklenebilir.

İng.: eat a peck of salt with smb; Rus.: cyest pud (kul, mnogo) soli s keml; Azerb.: kiminlese (bir yerde) bir pud duz yemek. (biriyle (bir yerde) bir put tuz yemek)

Aynı deyim Rusçadaki pud sözcüğü ile kullanılması, bu deyim dilsel göç olayı ile ilgili olduğunu düşünmemize hak vermektedir.

İng.: live like a king (lord veya prince); Rus.: jit prinevnogi; Az.: han kefinde dolanmag. (krallar gibi yaşamak)

Her üç dilin deyimleri genel semantiğine göre birbirine uygun düşmektedir. Fakat motivasyona göre Azeri ve İngilizceye özgü deyimler, daha fazla benzerlik göstermektedirler. Nitekim bunların mukayese muhtevalı yapıları vardır. (han kefinde, han kimi-like a king//a prince). Bununla birlikte, Azeri ve İngilizce deyimler uygun tarihi-kültürel ortamlarla belirlenen bazı farkları da barındırmaktadırlar. Bunlar uygun bir şekilde han ve lord, prince kelimelerinin kullanılması ile ilişkilidir. Sözkonusu deyimler arasındaki fark, fiillerin seçiminde de ortaya çıkmaktadır. İngilizcedeki live fiilinin karşılığında Azerice deyimde yaşamak değil, dolanmag fiili kullanılmıştır. Dolanmag fiili ömür sürmekten fazla gün geçirmek anlamı daha yakındır. Onun ve (han) kefinde unsurunun kullanılması, deyimde daha fazla ekspressiflik kazandırmaktadır.

Leksik yapısına göre deyimsel obrazın benzerliği: Fr.: prendre son temps; Az.: megam gözlemek, fırsat gözlemek. (zamanını beklemek, fırsat kollamak)

Bu deyimler genel semantiklerinin benzerliğiyle birlikte, yapılarının tahmini olması ile de dikkat çekmektedir. Onların temel oluşturucuları, fiiller (prendre, gözlemek) ve isimlerdir (temps, megam, fırsat). Fransızca deyimde son zamir, Azerice deyimde ise megam, fırsat kelimelerinin nispet eki olmadan kullanılması, deyim anlamına daha fazla genellik katmaktadır.

Bitkiler ve hayvanlar alemi ile ilgili meydana gelmiş deyimler: İng.: die like flies; Fr.: mourir comme des moyches; Rus.: umrut kak muhi; Az.: garişga kimi gırılmag. (karınca gibi toplu halde ölmek)

Azericede sinek kelimesi bulunsa da, gırılmag (toplu halde ölmek) fiili karınca kelimesi ile birlikte deyim meydana getirmektedir. Bu durum Azerice “garişga kimi gırılmag” deyimini ile İngiliz, Fransız ve Rusçadaki karşıtları arasındaki benzerliğin, bağımsız gelişim sonucunda meydana geldiğini göstermektedir. İngiliz, Fransız ve

hatta Rusçadaki deyimler aynı kökene sahip olup, uluslar arası deyimler hazinesine dahil olduğunu da kaydetmekte yarar vardır.

Bilimsel-kültürel ilişkilere bağlı meydana gelen deyimler: İng.: find yahut reduce to) a common denominator; Alm.: auf einem gemeinsamen f enner bringen; Rus.: privodit k obşemu (yahut odnomu) znamenatelyu; Az.: ümumi (orta) mahrece getirmek. (ortak karara varmak)

Son deyim M. T. Tağıyev'in "Rusça-Azerbaycanca deyimler sözlüğü"nde "ümumi reye getirmek" şeklinde takdim edilmiştir ki, kanaatimizce bu doğru değildir. (1, 101).

D. T. Godina İngiliz ile Fransızcada, birtakım deyimsel birimlerin paralel olmasını, uzak geçmişe olan inanç, hurafe ve tasavvurların genel, uluslararası özelliğe sahip olması ile ilişkilendirmektedir. "Kanaatimizce, aynı tip deyimlerin farklı dil ailelerine mensup birçok dillerde bulunması, her şeyden önce onların meydana gelmesi için temel oluşturan geleneklerin varlığı ile ilgilidir." (2, 57)

Y. M. Soloduh, deyimsel paralelliğin meydana gelmesinde genel maddi substrat ile kültürel-tarihi mirasın rolünün büyük olduğunu kaydetmekle birlikte, dillerarası deyimsel ortaklığın şekillenmesinde dilsel göç olayının önemini de az görmemeye çağırılmaktadır. (6, 52) Bu vesileyle biz son derece ilginç bir gerçeğe değinmek istiyoruz. Düğün, cenaze vs. törenler her bir halkın yaşamında önemli yere sahip olaylardandır. Biz yukarıda düğünlerin türlerinin Azericede "büyük toy" (büyük düğün) ve "kiçik toy" (küçük düğün) deyimleri ile ifade edildiğini kaydetmiştik. Azericede bu ifadelerin dışında, erkek evinde ve kız evinde yapılan düğünleri "oğlan toyu" (erkek düğünü) ve "gız toyu" (kız düğünü) şeklinde ifadeler de bulunmaktadır. Bunlar milli zeminde meydana gelmiş ifadelerdir. Fakat Azericede düğün töreni ile ilgili başka ifadeler de bulunmaktadır ki, bunlar Rus dilli halkla kültürel temas sonucunda meydana gelmişlerdir: "gızıl toy" (altın düğün), "gümüş toy" (gümüş düğün). Bu ifadeler için birçok Avrupa dillerinde var olan deyimler model oluşturmuşlardır. (hem motivasyon, hem de içeriklerinin seçilmesi ile): İng.: the gold wedding, silver wedding; Alm.: die goldene qochzeit, die silberne qochzeit; Rus.: zolotaya svadba, serebryanaya svadba.

Mantıki-idraki süreçlere bağlı meydana gelen deyimler: Gerçekliğin şekillerinin kendi karşılıklı ilişki ve asılılık ortamında bir araya gelmesi, ortak substrat meydana getirmektedir ki, insanın faaliyeti ona yönelmekte ve diller de onun çerçevesinde faaliyette bulunmaktadır. Maddi gerçeklikten türeyen dil, hem dış alemi, hem de tefekkürün gelişim seviyesini, onun şekilleri ve muhtevasını aksettirmektedir. (6, 51-57) Elde edilen veriler göstermektedir ki, çeşitli dillerde benzer darb-ı mesellerin meydana gelmesi, sadece gerçekliğin aynı yahut benzer olaylar ile değil, aynı zamanda spesifik, belirli halka, yaşadığı çevreye özgü olayların aynı olmasına da bağlanabilir. (6, 59)

Denilenleri aşağıdaki deyimsel paralelliklere şamil etmek mümkündür. Fr. Faire d'une mouche un él'éphant; Rus.: delat iz muhi slona; Az.: milçeyi (milçekden) fil elemek (pireyi deve yapmak).

Takdim edilen tüm örneklerde bir taraftan sinek (küçüklüğün temsilcisi olarak), diğer taraftan fil (büyüklüğün temsilcisi olarak) karşılaştırılmaktadır.

İng.: time cures all things (yine: time is the best healer); Rus: vremya luçşiy lekar; Az.: zaman (vakit) her derdin dermanıdır. (zaman her şeyin ilacıdır)

Takdim edilmiş tüm örnekler predikatif söz birleşmesi olup, genel semantiklerine göre de aynıdırlar. Haberleri isimle ve fiille ifade edilmiştir. Azerice de olan örnekte haber, ismi haberdir.

İng.: throw dust in the eyes of smb (yahut in smb's eyes); Rus.: pustit pıl v glaza komu-l; Az.: kiminse gözüne zurna ile kül üfürmek (birinin gözüne kül üfleme)

Bu deyimlerin genel semantiği benzerdir. Yani, başkasında aslından farklı (iyi) tasavvur meydana getirmek. Bu benzer yönle birlikte, Azericeye özgü örnekte iki önemli fark ortaya çıkmaktadır. Birincisi, İngilizce dust ve Rusça pıl kelimelerinin karşılığında toz değil, kül sözcüğünün kullanılmasıdır. İkincisi ise Azericedeki deyimde alet (araç) bildiren “zurna ile” unsurunun kullanılmasıdır.

Kaydetmek gerekir ki, sözkonusu deyim “zurna”sız da kullanılmakta ve aynı anlama gelmektedir. Fakat “üfürmek” (üfleme) fiilinden de anlaşılır ki, onun meydana gelmesine bu unsur da katkıda bulunmuştur. Her halde çağdaş Azericede aynı deyim bir değil, iki varyantta kullanıldığını söyleyebiliriz.

İng.: carry (yahut hold) one's head high; Fr.: porter la tête haute; Rus.: vıxoko nosit golovu; Az.: başını dik tutmaq. (dik durmak)

Azericedeki deyim “dikbaş” (dik kafalı) bileşik sıfatı ile temsil edilen karşılığı vardır. Fakat “dikbaş” kelimesinin “başışağı” zıtanamlısı bulunsa da, bu sözcüğün sonrasında “başını aşağı tutmaq” deyimini durmamaktadır; “başının aşağı salmaq” ise sabit değil, serbest söz birleşmesidir.

Son olarak fiili deyimse birimler, bizi kuşatan gerçekliğin obrazlı şekilde aksettirilmesinin önemli araçlarından olduğunu söyleyebiliriz. Fiili deyimse birimler, uygun dillerin deyimse sisteminde önemli yer tutmaktadır. Çeşitli dillerin leksik sistemleri gibi, deyimse sistemleri arasında da birçok ortaklıklar ve farklar ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Rusca-azerbaycanca frazeologiya lüğeti, (redaktör: M. T. Tağıyev, Bakı: Maarif, 1974.
2. Godina, N. T., Prosenok ili kot? // Voprısy filologii i metodiki prepodavaniya germanskikh i romanskikh yazıkov, Voronej, 1974.
3. Demçuk, N. A., Sopotavitelnyy analiz frazeologičeskikh ediniç v angliyskom i frañuzskom yazıkah s odnopodnimi glagolnimi komponentami romanskovo proisxojdeniya // İssledovaniya po sravnitelnoy leksikologii angliyskovo i drugih germanskikh yazıkov, Sbornik trudov, M. 1973.
4. Kunin, A. V., Osnovnie ponyatiya angliyskoy frazeologii kak lingvističeskoy disçiplin, Avtoref. diss...dokt. filol. nauk. M. 1964.
5. Kunin, A. V., Angliyskaya frazeologiya, Teoretičeskiy kurs, M. 1970.
6. Soloduho, E. M., Teoriya frazeologičeskovo sblijeniya (na materiale yazıkov slavyanskoy i romanskoy grup, Kazan: İzd-vo, Kazanskovo Un-ta, 1989.

37. XX ASRIN KÜR ŞAD'I: ATSIZ Abdullah KARAHİSARLI¹²²

HAYATI

Hüseyin Nihâl Atsız, 12 Ocak 1905 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Babası Çiftçi-oğulları ailesine mensup Deniz Güverte Binbaşı Mehmed Nâil Bey (1877-1944), annesi Fatma Zehra Hanımdır (1884-1930).

Atsız, ilk ve orta öğrenimini İstanbul ve Süveyş'te çeşitli okullarda yapmıştır. 1922'de girdiği imtihanı kazanarak Askerî Tıbbiye'ye kaydolmuştur. Tıbbiye'de komünistlik ve azınlık milliyetçiliği güden öğrencilerle Türk öğrenciler arasında sık sık yaşanan tartışma ve kavgalara katılmış, ihtar ve disiplin cezaları almıştır. Tıbbiye'nin 3. sınıfındayken bir teğmenin lüzumsuz bir yerde istediği selâmi vermediği için, 4 Mart 1925'te Askerî Tıbbiye'den çıkarılmıştır.

Bu hadiseden sonra, kısa süre bir okulda yardımcı öğretmen ve sonra Deniz Yolları'nda kâtip muavini olarak çalışmıştır.

1926'da İstanbul Dârülfünû'nun Edebiyat Bölümü'ne ve aynı üniversitenin yatılı kısmı olan Yüksek Muallim Mektebi'ne kaydolan Atsız, bir hafta sonra tecil istediği reddedilerek askere alınmıştır. "Anadolu'da Türklere Aid Yer İsimleri" adlı makalesinin Türkiyat Mecmuası'nda yayımlanmasıyla hocası M. Fuad Köprülü'nün dikkatini çekmiştir. 1930'da Edirneli Nazmî'nin divanı üzerine mezuniyet çalışmasını[1] yaparak Edebiyat Fakültesi'nden mezun olmuştur.

25 Ocak 1931'de Edebiyat Fakültesi Dekanı olan hocası Prof. Dr. M. Fuad Köprülü'nün asistanı olmuştur. Bu dönemde Atsız Mecmua'yı çıkararak kendisini tanıtmaya başlayan ilk yazılarını ve bazı hikâyelerini yayımlamıştır.

1931'de ilk eşi Mehpare Hanım ile evlenmiş, 1935'te ayrılmıştır.

Atsız'la arasında husumet olan Dr. Reşid Galib Millî Eğitim Bakanı olunca, asistanlığına son verilmiştir. Malatya ve Edirne'de kısa süreli Türkçe ve Edebiyat

¹²² İktisatçı, Araştırmacı-Yazar, İzmir/TÜRKİYE.

öğretmenliği yapmıştır. Edirne’de Orhun dergisini çıkarmaya başlamıştır. Daha sonra İstanbul’a Türkçe öğretmeni olarak atanmıştır.

1936’da ikinci eşi olan Bedriye Hanım ile evlenmiştir. Bu evlilikten Yağmur (1939) ve Buğra (1946) adlı iki oğlu olmuştur. Atsız, Bedriye Hanım’dan da Mart 1975’te ayrılmıştır.

Orhun’un 15. ve 16. sayılarında, eğitim kurumlarında Millî Eğitim Bakanı H. Ali Yücel’in himayesiyle yuvalanan komünistleri ve faaliyetlerini deşifre eden, Başbakan Şükrü Saraçoğlu’na hitaben iki “açık mektup”[2, s.9-17] yayımlamıştır. Mektuplar millî şura sahip çevrelerde büyük yankı bulmuş ve komünizm aleyhine nümayişler düzenlenmiştir. Mektuplarda adı geçen Sabahattin Ali, İsmet İnönü ve H. Ali Yücel tarafından kışkırtılarak, Atsız aleyhine “İrkçılık-Turancılık Davası” adıyla anılan meşhur davayı açmıştır. Atsız ve 22 arkadaşı[3, s.77] tutuklanarak “tabutluk” denilen hücrelere atılmış, büyük işkencelere maruz kalmışlardır. 26 Nisan 1944’de başlayan dava 23 Ekim 1945’te Askerî Yargıtay’ın kararı esastan bozması nedeniyle beraatla neticelenmiştir.

İki yıl işsiz kalan Atsız, sınıf arkadaşı Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu Millî Eğitim Bakanı olunca, 1949’da Süleymaniye Kütüphanesi’ne uzman olarak atanmıştır. 31 Mayıs 1952 tarihinde de emekli olmuştur.

1965 yılında Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde başlayan “bölücülük” hareketlerini, Ötügen dergisinde yayımlanan makaleleriyle eleştiren Atsız, “ayrılıkçı” diye yaftalanarak tutuklanmıştır (1973). Atsız’ın yazı ve fikirlerinden feyz alan akademisyenler[4, s.42-44] ve sair millî çevreler, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk’ten “Atsız’ı affetmesini” (!) istemişlerdir. Korutürk’te yetkisini kullanarak Atsız’ın cezasını affetmiş, böylece Atsız 24 Ocak 1974 tarihinde cezaevinden tahliye edilmiştir.

Atsız, kardeşi Nejdet Sançar’ın (Mayıs 1910-Şubat 1975) vefatı nedeniyle gark olduğu üzüntüye ancak 10 ay dayanabilmiş ve 11 Aralık 1975 tarihinde kalp krizi geçirerek uçmağa varmıştır.[5, s.1-13]

ESERLERİ

Atsız, Türkçülük ve Turancılık ülküsünü dimağ ve gönüllere yerleştirmek için birçok eser vermiştir. Ülküsünü; roman, hikâye ve şiirleriyle gönüllere, makale ve ilmi eserleriyle dimağlara yerleştirmeye çalışmış ve başarılı olmuştur.

Romanları: “Dalkavuklar Gecesi” (1941), tek parti döneminin “şefler” etrafında toplanan, kendi çıkarları peşinde koşan aydın ve yöneticilerini yerden yere vurduğu satirik bir romandır.[4, s.81]

“Bozkurtların Ölümü” (1946) ile “Bozkurtlar Diriliyor” (1949) romanları, Orhun Kitabeleri’nin romanlaştırılmış halidir. Birbirinin devamı olan bu romanlar, Göktürkler çağını ve Kür Şad’ın ihtilâlini anlatmaktadır. İnsanlarımıza Türk olmanın gururunu ziyadesiyle hissettirmiş ve birçok kişide milliyetçilik sevdasını ateşlemiştir. Romanlar, İsmet Hürmüzlü tarafından “Kürşad İhtilâli” adıyla tiyatrolaştırılmıştır.[6, s.CXXVI] Ayrıca daha geniş kitlelere ulaşmak için, sinema filmine çevrilme önerimiz, Anayurt Gazetesi’nde yayımladığımız bir makale[7] ile ilgililere ve kamuoyuna duyurulmuştur.

“Deli Kurt” (1958) romanı, Osmanlı’da Ankara Savaşı sonrası yaşanan “Fetret Devri”nin romanlaştırılmış şeklidir.

“Z Vitamini” (1959), İsmet İnönü ve çevresindeki yöneticileri konu alan güçlü bir siyasî hiciv romanıdır.

“Ruh Adam” (1972) romanı ise, kendisini anlatmaya çalıştığı, ruh tahlilleri yaptığı; son yıllarındaki yalnızlığının, kendi kendisini aramanın, derinleşme ve olgunlaşma günlerinin eseridir.

Hikâyeleri: “Dönüş”, “Şehitlerin Duası”, “Erkek Kız”, “İki Onbaşı, Galiçya... 1917...” (Atsız Mecmua, 1931), “Her Çağın Masalı: Bozdoğanla Sarı Yılan” (Ötügen, 1966) adlı 5 hikâyesi vardır. Hikâyelerinde; genellikle savaş, kahramanlık, erdemli ve ahlâklı olma gibi konuları işlemiştir.

Şiirleri: Atsız’ın, çeşitli dergilerde yayımlanan 37 şiirinin toplandığı “Yolların Sonu” (1946) adlı bir şiir kitabı vardır. Atsız, şiirlerinin büyük bir çoğunluğunu ülkü için yazmıştır. Direkt aşka ilgili şiiri pek azdır. Bazı şiirleri ise, dava uğrunda mücadeleleri sırasında çektiği ızdırapları, yalnızlıkları ve özleyişleri dile getirir. Ülkü şiirleri ya direkt ülkünün kendisini anlatır ya da ülküyü besleyen toprak (vatan), mazi (tarih), kahramanlık, savaş, mitoloji gibi unsurları ele alır.[8, s.CXXXII]

Makaleleri: “Türk Ülküsü” (1956), ülkünün türlü konularıyla ilgili, çeşitlerde dergilerde yayımlanan 21 makalesini topladığı kitabıdır. “Türk Tarihinde Meseleler” (1966), Türk tarihi ve destanlarıyla ilgili, makale ve konferans konuşmalarının derlendiği kitabıdır. “Makaleler I, II, III, IV”, dört cilt olan bu kitaplar, Atsız’ın çeşitli dergilerde yayımlanan diğer makalelerinin toplandığı kitaplarıdır.

İlmî Eserleri: “Divan-ı Türki-i Basit, Gramer ve Lügati” (1930): Edirneli Nazmî’nin divanı üzerine yaptığı mezuniyet çalışmasıdır. “XVI’ncı Asır Şairlerinden Edirneli Nazmî’nin Eseri ve Bu Eserin Türk Dili ve Kültürü Bakımından Ehemmiyeti” (1934): Nazmî’nin sanat ve fikirleriyle “Divan-ı Türki-i Basit” adlı eserini incelediği çalışmasıdır. “Türk Tarihi Üzerinden Toplamalar” (1935): En eski zamanlardan başlayarak Apar sülâlesinin düşüşüne kadar olan zamanını anlatan tarih kitabıdır. “XV’inci Asır Tarihçisi Şükrullah, Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi” (1939): Şükrullah’ın eski Türklerden, Fatih Sultan Mehmed’in tahtta oturmasına kadar olan tarihi eseri “Behcetüttevârih”in tercümesidir. “Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Dede Efendi, Hayatı ve Eserleri” (1940): IV. Mehmed’in müneccimbaşısı olan Şeyh Ahmed Dede Efendi’nin hayatını ve eserlerini incelediği kitabıdır. “Türk Edebiyatı Tarihi” (1943): En eski çağlardan (Sakalar) başlayarak Büyük Selçukluların sonuna kadar olan edebiyat tarihi kitabıdır. “Türkiye Asla Boyun Eğmeyecektir” (1946): Türk-Rus savaşlarının özetidir. Atsız bu eserini, İ. Süruri Ermete müstear ismiyle yayınlamıştır. “Osmanlı Tarihleri I” (1949): Beş bölümlü bu eserin içinde; Atsız’ın, Ahmedî’nin hayatı ve Osmanlı tarihi hakkındaki manzum eserini incelediği “Ahmedî, Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman”, Şükrullah’ın hayatı ve genel tarihinin Osmanlılara ait bölümünün tercümesini yaptığı “Şükrullah, Behcetüttevârih” ve Âşıkpaşaoğlu’nun hayatı ve Osmanlı’nın başından Fatih Sultan Mehmed’e kadar olan tarihini incelediği “Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, Tevârih-i Âl-i Osman” bulunmaktadır. “İstanbul Kütüphanelerinde Tanınmamış Osmanlı Tarihleri” (1956): İstanbul kütüphanelerinde bulunan ve pek bilinmeyen 49 Osmanlı Tarihi kitabının listesini ve kısaca içeriklerini verdiği bir kitabıdır. “Osman (Bayburtlu), Tevârih-i Cedîd-i Mir’ât-ı Cihan” (1961): Osman’ın eserinin Türklerle ilgili kısmını incelediği kitabıdır. “Osmanlı Tarihine Ait Takvimler I” (1961): 824, 835 ve 843 tarihli takvimleri incelediği eseridir. “Birgili Mehmed Efendi Bibliyografyası” (1966): Kanuni ve II. Selim dönemlerinde, medrese müderrisliği yapan Mehmed Efendi’nin bibliyografyasıdır. “Kemalpaşa-oğlu’nun Eserleri” (1966): II. Bayezid çağı müderrislerinden Kemalpaşa-oğlu Şemseddin Ahmed’in bibliyografyasıdır. “İstanbul Kütüphanelerine Göre Ebüsuud Bibliyografyası” (1967):

Kanuni ve II. Selim dönemlerinde, şeyhülislâmlık yapan Ebüsuud'un bibliyografyasıdır. "Âli Bibliyografyası" (1968): II. Selim'in şehzadelğinde kâtipliğini yapan, devlet adamı Mustafa Âli'nin bibliyografyasıdır. "Âşıkpaşaoğlu Tarihi" (1970): Âşıkpaşaoğlu'nun Osmanlı'nın başından Fatih Sultan Mehmed'e kadar olan "Tevârîh-i Âl-i Osman" adlı eserinin tercümesidir. "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden Seçmeler I, II" (I, 1971-II, 1972): İki cilt olan bu kitaplar, meşhur Seyahatnâme'den hazırlanmıştır. "Oruç Beğ Tarihi" (1973): Oruç Beğ'in, Osman Gazi'den, II. Bayezid'e kadar olan tarihinin tercümesidir.

Diğer Kitapları: Atsız, şahsiyetine, Türkçülüğe ve Türkçülere yapılan taarruzlara karşı cevap niteliğinde olan broşürler ve siyasî ve gezi anıları kaleme almıştır. "Sart Başına Cevap" (1933): Mustafa Çokayoğlu'nun, Atsız ve Z. Velidî Togan'a karşı taarruzlarına cevaptır. "Komünist Don Kışotu Proleter Burjuva Nâzım Hikmetof Yoldaşa" (1935): Nazım Hikmet'in, Namık Kemal'e karşı taarruzuna cevaptır. "İçimizdeki Şeytanlar" (1940): Sabahattin Ali'nin, Atsız'ı eleştirdiği "İçimizdeki Şeytan" adlı romana karşı yazılmıştır. "En Sinsi Tehlike" (1943): TKP Sekreteri R. Fuat Baraner'in, Faris Erkman müstear ismiyle yazdığı ve Türkçülüğü ve Türkçüleri eleştirdiği "En Büyük Tehlike" broşürüne karşı yazılmıştır. "Hesap Böyle Verilir" (1943): R. Oğuz Türkkan'ın, bazı Türkçülere karşı yazılmış hücum ve hicivlerle dolu "Hesap Veriyoruz" adlı makalesine cevaptır. "Ordinaryüs'ün Fahiş Yanlıları": A. Fuad Başgil'in, millet, ırk, tarih gibi konulardaki konuşmalarına karşı cevaptır. "900'üncü Yıl Dönümü (1040-1940)" (1940) ve "900'üncü Yıldönümü – Devletimizin Kuruluşu" (1955): Türkiye'nin, 23 Mayıs 1040'da Gazneliler ile Selçuklular arasında olan Dendânekan (Dandânan) Savaşı'yla kurulduğunu anlattığı kitabıdır. "Türk (İnönü) Ansiklopedesi'ndeki Maddeler": Ansiklopedinin bazı maddelerini incelediği kitabıdır. "Çanakkale'ye Yürüyüş" (1933): Arkadaşlarıyla yaptığı Çanakkale gezisini anlattığı kitabıdır. "Türkçülüğe Karşı Haçlı Seferleri ve Çektiklerimiz": Meşhur 3 Mayıs olayıyla ilgili CHP, İsmet İnönü, H. Ali Yücel ve Sabahattin Ali'ye tenkitlerle dolu bir siyasî anı kitabıdır.

Atsız'ın tarih üzerine yaptığı ilmî eserleri günümüz tarihçileri açısından en büyük ve önemli kaynaklar olmuştur. Atsız'ın tarihçiliği ve Osmanlı kronikleri hakkında ünlü tarihçi Prof. Dr. İlber Ortaylı, "Bu kaynakları hepimiz ezberlemiştizdir. Okunması kolaydır çünkü bunları Nihâl Atsız'dan itibaren Türk okuyucusu bilir. Nihâl Atsız'ı birçokları ırkçı olarak tanır ve bilir ama o aslında kaynaklar üzerinde çalışan iyi bir Osmanlı tarihçisidir. İlk Osmanlı kroniklerini kendisi neşretmiştir ve oldukça yalın bir dille de açıklamasını yapmıştır. Tarihlemeleri bakımından da titizdir, çünkü iyi bir edebiyat tarihçisi ve tarihçi idi." [9] diyerek Atsız'ın önemini belirtmiştir.

FİKRİYATI

Atsız, Türkçülük fikriyatının Ziya Gökalp'ten sonraki en büyük temsilcisidir. Gökalp, Türkçülüğü ilk defa belirli bir programa bağlamış ve Türkiye Cumhuriyeti bu programa göre şekillenmiştir. Atsız ise, Türkçülüğü fikir zemininden hareket sahasına intikal ettirmiştir. [10] Kendisinden önce gelen önderlerden en önemli farkı da budur.

Atsız'ın fikriyatının temelini "Türkçülük" ve "Turancılık" ülküsü oluşturur. Ülkünün gerçekleşebilmesi için millî kalkınmanın sağlanması üzerinde duran Atsız, bunu da yekpare tarih, yekpare vatan, yekpare millet, yekpare devlet, yekpare kültür ve medeniyet [11] gibi bir bütüncül anlayışın olmasıyla gerçekleşeceğine inanır.

Atsız, şüphesiz çok büyük bir ülkücüdür. Ülküyü milleti zinde tutan, güçlendiren ve ilerleten ruhî bir yürütücü kuvvet olarak görür. Ayrıca insanı

hayvandan ayıran en önemli keyfiyetin ölkü olduğunu söyler. O'na göre millet, ölkünün ateşi ve ölkücülerin gayretiyle ilerler ve gelişir. "Ölkü, ilk önce, insanların gönüllerinde, gönüllerinin derinliğinde, şuuraltında, hayallerinde doğar ve kendini önce destanlarda gösterir. Sonra şuura geçer, büyük kılavuzlar tarafından açıklanır. Daha sonra da büyük kahramanlar, onu gerçekleştirmek için büyük hamleler yapar. Bu hamle sırasında da ölkülü millet, yürür; önce manen, sonra maddeten ilerler, olgunlaşır, erginleşir." [12]

"Türkçülük, büyük Türkeli'nde Türk uruğunun kayıtsız şartsız hakimiyeti ve bağımsızlığı ile Türklüğün her yönden bütün milletlerden ileri ve üstün olması ölküsüdür." diyerek Türkçülüğü tanımlayan Atsız, Türkçülüğün şu dört kaynaktan geldiğini söyler: "Kökü eskiden gelen milliyetçilik", "Tanzimat'tan sonra Avrupa'dan gelen milliyetçilik akımının etkileri", "İçimizdeki yabancı unsurların ihanetleri", "Son 200 yılın sıkıntıları" [13, s.29-30]

Türkçü kimdir? sorusunu cevaplarken Türk karakterini de tarif eder. O'na göre Türkçü: "Soyunun üstünlüğüne inanan kimsedir", "Millî çıkarları şahısların üstünde tutar. Millî mukaddesata ve geçmişe saygı gösterir. Görev ahlâkı yüksektir. Haksızlıkla savaşta korkusuzdur.", "Gününü gün eden veya dalkavuk bir insan olamaz. Sert yaşamaktan hoşlanır ve en büyük sertliği de nefesine karşı gösterir.", "Alçak gönüllüdür. Karşılık ve takdir beklemez.", "Yükselmek için değil yükseltmek için yaşar.", "Türkçülük aynı zamanda bir inanç olduğu için onu tartışmaz ve tenkit etmez. Sadece bütün benliğiyle ona hizmet eder.", "Dayanımlı yaşamaya mecburdur. Ölküdaşları ile yaşayacağı bir geçimsizliğin ölküye zarar getireceğini bilir.", "Türkçü hiç şüphesiz Türk'ten olur", "En büyük görevi Türklüğe hizmettir. Çevresindekilere Türklük sevgisini aşılamaaya çalışır.", "Millî kahramanlara saygı gösterir. Türklüğe zararı olanları düşman olarak görür.", "Kısacası, Türk milletinin fedakâridir." [13, s.37-39]

Toplumsal hayatımızda ve Türkçüler arasındaki ilişkilerde töre'nin önemini vurgular. "Türkçülük, Türk soyunun ruhunda, kanında, beyinde yaşayan hayat prensiplerinin fikir haline gelmiş bir şeklidir. Bundan dolayı da 'sıra' ve 'saygı' esaslarını ihmal etmez. Türkçülerin, daha eski Türkçülere saygı göstermesi, bunun için şarttır. Sırayı, saygıyı gözetmeden çığırkanlık edenler, hele daha eskileri batırarak kendisini yükseltmek hayali ardında koşanlar Türkçü değil, Türk değil, alelâde insan bile olamazlar. Türk soyu, eskiyi inkâr eden, kendisine hizmet etmiş eski insanları küçük gören bir soy olmadığı için, böyle yapanların Türkçülüğünden daima şüphe eder." [14]

Siyaseti, insanların iktidara geçmek için tavizler verdiği ve bol bol yalan söylediği bir taktik olarak gören Atsız, Türkçülüğün beyin ve gönüllere yerleşmesi için partilere gerek olmadığını savunmuştur. Lâkin gene de "İrkçilik-Turancılık Davası"nda beraber yargılandığı, ölküdaşlığı ve dostluğu bulunan Alparslan Türkeş'in CKMP'nin genel başkanı olmasından sonra, bu partiyi "Milliyetçi bir doktrin partisi olan CKMP ise son istifalardan sonra daha mütecanis ve şüphesiz daha kuvvetli hale gelmiş ve sağlam bir gençlik grubu tarafından desteklenir olmuştur. (...) Bu parti parasızlığa, düşmanlığa, iftiralara ve zamana dayanabilirse günün birinde vatanş oylarının çoğunu toplayabilecek kabiliyettir." [15] diyerek desteklemiştir.

Turancılığı, Soyculukla birlikte Türkçülüğün unsuru (havası ve gıdası) olduğunu söyleyen Atsız, Turancılığı "Bütün Türkleri tek devlet halinde birleştirmek ölküsüdür ve her ölkü gibi nesillere bakan, kan ve can vergisi isteyen, gönüllere heyecan katan bir inançtır." [16, s.48] diye tanımlamaktadır.

Atsız, Turancılık ülküsünün gerekliliğini şu sözleriyle ifade eder: “En baştaki meselemiz ise Türk milletinin millî bir ülkü ile güçlendirilmesidir. Millî ülkü Turancılıktır. Bir topluluğu canlandıran, dinamik hale getiren, ona mucizeler yaptırın şey inançtır. Milletlerin inancı millî ülkülerdir. Millî ülkü olmadıktan sonra senin dev fabrikaların, asma köprülerin, Marmara genişliğinde barajların beş para etmez. Millî ülküsü olan bodur bir güruh gelip onları alır.”[17]

Turancılığın macera olarak görülmesinin nedenini, Enver Paşa'nın başarısızlıkla ve büyük kayıplarla neticelenen Sarıkamış Harekâtı'na bağlayan Atsız, “Bir çiçekle bahar gelmediği gibi bir başarısızlıkla bir düşüncenin yanlışlığına hükmetmek de sağlam bir mantığın eseri sayılamaz. (...) Kafkas taarruzu Turancılık düşüncesiyle değil, müttelikimiz Almanlar üzerindeki yükü hafifletmek amacıyla yapılmıştır.”[16, s.49] diyerek, Turancılığı salt bir macera saymanın yanlışlığını ve Sarıkamış Harekâtı'nın da Turan için yapılmadığını açıklamıştır. Turancılığı bir macera/hayal olarak adlandıranlara, Atatürk'ün Samsun'a çıkmasını, İrlandalıların sekiz yüzyıllık tutsaklıktan kurtulup millî dillerini diriltmelerini, anavatanlarını kaybedip dünyanın her tarafına dağılan Yahudilerin 2000 yıl sonra millî devletlerini kurmalarını gerçekleştirmiş bir hayal olduğunu söyleyen Atsız, başarılı sonuçların ilk önce hayallerle başladığını söylemektedir.

Türkleri birleştirmeyi bir hak ve görev addeden Atsız, bu birleşmenin kültürel alanda olması isteğini, “Turancılığı, bütün Türkleri yalnız kültür alanında birleştirmek diye anlamak boş ve yanlıştır. Sosyal bir kanundur ki kültür birliği ancak siyasî birlik sonunda doğar.”[16, s.51] diyerek eleştirmiştir.

Bu çerçevede, Atatürk'e mâl edilen “Yurtta sulh, cihanda sulh” siyasetinin yanlış yorumlandığını da belirten Atsız, bu yanlış yorum sebebiyle Türkiye'nin siyasî sınırları dışındaki Türklerin ihmal edildiğini söyler: “Türkiye, Atatürk'ün ölümünden beri pasif bir devlet siyaseti gütmektedir. Atatürk'ün zemin ve zaman icabı olarak, sırf o devir için söylediği “yurtta sulh, cihanda sulh” sözlerini, ebedî düsturmuş gibi benimsemiş görünerek, siyasetini bu esas üzerinde yoğunlaştırmıştır. Barış uğruna kimseyi gücendirmemek zihniyeti hâkim olmuş ve bu zihniyet, siyasî sınırlar dışındaki Türklerin ihmalini doğurmuştur. Herhangi bir devlette yaşayan Türklerle ilgilenmek o devleti gücendirir, tedirgin eder, kızdırır diye âdeta cihan Türklüğü inkâr olunmuştur.” [13, s.123-125]

Atsız, Turan için dış Türklerle ilgilenmeyi “emperyalizm” olarak adlandıranlara da şu kısa ve net cevabı verir: “Dış Türklerle ilgilenmek emperyalizm değildir. Emperyalizm ise mukaddes bir emperyalizmdir.”[13, s.125-126]

Atsız'ın bütüncül yaklaşımının en açık şekilde gözlemlendiği alan, Türk tarihine bakış açısında ortaya çıkmaktadır. Türk tarihini bir bütün olarak gören Atsız, devlet denilen nesnelere ayrı hükümdarlar ve hanedanlardan (sülâlelerden) ibaret olduğunu kaydeder. Atsız tarih görüşünün sülâle ve rejim tarihi olarak sistemleştirilmesini “Her sülâleyi bir devlet sayarak, şimdiye kadar, sülâleler sayısınca devlet kurduğumuzu ileri sürdük. Fakat düşünmedik ki o kadar devlet kurduksa, bunların hiç birisini de yaşatamamış olduk!”[16, s.9] diyerek eleştirmiştir. Ve bu tarih sistematığının “millî psikoloji” üzerinde yıkıcı etkiler yapabileceğini savunmuştur.

Atsız'a göre Türk milletinin tarihi, devletlerin kurulup-yıkıldığı bir tarih değildir. Kurulup-yıkılanlar sadece hanedanlıklardır. Yani devlet hep devam etmiş, sadece hükümlanlık gücü bir sülâleden diğer bir sülâleye geçmiştir.

Atsız, bu tarih telâkkisine göre, Türk tarihini Doğu Türkeli ve Türkiye diye ikiye ayırarak sistemleştirmiştir: “Doğu Türkeli'nde (Türkistan); Sakalar çağı (M.Ö.

VII. – M.Ö. III. Asırlar), Kunlar (Hunlar, Oğuzlar) çağı (M.Ö. II. – M.S. 216), Siyenpiler çağı (216-394), Aparlar çağı (394-552), Gök Türkler çağı (552-745), Dokuz Oğuzlar – On Uygurlar çağı (745-840), Uygurlar çağı (840-940), Karahanlılar çağı (940-1123), Karahıtaylar çağı (1123-1207), Sekizler (Naymanlar) çağı (1207-1218), Çengizler (Çingizler) çağı (1218-1370), Aksak Temürler (Temirler) çağı (1370-1501), Özbekler çağı (1501-1920). Türkiye’de; Selçuklular (Selçüklüler) çağı (1040-1249), İlhanlılar çağı (1249-1336), Büyük Beğlikler çağı (1336-1515), Osmanlılar çağı (1515-1922), Cumhuriyet çağı (1923’ten başlayarak).[16, s.14]

Tam bir ahlâk abidesi olan Atsız, ahlâkı millet yapısının temeli olarak görür. Atsız, “Her inanç ahlâkla yürüyeceğine göre, Türkçülükte de sağlam bir ahlâkın bulunması birinci şarttır. Zaten yeryüzünde zafere ulaşmış fikirler, daima, doğru ve iyi olanlar değil, sağlam ahlâklı taraftarlara sahip bulunanlardır. En güzel fikri ve prensibi, en şahane ülküyü çürük bir çevreye sokun; hemen paçavraya döndüğünü, değersiz bir hâl aldığını görürsünüz. Türkçülüğün de, mukadder olan tam zaferine rağmen, daha köklü olabilmesi için, Türkçülerin ahlâkça yüksek insanlar olması lâzımdır.”[14] diyerek Türkçülerin ahlâklı olmasının önemi üzerinde durmuştur.

Özellikle 20. asırda Türkiye’de Avrupa milletlerine bir hayranlık oluştuğunu ve millî benlik hissinin sarsıldığını belirten Atsız, bu durumdan kurtulmanın Türk töresine ve kültürüne sahip çıkmakla olacağını belirtir. “Millî benliğe inanmak, Türk milletinin mukaddes haklarına, faziletlerine, kabiliyetlerine, cevherine ve asaletlerine inanmak demektir.”[18] diyen Atsız, buna iman edenlerin, ülkenin ilmini ve tekniğini yükseltmek için çalışacaklarını söyler. Milletine kabiliyetsizlik ve iptidâfîlik izafe ederek çıktığı kabuğu beğenmeyen ve yabancı reklâmı yapmakla geçinenleri “soysuz dejenereler ve hiçbir millete intisabı olmayan vatansızlar” olarak nitelendiren Atsız, “Milletimiz, ne fedakârlıkta, ne milletseverlikte, ne yaratıcılıkta ve ne de müminlikte hiçbir milletten geri değil ve hatta ileridir.”[18] demektedir.

Türkçülüğü nazariye olmaktan kurtarıp hayata geçirmenin yolunun, “Türkiye’de Türk kültürünü hâkim kılmak, yabancı tesirleri silkip atmak”tan geçtiğini belirten Atsız, bunun için Türkçe’ye sahip çıkılması gerektiğinin altını çizer. Türkçe’ye sokulmaya çalışılan yabancı kelimeleri kullanmamayı öğütleyen Atsız, “Yabancı kültüre ait şeyleri faydasız ve lüzumsuz yere kullanmak ancak bir ‘aşağılık duygusu’nun sonucu olabilir.”[19] tespitinde bulunur.

Atsız’ın fikirleri üzerine yapılan tartışmalarda, O’nun din görüşü önemli bir yer tutmaktadır. Şamanist olduğunu iddia edenler vardır. Oysa Atsız, din hakkında şunları yazmıştır: “Yirminci yüzyılda müspet ilmin ve Batı medeniyetinin ışığı altında, medenî milletlerin ve toplumların dine bütün varlıklarıyla sarılmış olduklarını görüyoruz. Çünkü Tanrı inancı ve dolayısıyla din, fert olarak da, millet olarak da vazgeçilmez manevî ve ahlâkî büyük bir dayanaktır. Bu sebeple, bugünkü Türk dünyasının dayandığı iki esaslı temelden birisini teşkil eden İslâm dininin, millî varlığımızın ayrılmaz bir parçası olduğuna inanıyoruz.”[20]

Bir çocuk dergisinde yayımlanan masalda “Allah” hakkında menfi düşüncelerin aktarılmasını eleştirirken, Allah inancının önemini belirten şu sözleri yazar: “Ey bu toprak için Allah Allah diye bağıranlar can verenlerin soyundan gelenler! Ey, dokuz asırdır Allah uğrunda gaza edenlerin nesilleri!.. Körpe beyinleri yeni yeni uyanan yavrularımıza, bu kızıl düzenler ve dolanlar, Tanrı’nın ne yolda tahayyül ettirildiğini görüyorsunuz. Aldanmayız. Maksat Türk cemiyetinin temel dayanaklarından biri olan Allah fikrini yıkmaktır. Allah düşüncesi, yurt ve millet;

sevgi, ahlâk duygusu ve aile bağları yıkıldıktan sonra geriye ne kalır? Her yabancı istilâyı kabule hazır, hayvanlaşmış bir yığın.”[21]

Atsız’ın, kimilerinin iddia ettiği gibi din karşıtı olmadığını, sadece dinî kullanarak bir istismar mekanizmasına dönüştürenlere karşı olduğunu, O’nun yakın çevresinde bulunmuş olan Prof. Dr. Abdülhaluk M. Çay, “O, sadece din istismarcılarına karşıydı.”[4, s.73] diyerek yalanlamaktadır.

Hayatı boyunca savunduğu Türkçülük ülküsüyle, Türk milletini yükseltmeyi, yüceltmeyi ve kalkındırmayı hedefleyen Atsız, kafasındaki ve yüreğindeki fikir örgüsünü 9 maddelik “millî kalkınma” programıyla açıklamıştır: “1) Türkçüyüz. 2) Arınmış Türkçeciyiz. 3) Yasacıyız. 4) Toplumcuyuz. 5) Millî gelenekçiyiz. 6) Şuurlu demokrasiye taraftarız. 7) Ahlâkçiyiz. 8) Bilimciyiz. 9) Teknikçiyiz.”[20]

Türkçülük tarihinde Ziya Gökalp’ten sonra ikinci büyük şahsiyet olan Atsız, Cumhuriyet döneminin en büyük Türkçü önderi olmuştur. En mühim hususiyeti, şahsiyetinin tam bir bütünlük arz etmesi olan Atsız, ruh, kafa ve fikir yapısında herhangi bir boşluk, eksiklik veyahut çelişkisi olmayan ender, belki de tek kişidir.

Tarihçi, romancı, şair gibi vâsıflarının yanında tam bir mücadele adamı olan Atsız, ülküsünü sadece kalemiyle değil, hayatını da ortaya koyarak canla-başla savunmuştur. Dava adamlığı, düşmanına bile “O’nu bir kaşık suda boğarım, fakat davasından kirpik ucu kadar taviz vermediği için de takdir ederim” dedirtecek kadar büyüktür.

Atsız, dünyanın en büyük kahramanı olarak nitelendirdiği Kür Şad’ın 20. asırdaki versiyonu gibidir. Kür Şad’la, Atsız’ın benzeştikleri ortak nokta, ikisinin de Türk milleti için canla-başla çalışmış ulu kişiler olmasıdır. Kür Şad, kırk çerisi ile 7. asırda, Çin esaretinde bulunan Türk budununu kurtarmak için ihtilâl yapmış ve uçmağa varmıştır. Bu ihtilâl neticesinde, Türk budunu millî şuuru sağlayıp özgürlüğünü kazanmıştır. Atsız’da, yirmi iki ülküdaşı ile 20. asırda, Türk milletinin millî benliğine kasteden düşmanlara karşı durmuş, tabutluklara atılmış, işkencelere maruz kalmıştır. Bunun neticesinde de, Türk milleti millî benliğine sahip çıkmış, Türkçülük ateşi daha da palazlanmıştır. İşte Atsız bunun için Kür Şad’a benzetilmiş ve gerçekten de 20. asrın Kür Şad’ı olmuştur.

Kısacası Atsız, ülküdaşı Fethi Tevetoğlu’nun dediği gibi, “Türkçülüğe adanmış ‘Çile Destanı’ hayatıyla Türk nesillerine örnek olacak bir mefkûre kahramanıdır.”[11]

Atsız’ın, büyük şahsiyetinin ve aziz hatırasının önünde saygıyla eğilirken, asil Türk milletine en önemli düstur olması gereken, şu mısralarını hatırlatmak istiyorum:

“Gönlündeki yaraların kanını dindir...”

Yüzde yüz Türk olduğun gün cihan senindir!”[22, s.45]

KAYNAKÇA

- 1) Atsız, H. Nihâl; Divan-ı Türki-i Basit, gramer ve lügati, 1930, 111 s. Türkiyat Enstitüsü Mezuniyet Tezi, no 82.
- 2) Atsız, H. Nihâl; Makaleler IV, İrfan Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 1997.
- 3) Suver, Akkan; Nihal Atsız, Su Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1979.
- 4) Tek, Hayati; Nihal Atsız, Alternatif Yayınları, Ankara, 2002.
- 5) Sertkaya, Osman F.; Hüseyin Nihâl Atsız, Kültür ve Turizm B. Yayınları, Ankara, 1987.
- 6) Tural, Sadık K.; “Tarihî Roman ve Atsız’ın Tarihî Romanları Üzerine Düşünceler”, Atsız Armağanı, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1976.
- 7) Karahisarlı, Abdullah; “Bozkurtlar Film Olmalı!”, Anayurt Gazetesi, 05.12.2008.

- 8) Ercilâsun, Ahmet B.; “Atsız Şiirlerinde Ülkü”, Atsız Armağanı, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1976.
- 9) Tuzcuoğlu, Hayri; “Nezaketi ve Türkçü Duruşuyla Atsız”, Yeniçağ Kitap, 20.05.2006, Sayı: 4.
- 10) Gökhan, Prof. Dr. İsmail Hakkı; “Atsız’la İlgili Hatıralar ve Görüşlerim”, Orkun, Ocak 2001, Sayı: 35.
- 11) Tevetoğlu, Fethi; “Büyük Türkçü Atsız Kimdir? Türkçülükteki Büyük Rolü Nedir?”, Yeni Orkun, Ekim-Kasım 1989, Sayı: 19.
- 12) Atsız, H. Nihâl; “Kızılelma”, Kızılelma, Ekim 1947, Sayı: 1.
- 13) Atsız, H. Nihâl; Türk Ülküsü, Baysan Basım ve Yayın A.Ş., İstanbul, 1992.
- 14) Atsız, H. Nihâl; “Türkçülükte Ahlâk”, Bozkurt, Haziran 1942, Sayı: 5.
- 15) Atsız, H. Nihâl; “Partiler ve Tutumları”, Gözlem, 1968, Sayı: 3.
- 16) Atsız, H. Nihâl; Türk Tarihinde Meseleler, Ötüken Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 1977.
- 17) Atsız, H. Nihâl; “Amerikalılar Aya Giderken”, Ötüken, 1969, Sayı: 68.
- 18) Atsız, H. Nihâl; “Milli Benlik”, Atsız Mecmua, 1931, Sayı: 7.
- 19) Atsız, H. Nihâl; “Türkçülere Birinci Teklif”, Orkun, Ekim 1950, Sayı: 2.
- 20) Atsız, H. Nihâl; “Türk Milletine Çağrı”, Orkun, 1962, Sayı: 1.
- 21) Atsız, H. Nihâl; “Propaganda”, Altınışık, Mart 1947, Sayı:3.

38. YÜZYILLIK HİMAYENİN MEYVESİ ZEHİRLİ ELMA: ERMENİ MESELESİ **Aybike SERTTAŞ¹²³**

ÖZET

21. yüzyılın genç ve dinamik devletlerinden Türkiye, kurulmuş olduğu 1923 tarihinden bu yana Mustafa Kemal Atatürk'ün sağlam temeller üzerine oturttuğu Cumhuriyet'in temel direklerini muasır medeniyetler seviyesine yükseltmeyi hedeflemektedir.

Türkiye Cumhuriyeti binlerce yıllık geçmişinden günümüze taşıdığı mirasını içinde bulunduğumuz yüzyılın sürekli değişen koşullarıyla bütünleştirirken birçok iç ve dış sorunu da aşmaya çalışmaktadır. Ülkemizin uluslararası arenada hak ettiği yeri almasında zaman ve güç törpüsü niteliği taşıyan bu sorunlardan biri Ermeni sorunudur.

1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Ermeni Cumhuriyeti bu tarihten sonra Türkiye'ye yönelik soykırım iddialarını devlet politikası haline getirerek tüm dünyaya mazlum millet portresi çizmeye çalışmış; başta ABD ve Fransa olmak üzere belli başlı devletleri ve uluslararası kamuoyunu Ermeniler lehine etkilemek için çaba sarf etmiştir.

1. SOYKIRIMIN TANIMI VE TALAT PAŞA'YA ATFEDİLEN SOYKIRIM EMRİ İDDİALARI

Soykırım, uygulanan uluslararası hukukun suç kabul ettiği bir eylemdir.(Prof. Dr. Hüseyin Pazarcı,Uluslararası Hukuk Dersleri,Ankara:Turhan Kitabevi,1999,s.177) Nitekim BM Genel Kurulu'nun 1948 tarihinde kabul ettiği ve Türkiye'nin de taraf olduğu BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi bunu

¹²³ Beykent Üniversitesi Öğretim görevlisi, Baba Adı Tahsin Serttaş, aybikes@beykent.edu.tr, 05327859733, Beykent Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE.

açıkça bildirmektedir. Bu sözleşme çerçevesinde soykırım suçu oluşturan eylemler şunlardır:(a.g.e.,s.178)

- 1.İlgili grup üyelerinin öldürülmesi,
- 2.İlgili grup üyelerinin fiziksel ya da ruhsal sağlıklarına ağır zararlar verilmesi,
- 3.İlgili grup üyelerinin fizik varlıklarının kısmen veya tamamen ortadan kalkmasına neden olacak koşullar altına kasten tabi tutulması,
- 4.İlgili grupta doğumlara engel olacak önlemlerin alınması,
- 5.Bir grubun çocuklarının zorla başka bir gruba nakledilmesi.

Burada temel ölçüt eylemin savaş ya da barış zamanında gerçekleştirilmesi, grubun tümüne ya da bir kısmına yönelik olması değil grubu kısmen ya da tamamen yok etme kastının olmasıdır. Ermeni soykırım tezi de bu maddelerden üçüncüsüne dayandırılmaktadır.(<http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/makaleler/makale32.html>) Ermeniler, soykırım iddialarını Talat Paşa'nın çocuk, kadın, erkek, genç, ihtiyar; imparatorluğun içindeki bütün Ermenilerin öldürülmesi için verdiği öne sürülen yazılı emirlere dayandırmakta; bu soykırım sonucunda bir buçuk milyon Ermeninin öldürüldüğü iddiasında bulunmaktadırlar.(Kamuran Gürün,"Dünya Devletleri Politikalarında Ermeni Meselesi",Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu,s.281.) Talat Paşa'ya atfedilen bu emirler 1920'lerde şifreli ve açılmış metinleri, imzalı resmi yazıların fotokopileriyle Ermeniler tarafından kitap halinde yayınlanmış, yapılan çalışmalar sonucunda şifrelerin, yazıların ve imzaların sahte olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Andonian adlı bir Ermeni'nin yayınladığı bu çalışmalar birçok maddi hatalar, eksiklikler ve çelişkilerle doludur.(Şinasi Orel,"Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafın Gerçek Yüzü",a.g.e.,s.313.) Bu hataların en büyüğü Rumi takvim ve Miladi takvimin arasındaki farkın bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu durumda sahte belgelerin tehcir olayından dokuz ay sonra kaleme alınmış olması gibi bir tezat ortaya çıkmaktadır.

Belgelerde Arapça'nın yazımından kaynaklanan hatalar bunların sahte olduğunu yine açıkça gösterir. Belgelerin İngilizce ve Fransızca metinlerinde birtakım sözlerin eklenip çıkarılması da hataların düzeltilmesi çabalarındandır.

Andonian'ın Musul valisi Abdülhalik Bey'in imzasını taşıyan sahte belgelerinden birindeki tarih incelendiğinde o dönemin valisinin Bekir Sami Bey olduğu görülmüştür.(<http://www.mfa.gov.tr/turkce/soru7htm>)

Belgeler Osmanlı telgraf düzeneğine de aykırıdır. Osmanlı'da şifre dosyaları çok mükemmel tutulmuş ve telgraf numaraları belli bir metoda göre verilmiş olmalarına rağmen sahte belgelerde bu metoda riayet edilmemiş, numaralar gelişigüzel verilmiştir.(Orel,a.g.e.)

Bu belgeler-ikisi hariç-Osmanlı bürokrasisinin kullandığı resmi sembollerin hiçbiri bulunmayan düz beyaz kağıda yazılmıştır.(<http://www.mfa.gov.tr/turkce/soru8.htm>)

Belgelerin sahte olduğu konusunda şüpheye yer bırakmayan son bir madde de Osmanlı adetlerine göre bu belgelerin çok gizli olmalarından dolayı telgraf yoluyla değil kurye yoluyla gönderilmeleri ve üç yıl saklanmak yerine okunur okunmaz yok edilmeleri gerekliliğidir.

2. OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE ERMENİLERİN TOPLUMSAL KİMLİKLERİ

Türk milleti tarih boyunca dünya medeniyetinde birer yapıtaşı niteliği kazanmış devletler kurmuş; "Açtınız doyurdum, çıplaktınız giydirdim." diyen Bilge Kağan'dan "İnsana değer ver ki devlet yücelsin." diyen Şeyh Edebali'ye,"Gel ne olursan ol yine gel ." diyen Mevlana'ya kadar tüm Türk düşünürleri Türklerin "önce insan" diyen gücünü gösterişten değil refahını sağladığı halkından alan devlet felsefesini yansıtmışlardır.

Bugün Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı devletinin 1. Dünya Savaşı sırasında tehcir uygulamasına tabi tuttuğu Ermenileri soykırıma uğrattığı iddiasıyla suçlanmaktadır. Oysa kökleri çok eskilere dayanan Türkler devlet yönetme acemisi değillerdir ve yönettikleri milletlere daima hoşgörülle yaklaşmışlar aynı şekilde kendilerine sığınmak isteyen başka milletlere de kapılarını açık tutmuşlardır. Osmanlı imparatorluğu döneminde çoğunluğu Anadolu'nun doğusunda toplanmış olan ve nüfusun %8'ini oluşturan Ermeniler, Osmanlı'nın adil ve hoşgörülü idaresi sonucunda devlete bağlı, milletle anlaşmış ve kaynaşmış olduklarından "teb'ayı sadıka" olarak adlandırılmış; askerlikten kısmen de vergiden muaf tutulmuş ve ticarete, zanaatte, çiftçilikte hatta idari işlerde yükselme fırsatı elde etmişlerdir.(Burhan Göksel, "Meşrutiyet Öncesi Ve Sonrasına Ait Resmi Devlet Yayınlarına Göre Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri",Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu,s.162.) Öyle ki Ermenilerden 29 paşa,22 bakan,32 milletvekili,7 büyükelçi,11 başkonsolos ve konsolos,11 üniversite görevlisi,11 yüksek rütbeli memur devlet hizmetinde makam sahibi olmuştur. Devletin kurucusu Sultan Osman'ın Ermenileri Bizans zulmünden kurtarıp Bursa'ya yerleştirmesiyle başlayan himaye politikasının sonucu Fatih Sultan Mehmet- Bizans'ın Kırım'a sürgün ettiği yetmiş bin Ermeni'yi Fatih, Gedik Ahmet Paşa'nın kumandasındaki harp filosuyla kurtararak İstanbul'un Marmara kıyılarında Samatya ve Kumkapı semtlerine yerleştirmiştir.(Mehmed Hocaoğlu,Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler,İstanbul:Anda Dağıtım,1976,s.19.) Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Ermeniler İstanbul'a yerleşmeye başlamışlardır. Ermenilerin devlet adamlarına ilk nüfuzları 17. asırda Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın bezirganbaşı Abro Çelebi ile başlamıştır. İlk önce İstanbul'un sarraflık işlerini ele geçirmişler, darphaneye girmişlerdir. Sultan 2. Mahmut zamanında kuyumculuğun yanısıra Avrupa ile ihracat-ithalat işlerine başlamışlardır.(Hocaoğlu,a.g.e.) Ermeniler Doğu vilayetlerinde de önemli bir ekonomik potansiyele sahip olmuşlardır.(Mim Kemal Öke,Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu 1914-1923,5. Baskı,İstanbul 2001,s.91.) Kentlerde ticaret sektörünün %58'i, doktor ve eczacıların %60'ı, maden işletmelerinin %75'i Ermeniler'den oluşmuştur.

Görüldüğü gibi Ermeniler ne dinsel ne de kültürel ve ekonomik açılardan kısıtlanmışlar; diğer etnik unsurlarla eşit koşullarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir.1830-1840'lardan itibaren zaten iktisadi güç ve içtimai ağırlığa sahip olan Ermenilerin bürokratik güce de sahip oldukları ve gerek reform hareketlerine gerekse ülkedeki diğer gelişme ve değişimlere sadece talep eden taraf olarak değil yönlendiren ve icra eden taraf olarak da katıldıkları gözlenmiştir.

İlk Osmanlı padişahı Osman Bey Ermenilerin Bizans'ın zulmünden korunmaları için Anadolu'da ayrı bir toplum olarak örgütlenmelerine izin vermiş ve Batı Anadolu'daki ilk Ermeni dini merkezi Kütahya'da kurulmuştur.(a.g.e.,s.89) Osmanlı'nın diğer dinlere gösterdiği hoşgörünün gözardı edilemez bir örneği de Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılında Samatya'daki Sulu Manastır'da Ermeni patrikliğini kurdurarak Hovakim'i patrik ilan etmesidir.(Celalettin Yavuz,"Ermenilerin Arkasında

Hep Birileri mi Olacak?",KÖK Stratejik Araştırmalar Dergisi(2001),Cilt 3,No.1,s.21.) Fatih, Patrik'e alışılmışın dışında bir deyişle "Milletbaşı" ünvanını da vermiştir.(Ayhan Yalçın,Belgelerin Işığında Türk Ermeni Meselesinin İçyüzü,İstanbul:Eser Matbaası,1975,s.12.)

1863'te Babıali'nin de katkılarıyla Ermeni cemaati millet anayasasına kavuşmuştur. Bu düzenlemeyle millet yönetimleri mümkün olduğu ölçüde liberalleşmiş ve laikleşmiştir.(Öke,a.g.e.,s.70.) 1857,1859,1860 yıllarında Patrikhane toplanan meclisler tarafından birçok tartışmalardan sonra hazırlanan Anayasa, Ermeniler için önemli esasları ifade etmiştir.(Cemal Anadol, Ermeni Dosyası,İstanbul:Turan Kitabevi,1982,s.45.) 6 bent ve 95 maddeden oluşan "Nizamname-i Milleti Ermeniyan"dan Ermenilerin Osmanlı idaresinde son derece serbest bir idareye kavuştukları anlaşılmaktadır.

Osmanlı imparatorluğunun Ermenilere ve diğer gayrimüslümlere gösterdiği hoşgörünün boyutları birçok örnekle ortaya konabilir: Osmanlı ' da Türkçe'yi bilmek şartıyla tüm devlet memuriyetleri tüm vatandaşlara açıktı.

Dünyadaki ilk Ermeni matbaası 16. yüzyılda İstanbul'da kuruldu. İlkokullarda Müslüman öğrencilerin yanında Ermeni, Rum, Yahudi ve Bulgar öğrenciler de öğrenim görebiliyorlardı.

İstanbul'da Türk gazetelerinin yanında Ermenice ve Rumca basılan azımsanamayacak kadar çok gazete vardı.

Yine İstanbul'da Darülaceze'de Müslümanların yanında Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler de kalabiliyordu. Osmanlı'nın Ermeniler de dahil tabiyetindeki azınlıkların hiçbirine hiçbir baskı uygulamadığına dair çarpıcı bir örnek de bazı Osmanlı takvimlerinde Müslümanların dini günlerinin yanında Ermeni, Latin, Katolik, Rum ve Yahudilerin de yortu günlerinin belirtilmesidir ki bu uygulamalar günümüzde bile birçok ülkede farklı inançlara gösterilmeyen bir saygıyı yansıtmaktadır.

Osmanlı imparatorluğunun yönetimi altında yüzyıllarca barış içinde yaşayan toplumlar elbette halk kültüründe de kaynaşmışlardır.7. asırda Hazar Türklerinin Kafkas bölgesine akınlarıyla başlayan Türk-Ermeni münasebetleri, Selçuklular döneminden sonra aynı devletin teb'ası olarak iç içe yaşamının tesirleriyle musiki, çeşitli el sanatları ve edebiyat sahasında bazı ortaklıklar göstermektedirler.(a.g.e.,s.27.)

Bu izlere bilhassa Ermeni halk edebiyatı ve aşık edebiyatında rastlanmaktadır.1951'de yayınlanan "Ermeni Atasözü" adlı kitapta birçok atasözünün Türk atasözleri arasında da bulunduğu hatta bu atasözleri içindeki bazı Türkçe isimlerin Ermenice'de aynen kullanılmakta olduğu görülmektedir. Ermeni masallarında da Türkçe isim ve tekerlemelere çok sayıda yer verilmiştir.(a.g.e.,s.28.) Keza Ermeni edebiyatında Nasreddin Hoca fıkralarının da özel bir yeri vardır. Ermeni halk hikayelerinde de Türk tesiri açıkça görülmektedir. Bunlar şekil ve içerik bakımından ya olduğu gibi dili ve konusu ile ya da adapte edilerek anlatılmışlardır. Ermenilerin meşhur hikayesi Lesonlu Davut Destanı'nın Köroğlu Destanı'yla benzerliği aşikardır.

Ermeni harfleriyle yazılmış yüzlerce cönk Ermeni aşuğlarının (aşıklarının) Ermenicenin yanısıra Türkçe de söylediklerini göstermektedir. Bunlara önceleri Türkçe'deki ozan kelimesi gibi "gusan" denmiştir.18. ve 19. yüzyılları içine alan dönemde de aşuğlar şiirlerinin tamamını Türkçe söylemişlerdir.

Ermeni aşuğları Türk halk şiirinin şekil ve çeşitlerini kullanarak eserler vermişlerdir. Ayrıca Erzurum'da Aşuğ Nidai,Kars'ta Aşuğ Tüccar,Erivan'da Aşuğ Şirin,Gence'de Aşuğ Miskin Burcu, Şamahı'da Aşuğ Zerger ve Aşuğ Turunç ekolleri teşekkül etmiştir. Din değiştirmeden önce kul ve miskin gibi mahlaslar alan , koşma ve mani söyleyen Ermeni aşuğlardan dört yüz kadarı da Türkçe isimler kullanmışlardır. Esasen Ermeniler 18. y.y. ortalarına kadar Türkçe'den başka dil kullanmamışlar; İncillerini dahi her kilisede Türkçe okumuş; Çiçek,Gonca,Tepe gibi Türkçe isimler almışlardır. Gerek Türklerin gerekse Ermenilerin eserlerinde göze çarpan benzerlikler de vardır:(Prof. Dr. İnci Erginün,"Tanzimat Sonrası Romanlarımızda Ermeni Tipleri",Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu,s.53)

Örneğin 18. y.y.da yaşamış olan Aşık Vartan ile Mecnuni'nin şiirleri gerek Türkçe söyleyiş gerek kuvvetli bir lirizmle dikkat çeker. Yine Türk yazarların ve şairlerin eserlerinde de farklı milletlere keza Ermenilere yer verilmiş olması Osmanlı imparatorluğunun kozmopolit yapısının doğal bir sonucudur. Kerem ile Aslı'da Aslı Ermeni bir papazın kızıdır. Köroğlu Destanı'nda Ayvaz'ın babası Ermeni'dir.(a.g.e.,s.54.) Halide Edip Adıvar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ahmet Mithat Efendi, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Peyami Safa, Memduh Şevket Esendal ve birçok Türk edebiyatçının eserlerinde Ermenilerden -küçük ya da büyük- bir parça bulmak mümkündür. Türk edebiyatının klasiklerinden sayılan Çalığışu adlı eserde Reşat Nuri Güntekin oğluna Ermenice Mirat, Türkçe Murat adını koyan Hacı Kalfa tiplmesiyle bir yerden sonra iç içe geçen kültürlerle gönderme yapmaktadır. 1921 yılında yayınlanan Genç Kalemler dergisinde Ömer Seyfettin'in de Osmanlı imparatorluğundaki milliyetçi akımlar ve Ermenilerle ilgili kayda değer tespitler yaptığını görürüz. Yazar, hikayelerinde Ermenilerin kuvvetlenen bağımsızlık arzularına ve Fransa, Rusya gibi büyük devletlerden destek aldıklarına değinmektedir.(104)

SONUÇ

Osmanlı imparatorluğu tabiyetindeki halkları asimile edip Türkleştirmek yerine azınlıkları toplumsal ve siyasal haklar bakımından eşit kılarak her topluluğun karakteristik özelliklerini muhafaza ettiği örnek bir düzen kurmuştur. Buna rağmen Ermeni sorununun Osmanlı imparatorluğunun iç meselesi olarak kalmayıp uluslararası bir çıkar çatışmasının baş piyonuna dönüşmesi; Devlet'in Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet gibi adımlarını sorunu aşmakta yetersiz kılmıştır.

Türkiye'deki Ermenilerin 1923 Lozan Antlaşması'yla Türk vatandaşlarının sahip olduğu hak ve hürriyetleri eşit olarak kazanıp huzur ve refah içinde yaşıyor olmalarına rağmen yurtdışındaki Ermeni lobileri yıllardır milyonlarca dolar harcayarak sanat, edebiyat ve spor alanlarında Türkiye aleyhine kampanyalar düzenlemektedirler. İddialarını kanıtlayacak dayanaklardan yoksun olmalarına rağmen Ermeniler, Türkiye'den kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri toprakları geri almak, yüklü bir tazminat ödenmesini sağlamak ve öne sürdükleri iddiaların Türkiye tarafından tanınması amacıyla güçlü bir propaganda hareketi yürütmekte ve bu sistemli çalışmalarının karşılığında da gerek büyük devletlerden gerek dünya kamuoyundan destek almayı başarmaktadırlar.

İddiaların asılsızlığı Türkiye Cumhuriyeti'nin yetkili birimleri ve hatta bizzat Türkiye'de yaşayan Ermeniler tarafından dile getirilse bile aleyhinde propoganda yapan Ermeni ve Rum lobileri karşısında Türkiye'nin etkin bir propoganda

yürütememesi, fikirlerini günümüzde bir devletin dış politikasını etkileyen sanat, edebiyat, spor gibi unsurlarla destekleyememesi iddialara verilen cevapları haklı oluşuna karşın sönük bırakmaktadır.

Soykırım iddialarının gerek siyasi arenada gerek dünya kamuoyunun gözünde çürütülebilmesi ülkemiz için maddi olarak ölçülebilecek bir kayıptan çok öte dünden bugüne taşınan ithamlar gibi yarınlarımıza da gölge düşürecek bir yük niteliğindedir. Osmanlı imparatorluğunun kurduğu hoşgörü ve adalet çatısı altında çocuklarını kendi dillerinde söyledikleri ninnilerle büyütebilen; torunları için kendi dinlerinin gerektirdiği gibi dua edebilen Ermenilerin bugün teşekkür mahiyetinde sundukları zehirli elma yenilir yutulur cinsten değildir.

Ne öfke ne sessizlik ne de kör bir kayıtsızlık omuzlarımıza bindirilmek istenen bu yükün bertaraf edilmesi için yeterli tepkilerdir. Pusulamız akıl ve gerçek, referansımız Osmanlı imparatorluğunun örnek mazisi olduğu müddetçe atacağımız güçlü ve kararlı adımların Ermeni iddialarını tarihe gömmemesi mümkün değildir.

KAYNAKÇA

- Anadol, Cemal.Ermeni Dosyası.İstanbul:Turan Kitabevi, 1982.
- Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü.Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu.Erzurum:Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları,1984.
- Hocoğlu,Mehmed.Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi Ve Ermeniler.İstanbul:Anda Dağıtım,1976.
- Öke, Mim Kemal.Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu(1914-1923).5. Baskı,İstanbul:Aksoy Yayıncılık,Şubat 2001.
- Pazarıcı,Hüseyin.Uluslararası Hukuk Dersleri 2. Kİtap.Ankara:Turhan Kitabevi,1999.
- Yavuz,Celalettin."Ermenilerin Arkasında Hep Birileri Mi Olacak?","KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi.Cilt:3,Sayı 1.2001,ss.3-25.
- <http://www.mfa.gov.tr> (T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi)
- <http://www.kultur.gov.tr> (T.C. Kültür Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi)
- <http://www.ermenisorunu.gen.tr> (Ermeni Sorunu,İddialar,Gerçekler)

39. DOĞU TÜRKİSTAN'IN TARİHİ KONUMU VE ÇİN İSTİLASI

Dr. F. Ahmet YÜKSEL

Doğu Türkistan 1.824.418 km² yüzölçümüne sahiptir. Bugün önemli kentleri ve yerleşim alanları Kaşgar, Hoten, İli, Turfan, Yarkent, Altay, Karamay, Kumul, Urumçi ve Çevcek'dir. Tarihte ise, Kılduran Antik şehri, Miren, Çerçen, Niye, Kaşgar Eski şehir, Turfan, Küçar, Hoten, Yarkent, Uzuntat, Hanöy, Eşşar, Subaş, Üçkat Rumtay Eski şehri, Kumtura, Kızıl Harabeleri, Onbaş Toqtuz, Hücra ve Bezeklik Ming Öy Harabeleri önemli yerleşim alanları olarak bilinmektedir.

Altay Dağlarının kuzeyinde güçlü bir devlet kurmuş olan ve Türkçe konuşan Kırgızlar, 100.000 kişilik bir orduyla, 840 yılında Uygurların başkenti olan Ordu-Balık'ı basarak Uygur Devleti'ni yıktılar. Devletleri yıkılan Uygurlara ait bazı boylar değişik yollarla Orhun nehri kıyılarından taşındılar. Göç eden Uygur boyları (daha sonra Dokuz-Oğuz'lar olarak isimlendirilen bazı boylar) Doğu Türkistan'a göçtüler ve Tanrı Dağlarının güneyindeki Turfan ve Karaşar şehirlerinin bulunduğu bölgelere yerleştiler. Diğer bazı Uygur boyları ise (Sarı Uygurlar diye tanımlanan) Çin Seddi ile Doğu Türkistan arasında Kansu adını alan geniş topraklara göç ettiler ve yeni bir Uygur devleti kurdular. Ayrıca Çin'in güney sınırlarına da 13 boydan ibaret olan Uygur boyları göç ettiler. Daha sonra bu 13 boydan oluşan Uygurlar Turfan Uygurlarına karıştılar.

Orhun kıyılarındaki Uygur Devleti yıkılınca, devletin ağırlık merkezi Beş-Balık ve Turfan bölgelerine nakledildi. 857-866 yılları arasında devletlerinin kuruluşunu tamamlayan Turfan Uygurları, batıdaki sınırlarını Urumçi kentine kadar uzatmışlardı. Bu bölgede 1335 yılına kadar yaşayacak olan II. Uygur Devleti batıdaki sınırlarını Isıg-Göl'e kadar genişletmişti. Doğu Türkistan birbirinin devamı olan birçok Türk devletlerini (Hun, Göktürk, Türgiş, Kutluk, Uygur, II. Uygur Devleti (İdikut Uygur veya Turfan Uygurları), Karahanlılar, Karahıtaylar, Moğol, Kalmuk,

Çağatay, Saidiye, Kaşgarya, Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti) sinesinde barındırdı. Doğu Türkistan topraklarının Çinliler tarafından yağması, ilk olarak, 1759'da Çin Mançu istilâsı ile başladı ve günümüzde de bu istilâ devam etmektedir.

Uygurlardan önce de Doğu Türkistan'ın etrafında ve içinde, Türkler yaşıyorlardı. Fakat şuurulu olarak yerleşme ve iskân politikası, Uygurlar ve Bayan-Çur Kağan ile başlar. VIII. yüzyılın sonunda, Uygurlar, Doğu Türkistan'ın medenî şehirlerine yerleşmeye başlamıştır. İlk önceleri Turfan, Beş-balg, Kuça, Karaşar gibi şehirlere yavaş yavaş yerleşen Uygurların yanı sıra Turfan ve Hami gibi kültür şehirlerinin etraflarında da bazı Uygur oymakları (Çibi oymağı) bulunmaktaydı. Ayrıca Beş-Balg şehri ise Basml Türklerinin yerleşim alanıydı. Yerleşme hazırlıkları, Kutlug-Bilge Kağan'a kadar bazı zorluklarla karşılaşmıştır.

Uygurlar, Turfan, Hoço şehirlerinin kültürleri ile M.S. 762 tarihinden önce münasebete geçmişlerdi. Uygurlar çok çabuk şehirli kültürlerine intibak ettiler ve başkentleri Karabalgasun'da, o zamanlar Maniheizmi kabul ettikleri için, hemen bir Mani mâbedini inşa ettiler. Uygur Mani rahipleri Çin'in içlerine yayıldılar ve buralarda mâbetler yaptılar.

Turfan ovası Tanrı Dağlarının eteklerinde bulunmaktadır. Tam olarak Bogdola Dağlarının Bulayık yamaçlarına yakın bir yerde bulunur. Uygurların ilk yerleşim izleri ve eserleri bilhassa bu bölgededir ve bilimsel araştırmalarda, bu bölge, Kızıl adı ile adlandırılmaktadır. Ovanın batısında yer alan Tanrı Dağlarının yayla ve vâdileri, Uygurların asırlardan beri göçebe olarak yaşadıkları yerlerdir.

Turfan ovası yaz aylarında aşırı derecede kuraktır ve bazen, büyük yağmurlar ve sellerden etkilenmektedir. Bunun yanı sıra ova yeraltı suyu bakımından da oldukça zengindir. Kuyular ve yeraltı su kanalları (kerhiz) sayesinde sulu tarım yapılmaktadır. Yeraltı suyunu kurak dönemlerde kullanmak amacıyla ovada sarnıçlar inşa edilmiştir. Uygurlar yeraltı galerileri ve depolarıyla sarnıç sistemini geliştirmiştir.

Turfan ovası asırlarca sinesinde birçok kültürün yaşamasına imkân sağlamıştır. Turfan ovasının ortasında doğu-batı yönünde küçük ve aşınmış tepecikler bulunmaktadır. Bu tepecik silsilelerinin Karahoca denen kısımlarının eteğinde iki şehir harabesi yer alır. Bunlardan ovanın içinde olanı Karahoto şehiri; tepeciklere yakın olanı ise bir Uygur şehir olan Hoço'dur. Bu şehre İdikut şehri de denirdi. İdikut unvanı verilen Uygur kağanları, Uygur devletinin merkezi olan Hoço'da otururdu (Grünwedel, 1906; Stein, 1921; Le Coq, 1913).

Uygurların Çin kültürü ile karşılaşmaları sonucu, M.S.840'da, Turfan bölgesi yerleşim kültüründe, Doğu Türkistan'ın I. ve II. dönemlerinde, Çin sanatından çok şeyler alınarak karışık bir yeni üslûp ortaya (Mischkarakter) çıktı (Le Coq, 1928; Ögel, 1984). Uygurların Turfan ovasından başka Kumtura, Kiriş ve Sorçuk da ilk yerleşim alanlarıdır ve Turfan bölgesindeki yerleşik kültür üslûpları bu bölgelerde de görülmüştür.

Kumtura'da Nirvana mağarasında Budist Uygurlara ait Brahmi yazısı ile yazılmış Uygurca ve Çince yazıtlar bulunmuştur. Bunun yanı sıra Nirvana mağarasının Uygurlardan önceki Türklere ait olduğu öne sürülmüştür (Ögel, 1984).

Sorçuk'ta Ming-Öy denen yerde bulunan Kirin mağarasındaki Uygur prenslerini tasvir eden eserler (8. ve 9. asır), muhtemelen Uygurların ilk yerleşim dönemine aittir (Ögel, 1984).

Çu vâdisinde özellikle Çul ve Sarıg'da bulunan budist mâbetlerinin duvarlarındaki freskler, Uygur devri üslûbunu hatırlatmakta ve Uygurların siyasî bakımdan Çu vâdisine nüfuz ettiklerinin ipuçlarını vermektedir.

Uygurlar Beş-Balık şehrinde de önemli bir koloni meydana getirmişlerdir. I. asrın sonlarında göçebe Uygurların yaylakları Tanrı Dağlarının kuzeyi, kışlakları ise Turfan bölgesiydi. M.S. 865'te Beş-Balık'ta oturan Uygurlar, Tibetlileri kovalayarak Urumçi ve Turfan'daki Hoço şehirlerini ve Kansu'yu eline geçirdi. M.S. 865-866 senesinden itibaren Turfan, Kuça, Hami ve Beş-Balık Uygurların yaşadıkları yerlerdi. Buralara sadece seyahat amacıyla gelen Çinli seyyahlar ve elçiler (981-984 Vang Yen-Tö) yerleşik düzene geçmiş Uygurların ticaret, san'at ve madencilikte son derece becerikli olduklarından bahsederler.

Hoço harabeleri muazzam bir surla çevrilmişti. Bazı yerlerde yüksekliği 20 metreye ulaşan harabelerin duvarları, sıkıştırılmış çamur ve kısmen de taştan yapılmıştı. Şehri çeviren dört duvarın her birisinin ortasında, iyice tahkim edilmiş kale kapıları bulunmaktaydı. Şehirde iki ana cadde ve bunları dik kesen ara caddeler mevcuttu. Şehirde Sâsânî mimarîsi etkisinde kalınarak, kesme taştan yapılmış kubbeli binalar ve Budist Hint mimarîsi tarzında Stupa tipindeki yapılar bulunmaktaydı. Ayrıca, Maniheizme ait eserlerin, Uygurca yazmalar ve basmaların bulunduğu bir saray vardı. Şehirde ayrıca sulama kanalları ve bir kütüphane mevcuttu. Yapıların duvarları resimlerle süslüydü. Bunun yanı sıra, duvarlar boyalı ve yaldızlı resim ve levhalarla süslenmekteydi. Şehirdeki bu yapıların Çin mimarî eserlerinden etkilenmemesi dikkate değer bir özelliktir (Le Coq, 1913).

Beş-Balık'a gelen seyyah Çinliler Budist mağara tapınaklarının Turfan'daki mağaralar kadar büyük ve zengin olduklarından bahsederler. Beş-Balık'taki üç Budist tapınağı M.S. 637'den İslâmiyete kadar devam etmiştir. Beş-Balık'ta ticaret, hayvancılık (özellikle at yetiştiriciliği) ve tarım (pamuk, üzüm, karpuz) en üst düzeyde yapılmaktaydı.

Sengim buluntuları, toplam dokuz adet harabeden oluşmaktadır. Bir su kenarında yer aldığı için Sengim Ağız diye adlandırılan bu harabelerin için 7 numaralı harabe Uygur dönemine ait olup çok zengin bir buluntu yeridir. Buluntularda duvarlarla çevrili, kuleli mâbetler ve bir saray harabesi görülmektedir. Sengim harabelerinde bol miktarda Uygurca el yazmaları ve duvar freskleri bulunmuştur.

Murtuk Bezekliği buluntuları, kayalar arasına yapılmış görkemli bir mimarî topluluğudur. Burada kesme taştan yapılmış saray görünümlü bir bina ve bir mâbet bulunmaktadır. Duvarlardaki resimlerin çokluğu ve güzelliği dolayısıyla Uygurlar tarafından Bezeklik diye adlandırılmıştır. Murtuk'taki Uygur sanatına ait çok karakteristik eserler ele geçmiştir.

Çıkkan-göl buluntuları, içinde iki adacık bulunan, bir göl etrafındadır. Bu bölgede, çoğunluğu, Sengim ağzındaki mâbet harabelerine benzeyen tapınaklar bulunmaktadır.

Toyok vâdisi buluntuları, Turfan ovasının doğusuna düşen bölgededir. Vâdi, Turfan ovasının en zengin ve güzel yeridir. Mâbet harabelerinde ele geçen çok miktarda Uygur el yazmaları burasının El Yazmalar Evi adı ile anılmasına vesile olmuştur. En önemli bulgu ise, bu el yazmaları içinde Göktürk harfleri ile yazılmış el yazmasıdır (LeCoq, 1909;).

Uygurların Turfanhavzasına yerleşmeden önceki kültürü, bulunan eserlere göre, Greko-Budist tarzındaki eserlerdir. Kesinlikle Çin tarzında değildir. Kuça'daki Kızıl adlı bölgede Greko-Budist tarzı eserler V. ve VI. yüzyıldan itibaren çoğalmıştır.

Çin tesiri hiç yoktur. Uygurların bölgeye yerleşmelerinden ve Çin ile ticareti geliştirmelerinden sonra Çin tesirleri görülmüştür (Ögel, 1984). Bölgedeki buluntuların incelenmesi ile başlıca üç döneme ait bir sınıflama yapılmıştır: 1-Greko-Budist dönem, 2-İran sanatından etkilenilmiş dönem ve 3-Uygurlar dönemi. Uygurlar dönemi de iki kısımda sınıflandırılmıştır: a)-Başlangıç çağı b)- Olgunlaşma çağı (Le Coq, 1925).

Uygurların yerleşim alanları tarım, endüstri ve ticaret olmak üzere başlıca üç özellik taşır. Tarım, dönemine göre, yeni tekniklerle yapılmaktaydı. Yukarıda anlatıldığı gibi sulu tarım yapılan Turfan ovasında Çin pazarında rağbet gören ürünler (üzüm, karpuz, kavun, pamuk) yetiştirilmekteydi. Tarımın yanı sıra hayvancılık da (at ve koyun yetiştiriciliği) ileri düzeyde yapılmaktaydı. Endüstri ürünlerinin başında en iyi demir ve çelik ürünleri gelmekteydi. Nişadır, boraks, bakır oksit, demir ve maden kömürü ocakları işletilerek elde edilen cevher, yüksek kalitede endüstri ürünlerine dönüştürülürdü. Hattâ bu ileri endüstriyel faaliyetler Hitay devletini endişelendirmiş olacak ki 1055-1065 yıllarında Uygurlara bakır ve demir cevherlerinin satılmayacağı hakkında bir emir çıkartılarak belki de tarihte ilk resmî ambargo Türklere uygulanmıştır. Buna benzer bir başka ambargo örneği de 1071 yılında Hitay devletinin, Uygur ve Tatarların ticaretini yaptığı tuzlara karşı boykot koymasındadır. Uygurlar, ticaretlerini İpek Yolu üzerinden gerçekleştirirlerdi. Doğu Türkistan'da üç önemli İpekYolu güzergâhı mevcuttu. Bunlardan birinci hat Anxi-Kumul-Turfan-Urumçi-Süydün hattı, ikinci hat Doğu Türkistan'ın ortasından geçen Anxi-Dunhuang-Korla-Kızıl-Aksu-Kaşgar güzergâhı ve üçüncü hat Anxi-Dunhuang-Çerçen-Karakaş-Yarkent-Kaşgar yolu olarak Doğu Türkistan'ın güneyini izlerdi. İpek Yolu ile Uygur tacirleri Çin'in, Çin-Hindi'nin ve Doğu Türkistan'ın sanatını, kültürünü, tarım ve endüstri ürünlerini batıya, Avrupa içlerine, taşımışlardır.

Sonuç olarak, Doğu Türkistan ve Doğu Türkistan'da kurulan bütün Türk devletleri yerleşim alanlarını tarım, ticaret ve endüstri esasına göre kurmuş ve geliştirmişlerdir.

Doğu Türkistan'daki yerleşim yerleri günümüz modern şehircilik anlayışına göre imar edilmişti. Kentin sokak ve caddeleri birbirini dik kesecek şekilde yapılmış, yerleşim alanları sur ve kulelerle çevrilmiştir. Kentin içinde kütüphane ve mabetler son derece itinalı inşaa edilmiştir. Kentin alt yapısını oluşturan su kanalları ve sarnıçlar mevcuttur. Uygur kentlerinde ve yerleşim alanlarındaki mabet ve binalarda sanat eserleri ve freskler bulunmaktaydı.

Eğitim, inanç, sanat, müzik ve kültür kurum ve oluşumlarıyla tam bir yerleşik düzen kentli hayatı sürdüren Uygurlar ve daha sonraki Türk toplulukları Çinli seyyahların ve resmî Çin elçilerinin tanımlamalarına göre en üst düzeydeydiler.

Çinli seyyahlardan ve yazılı Uygur belgelerinden öğrendiğimiz bilgilere göre kentlerin yönetimi ve ticaret ahlâkı günümüz kent hayatını aratmayacak düzeydeydi. Kent yönetimi ve arazi kullanımı açısından gelişmişlik örneği teşkil eden Uygur kentleri Türk kültür ve medeniyetinin bir ürünü olarak çağdaşı Çin, Avrupa ve diğer medeniyetlere göre özgündür. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve yirmici yüzyılın başlarında yapılan arkeolojik kazılar bu özgünlüğü daha da belirginleştirmiştir.

Çin, Doğu Türkistan'a gönderdiği seyyahlarla ve elçilerle Uygur medeniyetini ve kültürünü tanımıştır. Uygurların Çin kültür ve medeniyetinden ayrı bir kültür ve yerleşim alanı teşkil ettiklerini bu seyyahların gezi notlarından ve resmî Çinli elçilerin

belgelerinden öğreniyoruz. Daha sonraları Uygur tacirler vasıtasıyla Uygur sanatı ve medeniyeti Çin sanatı ve medeniyetinden etkilenmiştir.

Uygur tacirler Çin kültür ve medeniyetinin unsurlarını batıya aktarırlarken kültürlerinin evrenselliği ilkesine sadık kalmışlardır. Bir çeşit evrensel kültür elçileri olmuşlardır. Fakat bugün Çin, geçmişteki Uygurların bu kültüre bağlılıklarını unutmıştır. Lop-Nor'da yaptıkları nükleer testlerle bölgedeki eski bilinen ve kazısı gerçekleştirilememiş Uygur medeniyetinin kalıntılarını yok etmek istemektedir.

Amacı Doğu Türkistan'ı Çinileştirmek olan bugünkü Çin idaresi, iskân politikasıyla Çinli göçmenleri eski Uygur medeniyetinin yeşerdiği alanlara yerleştirerek Doğu Türkistan'ı Çinileştirmektedir. Doğu Türkistan'ın asırlardır Uygur Türkleri ve diğer Türk toplulukları (Kazak, Kırgız, Özbek, vb) tarafından kullanılan yeraltı servetlerini Çinlilere işletmek ve sömürgeci zihniyetle bölgenin esas sahiplerini, Türkleri, sefaletle sürükletip eğitimsiz, kültürsüz ve sanatsız koymaktır. Öz kültürlerinin yeşerdiği yerleşim alanlarının isimlerini Çince isimlerle (Beş-balıg=Guçung gibi) değiştirmektedir.

Çin, asimilasyon politikalarını gün geçtikçe daha da sertleştirmektedir. Doğu Türkistan'ın tarihî bir gerçek olan varlığını “Yeni Hudut-Yeni işgal Edilen Toprak (Xinijang)” olarak değiştirmekle kendi tarihini de inkâr edecek duruma gelmiştir. Bu kelimenin tek anlamı vardır. O da “Çin Sömürgeciliğidir”. Çinliler Doğu Türkistan'da sömürgeci olduklarını, 1884'te Doğu Türkistan'ın adını Sinkiang olarak değiştirerek resmen ilân etmişlerdir. Oysa, Doğu Türkistan ve yerleşim alanları, tarihî Çin belgelerinde övgüyle bahsedilmekte ve Çin'in doğal sınırının Çin Seddi olduğu ısrarla belirtilmektedir. 1933 ve 1944'te iki defa Doğu Türkistan'da bağımsız hükümet kurularak Doğu Türkistan Cumhuriyeti ilan edildi. 01.10.1955'te Kızıl Çin tarafından Sincan Uygur Özerk Bölgesi olarak ilân edilen işgal altındaki ülkenin asıl adı “Doğu Türkistan'dır”. Çin'in Doğu Türkistan'ın bugün evrenselleşmiş kültürüne saygısızlığı ve Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlalleri, ne yazık ki, medenî batı toplumlarınca görmemezlikten gelinmektedir. Komünist işgalinden (26.09.1949) bu yana komünist Çin işgali ve istilası altında bulunan Doğu Türkistan'da Müslüman Türklere yönelik açıkça etnik bir soykırım uygulanmaktadır. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ne imza koyan gelişmiş devletlerin Doğu Türkistan'daki Türk topluluklarının, Çinliler tarafından, insanca özgür yaşama haklarının ellerinden alınması karşısında vurdumduymaz tavırları son derece düşündürücüdür.

Bugün batının birçok müzelerini Doğu Türkistan'ın yerleşim alanlarına ait eserler süslemektedir. Bu eserler, Doğu Türkistan'ın eski ve yeni yerleşim alanlarına ait önemli kalıntılardır.

Tarih boyunca kültüre hizmet etmiş Doğu Türkistan topraklarında yaşayan Türkistanlıların nükleer denemelerden, insan hakları ihlallerinden, kültür yağmacılığından, asimilasyonla kültür ve eğitim yozlaşmasından, iskân politikasıyla toprakları alınarak göçe zorlanmalarından doğan maddî ve mânevî zararları karşılama için Çin hükûmeti tazminat ödemeli ve Doğu Türkistan'dan elini ayağını çekmelidir. Dünya devletleri de bu davete, insanlık ve evrensel kültür değerlerinin korunması adına ilgi ve duyarlılık göstermelidir. Dünya barışı ve insanlık için bu gereklidir.

Doğu Türkistan'daki yerleşim alanları 1884 yılına kadar Türkistanlılar tarafından itinayla korunmuş ve geliştirilmiştir. Tarih boyunca bu yerleşim alanları tahrip edilme ile yüz yüze gelmiştir. Fakat, Türkistanlının sanata, kültüre ve tarihe olan saygısı yağmacılara gereken dersi vermiştir. Bugün de Doğu Türkistan'lılar,

Çin’li sömürgecilere karşı Uluslar arası ortamlarda Demokratik mücadele vermektedir ve kendilerine ait bu topraklarda özgürce yaşamak için bağımsızlık istemektedir.

KAYNAKÇA

- Grünwedel, A., 1906:Bericht über archaolog.Arbeiten in idikutschari, Abhdlg. d. Kgl. Bayer. Ak. d. Wiss. I. K1. XXIV, Bd. I.
 Ögel, B., 1984:İslâmiyettenÖnce Türk KültürTarihi. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
 Stein, A., 1921:Innermost Asia, 4 cilt, Oxford, 582s.
 Le Coq, A. von, 1909:Köktürkischhes aus Turfan, SBAW, s. 1202-1218.
 Le Coq, A. von, 1913: Chotscho, Berlin.
 Le Coq, A. von, 1925:Die Buddhistische Spatantike in Mittelasien, III, s. 23, Berlin.
 Le Coq, A. von, 1928:Von Land und Leuten in Ostturkestan. s. 166, Leipzig.

40. Suriye Türkmenleri

Dr. Muhtar TURKMENOĞLU¹²⁴

Suriye, toprakları üzerinden çeşitli medeniyet ve kültürlerin geçtiği ve pek çok istilaların, hadiselerin meydana geldiği, eski ve kritik bir mevkiye sahiptir. Ülkeye ilk yerleşenler Hazret-i Nuh’un oğlu Şam’dan türeyen ve Sami dilini konuşan Samilerdir. Müslümanların Suriye’ye hakim olmasına kadar bölge Amoritler, Fenikeliler, İbraniler, Hititler, Persler, Makedonyalı İskender, Roma ve Bizans imparatorlukları idaresinde kaldı.

Peygamberimiz Hazret-i Muhammed’in tebliğ ettiği İslam dini bütün Ortadoğu’ya yayıldığında, Suriye de İslamlaştı. Hazret-i Ebu Bekir’in halifeliği devrinde, Suriye’ye gönderilen İslam orduları, Hazret-i Ömer zamanında 635’te bölgeyi fethetti. Hazret-i Ömer bölgeye gelip, Suriye’yi teşkilatlandırdı. Hazret-i Ömer, önce Hazret-i Muaviye’nin kardeşi Hazret-i Yezid’i Şam valisi tayin etti. Şam, bölgenin en büyük şehirlerinden olup, şehrin adı eskiden Suriye olarak bilinirdi. Yezid’in vefatıyla Hazret-i Muaviye Şam valisi oldu. Hazret-i Muaviye, Suriye’yi teşkilatlandırıp, medenileştirdi.

662’de Emevi Hanedanı Suriye’de kurulup, Şam şehri merkezleriydi. Emevi Halifeliğinden sonra,Abbasilerin hakimiyetine geçti. Abbasi Halifeliği (662-749) devrinde Suriye, çok gelişip, pek çok ilim, kültür, medeniyet ve sosyal tesisler yapıldı.

Onuncu yüzyılın sonunda, Mısır’a hakim Şii Fatmiler, Suriye’yi işgal ettiler. On birinci yüzyılda Selçuklular, bölgeyi hakimiyetlerine aldılarsa da, 1096’da Haçlı

¹²⁴ SURIYE.

Seferleri başladı. Haçlı Seferleri (1096-1270) esnasında Haçlı-Şii Fatimi ittifakından Suriye çok zarar gördü. Haçlıları, Eyyubi Hanedanının kurucusu Selahaddin-i Eyyubi (1169-1193) Suriye'den uzaklaştırdı. Suriye, Selçuklu Atabekliği, Eyyubiler ve Memluklerden 1517 yılında Osmanlı hakimiyetine geçti.

On altıncı yüzyılın başından 20. asrın başına kadar Osmanlı hakimiyetinde kalan Suriye, bu zamanda gelişip, en huzurlu ve müreffeh devrini yaşadı. Osmanlı idari teşkilatında vilayet halindeydi. 1833 yılında Osmanlıya tabi Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa sülalesine verildi. Birinci Cihan savaşı (1914-1918) sonrasına kadar Osmanlı idaresinde kalan Suriye'ye Osmanlılar, pek çok ilmi, sosyal, kültürel, tarım, sınai ve ulaşım tesisleri kazandırdılar. Bu devirde pek çok ilim adamı yetişip, medeniyete hizmet ettiler.

Suriye Selçuklu Devleti (Suriye Selçukluları):

Suriye ve havalisinde Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş tarafından kurulan bir Selçuklu hânedânı. Suriye Fatihi Emir Atsız'ın, Kahire yakınlarında, Fatımîler karşısında mağlûbiyeti sırasında öldüğü zannedilince, Sultan Melikşah, Suriye'yi kardeşi Tutuş'a verdi (1077). Fakat Atsız'ın, Sultan Melikşah'a hayatta olduğunu bildirmesi üzerine, Tutuş'a Halep bölgesine gitmesi emredildi. Bir süre sonra Fatımîler, Şam'ı kuşatınca, Atsız, Melik Tutuş'u yardıma çağırdı. Atsız'ın ölmesi üzerine Tutuş, daha önce hakim olduğu Suriye şehirlerini ele geçirdi (1079). Sonra Kudüs'ü aldı. Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak, başşehri Şam olmak üzere, Suriye Selçuklu Devletini kurdu. Bu sırada Antakya'yı fetheden Anadolu fatihi Süleyman Şah, Suriye hakimiyetini ele geçirmek istedi. Bu maksatla Halep'i ele geçirmek için hareket etti (1085). Halep Valisi İbn-i Huteytî, Tutuş'tan yardım istedi. Melik Tutuş, yanında Artuk Bey olduğu halde, harekete geçti. İki hânedan üyesi Halep civarında Ayn Seylem mevkiinde karşılaştılar. Yapılan muharebede Süleyman Şah, hayatını kaybetti (1086). Tutuş, Halep'i ele geçirdiyse de, iç kaleyi alamadı. Suriye'deki hadiseler üzerine Melikşah, bölgeye sefer düzenledi. Tutuş, Şam'a çekildi.

Sultan Melikşah'ın Suriye'den ayrılmasından sonra Tutuş, harekete geçip, 1090 senesinde Humus'u ele geçirdi. Trablusşam muhasarası başarısızlıkla neticelendi. Melikşah'ın vefatı üzerine Sultan Berkyaruk'la saltanat mücadelesine giren tutuş, Rey yakınlarında yaptığı savaşta komutanlarının karşı tarafa geçmesi sebebiyle mağlup oldu. Genç yaşta hayatını kaybetti (1095). Melik Tutuş'un ölümünden sonra oğullarından Rıdvan Halep'te, Dukak ise Dımaşk'ta saltanatını ilan etti. Böylece Suriye Selçuklu Devleti, Halep ve Dımaşk Melikliği olmak üzere iki kola ayrıldı.

Halep Selçuklu Melikliği

Rıdvan, Halep Melikliğini kurduktan sonra topraklarını genişletmek üzere, veziri Cenâhüddvele ile birlikte, Suruç üzerine yürüdü. Fakat, Artukoğlu Sökmen'in başarılı müdafaası karşısında kuşatmayı kaldırarak, Ermeni asıllı Toros'un idaresinde bulunan Urfa'yı zaptetti (1096). Şehrin idaresini Antalya valisi Yağıbasan'a vererek Halep'e döndü. Melik Rıdvan, Dımaşk'ı da alarak, babasının hakim olduğu topraklara sahip olmak istiyordu. Bunun için Artukoğlu Sökmen Beyden yardım istedi. Bir süre sonra Rıdvan, Sökmen'in kuvvetlerinin de katıldığı ordusuyla, Dımaşk'ı muhasara etti. Ancak iki kardeş arasındaki mücadele Fatımîlere yaradı. Fatımîler büyük bir ordu ile gelerek, Kudüs'ü zaptettiler (Ağustos 1096). Melik Rıdvan ise, Kinnesrin'de

Dukak'ın kuvvetlerini bozguna uğrattı. Bu savaş neticesinde Dukak, Rıdvan'ın üstünlüğünü tanımak mecburiyetinde kaldı.

Diğer taraftan Haçlılar, 1098 senesinde Antakya'yı ele geçirdiler. Hakimiyet sahalarını genişletmeye çalışan Antakya hakimi Bohemond, Halepte bağlı bazı kaleleri ele geçirdi. Rıdvan, Haçlıların ele geçirdiği Kella Kalesini geri almaya çalıştıysa da, mağlup oldu. Çok geçmeden Haçlılar, Halep'i kuşatma hazırlıklarına başladılar. Fakat Malatya Emîri Danişmend kumandasındaki bir Müslüman ordusu tarafından sıkıştırılınca, geri çekildiler.

1104 senesinde Sökmen Bey ve Emir Çökürmüş idaresindeki Türk kuvvetleri Urfa ve Antakya Haçlılarını Harran'da mağlup etti. Bunun üzerine Melik Rıdvan harekete geçerek, Halep civarında Haçlıların elinde bulunan birçok yeri aldı. Böylece, bir süre için Haçlı tehlikesinden uzak kaldı.

1107'de, Melik Rıdvan'ın, Antakya bölgesine kadar seferler düzenlemesi üzerine, Antakya Prensi Tancerd harekete geçerek Esârib ve Zerdâna kalelerini zaptetti. Bölgeye karşı yağma akınları düzenledi. Melik Rıdvan, bu durum karşısında Tancerd ile ağır şartlarda bir anlaşma imzaladı. Bir süre sonra Rıdvan, Haçlılara karşı Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'dan yardım istedi. Sultan Muhammed Tapar'ın yardım çağrısına birçok emir uydu ve Mevdûd'un komutasındaki Selçuklu ordusu, Tell-Başir'i kuşattı. Fakat bu, başarısızlıkla neticelendi. Rıdvan, Halep'e Haçlı baskısının artması karşısında Büyük Selçuklu ordusunun Halep'e gelmesini istedi. Emir Mevdûd, bu isteği yerine getirmek için Halep önlerine geldiyse de, askerinin halka kötü davranması, Rıdvan'ın şehir kapılarını kapamasına yol açtı ve Selçuklu ordusu, Halep'ten ayrılmak mecburiyetinde kaldı.

Melik Rıdvan'ın 1113'te vefatından sonra yerine on altı yaşındaki oğlu Alp Arslan el-Ahras geçti. Fakat idare tamamıyla atabegi Hadim Lü'lü'nün elindeydi. Bu dönemde Halep'teki Bâtînîlerden şikâyetlerin artması üzerine, Sultan Muhammed Tapar, bir elçi göndererek Bâtînîlere karşı harekete geçilmesini istedi. Alp Arslan, bu isteğe uyararak bir kısım Bâtînî reîsini öldürdü. Bâtînîleri sevmeyen Halep halkı da bu harekâta iştirak etti. Bâtînîlerin sağ kalanları Suriye'nin çeşitli şehirlerine ve Haçlılara sığındılar. Alp Arslan'ın melikliği kısa sürdü. Yakınlarının tavsiyesi üzerine yardım için Tuğtegin'e müracaat etti ve Dımaşk'a dostça bir ziyaret yaptı. Tuğtegin, bu müracaatı müspet karşıladı. Bu durum karşısında Atabeg Lü'lü, Alp Arslan'ın davranışlarından ve Tuğtegin'in istekleri doğrultusunda hareket edeceğinden korkarak 1114 senesinde Alp Arslan'ı öldürttü.

Hadım Lü'lü, Alp Arslan'ın yerine Rıdvan'ın altı yaşındaki oğlu Sultaşah'ı geçirdi. Böylece bir süre için devletin gerçek idarecisi durumuna geldi. Fakat, kudretli bir melikin yokluğu ve ordusunun küçük çapta olması, Halep Melikliğini, sadece bu şehri müdafaa durumunda bıraktı. Lü'lü'nün ise 1117'de öldürülmesinden sonra, Artukluİlgâzi 1118'de Halep'i ele geçirdi ve Sultaşah'ı hapsetti. Böylece, Halep Melikliği sona erdi.

Dımaşk (Şam) Selçuklu Melikliği

Tutuş'un ölümünden sonra, oğlu Dukak, Suriye Selçuklularının Dımaşk şubesini kurmuştu. Tutuş'un emrinde bulunan Emîr Tuğtegin, Sultan Berkyaruk'un eline esir düşmüş, sonra serbest bırakılmıştı. Tuğtegin, Dımaşk'a gelerek Dukak'ın hizmetine girdi ve ordu kumandanlığına getirildi. Ayrıca, Dukak'ın annesiyle evlendi ve Savtigin'i ortadan kaldırarak, melikliğin idaresini ele aldı. Dukak, Dımaşk'ı ele

geçirmek isteyen ağabeyi, Halep Meliki Rıdvan ile yaptığı mücadelede mağlup olunca, onun hakimiyetini kabul etti.

Melik Dukak, bundan sonra Haçlılarla mücadele etti. Fakat Haçlı kumandanı Raymond'la yaptığı Trablus önündeki savaşı kaybetti (1102). Daha sonra Cenâhüddeve, Rahbe'yi zaptetmek için sefer düzenlediyse de, buranın, Melik Dukak tarafından ele geçirildiğini öğrenince, bölgeden ayrıldı. Cenâhüddeve, Dukak'ın 1104 yılında ölümünden sonra, Atabeg Tuğtegin, önce onun bir yaşındaki oğlu Tutuş adına hutbe okuttu. Daha sonra Dukak'ın on iki yaşındaki kardeşi Ertaş'ı tahta geçirdi. Fakat, Tuğtegin'den korkan Ertaş, Dımaşk'tan kaçtı (1104). Böylece, Suriye Selçuklularının Dımaşk kolu sona erdi ve yerine Tuğtegin ailesi, yani Böriler Hânedânı kuruldu.

Suriye Selçuklu Hükümdarları / Tahta Geçişleri

Tâcüddevle Tutuş / 1079

Rıdvan (Halep'te) / 1095-1113

Dukak (Şam,da) / 1095-1104

Alp Arslan el-Ahras (Halep'te) / 1113

Sultanşâh (Halep'te) / 1114-1117

Birinci Dünya Savaşında müttefik ordularının yenilmesi neticesinde, Osmanlı Devletiyle imzalanan Mondros Antlaşmasıyla bölge Fransızların işgaline uğradı. 1920'de Fransa'nın mandasına girdi. Suriye, Fransa'nın idaresine girmesiyle Osmanlı devrindeki huzur ve müreffeh hayatın yerini, anarşi ve sefalet aldı. Suriye'de Müslümanlar çoğunlukta olmasına rağmen, idarede Fransızlar, Ermeniler ve Nusayriiler hakimdi. Şam, Halep, Nusayri merkezi Lazkiye ve Harran bölgesindeki Dürzilerle Fransa'nın mücadelesi

Suriye, bulunduğu coğrafi konum itibariyle; doğu ve batıyı birleştirdiğinden Anadolu'nun tabii bir uzantısı olmasından ötürü hem doğu ve hem de batıdaki devletlerin ilgi odağı olmuştur. Sümerler, Asurlular, Makedonyalılar ve Romalılar Suriye'de hakimiyet kurmuşlardır.

İslamiyet'in doğuşundan sonra bölgede, Hz. Ömer'le başlayan bir İslimi hareket görüyoruz. Bu durum, Emevi ve Abbasi hanedanlıkları zamanında da devam etmiştir.

Suriye'deki Türkmenlerin daha 7. ve 8. yüzyıldan beri Fırat ve Dicle boylarına indikleri, ayrıca, Mezopotamya'dan ve Anadolu'dan Suriye'ye göçtükleri 9. ve 11. yüzyıldan buyana bölgede yaşadıkları bilinmektedir. daha önce Mısırda bir Türk komutanı Tolun oğlu Ahmed kendi hanedanını kurmuş (875) ve bu hanedan 905 yılına kadar devam etmişti. Tolunoğlu Ahmed Suriye'yi (877) almıştı .

Daha sonra yine başka bir Türk komutanı Toğaç oğlu Muhammed Ebu Bekir, tarihte İhşidî adıyla anılan hanedanı kurmuş ve bu hanedan (935-969) yılları arasında bölgeye hakim olmuştur. Her iki Türk hanedanı, Abbasî halifeliğinin bir politikası olarak Türk komutanları ile Türk askerlerine, orduda büyük yer vermelerinin sonucunda doğmuştur. İhşidîler'i (969) yılında Şif Fatimî devletine yıktı.

X.Yüzyılın birinci yarısında Abbasî İmparatorluğu iyice parçalanmış, Irak'ta bile kuvvetini hissettiremeyecek bir duruma düşmüştü. Bizans bundan faydalanarak karşı taarruza geçti ve birçok yöreleri ülkesine katmaya muvaffak oldu. Bizans' a karşı, kuzey Suriye ve Cezîre'nin (Kuzey Irak ve bazı Güney Anadolu yöreleri) hakimleri olan Hamdanî hükümdarları karşı koymaya çalıştı. Bu cümle adı geçen hanedanın en büyük hükümdarı olan Seyfü'de-devle, Seyfü'de-Devle'nin en ünlü ve

muktedir kumandanlarından birinin “Türk Yemek” olduğunu biliyoruz. Bu Türk kumandanının Kimek elinin yemek boyundan olduğu için böyle anılmış olması muhtemeldir. (ölümü:951-2)

Türkmenlerin bölgeye gelip yerleşmeleri, Büyük Selçuklu Devleti'nin Gazneliler'le yaptığı Dandanakan Savaşı sonrası olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti, bu savaştan sonra özellikle 1063 yılından itibaren kendi hayat tarzlarına uygun buldukları bu bölgeye yerleşmeye başladılar. Özellikle Halep, Lazzikiye, Trablusşam ve Asi Irmağı vadisi boyunca Hama, Humus ve Şam bölgesinde bu yerleşme yoğunluk kazanmıştır. Türkmenlerin buraya yönelik akınları Afşin ve Sandık Beyler komutasında Halep'e kadar devam etmiştir. (1069-1070) yıllarında ise Kurlu ve Atsız Beyler, Güney Suriye'yi tamamen ele geçirmişlerdir.

(1071) yılında Malazgirt Savaşından sonra Aşağı ve Yukarı Fırat boylarında, Saltuklar, Mengücekerler, Danişmendiler, Yıvaloğulları, Artuklar gibi Türk Beylikleri kurulmuştur..

(1077) yılından beri Suriye Selçuklu meliki olan Tutuş, kendini sultan ilân ederek, Oğuzların Yıva Boyu ile Bayat, Avşar, Begdilli, Döğer ve Üçoklar oymakları Şam ve Halep'e yerleşmişlerdir. Berkyaruk'un üzerine yürümüş, fakat yenilmişti (1095). Oğullarından Rıdvan Halep'te, ve Dokak Şam'da hâkimiyetlerini ilân ettiler. Halep hakimi Rıdvan Haçlılarla mücadele etti. Bir ara sınırlarını Güney Anadolu'ya kadar genişletti.

(1117)'ye gelindiğinde her iki bölgede de hâkimiyet, atabeylerin eline geçmişti. Suriye Selçuklularının Şam kolu, Atabey Tuğtekin tarafından yönetiliyordu. Oğlu Tacü'l-mülk Börî babasının ölümü üzerine idareyi ele aldı. Pek güçlü olmayan bu atabeylik, Zengî Atabeyi Nureddin Mahmut tarafından ortadan kaldırıldı (1154).

(1127) yılında Melikşah'ın Halep Valisi Ak-Sungur'un oğlu İmadeddin Zengi'nin Musul valiliğine getirildi. Haçlılara karşı verdikleri mücadelelerle öne çıkmışlardır. İmadeddin Zengî, Haçlılardan Urfa'yı alınca Avrupalılar II. Haçlı Seferi'ni düzenlemişlerdir (1137). Zengî'nin ölümünden sonra atabeylik Musul ve Halep olmak üzere iki kola ayrıldı (1146). Halep'teki oğlu Nureddin Mahmut haçlı kontluklarına karşı başarılı mücadeleler verdi. Şam'daki Börileri kendine bağladı. Haçlılarla iş birliği yapan Mısır Fâtımî Devleti'ni ortadan kaldırdı (1171). Nureddin Mahmut ölünce atabeylik Eyyubi ailesine intikal etti (1174). Selahattin Eyyubi komutasındaki Müslümanlarla birleşerek Haçlılara karşı bölgeyi savunmuşlardır

Selahattin Eyyubi'nin ölümünden sonra bölgeye bir başka Türk devleti olan Memlûklular hakim olmuştur. Anadolu'ya hakim olan Türkiye Selçuklu Devleti ise, 1243 yılında Moğollarla yaptığı Köseadağ Savaş'ını kaybetmesi sonrası ağır Moğol baskısı altında kalmıştı. Bu baskı sonucu özellikle Kayseri ve Sivas'ta yaşayan Türkmenler, Memluk Sultanı Baybars zamanında Suriye bölgesine yerleşmişlerdir. Bu dönemde Suriye'ye gelip Şam'a yerleşen Türkmenler, İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra çıkan siyasi karışıklıktan faydalanarak 1337'de Elbistan civarında Dulkadiroğulları beyliğini kurmuşlardır. Yavuz Sultan Selim, 1516 yılında Mercidabık'ta Memlûkluları yenerek bu günkü Suriye topraklarını Osmanlılara bağlamıştır.

Suriye Türkmenleri, ilk yerleşimlerinde göçebe olarak kalmışlarsa da sonradan yerleşik düzene geçmişlerdir. Konar-göçer ahalinin merkeziyetçi bir devlet nizamı ile bağ-laşamayan hayat tarzları yüzünden yerli halka büyük zararlar verme-lerim sona erdirmek endişesi , Harab ve boş yerleri imar etmek ve yeniden ziraata açmak (1691-

1699) yılları arasında konar-göçer halkın Osmanlı hükümet tarafından iskan edilmesinin bazı sebepleridi .

1916 sonuna kadar da bu bölgedeki Türk hakimiyeti, kesintisiz olarak 402 yıl sürmüştür. Bu sürede bölge sakinleri, derin Türk kültürü etkisi altında kalmıştır. Bu etki kendisini en çok dil konusunda göstermiş; Suriye lehçesi en fazla Türkçe kelime içeren Arab lehçesi olmuştur. I. Dünya Savaşı sonuna kadar Osmanlı hakimiyetinde kalan Şam, Trablus ve Halep eyaletleri şeklinde yönetilen Suriye, Türk yönetimi altında kültürel, sosyal ve ekonomik açılardan kalkınmış ve en huzurlu dönemini geçirmiştir.

30 Ekim 1916 Mondoros mütarekesine kadar aşağı yukarı 500 yıl Türk hâkimiyetinde kalan Suriye, İngiliz, ve Fransız işgaline uğramış, 1936 yılında ise Fransa denetiminde cumhuriyet olmuştur.

Suriye Türkmenleri ve yaşadığı yerler:

9. yüzyılda Tolunoğulları döneminde ilk defa Türk hakimiyetine giren Suriye, 11. yüzyılda Selçuklu Türkmenleri'nin, 1260'a doğru Memlûk Kıpçak Türkmenleri'nin eline geçmiş, 1516 yılında Yavuz'un bu ülkeyi fethetmesiyle Osmanlı hakimiyetine girmiş ve 850 yıllık Türk idaresinden sonra 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Anlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nden kopararak Fransız kontrolüne bırakılmıştır. Bugünkü Suriye 17 Nisan 1946 yılında bağımsız bir devlet haline gelmiştir.

20. yüzyılın ortalarında çok sayıda Suriye Türkmenine Araplaşmış, böylece bu ülkede yüz yıllardır süren asimilasyon son dönemde de devam etmiştir>

Oğuz Türkmenleri'nin ve Memlûk Kıpçakları'nın torunları olan Suriye Türkmenleri. Türkmenler bu ülkede azınlık olarak kabul edilmemekte ve kayıtlarda Müslüman olarak geçmektedirler. Halk arasında ise Türkmenler olarak adlandırılmaktadırlar.

Suriye'de Bayat, Afşar ,kadirli ,arabli , Begmişli , Haçi Ali, Karakeçili , İsabeğli, Musabeğli, Elbeyli, Akar, Hayran ,karashhli, Çandırl , guonajli, Sincar gibi Türkmen boyları yaşamaktadır. Bu Türkmen boyları ile Anadolu'daki uzantıları olan Türk boyları arasında inançlar, gelenekler ve folklorik pratikler bakımından çok önemli benzerlik tespit edilmiştir.

Suriye'de yaşayan Türkmenler'in nüfusu hakkında verilen rakamlardan 500.000 tahmini bu gün artık eskimiştir. Yakın zamanlarda verilen tahminler ise 2000.000 - 2.5 milyon daha azdır ,gerçek rakamlar 3 milyon arasında tahmin edilir, Onlarada Araplaşmış Türkmenleri eklenirse onların sayısına ikiye katlanır, Suriyedeki Turkmenlerin basenda olan **Kal Muhamed Mustafa Paşa**,sonra oğlu **Haçi Nassan Mustafa Paşa**, şemdi Suriyedeki Turkmenler in başenda olan **Faruk Mustafa Paşa Merhan(Belwa)** , şemdeki Salwa koyunde oturmaktadır,kandsi Haçi Ali aşratinden olmaktadır, Haçi Ali aşrati suriyede turkmenleri yuz yelardir bir araya toplamaktadır tespit edilmiştir.

Suriye'de Toplam 523 Türkmen köyü vardır (büyük şehirler harlarından başka) . Suriye hükümeti, son yıllarda Türkçe yer adlarını Arapça'ya çevirmiştir. İsabeğli "İseviye", Kabamazı "Belutiye", Merhan(Balwa) Salwah, hawahuyok.Beliz .Nabgha.. Daşlıhoyuk TalHaçr, Tırınça "Ümitüyur", Karınça "Behlüliye" olmuştur

Suriye'de Türkçe eğitim yapan okullar olmadığı gibi. Türkmenler bir arada tutan her hangi bir teşkilat da yoktur. Köy ve kasabalarda yaşayan Türkmenler kendi

aralarında Türkçe konuşmayı sürdürürler. Yüksek eğitim yapan Türkmenler'in sayısı çok azdır ve tamamına yakını Türkiye'deki okullarda okumuştur.

Türkçe çıkan yayın organları, 1922'den 1937'ye kadar, sürgündeki Refik Halit'in de katkılarıyla renklendirdiği, "Doğru Yol" ve "Vahdet"'tir.

Suriye Türkmenleri, şiveleri ve edebiyatları bakımından Türkiye'nin bir uzantısı gibidirler. Suriye'de konuşulan ağız da, Hatay bölgesinde konuşulan Türkmen ağızlarının bir devamı niteliğindedir.hama ve humus Türkmenlerinin şivesi eski Osmanlı diline daha yakın. Ve bazı ülkelerde Azerbaycan diline yakın olunmaktadır.

Halep Türkmenleri:

Osmanlı Devleti döneminde Türk nüfusunun idari merkezi Halep'ti. Halep, sokaklarında Türkçe konuşulan bir yerdi. Türk mimari ve sanat eserleri Halep'te oldukça çoktur. Suriye'de Halep şehirde daha çok yaşayan Türkmenler vardır şehir merkezi huyluk harası(büyük bir Türkmen Mahallesi ,Türkmen nüfusu 400,000 tahmin edilir) , Kürtdağı, Cerablus, Mümbiç, Musabeyli, Azez nahiyeleri ve yörelerinde Türkmenler yaşamaktadır , Bu şehir ve nahiyelere bağlı Türkmenler'in yaşadığı köy sayısı ise yörelere göre şöyledir: Cebeli Sema'nın doğusunda nahiye merkezi ile 16; Kilis'in güneyinde Azez Kazası'na bağlı, Azez ile Aferin Suyu arasında 17, Azez'in doğusunda 29, güneyinde Halep'e bağlı 3; Çobanbeğ Nahiyesi'nde Mümbiç Kazası'na doğru 54, aynı kazanın güneyinde 15; Baraklı Oymağı'ndan Cerablus Nahiyesi'ne bağlı 26; Sacır Suyu'nun güneyinde 23; Urfâ hudud nahiyesi Mürşid Pınarı ve Akçakale Kazası'nın güneyine isabet eden ve Belih Irmağı'na kadar uzanan sahada 59 köy olmak üzere .Halep Bazı Türkmen köyleri : mirza, kerpiçli, arabazi, merhan (balwa) ,khalisa ,daşlihoyuk ,karsanle ,aiyaşa ,talayşa, sakızlar ,sande ,arabjurduk ,dabis ,bizaah ,bozilja ,agdash, beyliz, nabğa, kanlı koy, eşekli, usbağılar, gavureli, amerne, bel veren, taflı, lilve, yusuf başa, kadılar, memeli, kurucu höyük, taş atan , buyan, dadlı, belli, sakkal veran, kara yakub, kara taş, kara kuz, balalı köy, bandarlık, duraklı, anbarlı, hacı hasanlı, kara baş, bir elli, avşar, küllü, dabık, yazlı bağ, ıral, şüvirin, delha, iğde, tukmen barıh, kara köy, kara mazraa, harab mamal, azak, hava köy, telile, beş curun, sinekli, ziyaret, okuf, çoban bey, hedebet, tiral, kurt, öküz öldüren, çubbon, üvilin, zülüf, kalkum, bablimun, tat hums, çeke ,daşkapo, samandra ,bahwarta ,harçala, kndra.

Lazzikiye Türkmenleri

Suriye'nin Akdeniz kıyılarında, başta Lazzikiye şehir merkezi Cimmel Harası (Türkmen Mahallesi) olmak üzere Basit, Bayır, Behlüliye, Kesap nahiye ve köylerinde Bayır-Bucak Türkmenler yaşamaktadır Bu şehir ve nahiyelere bağlı Türkmenler'in yaşadığı köy sayısı ise yörelere göre şöyledir: Lazzikiye vilayet merkezi ve Kesap Nahiyesi'ne bağlı 6; Bucak bölgesinde sahil boyunca 84; Behlüliye Nahiyesi'ne bağlı 12; Bayır Nahiyesi merkezine bağlı Kebeli'nin kuzeyinde 27, doğusunda 8, güneyinde 11; İncesu'nun batısından güneye doğru olan bölümünde 20, doğusunda 17. Suriye hükümeti, son yıllarda Türkçe yer adlarını Arapça'ya çevirmiştir. İsabeğli "İseviye", Kabamazı "Belutiye", Tırınca "Ümitüyur", Karınca "Behlüliye" olmuştur. Bazı Türkmen köyleri : (Karamustafa, Büyükpınar,Köy Çiçekliyazı mahalleleri) , hayat, sallor, al yamamah, assamra, al ğassaniyeh, kastalmaaf, ğamam, um tuyur, zinzıf, Turunç, Meydancık, Hacranlı Hasancık Saray, Camuslu, Bödirsiye, Karaca, Çamurlu, Bostancık, Fakıhasan, Karabacak, Mollomahmutlu, Ubeydiye, Karamanlı, Kara Cücük, Türkmenli, Çalkamanlı, Sağirt,

Ali, Elmalı, Abanlı, Bayır nahiyesinden, Gebelli, Dervişhan, Gebere, Şeren, Karaahmet, Gökdağ, Yumuşak, Mıllıklı, Kebir, Murtlu, Karakisa, Ulucak, Kara pınar, Aşağı Karamanlı, Yukarı Karamanlı, Saldıran, Karacağız, İsapınar, Kulcuk Pınar, Kulcuk, Çukurcak, Nisibin, Dağdağan, Çovkaran, Sarraf, Kapıkaya, Ablaklı, Kapaklı, Çanacık, Korali, Çınarlı, Kızıkçuracık, El Kasap, Kislecik, Mahruka, Kuruca, Kızınca, Ağcabayır, Cümeren Yamadı, Burc-İslam, Sulayıp

Hama ve Humus Türkmenleri

"Humusta kim derse ben Türkmen değilim o aslında humuslu değildir ", işte Suriye tarihçisi (Süheyl zakkar) demiş , çünkü ona ve eski Arab tarihçisine (bin el esir)a göre, 11. yy humusu büyük bir deprem yıkmış, tamamını viran etmiş sonra humusu yeniden tamir eden Türkmenlerdir (zingilar ve Selçuklular), Nureddin Mahmut bin zingi tarafından, humusun merkezinde eski haralarından birinin adı haratul-Türkmen(Türkmenler harası) ve eski şehir kapılarından birisi babu- türkmen (Türkmen kapısı) ama bu günlerde bu haralarda yaşayan Türkmenler tamamen arablaşmış.

Suriye'nin Hama-Humus şehirleri ve Lübnan sınırı arasında kalan kısımdır. Türkmenler genellikle Humus'ta ve Humus köylerinde ve bazı Hama köylerinde yaşamaktadırlar. Osmanlı imparatorluğun devrinde Buralara yerleştirilmeğe davet edilen ve iskana me-mur olan oymaklar şunlardır: Kara Avşar, İnallu, Döğer oğlanı, Hama Değeri Mustafa kethüda, Hama Düğeri tabi-i Derviş kethüda, Şam Beğmişlüsü, Hüccetlü, Kapu-uşak, Eymir-i Dümdvarlu, Çozlu Çerkez-oğulları, İdris Kethüdaya tabi Abalu, Tokuz han Harbendelüsü, Kara Tohtemürlü, Köse Kethüdaya bağlı Şerefli, Uşak obası, Beşîr-oğulları obası, Eymir-i Sincarlu, Bozlu, Ebu Derda'ya bağlı olan Bozlu,Tohtemürlüsü, Salur (Sellüriyye) türkmenleri, Dindaş oğlu İsmail Bozulus'a bağlı olan Genceli Avşarı, Kızıl Ali, Danişmendlü'ye tabi Kara Halil .

Humusa bağlı bazı Türkmen köyleri : baba amr harası (bugünkü Türkmenler Mahallesi) zara, mitras, bdada, arcun, alhusun, dar kabira, kızıl, üm al kasab, samalil, burc kaya.

Hamaya bağlı bazı Türkmen köyleri : akrab (kara halili), tulluf, hazzur, huvvir el trukman, bit natır , hırmıl

Kunteyra Bölgesi Türkmenleri :

Burası Filistin sınırına çok yakındır. Kafkasya'dan gelenler 1878'de buraya yerleştirilmişlerdir. bağlı bazı Türkmen köyleri : hafr, al kadırıyye, kafr nafah, zabya, al rezzaniyye, ahmadiyye, huseyniyye, ayn kura, ayn sümsüm, ayn alak, üleyka, ayn ayşaa.

Şam ve draa Türkmenleri

Şehirde Türkmenlerin oturduğu büyük bir mahalle bulunmaktadır. Ayrıca Havran ovasında da Türkmenler vardır. Şama bağlı bazı Türkmen köyleri : kaldun, ruhaybe, adra ve bazı şam haraları (el hecer el esvad el tadamün , cöber) ve draaya bağlı bazı Türkmen köyleri : dara şehir merkezi , busra, maarba, burak.

KAYNAKÇA

1- Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları. Yazar :. FARUK SÜMER. Yayınevi :. Türk Dünyası Araş. Vakfı ...

- 2- OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA AŞİRETLERİ İSKAN TEŞEBBÜSÜ
yazar : Dr. Cengiz Orhonlu... Arapça Tercümesi .. FARUK MUSTAFA PAŞA
- 3- Osmanlı Teşkilat ve Siyaset Kültürü yazar:VAHİT ÇABUK
- 4- OĞUZLAR yazar:SERGEY GRIGOREVIÇ AGACANOV
- 5- Türklerin Tarihi yazar :JEAN-PAUL ROUX
- 6- Dünyaya Hükmeden Osmanlı Padişahları yazar : AHMED SEYREK
- 7- Son imparatorluk Osmanli yazar : ILBER OTRAYLI (TIMAŞ YAYINLARI)
- 8- Fatih Devri Kaynaklarından / Düsturname-i Enveri yazar :OBERT E.HOWARD.

**41. ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN YARADACILIĞINDA
CƏLALƏDDİN RUMİ İRSİNİN ƏKSİ.
Vüqar TEYMURXANLI İsmət oğlu¹²⁵**

ÖZET

Makale, ünlü sufi ve düşünür Celalaeddin Rumi'nin XIX yüzyıl Azərbaycan düşünürü A. Bakıxanov'la ilgili edebi konuların ilmi təhlilini konu edinir. Yazıda, Azərbaycan'dakı ilim adamları və eleştirmenlərin konu ilə ilgili düşüncələr üzərində durulmuş, A. Bakıxanov'un eserlərində Mevlana'dan yapılmış alıntılar təspit edilmişdir. Her iki düşünürün eserlərində konu, yapı və didaktik amaç bakımından benzerliklər araşdırılmışdır. Manevi sansür qarşısında Bakıxanov'un Mevlana sanatından nasıl faydalandığı üzərində durulmuşdur.

Anahtar kelimələr: A. Bakıxanov, Mevlana, edebi təhlil

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-estetik sözü və maarifçilik hərəkatını əməli- təcrübi əhəmiyyət səviyyəsinə yüksəldən, şöhrəti ölkəsinin hüdudlarını aşıb bütün Şərqi və Qərbi ölkələrinə qədər yayılan A.Bakıxanov orta əsrlərin ədəbi-fəlsəfi düşüncəsində əsas yer alan sufizm dünyagörüşünü əsərlərində qoruyub saxlamaqla

¹²⁵ Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Quba Filialı, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, e-mail: vuqarteymurxanli@hotmail.com

yanaşı özünəqədərki ədəbi-mədəni irsə müasir mənəvi istək mövqeyindən yanaşmaqla onu həm struktur, həm də janr baxımından çağdaş həyatın tələbatına yönəltmək üçün yaradıcılığını zəruri tarixi körpüyə çevirməyə müvəffəq ola bilmişdir. A.Bakıxanov sağlam əqidələrə istinad etmək yolu ilə yaradıcılığın ideya-məzmun əlvanlığını dövrünün ruhi-mənəvi ehtiyacı ilə gözəl uyuşdurmağın zirvəsini kəşf etmişdir. Mütəfəkkir şair çoxcəhətli sənətkarlıq səriştəsini klassik Şərq ədəbiyyatının Cəlaləddin Rumi, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və başqa bu kimi ölməz, aktuallığını daim saxlayan sənətkarların əsərlərinin mənəvi-irfani məfkurəsinə tuşlamışdır ki, bunların içərisində Rumi sənətinin də öz yeri vardır.

Bizcə, mütəfəkkir şair öz yaradıcılığında dünya mədəniyyətini dərinləndirərək ədəbi ənənələrimizin gələcək inkişafı istiqamətini də düzgün təyin etmişdir. A.Bakıxanovun əsərlərində mövcud olan irfani-fəlsəfi vüsətin əsas qaynaqlarından bəhs açdıqda Cəlaləddin Rumi irsinin əhəmiyyətli təsiri üzərində xüsusi dayanmaq zəruridir. Hər şeydən öncə qeyd etməliyik ki, A.Bakıxanovun təsəvvüf poeziyasına meylini yaşadığı dövrün ab-havası, təhsili və ədəbiyyatın çoxəsrlik çərçivəsindən aşı bilməmək kimi izah etmək, sözsüz ki, doğru olmaz. Onun, demək olar ki, dövrünün bütün elimlərinə dərinləndirən bələdliyi, Şərq, həmçinin Qərb ölkələrini qarış-qarış gəzərək bu yerlərin elmi-mədəni nailiyyətləri ilə yaxından tanış olması və məhz Avropa səyahətindən sonra milli-mənəvi və irfani köklərə daha sədaqətlə etiqad etməsi kimi tarixi faktlar mütəfəkkirin öz irsindən də bəllidir. Onu da qeyd edək ki, Cəlaləddin Rumi sənətinin XIX əsrin ən mütəfəkkir söz ustalarından biri olan A.Bakıxanova ideya-mənəvi təsiri indiyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ayrıca tədqiqat obyektinə kimi öyrənilməmiş, ancaq ədəbiyyat tarixçiliyinin banisi Firidun Bəy Köçərlidən tutmuş günümüzdə qədər Qüdsi yaradıcılığına müraciət edən bir çox araşdırıcı bu mövzuya öləri də olsa toxunmuşdur. XIX əsr sənətkarlarının bədii yaradıcılıq yollarını elmi təhlil süzğəcindən keçirən professor Zaman Əsgərli məsələyə obyektivlik prizmasından yanaşaraq onların bir çoxunun “real, canlı həyatdan mövzu seçməkdə çətinlik çəkib Rumi, Sədi, Hafiz, Nizami, Füzuli kimi klassiklərin mövzularına, obrazlar sistemə müraciət edərək, bir çox hallarda isə sadəcə təqlidçiliyə gedib çıxmalarını” (2,5-6) qeyd etməklə, bunlardan fərqli olaraq “Bakıxanov, Vazeh, Nəbati, Zakir, Heyran xanım kimi şairlərin” (2,6) klassik irsin ölməz ənənələrini yeni ictimai-mədəni şəraitin tələblərinə müvafiq, orijinal üslubda davam etdiklərini xüsusi vurğulayır və bu yolda ədəbi mühitin mənəvi tələbini ifadə edən “klassik poeziyaya xas olan mövzu və ideyalar aləmi, obrazlar, janrlar, dil-ifadə sisteminin onların yaradıcılığına qol-qanad verdiyini” (2,6) diqqətə çatdırır. Tədqiqatçı M.Sultanov haqlı olaraq A.Bakıxanovun “klassik Şərq poeziyasının, xüsusilə Cəlaləddin Rumi kimi böyük şairin təsiri ilə şeir yazdığını” (3,12) iddia edir. Əlbəttə ki, A.Bakıxanovun əsərlərindəki mövcud dini-irfani qaynaqlardan danışarkən Cəlaləddin Rumi sənətinin xüsusi əhəmiyyətini, bunun XIX əsr ədəbiyyatında qüdrətli davamçı kimi Qüdsi yaradıcılığında yeni məntiqi mərhələ olduğunu qeyd etməliyik.

A.Bakıxanov irsini tədqiq etdikdə müəllifin həm elmi, həm də bədii yaradıcılığında Cəlaləddin Rumi ilə sıx bağlı olduğunu müşahidə edirik. Məlum olduğu kimi, ensiklopedik biliyə malik olan A. Bakıxanov “Təhziyə-əxlaq” əsərində bir çox pedaqoji məsələləri ciddi fəlsəfi görüşlər fonunda ifadə etmişdir. Görkəmli mütəfəkkir cəmiyyətin yaşanı olan əxlaq normalarının fəal təbliğatçısı kimi öz görüşlərini əsaslı dəlillərə söykənməklə ifadə edir, fikrini klassik Şərq ədəbiyyatı və xalq zəkəsindən faydalanmaqla təsdiqləyirdi. Bu zaman onun mütəfəkkir sənətkər

Cəlaləddin Rumiyə müraciətləri də diqqəti çəkir. Yeri gəlmişkən qeyd edə bilərik ki, bu özü A.Bakıxanovun söz sənətinə və böyük Mövlana irsinə mühüm elmi mənbə kimi baxdığını da aydınlaşdırır. Dövrünün elmlərini dərinlən öyrənən A.Bakıxanov fəlsəfə tarixində minilliklər boyu mübahisə obyektinə olan mülahizələrin elmi təhlilində məhz klassik ədəbiyyata əsaslanması təsadüfi sayıla bilməz. Bu da maraqlıdır ki, öz düşüncələrində bədii ədəbiyyata söykənən alim özünün elmi qənaətlərinin ifadəsində bədiiyyətdən uzaqlaşaraq elmi üsluba üstünlük verir, yeri gəldikcə arxasında elmi müddəalar duran nəzm parçalarından faydalanır. Əlbəttə ki, bədii əsərlərində olduğu kimi burada da əsas ideya və mövzu qayanaqlarından biri kimi Cəlaləddin Rumi irsi mühüm yer tutur. Görkəmli alim “Təhziyə-əxlaq” əsərində üç yerdə, müxtəlif məqamlarda Mövlananın əsərlərindən misal gətirir. A.Bakıxanov əsərin II fəslində polemika doğuran: “Şərin xəlqi şərdirmi?”- sualının cavabını şərh etdikdə fikirini Rumidən gətirdiyi şeir parçası ilə əsaslandırır. “Mövləvi deyir:

Dünyada mütləq pislilik yoxdur.

Bil ki, pislilik də nisbidir.” (3,26)

A.Bakıxanov “Məsnəvi” əsərindən gətirdiyi bu misralarla şərin xeyirin bilinməsi üçün xəlq edildiyini, mütləq olmayan pisliliyin də yaxşılıq kimi iki üzə malik olduğunu, böyük xeyir nəminə cüzi şərlərə yol verilməsinin əslində xeyirə xidmət etdiyini və s. bu kimi hikmətli müddəaları sübut edir.

Əsərin VII fəslində insan davranışının pədaqoji qanunları haqqında elmi bilikləri təbliğ edən müəllif yersiz danışmağı insan üçün böyük qüsur hesab edir və fikrini yenə də Cəlaləddin Rumi yaradıcılığında müraciət etməklə əsaslandırır:

“Mövbəvi demişdir: Böyüklər bunun üçün demişlər ki, dünyada insanın rahatlığı dilini saxlamaqdadır.” (4,43)

A.Bakıxanov bunun ardınca başqasında ayıb axtarmağı etik normalara zidd, məsnəvi naqisliyə dəlalət edən hərəkət kimi dəyərləndirir ki, bu da bizim yadımıza Cəlaləddin Ruminin “Namazda danışan hindillər” (10, 232, 233) adlı mənzum həkəyəsini salır. Nəhayət, A.Bakıxanov bir müqəddimə, on iki fəsilə toxunduğu fəlsəfi-əxlaqi problemlərdən çıxardığı nəticələri “Xatimə” hissəsində cəmləşdirir. Sözü və ağıla yüksək qiymət vərən A.Bakıxanov insanın məsnəvi yüksəliş yollarında bütün bunların müəyyən həddə çatandan sonra öz vəzifələrini bitirərək yerlərini eşqə verəcəyi və məhz məhəbbətin bəşəriyyəti “Allahı dərk etmə sahlinə” çıxara biləcəyi qənaətinə gəlir. Deməli, insanın yüksək məsnəvi kamillik səviyyəsinə çatması prosesində ardıcıl faktor eşqdır ki, başda ağıl olmaqla bütün duyğular onda əriyir, yəni məhəbbət mütləq komandan rolunu icra edir. A.Bakıxanovun bu mövqeyi Cəlaləddin Rumi yaradıcılığın ən səciyyəvi məramlarını yada salır: “Əgər ağıl bir dəfə üz göstərsə, surətini bu aləmə izhar etsə, gündüz belə onun nuruna qarşı qaranlıq qalardı” (12,178; beyt 2181), – deyən Mövlana yeri gəldikdə ağılın hərtərəfli əhəmiyyətindən də bol-bol söz açır, lakin eşqə xidmət etməyən, bəsirət gözünün önündə xudbinlik pərdəsinə çevrilən ağıl külliləşməkdən məhrum, cüziyyətə məhkum və əslində haqq yolunda əsas maneə- bir sözlə, həqiqi ağılsızlıqdır:

“Sənin kimi insanı utandıracaq ağıla sahib olmaqdan, ağılsızlıq daha yaxşıdır.

Ağıl insanlara ayaq bəndi olduqda, o ağıl deyildir, ilan və əqrəbdir.”

(9, 187, beyt 2328-2329)

A.Bakıxanov varlığın sonsuz sirlərini məntiqin çərçivəsində həbs etmədən eşq, fədakarlıq yolu ilə yaradılışın həqiqət üzünü görməyin mümkünlüyü barədə elmi müddəalar yürüdərkən yenə də Cəlaləddin Rumi irsindən qaynaqlanır:

“Mövləvi deyir:

Ey yoldan çıxaran, ağıl burada hərəkətsizdir,
Çünkü ürək onunladır, ya da özü ürəkdir.” (4, 66)

Bakıxanov bu misraların təsiri ilə: “Canda eşqin havası bədəndə ruh kimidir”,-deyir. Demək, canın canı, ruhu, xəlq oluma səbəbi istəkdir.

A.Bakıxanovun “Təhziüb-əxlaq” əsərində gördüyümüz Cəlaləddin Rumi şeirinin ideya-estetik təsiri onun bədii yaradıcılığında daha dərindən və ardıcıl duyulur. O, yuxarıda göstərdiyimiz misallarda həyatın dərin fəlsəfi qatlarını işıqlandıran elmi mülahizələrini bədii sözün iqtidarı ilə şeir parçalarında, müxtəlif münasibətlərlə daha aydın ifadə edir:

“Bədənin bir evə bənzər, canın ona bir əşdir,

Ağlın nurlu şama bənzər, eşq isə bir günəşdir.” (4, 154)

Sözsüz ki, A.Bakıxanov nadir söz sənətçisi kimi sələflərinin həmişəyaşar poeziya məziyyətlərindən öz dühasına, zövqünə, hər şeydən əvvəl yeni tarixi şəraitin tələblərinə müvafiq tərzdə bəhrələnmişdir. Mühitin mənəvi ehtiyaclarını dərindən duyan sənətkar klassik ədəbiyyatın dövrü üçün əhəmiyyətli məqamlarını yaradıcılığında, tez-tez xatırlayır. Bu baxımdan onun “Mişkətül-ənvar” poeması daha xarakterikdir. Bu poemanın həm ideya-məzmun, həm də forma baxımından Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sini xatırladan məqamlarla zənginliyi aydın şəkildə müşahidə olunur. Böyük sənət sənəti Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”nin Şərq ədəbiyyatında açdığı yeni ədəbi cığırı davam etdirən Mövlana “Məsnəvi”sinin ideya-bədii təsiri A.Bakıxanovun bu əsərində öz əksini tapan ictimai-siyasi problemlərdə də duyulur. Şair öz sələfləri kimi ideya-estetik hikmətlə yoğrulmuş fikirlərini həyat fəlsəfəsindən doğan hekayələr zəminində sərh etməklə dövrü üçün aktual əhəmiyyət daşıyan əxlaqi-didaktik, mənəvi-psixoloji məsələlərdən bəhs açır. A.Bakıxanov fəlsəfi məqsədinin bədii həlli zamanı qaynaqlandığı elmi-ədəbi irsi də xatırladır. Təkrarsız üslubi və idraki-poetik ilmələrlə, eyni zamanda fikir özülü nöqtəyi-nəzərindən zəngin olan əsərdə yalnız “Məsnəvi” əsərinin adının qeyd olunması təsadüfi hesab oluna bilməz:

“Bu hikmətə sübut üçün lazım gəlsə

hekayət,

Qoy söyləyim “Məsnəvi”dən

bir münasib rəvayət.” (4,160)

Mütəfəkkir şair “nurların mənbəyi”ni hüdudsuz eşq dəryasında görür və onun bu dəryadan bir damla olan “Məsnəvi” əsərinə istinadı bədii-ictimai tələbi ifadə edir. O, digər əsərlərində olduğu kimi “Mişkətül-ənvar” poemasında da məhəbbət və ağıl faktlarını qarşılaşdırmaqdan çoxcəhətli fikirlərinin təzahüründə bədii priyom kimi istifadə edir. Bildiyimiz kimi, bu qarşılaşdırma klassik Şərq təsəvvüf ədəbiyyatında tez-tez müraciət olunan maraqlı mövzulardandır. Sözsüz ki, mövzu birmənalı şəkildə “aşıq məşuqla rastlaşdıqda ağıl başından çıxmalıdır” tərzində yozulmur. “Ağıl qabına” sığmayan eşq dəryası ən səmimi və pak duyğuları, o cümlədən həqiqi əqli özündə cəm edir. Aşıqın tək silahı eşqdır. Yerlərdə səbəb axtaran ağıl sevgi ilə yoğrulub həqiqiləşmədikcə göylərə yüksəlmir, məhdud bağlılığa düşmən kəsilmir, ürək məkanında sakin olaraq daha da mütəhərrik olmaq imkanını itirir və “həqiqi bilik bir şey bilmədiyini bilməkdir” sirri ilə ağılı cüv ilə külli arasında körpü etmədikcə o, məhəbbət gəmisinin zənciri olur. Ağıl qüvvət mənbəyi olan eşq meyi ilə qidalanmadıqca həqiqət yolunun işığı ikən zülmət olur. Dünyaları özündə əks etdirən ürək aynasının tozu rolunu oynayır. Eşq öz mənfəətini güdən düşüncə kimi dilənma ilə üzləşmir, sevgiyə yoxluq zirvəsində şərtsiz təslimiyyətin təminatçısı olur:

“Dolu şərab bədəsi ver, unuttum hər dərdi mən,

Bəlkə bir az can qurtarım bu şüurun əlindən
 Ürək şənlik məclisinin çiçəklənən bağıdır,
 Ağıl isə yolkəsəntək vurub onu dağıdır.
 Dünyanı əks eyləyən saf aynadır
 Ağıl tozu örtər onu paslı,

bu ürək,
 qara pərdə tək.” (4, 140)

Bu nümunə Cəlaləddin Rumi irsindən əvvəldə gətirdiyimiz bəzi parçalardan da gördüyümüz kimi A.Bakıxanov sənətinin bədii-irfani ruhunu qidalardan mühüm mənbələr bərsindəki fikrimizi bir daha təsdiq edir. Ümumiyyətlə, Cəlaləddin Rumi sənətinin bədii özlündə bütün insanların külli Quran işığının qarşısında cüzi ağıl fanarını sındırma cəhdlərinə çağırış olduğu, lakin bunun yalançı şərab ilə deyil, ilahi eşq bədəsi ilə mümkünliyünü ifadə etdiyi dönə-dönə müşahidə olunur. A.Bakıxanov kəlamının ümumi ruhunda, estetik məzmununda, hətta şəkil və ahəngində Cəlaləddin Rumi düşüncəsinin izlərini görürük. Bu iki böyük sənətkarın bədii hədəf bağlılığının təzahürü olan sənət nümunəsi kimi Qüdsinin eşqə həsr etdiyi məsnəvisindən danışmaq vacibdir. Görkəmli ədəbiyyat tarixçisi F.B.Köçərli A.Bakıxanova aid araşdırmasında öz bədii gözəlliyi ilə fars dilli əsərlərə nümunə kimi bu məsnəvini göstərir və doğru olaraq əsərin Cəlaləddin Ruminin kəlamına bənzədiyini xüsusi vurğulayır.(6, 302) Burada diqqəti cəlb edən bir məqam da F.B.Köçərlinin Cəlaləddin Rumini A.Bakıxanovun “Ustadi-möhtərəmi” (6, 302) adlandırmasıdır. Əslində Qüdsi özü də əsəri “cənnət bağının bülbülü” Mövlanadan gətirdiyi misal ilə bitirməklə əsasən “Ustadi-möhtərəmi”ndən qaynaqlandığını özünəməxsus bədii üslubda ifadə edir:

“Minədidi çon sərayəd Mövləvi
 Bolbole-bağə-cinan dər ”Məsnəvi”
 Tən ze cno-can ze tən məstur nist
 Leyk kəsra dide-can dəstur nist” (6, 302)

Görmədin cənnət bağının bülbülü Mövləvi
 “Məsnəvi” də necə demişdir:

Bədən candan və can bədəndən ayrı deyildir,
 Lakin heç kəsə canı görmək imkanı verilməmişdir...” (6, 567)

Görkəmli prof. F.Qasımzadə də sözügedən əsəri təhlil edərkən Bakıxanovun müəyyən dərəcədə Şərq panteizminə meyil etdiyini, əsəri Şərqin məşhur panteist şairi Cəlaləddin Ruminin təsiri altında yazdığını (7, 147) qeyd edir. Əlbəttə ki, Qüdsi bir çox əsərlərində olduğu kimi, burada da eşqin irfanı mənasının poetik ifadəsini verir və öz fikrini klassik irsə istinadla təsdiq edir. Bakıxanovun eşqlə bağlı mülahizələri Mövlana ilə yanaşı dahi Nizaminin də məşhur misralarını yada salır. Eşqin tərənnümündə onun vəhdəti-vücut düşüncələrinə meyil göstərməsi Mövlana daha çox xatırladır. Lakin sırf islam düşüncəsi çərçivəsində formalaşmış məxsusi və daha qədim olan vəhdəti-vücut anlayışını panteizm fəlsəfəsi ilə eyniləşdirmək və bunu xüsusilə Mövlana və Qüdsi düşüncəsinə istinad etmək, bizcə, doğru deyil. Nəinki Şərqin, həmçinin Qərbin daha şöhrətli alimlərindən çoxu, o cümlədən Hegel (8, 400-402), Ruminin gürcü tədqiqatçısı E.D.Cavalidze də sufizmin, xüsusilə Cəlaləddin Ruminin təsəvvüfi konsepsiyasının panteizmlə əlaqəsini haqlı olaraq qəbul etmir. (5, 94)

A.Bakıxanovun mənzum hekayə və təmsillərinin də əxlaqi-didaktik ruhunda, pedoqoji-tərbiyəvi hədəflərində Cəlaləddin Rumi əsərlərinin ölçü və dəyərlərini ardıcıl hiss etmək mümkündür. Amma Qüdsinin kiçik həcmli əsərlərində təriqət ideyaları canlı həyatla daha inandırıcı əlaqələndirilmişdir. A.Bakıxanovun

“Yersiz iftixar” təmsili ilə Mövlananın “Dəvəçi ilə filosof” adlı mənzum hekayəsinin əxlaqi-tərbiyəvi nəticələri olduqca oxşardır:

“Sultan ona deyərlər ki, yaradılış etibarilə sultan olsun,
Xəzinələr, əsgərlərlə deyil.” (10,246, beyt 3208).

“Qüdsi, xatırladan bu macəranı,

Öz həddini aşan səfil gədanı

Bu dünyada yaşayaraq tüfeyli,

Pul topladı titrəyərək o xeyli

Güman etdi o bir fərmanrəvadır,

Bilmədi ki, yazıq fəqət

gədadır.” (4,423)

A.Bakıxanov “Kələkbazlıq” adlı mənzum hekayəsindən göstərəcəyimiz aşağıdakı beytində fikir gücü Mövlananın “Leylanın məhəlləsinin köpəyi” (11,45-46) mənzum hekayəsi və xalq zərb məsəllərinə işarə edir, bu rəvayəti vəhdətdə xatırladır. Bu özü Rumi hekayələrinin Azərbaycanda geniş yayılaraq məşhurlaşdığını göstərir. Elə buna görə A.Bakıxanov onu təlmih yolu ilə yadına salır:

“Eşqin bilirsənmi xasiyyətini,

Məcnun öpmədimi Leyli itini?” (4, 230)

Qüdsinin “Uşaq və günəş” adlı mənzum hekayəsində məhdud dəyərlərin külli istedadlarla əvəz edilməsi, cüzi ağıldan deyil, ümumi və əhalətli şüur sahibindən dərs almağın vacibliyi barədə Cəlaləddin Rumi mülahizələrini yeni üslubda, yüksək sənət dili ilə ifadə edir:

“Qaranlıq bir ev içində doğulmuşdu bir uşaq.

Evlərində bir ustaddan elm öyrənirdi o ancaq

Tanımadı şamdan başqa işıq verən atəşi,

Bir an belə görmədi o gözlərilə günəşi” (4, 154)

Mövzu seçməyin zirvəsində dayanan Cəlaləddin Rumi əsərlərində oxşar fikri dönə-dönə ifadə edir:

“Çünki peyğəmbərlərin nurları günəşdir:

Bizim duyğu işığımız isə qəndil və şam.” (11, 37, beyt 451)

Beləliklə, böyük sənətkar A.Bakıxanov klassik şeirə, xüsusilə Cəlaləddin Ruminin poetikasının qabaqcıl ənənələrinə münasibəti, qələmə aldığı mövzuların müasirliyi, yaradıcılıq axtarışları, nailiyyətləri ilə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına tərəvət bəxş etdi. O, dərinlən bağlıdığı şairlərin yolunu yeni tarixi şəraitə uyğun inkişaf etdirərək mücərrəd təriqət görüşlərini canlı həyatla uğurla əlaqələndirmiş, ona yeni ab-hava gətirmişdir. A.Bakıxanovun irsi poetik köklərinə, bədii keyfiyyətlərinə, sosial-fəlsəfi məzmununa görə özünəməxsus hadisə idi. Zənnimizcə, A.Bakıxanovu bu mənada XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və yeni tarixi şəraitinin həqiqi Mövlanası hesab etmək olar.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, II cild, Bakı-1960
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 20 cildə, VIII cild, Bakı-1988
3. Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri, Bakı-1984
4. Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri, Bakı-2005
5. Джалидзе Э.Д. У истоков турецкой литературы, Тбилиси-1979

6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyəti, 2 cildə, I cild, Bakı-1978
7. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı-1974
8. Гегел. Энциклопедия философских наук. Т.3. Философия духа. Москва-1977
9. Mevlana Mesnevi, I cild, çeviren: Veled İzbudak, İstanbul-1995
10. Mevlana Mesnevi, II cild, çeviren: Veled İzbudak, İstanbul-1995
11. Mevlana Mesnevi, III cild, çeviren: Veled İzbudak, İstanbul-1995
12. Mevlana Mesnevi, IV cild, çeviren: Veled İzbudak, İstanbul-1995

KITAP TANITIMLARI ve REKLAMLAR

"TÜRK BİRLİĞİ PROJESİ"

Türk demek, dil demektir. Milliyetin çok bariz vasıflarından birisi dildir. Türk milliyetindenim diyen insanlar, her şeyden önce mutlaka Türkçe konuşmalıdırlar. Türkçe konuşmayan bir insan Türk harsına, camiasına mensubiyetini iddia ederse buna inanmak doğru olmaz. M.Kemal Atatürk Mustafa Kemal Atatürk Diyor ki : “ Bugün

Sovyetler birliği dostumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağına kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya – Macaristan parçalanabilir, ufanalabilir. Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim dostumuz idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir, kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak Dil bir köprüdür... inanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür... Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların (soydaş Türk kardeşlerimizin) bize yaklaşmasını beklememeliyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli.” “ Türk birliği'nin bir gün hakikat olacağına inancım vardır. Ben görmesem bile gözlerime dünyaya onun rüyaları içinde kapayacağım. TÜRK Birliği'ne inanıyorum. Onu görüyorum. Yarının tarihi yeni fasıllarına TÜRK birliği ile açacak. Dünya sükununu bu fasıllar içinde bulacaktır. Türklüğün varlığı bu köhne aleme yeni ufuklar açacak. Güneş ne demek, ufuk ne demek o zaman görülecek. Hayatta yegane varlığım ve servetim Türk olarak doğmamdır.

Kitap isteme: Elnur Hasan MİKAIL, e-posta: emikail@yahoo.com